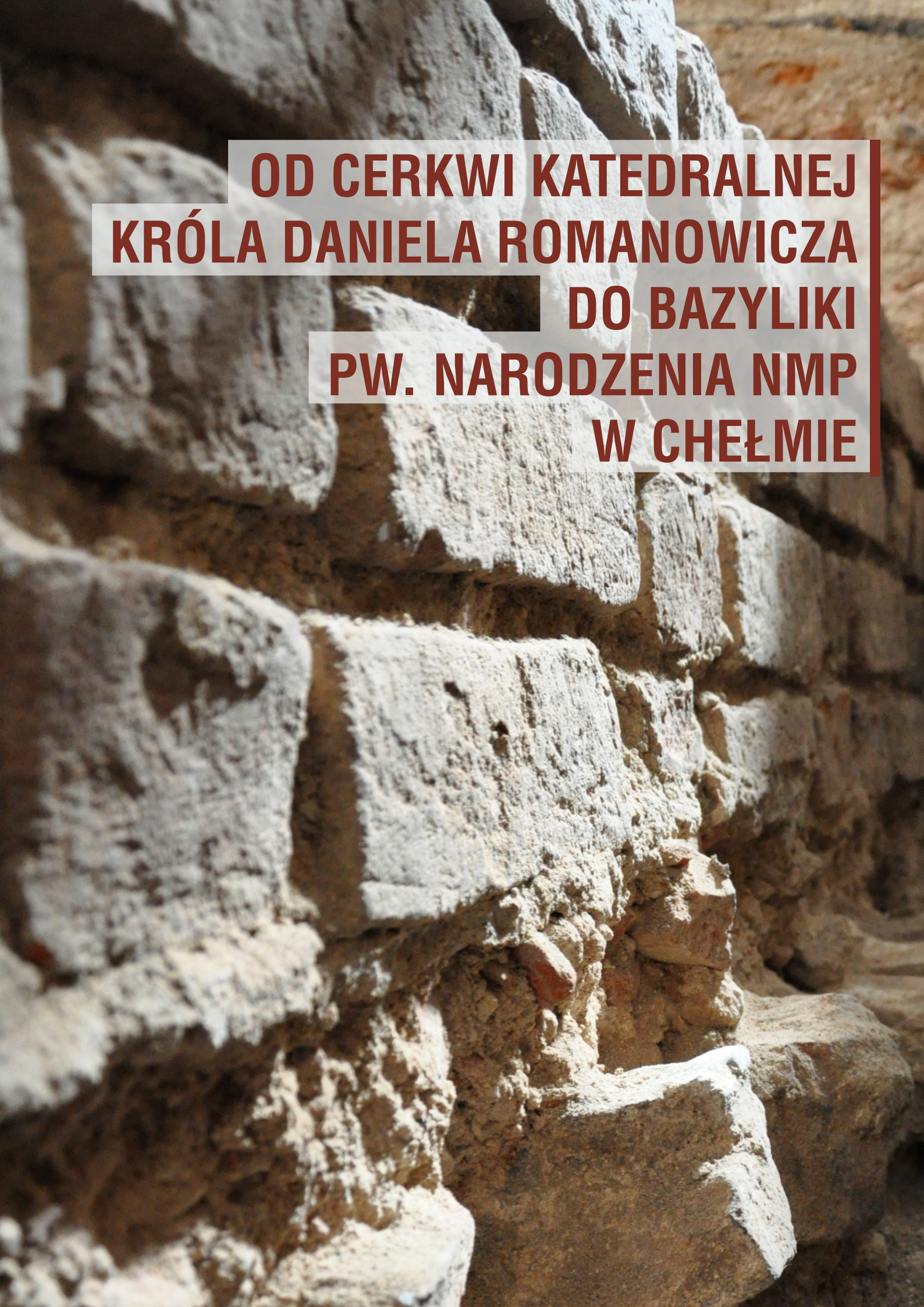

OD CERKWI KATEDRALNEJ KRÓLA DANIELA ROMANOWICZA DO BAZYLIKI PW. NARODZENIA NMP W CHEŁMIE

OD CERKWI KATEDRALNEJ KRÓLA DANIELA ROMANOWICZA DO BAZYLIKI PW. NARODZENIA NMP W CHEŁMIE

WYNIKI BADAŃ INTERDYSCYPLINARNYCH
SEZONU 2013–2014

MUZEUM ZIEMI CHEŁMSKIEJ
im. Wiktora Ambroziewicza

Publikacja przygotowana w ramach zadania:
„W kręgu cerkwi Daniela Romanowicza w Chełmie.
Wyniki badań interdyscyplinarnych z 2013–2014 r.
i konserwacja zabytków",
realizowana z programu Dziedzictwo kulturowe,
priorytet Ochrona zabytków archeologicznych

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Patronat
Agata Fisz
Prezydent Miasta Chełm

OD CERKWI KATEDRALNEJ KRÓLA DANIELA ROMANOWICZA DO BAZYLIKI PW. NARODZENIA NMP W CHEŁMIE

WYNIKI BADAŃ INTERDYSCYPLINARNYCH SEZONU 2013–2014

Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie

Chełm 2016

Redakcja naukowa
Andrzej Buko
Stanisław Gołub

Prace opiniowali do druku
Andrzej Gil
Teresa Rodzińska-Chorąży

Tłumaczenia na język angielski
Joanna Cydejko
Tłumaczenia na język ukraiński
Wira Hupało, Jerzy Kuśnierz

Materiały publikowane są w wersjach autorskich

Koordynator zadania
„W kręgu cerkwi Daniela Romanowicza w Chełmie.
Wyniki badań interdyscyplinarnych z 2013–2014 r.
i konserwacja zabytków"
Natalia Jędruszczak

Redakcja techniczna i korekta
Natalia Jędruszczak
Zofia Wasiuta

Projekt okładki
Mariusz Bureć
Natalia Jędruszczak

Wydawca
Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie
Samorządowa Instytucja Kultury Miasta Chełm. Muzeum rejestrowane
ul. Lubelska 55, 22–100 Chełm, woj. lubelskie
tel. +48 82 565 26 93, tel./fax +48 82 564 05 70
e-mail: biuro@mzch.pl, ww.mzch.pl

ISBN 978-83-89942-39-5
Nakład 1000 egz.
EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Skład
Mariusz Bureć

Druk
Comernet Sp. z o.o.
20-150 Lublin
ul. Ceramiczna 24

Spis treści

Wstęp 9
Krystyna Mart
Rozdział 1. Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie: stuletnia tradycja badań, nowe odkrycia i nowe pola eksploracji 17
Andrzej Buko
Rozdział 2. Analiza źródeł pisanych 33
2.1. Okres od XIII do 2. połowy XIV wieku 33
Dariusz Dąbrowski, Leontij Wojtowycz
2.2. Okres od schyłku XIV do 1. połowy XVIII wieku 55
Wasyl Słobodian
Rozdział 3. Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej 69
Mykoła Bewz, Jurij Łukomśkyj, Wołodymyr Bewz, Wasyl Petryk
Rozdział 4. Analiza stratygraficzna warstw i obiektów z charakterystyką wybranych materiałów zabytkowych 121
Stanisław Gołub
Rozdział 5. Obrządek pogrzebowy 149
5.1. Groby z okresu wczesnego średniowiecza 149
Stanisław Gołub
5.2. Pochówki osób duchownych w kryptach 154
Wira Hupało
Rozdział 6. Charakterystyka ubiorów znalezionych w kryptach 179
Anna Drążkowska
Rozdział 7. Wyniki badań antropologicznych 191
Beata Borowska-Strugińska, Olha Minejko
Rozdział 8. Wyniki badań surowców i materiałów budowlanych 213
Lucjan Gazda
Rozdział 9. Odkrycia w bazylice katedralnej w Chełmie w latach 2013–2014 r.: próba podsumowania wyników badań 235
Andrzej Buko, Mykoła Bewz
Katalog zabytków po konserwacji 247
Natalia Jędruszczak
Aneks I Wyniki datowań TL 297
Stanisław Fedorowicz
Aneks II Wyniki datowań ^{14}C 301
Tomasz Goslar
Aneks III Wyniki analizy archeozoologicznej materiału kostnego 303
Alicja Lasota-Moskalewska, Kamil Niemczak
Aneks IV Wyniki analizy składu chemicznego szkieł 311
Marta Kamińska, Małgorzata Walczak
Bibliografia 313

Зміст

Вступ 9
К. Март
Розділ 1. Комплекс сакральних споруд та резиденції на Кафедральній Горі в Холмі: столітня традиція досліджень, нові відкриття та нова площа розкопок 17
А. Буко
Розділ 2. Аналіз писемних джерел 33
2.1. Період з XIII до другої половини XIV століття 33
Д. Домбровський, Л. Войтович
2.2. Період з кінця XIV до першої половини XVIII століття 55
В. Слободян
Розділ 3. Архітектурний аналіз кафедральної церкви 69
М. Бевз, Ю. Лукомський, В. Бевз, В. Петрик
Розділ 4. Стратиграфічний аналіз шарів та об'єктів з характеристикою вибіркового речового матеріалу 121
С. Голуб
Розділ 5. Поховальний обряд 149
5.1. Поховання періоду раннього середньовіччя 149
С. Голуб
5.2. Поховання духовних осіб в криптах 154
В. Гупало
Розділ 6. Характеристика одягу, знайденого в криптах № 1, 4, 5 179
А. Дронжковська
Розділ 7. Результати антропологічних досліджень 191
Б. Боровська-Стругінська, О. Мінейко
Розділ 8. Результати досліджень сировини та будівельних матеріалів 213
Л. Газда
Розділ 9. Відкриття в кафедральній базиліці в Холмі у 2013–2014 рр.: спроба підсумування результатів досліджень 235
А. Буко, М. Бевз
Каталог реставрованих знахідок 247
Н. Єндрущак
Додаток I Результати датування TL 297
С. Федорович
Додаток II Результати датування C-14 301
Т. Госляр
Додаток III Археозоологічний аналіз кісткового матеріалу 303
А. Лясота-Москалевська, К. Нємчак
Додаток IV Аналіз проб скла 311
М. Камінська, М. Вальчак
Бібліографія 313

Contents

Introduction 9
K. Mart
Chapter 1. A residential-sacred complex on Góra Katedralna (the Cathedral Hill) in Chełm: a 100-year -old tradition of research, new findings and new exploration fields 17
A. Buko
Chapter 2. The analysis of the written sources 33
2.1. The period from the 13th to the second part of the 14th centuries 33
D. Dąbrowski, L. Wojtowycz
2.2. The period from the late 16th to the first part of the 18th centuries 55
W. Słobodian
Chapter 3. The architectural analysis of the cathedral Orthodox church 69
M. Bewz, J. Łukomśkyj, W. Bewz, W. Petryk
Chapter 4. The stratigraphic analysis of layers and objects with a description of chosen monuments 121
S. Gołub
Chapter 5. Funeral rite 149
5.1. Graves of the early medieval times 149
S. Gołub
5.2. Burials of clergymen in crypts No. 1, 4, 5 154
W. Hupało
Chapter 6. A description of clothing found in crypts No. 1, 4, 5 179
A. Drążkowska
Chapter 7. The results of anthropological research 191
B. Borowska-Strugińska, O. Minejko
Chapter 8. The results of research of raw and building materials 213
L. Gazda
Chapter 9. Findings in the cathedral Basilica in Chełm in the years 2013–2014. An attempt to summarise the results of the research 235
A. Buko, M. Bewz
The catalogue of monuments after conservation 247
N. Jędruszczak
Appendix I Results of dating TL 297
S. Fedorowicz
Appendix II Results of dating ^{14}C 301
T. Goslar
Appendix III An archeozoological analysis of bone material 303
A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak
Appendix IV Analysis of samples of glass 311
M. Kamińska, M. Walczak
Bibliography 313

Składam serdeczne podziękowania
wszystkim osobom i instytucjom,
zaangażowanym w realizację zadania
oraz
Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego
za finansowe wsparcie projektu

Krystyna Mart
dyrektor Muzeum Ziemi Chełmskiej
im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie

Wstęp

Krystyna Mart[1]

Śladami zabytków przeszłości Chełma

Chełm – miasto zwane Niedźwiedzim grodem[2], stolica historycznej Ziemi Chełmskiej – jest jednym z większych ośrodków miejskich na Lubelszczyźnie. Położone na szlaku między Lwowem a Lublinem, rozlokowane na wzniesieniu (Góra Chełmska 237 m n.p.m.) nad rzeką Uherką, lewym dopływem Bugu, od wieków zachwyca malowniczym krajobrazem, naturalnym ukształtowaniem terenu oraz zabytkami.

Nazwa miasta wywodzi się od prasłowiańskiego określenia wzgórza (chlъmъ). W źródłach polskich występuje jako *Chełm*, a w kronikach ruskich jako *Chołm* (1223 rok), (Rospond 1984: 50). Herb wyobraża białego (srebrnego) niedźwiedzia kroczącego w prawo (heraldycznie) na zielonym wzgórzu między trzema drzewami – dębami, w zielonym polu (tle). Legenda – której literacką formę nadał Longin Jan Okoń – głosi, że lud mieszkający nad rzekami Uherką i Garką w miejscu zwanym Chełmem czcił białego niedźwiedzia i trzy pradawne dęby, a w swej świątyni wzniesionej na wzgórzu miał figurę Peruna, który był jednym z najważniejszych bóstw słowiańskich. Jego kult, jako boga pioruna, błyskawicy i grzmotu rozwijał się – według mitologii – wśród Słowian wschodnich, na Rusi do czasu przyjęcia chrześcijaństwa oraz wśród Słowian południowych, zamieszkałych na Bałkanach. Jednym z atrybutów tego słowiańskiego bóstwa było właśnie drzewo – dąb. Przypuszczać można, że chełmskie dęby, zachowane w herbie, mają starożytny rodowód i wiążą się z wierzeniami naszych przodków (Skibicka 2007: 45–47).

Najstarsze dzieje Chełma od dawna są przedmiotem badań historyków, archeologów, etnologów, historyków sztuki. Wykopaliska archeologiczne prowadzone na tym terenie potwierdzają rozwój osadnictwa wczesnośredniowiecznego, istnienie grodu i podgrodzi. Bolesław Zimmer, autor monografii historii Chełma, powołując się na Jana Długosza, podaje informację, że gród chełmski istniał już w XI wieku (Zimmer 1972: 15, 188).

Od dawna zastanawiano się nad tym, czy uda się odsłonić relikty przeszłości, ukryte pod warstwami ziemi i pod zabytkowymi obiektami wokół barokowej bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Badania ostatnio realizowane na tzw. Wysokiej Górce, w miejscu gdzie we wczesnym średniowieczu istniał zespół rezydencjonalno-sakralny, wzniesiony z fundacji księcia Daniela Romanowicza oraz w kryptach i pod posadzką barokowej świątyni, pozwalają na odkrywanie kolejnych tajemnic przeszłości Chełma. Mimo że poszerzają horyzonty wiedzy współczesnych pokoleń na temat odległych dziejów, nie dają jeszcze wyczerpujących odpowiedzi na wiele pytań stawianych w gronie naukowców i w innych środowiskach społecznych.

[1] Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, *krymart@poczta.onet.pl*

[2] Nazwa wiąże się z herbem miasta, w którym przedstawiony jest biały niedźwiedź na tle trzech drzew.

Powszechnie uważa się, że na Ziemi Chełmskiej krzyżowały się wpływy kultury i sztuki Wschodu i Zachodu, Bizancjum i Europy Zachodniej, splatały się wątki z dziejów różnych narodów zamieszkujących te tereny – Polaków, Rusinów, Niemców, Ormian, Żydów. Miasto Chełm „wyrosło na pograniczu dwu odłamów Słowiańszczyzny podlegających w przeszłości różnorodnym orientacjom kulturalnym, społecznym i politycznym" (Herbst 1972: 7).

Chełm nie tylko znajdował się pod panowaniem księcia Daniela Romanowicza. Na przestrzeni wieków inni władcy Rusi, a także Polski i Litwy kolejno starali się podporządkować sobie grody, leżące wzdłuż wschodniego pogranicza państwa Polan, zwane przez naukowców Grodami Czerwieńskimi, do których zaliczała się Ziemia Chełmska. Rywalizacja polsko–ruska o te tereny zaczyna się pod koniec X w. Walczyli o nie polscy królowie – Bolesław Chrobry w roku 1018, Bolesław Śmiały w 1073, Kazimierz Wielki w 1349 i 1366, Ludwik Węgierski w 1377 oraz władcy Rusi Kijowskiej – książę Włodzimierz Wielki, Jarosław Mądry, również władcy Litwy – książę Lubart w 1351, książę Kiejstut w 1377. Ziemia Chełmska w XIII wieku związana była z księstwem halicko-włodzimierskim. W XIV wieku z kolei nasiliła się rywalizacja litewsko–polsko–węgierska o tereny państwa halicko-wołyńskiego. Dopiero po unii polsko–litewskiej sytuacja ustabilizowała się i Ziemia Chełmska włączona do państwa polskiego związała z nim swe dzieje.

W XIII wieku Chełm był znaczącą warownią i skutecznie bronił się przed Tatarami. To właśnie ukształtowanie terenu i położenie geograficzne przyczyniły się znacznie do tego, że w tym miejscu Daniel Romanowicz zbudował palatium (m.in. pałac i świątynię) – kolejną swoją siedzibę i tutaj przeniósł stolicę. Wzorem władców średniowiecznej Europy, budował obronne grody w swoim państwie. W 1253 roku w cerkwi Świętych Apostołów w Drohiczynie książę był koronowany przez legata papieskiego Opizona koroną podarowaną przez papieża Innocentego IV. Koronacja ta interpretowana była jako próba przyjęcia unii Cerkwi Rusi Halickiej z Kościołem zachodnim i uznania zwierzchnictwa papieża. Idea unii miałaby zrodzić się w efekcie starań Daniela o koronę, a także o pomoc militarną i polityczną w obliczu ówczesnych zagrożeń (najazdy tatarsko-mongolskie i konflikty polityczne z Węgrami, Polską, Zakonem Krzyżackim). W rzeczywistości nie znalazła ona odzwierciedlenia, bowiem próby pozyskania do unii księcia zakończyły się niepowodzeniem (Mironowicz 2003: 101–102) – i jak stwierdza Andrzej Gil – „pierwszy epizod unijny w dziejach eparchii chełmskiej okazał się krótkotrwały i bez dalszych konsekwencji" (Gil 1999: 69).

Lata panowania Daniela to okres rozkwitu kultury prawosławnej w Chełmie. Władca ten przez kronikarzy ruskich porównywany był do Salomona, charakteryzowany przez nich jako król dobry, chrobry i mądry, który miasta i świątynie budował (Smorąg-Różycka 1996: 10, por. przypis 5, s. 18[3]).

Po jego śmierci w 1264 r. Chełm pozostał stolicą biskupstwa prawosławnego, ale jako miasto powoli tracił swe wcześniejsze znaczenie, dystansowany przez takie ośrodki jak Lublin, Lwów, Hrubieszów, Krasnystaw czy Zamość.

[3] „Се же король Данило князь добрый, хоробрый и мудрый, иже созда городы многи, и церки постави, и украси ѣ разноличнми красотами. Сей же Данило бяшет второй по Соломонье".

Znana jest hipoteza, że pierwszą świątynię chrześcijańską wybudowano w Chełmie około 1001 roku z fundacji księcia kijowskiego Włodzimierza (Zimmer 1972: 14). Wspominał o tym także biskup unicki Jakub Susza, w swym dziele *Phoenix*, powołując się na tych, którzy opowiadali mu, że według dawnych pergaminowych ksiąg – znajdujących się w lubomelskiej cerkwi Św. Jerzego – w miejscu, gdzie znajdowała się świątynia Bogarodzicy z czasów księcia Daniela, wcześniej stała cerkiew wybudowana przez Wielkiego Księcia Włodzimierza. Świadectwem tego miała być data „1001" po grecku napisana na filarze, podtrzymującym sklepienie, odnaleziona w czasie rozbudowy świątyni przez biskupa Metodego Terleckiego w 1640 roku[4]. Jednakże przypuszczenie to nie znalazło dotychczas potwierdzenia w źródłach historycznych.

W *Kronice halicko-wołyńskiej* odnotowano, że książę Daniel wybudował w Chełmie cztery świątynie: cerkiew pw. Jana Złotustego, Przenajświętszej Trójcy, Świętych Kosmy i Damiana oraz Bogurodzicy, a także ozdobił je przepięknymi ikonami. Chełmskie cerkwie, wzniesione zostały z kamienia. Cerkiew św. Jana Złotustego spaliła się jeszcze w czasach księcia Daniela. Dzisiaj prowadzi się badania archeologiczne w poszukiwaniu reliktów budowli wspomnianych w źródłach archiwalnych (por. rozdz. 2).

Do naszych czasów nie przetrwał także wczesnośredniowieczny pałac, który był wybudowany obok cerkwi. Ruiny tego kompleksu i jego obwarowań, ukryte pod ziemią i porośnięte drzewami, tworzą malownicze wzgórze, zwane współcześnie Wysoką Górką – jedno z najpiękniejszych miejsc i najwyższy punkt miasta, z którego rozlega się widok na całą okolicę. Na tym historycznym wzgórzu dominuje obecnie zespół budowli złożony z bazyliki, dzwonnicy oraz budynków: klasztoru pobazyliańskiego, pałacu biskupiego, dawnego bractwa prawosławnego i bramy miejskiej zwanej Uściługską.

Cerkiew katedralna Bogurodzicy, z fundacji Daniela Romanowicza, była równie piękna, jak inne zbudowane w Chełmie w XIII wieku. To tutaj czczona była słynąca łaskami ikona Matki Bożej, zwana od tego miejsca Chełmską. Świątynia ta (przejęta w następstwie unii brzeskiej przez grekokatolików) zachowała się do XVII wieku (prawdopodobnie jej przedstawienie znajdujemy w panoramie miasta na srebrnym antepedium zachowanym do dzisiaj w Bazylice Mariackiej). Była rozbudowywana staraniem unickich biskupów Metodiusza Terleckiego i Józefa Lewickiego. W 1735 roku została rozebrana, a na jej miejscu wybudowano z inicjatywy biskupa Filipa Wołodkowicza nową, okazałą świątynię w stylu barokowym, którą oglądamy współcześnie. Pierwotny jej wygląd przedstawia miedzioryt Teodora Rakowieckiego, zamieszczony w księdze *Koronacja Cudownego Obrazu Matki Boskiej*, wydanej drukiem staraniem biskupa Maksymiliana Ryłły w Berdyczowie w 1780 roku (starodruk w zbiorach Muzeum).

W XVII wieku o Chełmie i Ziemi Chełmskiej Jakub Susza napisał: „Wszystkie Miasto, z Zamkiem, y Cerkwią Katedralną, y Monasterem, leży na górze skalistey (...)

[4] *Phoenix tertiato redivivus albo Obraz starożytny chełmski, Panny Matki Przenaswietszey, sławą cudownych swoich dzieł potrzecie ożyły, Pracą Jaśnie Przewiel: I. M. X. Iakuba Suszy Episkopa Chełmskiego y Bełskiego, Archimandrity Zydiczyńskiego Z dozwoleniem Urzędu należytego*, Roku M. DC. LXXX. IV. Na świat wydany w Drukarni Akademiey Zamoyskiey (dalej jako Susza, Phoenix, Zamość 1684), s. 47 (wydanie w języku polskim i łacińskim).

Powietrzem wielce zdrowym y wesołym od Boga jest obdarzone: lecz ogniem częstym, y niektóremi ciężarami, niemało zniszczone. Rzeczkę Uhor z krynic zebraną, na ktorej są stawy y młyny, ma na zachodzie, ad radicem montis płynacą. Zamek z bydynkami swemi; Cerkiew Katedralna, gdzie iest Obraz Matki Bożey Cudowny, Dom Biskupi, y Monaster, kiedyby ieszcze accessorio aliquo artificiali, iako przyrodzoną municyą gorną, y wałami, dosyć wysoko zdawna sypanemi szczycą się, munirentur; wielomby fortecom przodkowały. Ziemia zaś Chełmska, od Chełmu, to jest od góry wyniosłey, prawie iest gorna, wyniosła, y zalecenia wielce godna" (Susza 1684: 34). Od dawien dawna wzbudzała zachwyt – wg relacji Suszy – malownicza, swym pięknem radość wywołująca okolica – pagóry, w niektórych miejscach lasami otoczone i rozłożyste pola, żyzna ziemia, obfitująca w pszeniczne urodzaje.

Polska przez długie stulecia była krajem tolerancji religijnej, gdzie rozwijała się kultura i sztuka dwóch wielkich tradycji chrześcijańskich: wschodniej (bizantyjsko-ruskiej) i zachodniej (łacińskiej) oraz judaizmu. To spotkanie wielu kultur pozostawiło ślady pozytywnych i negatywnych skutków na charakterze sztuki.

Od czasów panowania królowej Jadwigi aż do rozbiorów Ziemia Chełmska należała do Królestwa Polskiego jako część wielkiego województwa ruskiego. „Po III rozbiorze miasto dostało się pod panowanie austriackie i znalazło się w tzw. Galicji Zachodniej. W 1809 roku było już w granicach Księstwa Warszawskiego, w latach 1813–1815 pod okupacją rosyjską, od 1815 do 1913 w Królestwie Polskim, a w 1913 roku wcielono je wraz z nową gubernią do Cesarstwa Rosyjskiego. W 1915 roku rozpoczęła się okupacja austriacka, w czasie której w roku 1918 mocarstwa centralne – Niemcy i Austro-Węgry – przyznały miasto wraz z Chełmszczyzną i Podlasiem państwu ukraińskiemu. W latach 1918–1939 Chełm pozostał w granicach II Rzeczypospolitej, potem pod okupacją niemiecką, od 1944 roku znów w Polsce" (Lewandowski 1999: 6).

Na rozwój i charakter sztuki Ziemi Chełmskiej miały wpływ zarówno wydarzenia historyczne, jak i potrzeba umacniania wiary chrześcijańskiej na tych terenach, polityka poszczególnych monarchów, działalność wielu zakonów i bractw, możni fundatorzy, w XIX wieku polityka caratu, zniesienie unii brzeskiej w 1875 roku, a hamowały jej rozwój bądź niszczyły najazdy wrogich wojsk, klęski żywiołowe (częste pożary, wielkie ulewy i gradobicia, a nawet szerzące się epidemie).

Katedra unicka w Chełmie, obecnie rzymskokatolicka bazylika pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny (Brykowski, Smulikowska-Rowińska 1968: 15–19; Kozłowska-Olesiejuk 1987; Krasny 1998: 205–219) należy do najbardziej znanych dzieł architektury barokowej w Polsce. Świątynia została wzniesiona w latach 1735–1756 według projektu Pawła Fontany, na planie krzyża łacińskiego, trójnawowa, bazylikowa z transeptem, z kopułą na skrzyżowaniu naw, z dwuwieżową fasadą oraz kryptami grobowymi pod prezbiterium i nawą poprzeczną. Była wielokrotnie przebudowana i jej wygląd obecny różni się od pierwotnego. Przemiany te wynikły z konieczności odbudowy po pożarze w 1802 roku oraz po zamianie świątyni na sobór prawosławny w latach 1874–1878. Wówczas we wnętrzu wprowadzono ikonostas i polichromie ścian, a na zewnątrz w fasadzie wprowadzono bizantyjskie zakończenia zwane „oślimi grzbietami", przed wejściem głównym dobudowano portyk, na wieżach zmieniono hełmy, wprowadzając cebulaste kopuły. Jako kościół rzymskokato-

licki restaurowana była w latach 1919–1935 (usunięto wtedy polichromie wnętrza, a z zewnątrz cebulaste hełmy i „ośle grzbiety").

Sylweta kościoła dominuje w panoramie miasta. Z daleka widoczne są kopuła i wieże, których hełmy zwieńczone są krzyżem stojącym na półksiężycu. Te trzy łacińskie krzyże, z ramionami przeciętymi promieniami układającymi się w literę X oraz kolistymi aureolami symbolizują „drzewo męki", są znakiem Syna Bożego ukazującym się na niebie. Natomiast sierp księżyca można powiązać z symboliką odnoszącą się do Najświętszej Dziewicy, którą w sztuce sakralnej przedstawia się jako Niepokalaną i apokaliptyczną Niewiastę z półksiężycem pod stopami. Znaczenie symboliki księżyca w chrześcijaństwie jest znacznie szersze. Na co dzień nie zastanawiamy się nawet jak ciekawa bywa interpretacja faz księżyca, jako rytmu życia. Księżyc, który „przez trzy dni nie pojawia się na niebie, zdaje się jakby umarł. Potem wstaje do nowego życia i rośnie aż do osiągnięcia pełni, aby znowu znikać, i po niedługiej zwłoce na nowo rozpocząć swój cykl zmian". Św. Teofil z Antiochii (II wiek) widział w księżycu „wielką tajemnicę, mianowicie obraz zmieniającego się człowieka – narodzenie, wzrost, pomniejszenie się i umieranie, i zmartwychwstanie u kresu czasów" (Forstner 1990: 99–100). Takie połączenie znaku krzyża z półksiężycem ma przypominać o odradzaniu się człowieka, o zmartwychwstaniu.

Świątynia Narodzenia NMP najpierw miała być wyrazem triumfu Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej, nawiązywała stylem do architektury rzymskiej epoki baroku, a po kasacie unii pod koniec XIX wieku głosiła triumf Kościoła prawosławnego, upodabniając się do stylu rosyjsko – cerkiewnego. Zmieniał się również wystrój wnętrza. Kolejni użytkownicy świątyni zacierali ślady obecności swych poprzedników, wprowadzając nowe elementy dekoracji. Z okresu unickiego zachowały się tylko srebrne antepedium – dzieło złotnika gdańskiego W. Jöde – ze sceną hołdu składanego Matce Bożej Chełmskiej przez króla Jana Kazimierza po bitwie pod Beresteczkiem w 1651 roku oraz dwa duże obrazy – *Ukrzyżowanie i Święty Onufry* – przypisywane Franciszkowi Smuglewiczowi (XVIII/XIX w.). Być może z dawnego wystroju katedry pochodzą figury kobiece przypisywane rzeźbiarzowi lwowskiemu, Michałowi Filewiczowi, obecnie znajdujące się w zbiorach muzeum chełmskiego.

Zmiany wystroju i wyposażenia Bazyliki Narodzenia NMP są przykładem oddziaływania historii, zdarzeń politycznych na styl i przemiany w sztuce sakralnej, ścierania się dwóch tradycji chrześcijańskich – Wschodu i Zachodu.

To w tej świątyni słynąca łaskami ikona Matki Bożej Chełmskiej czczona była przez lud prawosławny i przez grekokatolików.

Do szerzącego się w Chełmie kultu maryjnego w XVII wieku znacznie przyczynił się biskup Terlecki. Dzięki jego staraniom uznano obraz Chełmskiej Bogurodzicy za cudowny i zaprowadzono specjalną księgę łask. On też zlecił opracowanie historii obrazu o. Jakubowi Suszy, ówczesnemu przełożonemu klasztoru bazylianów na Chełmskiej Górze. Susza w swoim dziele *Phoenix*, kilkakrotnie wydanym drukiem, zamieścił piękny literacki opis i dzieje kultu Matki Bożej Chełmskiej[5]. Sława obrazu i dzieło Suszy spra-

[5] O chełmskiej ikonie pisali później m.in.: [Budyłowycz] Будиловичъ А., *Холмская Чудотворная Икона Божіей Матери.* Холмско-Варшавскій Епархіальный Вестник 1892, nr 7, s. 123–126; [Liwotow] Ливотовъ С.Е., *Краткое сказаніе о Холмской Чудотворной Иконе Божіей Матери и бывшихъ отъ*

wiły, że katedra chełmska pod koniec lat czterdziestych XVII wieku była już ośrodkiem pielgrzymkowym (Wachowski 1965: 35). Przybywali na Chełmską Górę pątnicy z całej Rzeczypospolitej. Do dzisiaj pielęgnowana jest tradycja pielgrzymowania. Najwięcej pielgrzymów gromadzi się podczas święta Narodzenia Najświętszej Marii Panny, obchodzonego rokrocznie 8 września.

Ikona Matki Bożej Chełmskiej została ukoronowana według ceremoniału rzymskiego 15 września 1765 roku za pontyfikatu papieża Klemensa XIII. Korony przywieziono z Rzymu. Obraz koronował arcybiskup greckokatolicki Smoleńska Herakliusz Lisański. Staraniem ks. biskupa Maksymiliana Ryłły koronacji obrazu poświęcona została kilkusetstronicowa księga, opisująca uroczystości. Egzemplarz tego dzieła, drukowanego w Berdyczowie w 1780 roku, znajduje się w zbiorach chełmskiego muzeum[6].

Po przejęciu katedry unickiej przez wyznawców prawosławia ikona pozostawała w świątyni i umieszczona była w ikonostasie nad królewskimi wrotami. W soborze prawosławnym przebywała do I wojny światowej, kiedy to została wywieziona do Rosji. Ponownie na krótko w 1943 roku powróciła do Chełma i znowu opuściła chełmską świątynię, wywieziona stąd przez rodzinę prawosławnego księdza. Potem przez prawie pół wieku uważana była za zaginioną i dopiero pod koniec lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia została przekazana do muzeum w Łucku. Poddana szczegółowym badaniom i konserwacji. Od 2000 roku jest udostępniona do powszechnego oglądania.

W ikonografii maryjnej ten wariant wizerunku, na którym Matka Boża podtrzymuje Dzieciątko na prawej ręce, należy do grupy Hodegetrii (z greckiego – Przewodniczka, Wskazująca Drogę), znany jest jako Theotokos Dexiokratousa.

Obecnie w ołtarzu głównym chełmskiego kościoła Mariackiego znajduje się obraz *Matki Bożej Chełmskiej*, który – według znanej ikonografii – w 1939 roku namalował Władysław Ukleja, artysta malarz, absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Jest on również autorem obrazów: *Najświętszego Serca Pana Jezusa oraz św. Antoniego Padewskiego* wykonanych w 1962 roku, umieszczonych w ołtarzach bocznych.

Warto przypomnieć w tym miejscu fragment inwokacji z tekstu unii horodelskiej, który może być przesłaniem dla współczesnych i przyszłych pokoleń, sąsiadujących ze sobą narodów. To z inicjatywy królowej Jadwigi i króla Władysława Jagiełły doszło do pokojowego zbliżenia polsko–litewsko–ruskiego. Na zjeździe w Horodle w 1413 roku katolickie rody bojarów litewskich i ruskich zawarły układ braterski z rodami szlachty polskiej. Jakże są bliskie współczesnemu ekumenizmowi i wymowne dzisiaj, zapisane wówczas myśli: „Miłość jedna nie działa marnie; promienna sama w sobie – gasi zawiści, osłabia urazy, daje wszystkim pokój, łączy rozdzielonych, podnosi upadłych, gładzi nierówności, prostuje krzywizny, wspiera każdego, nie obraża nikogo; ktokolwiek się chroni pod jej skrzydła znajdzie się bezpiecznym i nie ulęknie się niczyjej groźby. Miłość tworzy prawa, rządzi królestwami, zakłada miasta, a kto nią gardzi traci wszystko. Dlatego też my wszyscy zebrani; prałaci, rycerstwo, szlachta,

нея чудесахъ, Холмъ 1899; Czernicki K., *Chełm – Przeszłość i pamiątki*, Chełm 1936; Janczykowski J., *Góra Chełmska, Jej Królowa i lud*, Chełm 1946; Ks. Wachowski S., *Historia obrazu i kultu Matki Bożej Chełmskiej w XVII w.*, Lublin 1965, Stefański J., *Z dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej*, 1986.

[6] Maksymilian Ryłło, *Koronacja Cudownego Obrazu Nayswietszey Maryi Panny w Chełmskiej Katedrze obrządku greckiego od samego początku wiary chrześcijańskiej w krajach naszych nabożnie chowanego […] odprawiona roku 1765 […]*, Berdyczów 1780 r., nr inw. H – 921.

chcący spocząć pod puklerzem miłości i przejęci pobożnym ku niej uczuciem, niniejszym dokumentem stwierdzamy, że łączymy i wiążemy nasze domy, i rodziny i herby" (Bojarski 1989: 21).

Badania, prowadzone przez zespół naukowców z Polski i Ukrainy, poszerzają wiedzę o zabytkach Chełma od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych. Ich celem jest nie tylko poznawanie prawdy o przeszłości, ale zbliżenie sąsiadujących narodów, w historii których znajdujemy nie tylko jasne karty historii.

Wyniki badań przedstawiono w niniejszej publikacji oraz na wystawie w Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie. Po raz pierwszy publiczność oglądać będzie poddane konserwacji zabytki odkryte podczas prac archeologicznych w kryptach i pod posadzką chełmskiej bazyliki Narodzenia NMP.

Rozdział 1

Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie: stuletnia tradycja badań, nowe odkrycia i nowe pola eksploracji

Andrzej Buko[1]

Położony na dawnym pograniczu polsko-ruskim Chełm odegrał kluczową rolę w najstarszej historii narodów polskiego i naszych wschodnich sąsiadów. Należy przy tym do grupy ośrodków wczesnomiejskich, zagadkowych z punktu widzenia genezy i najstarszych etapów rozwoju miasta. Niezależnie od dalszych rozstrzygnięć w przedmiotowych kwestiach, nie ulega wątpliwości, że okres świetności miasto przeżywało w XIII wieku. Wówczas, gruntownie przebudowane przez księcia Daniela Romanowicza, stało się nie tylko jego rezydencją, ale i faktyczną stolicą księstwa halicko-wołyńskiego (Isajewicz 1999, 2001; Krypiakewycz 1999; Dąbrowski 2012; w cytowanych pracach dalsza literatura)[2].

Centralne miejsce w krajobrazie współczesnego miasta zajmuje Góra Katedralna (ryc. 1.1). Tutaj znajdują się Bazylika – sięgająca początkami czasów księstwa halicko-wołyńskiego oraz przetrwałe w ziemi w formie reliktów pozostałości zabudowy rezydencjonalnej – ruiny palatium książęcego. W tekście *Kroniki halicko-wołyńskiej* znalazł się na ten temat odpowiedni akapit: *Gdy jeździł* [Daniel – przyp. AB] *po polu czyniąc łowy, zobaczył miejsce piękne i zalesione na górze. Obchodząc je dookoła polem,* [wersja alternatywna: otoczone dookoła polem], *zapytał tuziemców: „Jak się nazywa to miejsce?". Oni powiedzieli: „Jego nazwa jest Chełm"*[3].

Przytoczony fragment tekstu wart jest szczególnej uwagi. Wynika z niego, że wokół dzisiejszego miasta było pole uprawne (?), ale centralnym elementem krajobrazowym była tu zalesiona góra. Jej widok musiał być szczególny, skoro zwróciła uwagę księcia. Zgodnie z przekazem *Kroniki*, zdecydował on w tym miejscu wybudować gród i świątynię (Dąbrowski 2013). Również dzisiaj Góra Katedralna w Chełmie pozostaje charakterystycznym elementem miejskiego krajobrazu (ryc. 1.1). To wokół niej rozwinęło się przebudowane w czasach Daniela miasto. Jak było wcześniej – trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, ponieważ archeologia nie dostarcza jednoznacznych świadectw na temat wczesnego zasiedlenia terenów. Poza pojedynczymi fragmentami naczyń, pochodzącymi z terenu Góry Katedralnej, które odnieść można do XI w., nie odsłonięto dotąd obiektów, których czas powstania i użytkowania datować można na okres wczesnopaństwowy (Dzieńkowski 2012; Ruszkowska 2002). Wyjątkiem są świadectwa starszego osadnictwa wczesnośredniowiecznego z Chełma – Bieławina (Ruszkowska 1990). Z otoczeniem Góry Katedralnej łączą się zapewne

[1] Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, *abuko@iaepan.edu.pl*

[2] W treści poszczególnych rozdziałów dla imion i nazwisk zastosowano transkrypcję z języka ukraińskiego i rosyjskiego. W przypisach i cytatach zachowano oryginalną pisownię.

[3] Tekst kroniki w tłumaczeniu Dariusza Dąbrowskiego (2013).

odkrycia grobów szkieletowych z XII w. (?), zidentyfikowanych podczas badań archeologicznych w latach ubiegłych, przy ulicach Szkolnej i św. Mikołaja. Oznacza to, że przed powstaniem Chełma Danielowskiego, było w tym rejonie skupisko osadnicze (Dzieńkowski 2002, 2010). Jego charakter, a tym bardziej cechy szczególne, pozostają nie rozstrzygnięte.

W kontekście poruszanych zagadnień nie można wykluczyć, że podobnie jak w innych przypadkach, wyniesienie katedralne pośrodku dzisiejszego miasta, pełnić mogło w okresie wczesnego średniowiecza funkcje symboliczne. Na rzecz tego kierunku interpretacji przemawiać mogą odkrycia w innych częściach kraju miejsc o podobnej lub identycznej nazwie, łączonych z określonymi funkcjami religijnymi w okresie przedpaństwowym (por. Buko 2011, s. 116; w cytowanej pracy dalsze przykłady i literatura).

Charakterystyczne wyniesienie w północnej części Góry Katedralnej (por. ryc. 1.1) utożsamiane jest z miejscem, gdzie poszukiwać należy, zgodnie z przekazem *Kroniki hipackiej* (por. Sielicki 1987: 243) i wynikami dotychczasowych prac archeologicznych (Buko *et al.* 2014), palatium książęcego i świątyni świętego Jana Złotoustego (kaplicy pałacowej?) wzniesionych przez księcia Daniela. Dominantą po stronie północnej wzgórza pozostaje wzniesienie znane w tradycji lokalnej pod nazwą „Górki" lub „Wysokiej Górki".

Trzyletnie prace terenowe badaczy rosyjskich prowadzone u progu XX w. z ramienia carskiej Komisji Archeologicznej pod kierunkiem architekta Piotra Pokryszkina miały na celu rozstrzygnięcie przedmiotowych kwestii, w tym odsłonięcie reliktów rezydencji książęcej. Badania zostały, co prawda zrealizowane, ale Pokryszkin nigdy nie opublikował ich wyników. Uczynił to znacznie później, choć w ograniczonym zakresie, Paweł Rappoport (1954). Komentując ówczesne wyniki badań archeologicznych warto zwrócić uwagę na dwa zagadnienia. Pierwszym z nich są relikty prostokątnej kamiennej budowli identyfikowanej z palatium Daniela. W wielu miejscach zachowana część muru sięga tu ponad 3 m. W świetle notatek Pokryszkina rysowała się też możliwość występowania w tym miejscu (poniżej zabudowy rezydencjonalnej) śladów wielkich palenisk identyfikowanych z domniemanym miejscem kultu pogańskiego (por. Rappoport 1954: 316).

Kolejne prace lat 60. XX w., realizowane przez zespół pod kierunkiem Wiktora Zina doprowadziły do odsłonięcia, od strony wschodniej, znaczącej części budowli pałacowej, obejmującej przestrzeń 22 × 38 m, w tym kilka poziomów pierwotnych posadzek (Zin, Grabski 1967a, 1967b, 1968; Gurba, Kutyłowska 1970).

Kolejnych szczegółów w przedmiotowej kwestii dostarczyły prace weryfikacyjne zrealizowane latem 2001 r. (por. Dzieńkowski 2002: 78). Wykop, w którym odsłonięto mur palatium, usytuowano na centralnej osi wzgórza, tuż przy południowej krawędzi skarpy**.** Objął on częściowo zewnętrzną część dobrze zachowanego muru pałacowego, którego stopa sięga głębokości niemal 4 m od aktualnej powierzchni terenu. Szerokość korony muru na eksplorowanym odcinku wynosi 2,20 m. Poniżej, na skarpie południowej, zachowały się dwa poziome kamienne stopnie o długości około 180 cm każdy, uformowane na stoku wzgórza. W ten sposób powstała charakterystyczna schodkowa struktura skarpy, obudowana na dole, na krawędzi fosy, „opaską"

z opoki kredowej. Nie potwierdzono natomiast tezy, że mur pałacowy posadowiony jest na elementach konstrukcyjnych zniszczonego wału (Buko 2002).

W roku 2010 zainicjowano kolejny etap badań, realizowanych w ramach interdyscyplinarnego projektu badawczego[4]. Podobnie jak przed laty, kluczowym zadaniem pozostawało rozpoznanie, interpretacja funkcjonalna i chronologiczna zabudowy tej części wzgórza, w tym rozpoznanie zespołu rezydencjalnego, którego powstanie łączone jest z działalnością na terenie Chełma księcia włodzimiersko-halickiego Daniela Romanowicza. Czy był to monumentalny „pałac" o tradycji bizantyjskiej, czy może „palatium" wzorowane, co najmniej po części na budowlach z kręgu architektury zachodniej? Kolejne pytania dotyczą zagadkowych budowli wzniesionych w obrębie kamiennych murów.

Już w pierwszym sezonie badań (2010) odsłonięto 3 narożniki zespołu pałacowego, zbudowane z opoki kredowej i zielonych ciosów glaukonitytowych. Zidentyfikowano też monumentalne wejście do kamiennej budowli, z zachowaną częściowo posadzką i pilastrami. W obwodzie muru pałacowego potwierdzono obecność czworokątnej wieży kamiennej o wymiarach 11,6 m na 11–12 m. Zachowana wysokość tego obiektu wynosiła 2 m.

Odnotowano głębokie zmiany pierwotnej wysokości i formy tej części wzgórza, a zarazem wielometrowe nawarstwienia: destrukty i niwelacje, spowodowane zniszczeniami i sukcesywnymi rekonstrukcjami, znajdującej się tutaj zabudowy (ryc. 1.2). Efektem przeprowadzonych prac geomorfologicznych jest stwierdzenie, że co najmniej 2/3 aktualnej wysokości wzgórza jest nasypem antropogenicznym. Powstaje pytanie, co jest powodem tak wielkiego nagromadzenia w tym miejscu depozytów, których efektem jest powstanie charakterystycznej kulminacji znanej dziś pod nazwą „Wysoka Górka"? Już teraz odpowiedzieć można, że przyczyną tego stanu rzeczy były wielokrotnie podejmowane w tym miejscu prace budowlane, a następnie destrukcje i przebudowy istniejącej zabudowy rezydencjonalnej wzgórza. Podstawowe znaczenie dla uformowania się widocznego dziś w krajobrazie wyniesienia miały głównie dwa czynniki: wzniesienie w tym miejscu w 1. połowie XIII w. monumentalnej budowli pałacowej, jej całkowita destrukcja wkrótce po wybudowaniu, a następnie wznoszenie na jej gruzach kolejnych kamiennych budowli.

Jest wysoce prawdopodobne, że już w trakcie budowy zespołu pałacowego miała miejsce katastrofa budowlana, efektem której wschodnia część budowli wraz z murem obwodowym osunęła się ze skarpy. Za przypuszczeniem tym przemawia również brak po stronie wschodniej wielu elementów części bramnej, która zachowała się tutaj w zastanawiająco zrujnowanym stanie (Buko *et al.* 2014: 116, ryc. 16).

O imponującej wielkości budowli fazy I świadczą znaczące miąższości warstw destruktów przykrywających poziom użytkowania budowli pałacowej. Badania wykazały, że destruktów nie usuwano, a kolejne budowle powstawały na ich stropie. Po stronie zewnętrznej muru obwodowego północnego, warstwowane usypisko materiałów

[4] Program NCN (nr N N527 198138), zatytułowany *Zespół rezydencjonalno-sakralny na Górze Katedralnej w Chełmie*, przygotowany w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, został sfinansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. W jego realizacji (2010–2012) uczestniczyli badacze z różnych instytucji naukowych z naszego kraju oraz zagranicy (por. Buko *et al.* 2014).

budowlanych jest imponujące – osiąga bowiem niemal 4 m miąższości. To właśnie te materiały tworzą widoczne w terenie, charakterystyczne wyniesienie północnej części Góry Katedralnej. Uchwycone badaniami archeologicznymi obserwacje, znajdują w jakimś stopniu odbicie w *Kronice halicko-wołyńskiej*, opisującej pożar Chełma, jaki miał miejsce w roku 1256, w tym skalę zniszczeń cerkwi św. Jana (por. Dąbrowski 2013).

Na obecnym etapie badań, nie jesteśmy w stanie odtworzyć dokładnego planu istniejących tu niegdyś budowli. Dotyczy to przede wszystkim monumentalnej budowli pałacowej fazy I, do której należy mur obwodowy, znajdowane w destruktach elementy architektoniczne z dekoracją plastyczną oraz poziom podsypki pod posadzkę z charakterystycznego zielonego glaukonitytu. Nie do odrzucenia jest też hipoteza, iż odsłaniany w trakcie prac wykopaliskowych mur fazy I jest murem obwodowym, w obrębie którego znajdowały się elementy właściwej zabudowy (ryc. 1.3). W jego obrębie nie natrafiono dotąd na przekonywujące struktury architektoniczne, które można przyporządkować tej samej fazie, przynajmniej pod względem techniki wykonania i rodzajów użytego materiału.

Zagadkowa jest, uchwycona badaniami, technika wzmacniania skarpy południowej, poniżej stopy fundamentowej muru południowego budowli pałacowej. Polegała ona na wielokrotnym, naprzemiennym układaniu cienkich warstw zaprawy wapiennej i żwiru, co miało konsolidować i wyrównać podłoże. W świetle przytoczonych wyżej uwag uznać można, że budowniczowie palatium fazy I w zdecydowanie większym stopniu czerpali z tradycji rzymsko-bizantyjskiej, aniżeli ze wzorca palatiów znanych z ośrodków wczesnopolskich charakterystycznych dla środowiska Europy Środkowej[5].

Zastanawiająca jest odmienność warsztatu budowlanego zastosowanego przy wznoszeniu w tym miejscu budowli kamiennych w kolejnych fazach budowlanych. Zamiast obrobionych prostokątnych ciosów z opoki i zielonego glaukonitytu, wykorzystywano kamień łamany, znany z innych budowli między innymi ze Stołpia i Bieławina (ten ostatni znajduje się obecnie w granicach miasta). Godna uwagi jest też obserwacja, że wysokiej jakości artystycznej detale wystroju architektonicznego z fazy I nie były wykorzystywane w kolejnej fazie funkcjonowania zespołu lecz znajdowane są wśród destruktów należących do budowli fazy I. Jest to fakt zastanawiający, wskazuje bowiem na inne pochodzenie warsztatu budowlanego oraz inne potrzeby w tym zakresie budowniczych i użytkowników obiektu. Generalnie powiedzieć można, że kolejne fazy zabudowy, z 2. połowy XIII w. (według wstępnych datowań metodą ^{14}C), choć prezentują się solidnie w stosunku do fazy I, wydają się jednocześnie „zbarbaryzowane". Dotyczy to surowca, wątku muru jak i braku elementów wystroju budowli.

Głównym odsłoniętym dotąd elementem zabudowy fazy II jest wieża kamienna (por. ryc. 1.3)[6]. Jej stopa fundamentowa znajduje się powyżej pierwotnego poziomu posadzki fazy I. Do tej samej fazy zaliczyć należy, znajdowane w innych miejscach południowej części stanowiska, relikty kolejnych kamiennych budowli, wykonanych w podobnej, co wspomniana wieża, technice budowlanej. Ich funkcja pozostaje nadal przedmiotem szczegółowych analiz.

[5] Szerszą dyskusję na temat budowli palatialnych na ziemiach polskich związanych z kręgiem kultury zachodniej znaleźć można w pracy Teresy Rodzińskiej-Chorąży (2009).

[6] Po raz pierwszy wieża była odsłonięta w trakcie wcześniejszych badań. Przypisano jej wówczas chronologię kazimierzowską (XIV w.) (por. Gurba, Kutyłowska 1970; Zin, Grabski 1967a).

Badania prowadzone w ramach kolejnego projektu badawczego w północnej części kulminacji[7] wykazały, że zabudową monumentalną objęta została również ta część wzgórza (ryc. 1.4). Odsłaniana w tym miejscu prostokątna (kwadratowa?) budowla kamienno-ceglana z bogatym wystrojem architektonicznym, zdaje się świadczyć o jej elitarnej, reprezentacyjnej lub sakralnej funkcji. Badania są nadal w toku, stąd za wcześnie, aby na tym etapie formułować dalej idące wnioski.

O ile północna część Góry Katedralnej, kryjąca pozostałości monumentalnej rezydencji książęcej, podlegała wielokrotnym zmianom powodującym podniesienie pierwotnego poziomu terenu, o tyle nie można tego samego powiedzieć o części południowej, której dominantą krajobrazową pozostaje bazylika pw. Narodzenia NMP, będąca przedmiotem niniejszej publikacji. Jej początki związane są ściśle z rozbudową Chełma w czasach Daniela Romanowicza w 1. połowie XIII w.[8] To jedyna spośród (wymienianych imiennie przekazami źródeł pisanych) najstarszych świątyń chełmskich. Jak wynika z danych źródeł pisanych (*Kronika halicko-wołyńska*), były tu co najmniej cztery cerkwie wybudowane z inicjatywy księcia Daniela. Chodzi o świątynie: pw. św. Jana Złotoustego – będąca zapewne kaplicą książęcą, pw. św. Trójcy, pw. św. Kosmy i Damiana oraz pw. Bogurodzicy, czyli poprzedniczka obecnej bazyliki pw. Narodzenia NMP. O ile lokalizacja cerkwi katedralnej jest znana (w zmienionej formie świątynia przetrwała do naszych czasów), o tyle pozostałe cerkwie nie znalazły dotąd dokładnej lokalizacji (por. Kłoczowski 1958; o najstarszych dziejach chełmskiej eparchii chełmskiej por. Gil 1999). Jedynie w przypadku kaplicy palatialnej pw. św. Jana Złotoustego domniemywać można, że stanowiła ona wschodnie skrzydło zabudowy pałacowej, odsłoniętej w trakcie prac wykopaliskowych (por. Buko *et al.* 2014, ryc. 12).

Obecna (nowożytna) bryła kościoła katedralnego (ryc. 1.5) tylko częściowo nawiązuje do tradycji budowlanych kościołów obrządku wschodniego (bizantyjskiego). Jest to bazylika na planie krzyża, z kopułą centralną, z wydłużoną nawą główną. Badania wykazały, że obecna forma świątyni nie naśladuje planu kościoła z XIII w., co stanowi jedną z osobliwości chełmskiego kościoła (por. rozdz. 3).

Trwałym elementem spinającym dzieje chełmskiej świątyni jest ikona Matki Bożej Chełmskiej, która od czasów Daniela do dzisiaj pozostaje świętym wizerunkiem dla narodów polskiego, rosyjskiego i ukraińskiego (por. Natkański 2000; Aleksandrowycz 2001; w cytowanych pracach literatura). Początki kultu świętej ikony sięgają połowy wieku XIII, kiedy to jej pierwowzór, najpewniej z Kijowa, dotarł do Chełma. Był to, jak się uważa, dar siostry Daniela – Teodory (Fedory?) (por. Aleksandrowycz 2003: 54; Stefański 1996; w cytowanych pracach literatura). Od tego czasu rozpoczyna się kult świętego obrazu, któremu wstawiennictwu przypisuje się obronę Chełma m.in. przed Tatarami oraz późniejsze zwycięstwa władców polskich (szerzej na ten temat: Natkański 2000). Część badaczy przypuszcza, że wykształcenie się w tym miejscu ośrodka kultu chrześcijańskiego poprzedzało istnienie na obecnej Górze Katedralnej miejsca kultu pogańskiego (np. Ruszkowska 2000).

[7] Projekt NCN (2014/13/B/HS3/04930), zatytułowany *Północna część książęcego zespołu rezydencjonalnego na Górze Katedralnej w Chełmie,* przygotowany w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, realizowany w latach 2014–2017, pod kierunkiem A. Buko.

[8] Szerzej na temat początków prawosławnej eparchii chełmskiej pisze Andrzej Gil (1999); w cytowanej pracy literatura.

We współczesnej bazylice oglądać można słynący łaskami obraz Matki Bożej Chełmskiej autorstwa Władysława Ukleji, absolwenta ASP w Krakowie, która pozostaje centralnym miejscem peregrynacji licznych rzesz pielgrzymów. Ikona oryginalna opuściła miasto w czasie I wojny światowej, wraz z ewakuacją Rosjan z Chełma w roku 1915. Po zmiennych kolejach losu w czasach I i II wojny światowej (por. Stefański 1996: 289) słuch o obrazie zaginął, a informacje na temat miejsca jego przechowywania były sprzeczne. We wrześniu 2000 roku obraz odnalazł się w Muzeum w Łucku. Ofiarowana do muzeum ikona, pod kilkoma warstwami ujawniła obecność oryginalnego, najstarszego obrazu namalowanego na trzech deskach cyprysowych[9]. Z badań W. Aleksandrowycz (2001) wynika, że ikona jest rzadkim przypadkiem dzieła wykonanego w tradycji bizantyjskiej (ryc. 1.6). Szczegóły sztuki malarskiej, dotyczące sposobu przedstawienia Bogurodzicy i Dzieciątka Jezus, archaiczne barwy kolorów, przedstawień i wiele innych wskazują, zdaniem tego autora, na wczesną, sięgającą być może wieku XI genezę tego zabytku. Zwraca się przy tym uwagę na bogate aplikacje szat Matki Bożej m.in. ze strefy nadgarstków, z motywami lilii, przedstawień geometrycznych i ptaków, wykonywanych emalią komórkową – co spotyka się często w przypadku szat ceremonialnych cesarzy bizantyjskich. Na tej podstawie sformułowano opinię, że mamy do czynienia z zabytkiem powstałym w środowisku arystokracji konstantynopolitańskiej (Aleksandrowycz 2001: 4). Jest to hodegetria, dla której podobne ikonograficzne przedstawienia znane są m.in. z Bliskiego Wschodu oraz Italii, datowane na okres XII–XIV w. (tamże, s. 35). Datowanie[10] ikony pozostaje przedmiotem krytycznych weryfikacji. Niezależnie od dalszych rozstrzygnięć w tym względzie, nie ulega wątpliwości, że obraz jest wyrazistym elementem obecności tradycji bizantyjskiej na terenie wczesnośredniowiecznego Chełma.

O ile badania archeologiczne północnej części Góry Katedralnej mają już ponad stuletnią tradycję, o tyle nie można tego samego powiedzieć na temat obecnej bazyliki i jej najbliższego otoczenia. Dość powiedzieć, że prowadzone do tej pory prace miały głównie charakter nadzorów budowlanych i sondaży związanych z pracami konserwatorsko-zabezpieczającymi. Nic więc dziwnego, że podejmując u progu XXI w. badania terenowe w części północnej, mieliśmy cały czas na uwadze potrzebę podjęcia na szerszą skalę rozpoznania archeologicznego również w tym miejscu. Przedmiotem szczególnego zainteresowania była bazylika – centralny element topografii tej części kulminacji, a ściślej jej kopalny pierwowzór, który zgodnie z przekazami kronikarskimi, przypisać należałoby inicjatywie Daniela Romanowicza. Interesowało nas, czy i w jakim stopniu, związki Daniela z Kościołem rzymskokatolickim (znajdujące potwierdzenie w koronacji papieskiej w roku 1253), miały wpływ na formę powstających wówczas inwestycji i elementy wyposażenia obiektów sakralnych. Do wysunięcia takich pytań skłaniały wcześniejsze wyniki badań nad najstarszą architekturą sakralną Chełma

[9] Szerzej na temat losów świętej ikony piszą Anatolij Kwasiuk i Olena Romaniuk (2003). W publikacji zamieszczono również wiele szczegółów na temat historii obrazu, okoliczności jego zniknięcia z Chełma, dalszych losów zabytku, do momentu odnalezienia obrazu w muzeum w Łucku, a także na temat podjętych zabiegów konserwacyjnych.

[10] Dla innych badaczy bardziej prawdopodobne jest datowanie ikony na wiek XII (taką opinię prezentowano podczas wykładu na temat odkryć chełmskich, wygłoszonego przeze mnie w Centrum Studiów Bizantyjskich i Postbizantyjskich w Salonikach w 2007 r.)

okresu Daniela. Wnikliwa analiza tekstów źródłowych, w szczególności zaś *Kroniki halicko-wołyńskiej* dokonana przez Małgorzatę Smorąg-Różycką (2001) w części dotyczącej świątyni pw. św. Jana Złotoustego prowadzi autorkę do wniosku, że choć nie odbiegała ona zapewne od typu architektonicznego świątyń charakterystycznych dla tradycji rusko-bizantyjskiej, to jednak jest tu kilka cech, które są dlań wyróżniające. Przede wszystkim użycie białego kamienia budowlanego, plastyczna dekoracja fasad, kapitele kolumn oraz witraże barwne w oknach wydają się przystawać bardziej do tradycji sztuki romańskiej. Owo zjawisko syntezy i koegzystencji sztuki Wschodu i Zachodu na terenie Chełma, nie jest w tym przypadku, według autorki, czymś szczególnym. Traktować je należy raczej jako regionalny fenomen rozwoju sztuki europejskiej, dostrzegalny także w innych rejonach świata bizantyjskiego w okresie XIII w. (tamże: 192).

Pytanie, czy z podobnymi zjawiskami możemy mieć do czynienia w przypadku cerkwi katedralnej Daniela Romanowicza – to jedna z wiodących przesłanek prac planowanych w tym miejscu. W *Kronice halicko-wołyńskiej* przewija się wątek poprzedniczki obecnej bazyliki: *Zbudował* [Daniel – podkr. AB] *cerkiew przewielką, w grodzie Chełmie, w imię Przeświętej Zawsze Dziewicy Maryi pod względem wielkości i piękna nie mniejszą niż wcześniejsze*. Z *Kroniki halicko-wołyńskiej* wiadomo też, że władca ten podobnie jak inni członkowie tej dynastii, zostali pochowani w cerkwi katedralnej (por. rozdz. 2.1). Te lakoniczne zapisy kryją więc wielki potencjał poznawczy i stąd wydawały się warte badań weryfikacyjnych.

Odpowiednia okazja ku temu nadarzyła się w roku 2013, w związku z przypadającą w roku 2014 rocznicą śmierci króla Daniela. Podjęto wówczas po raz pierwszy prace w kryptach pod bazyliką, mające na celu identyfikację szczegółowego planu, surowców i technik budowlanych tego czołowego chełmskiego kościoła. Zdecydowano, że dla rozwiązania przedmiotowych kwestii zbudowany zostanie wspólny projekt polsko-ukraiński, w którym wezmą udział badacze obydwu zainteresowanych krajów[11].

Początki badań w podziemiach bazyliki chełmskiej (ryc. 1.7) w pierwszym etapie polegały na zabezpieczeniu i odkażeniu bakteriologicznym krypt i znajdujących się tam pochówków. Te żmudne i pracochłonne prace specjalistyczne, którymi kierował S. Gołub, stanowiły niezbędny warunek wejścia do podziemi specjalistów i archeologów. Prace nabrały rozmachu w związku z planowaną na rok 2015 wymianą posadzki w bazylice. Była to rzadko nadarzająca się sposobność, aby równolegle przeprowadzić badania z poziomu kościoła, co w wielu przypadkach przyśpieszało wydatnie rozpo-

[11] Środki finansowe na realizację przedmiotowego projektu pochodziły z dofinansowania Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Instytutu Archeologii i Etnologii PAN oraz z Ogólnoukraińskiej Dobroczynnej Organizacji „Fundusz Dobroczynny Petra Poroszenki" (umowa zatytułowana *Poszukiwanie, identyfikacja i rozpoznanie naukowe najstarszej świątyni Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez króla Daniela Halickiego*, zawarta na lata 2013–2017). Odpowiednią umowę podpisano w dniu 25 marca 2013 r. w Chełmie w obecności Petra Poroszenki i wiceprezydenta miasta Chełma Stanisława Mościckiego. Kierownikiem naukowym projektu jest prof. Andrzej Buko, koordynatorem prac w terenie mgr Stanisław Gołub, natomiast pracami ekipy badaczy ukraińskich kieruje prof. Mykoła Bewz. Badania prowadził zespół w składzie: Beata Borowska-Strugińska, Andrzej Buko, Dariusz Dąbrowski, Monika Derecka, Anna Drążkowska, Radosław Dobrowolski, Lucjan Gazda, Stanisław Gołub, Natalia Jędruszczak, Rafał Ratajczak, Teresa Rodzińska-Chorąży (strona polska) oraz Mykoła Bewz, Wołodymyr Bewz, Wira Hupało, Iwan Ilczyszyn, Jurij Łukomśkyj, Olha Minejko, Wasyl Petryk, Wasyl Słobodian, Leontij Wojtowycz (strona ukraińska).

znanie kluczowych elementów najstarszej świątyni (ryc. 1.8)[12]. Nie trzeba dodawać, że w obliczu napiętych terminów ekipa polsko-ukraińska działała pod presją czasu. Chodziło zatem o zastosowanie strategii umożliwiających przy jak najmniejszym nakładzie pracy pozyskać maksimum danych na temat świątyni Daniela Romanowicza.

W interdyscyplinarnej monografii, którą przekazujemy do rąk czytelników, prezentujemy najważniejsze wyniki badań, jakie zostały zrealizowane w kościele w latach 2013–2014[13]. Na jej zawartość składają się opracowania przygotowane przez uczestników przedmiotowych badań i zaproszonych do współpracy specjalistów krajowych i zagranicznych. Publikacja składa się z 9 rozdziałów, katalogu wybranych znalezisk oraz 4 aneksów.

Po mającym charakter wprowadzenia rozdziale 1 – autorstwa piszącego te słowa – w rozdziale 2 zamieszczono analizę źródeł pisanych dotyczących chełmskiej bazyliki. Jest to interesująca i nie mająca raczej wcześniejszych precedensów, próba połączenia koncepcji badaczy polskich i ukraińskich.

W rozdziale 2.1 Dariusz Dąbrowski i Leontij Wojtowycz prezentują dane źródłowe od XII do polowy XIV w., a Wasyl Słobodian (rozdz. 2.2) odnoszące się od schyłku XIV do 1. połowy wieku XVIII. Rozdział 3 autorstwa ukraińskich historyków architektury Mykoły Bewza, Wołodymyra Bewza, Jurija Łukomśkyego i Wasyla Petryka, dotyczy analiz architektonicznych odkrytej cerkwi oraz jej relacji do struktur współwystępujących. Omówiono przy tej okazji kolejne fazy budowy bądź przebudowy najstarszej świątyni. W kolejnym, 4 rozdziale pracy, Stanisław Gołub przedstawił wyniki analizy stratygraficznej warstw i obiektów oraz zamieścił zwięzłe charakterystyki wybranych materiałów zabytkowych. Rozdział 5 jest z kolei próbą charakterystyki obrządku pogrzebowego, na przykładzie analizy grobów zidentyfikowanych w kontekście reliktów odkrywanej architektury. Podzielony został on na dwie części. W rozdz. 5.1 Stanisław Gołub przedstawia charakterystykę archeologiczną grobów z okresu wczesnego średniowiecza, natomiast w rozdz. 5.2. Wira Hupało zamieściła interesującą prezentację pochówków osób duchownych, które zidentyfikowano w kryptach pod katedrą. Wątek rekonstrukcji ubiorów w przedmiotowych kryptach znajduje kontynuację w rozdziale 6 autorstwa Anny Drążkowskiej. Natomiast Beata Borowska-Strugińska i Olha Minejko w rozdziale 7 pracy prezentują charakterystykę antropologiczną szczątków zmarłych. Z kolei w rozdziale 8 czytelnicy znajdą wyniki badań surowców i materiałów budowlanych, których autorem jest Lucjan Gazda. Wreszcie rozdział 9 autorstwa Andrzeja Buko i Mykoły Bewza – jest podsumowaniem wyników przeprowadzonych badań.

Istotnym uzupełnieniem tez zawartych w poszczególnych rozdziałach monografii jest katalog wybranych zabytków po konserwacji – autorstwa Natalii Jędruszczak oraz 4 aneksy, składające się z: wyników datowań termoluminescencyjnych (Stanisław Fedorowicz), datowania ^{14}C metodą AMS (Tomasz Goslar), analiza archeozoologiczna

[12] Serdeczne słowa podziękowania składamy ówczesnemu Proboszczowi parafii pw. NNMP w Chełmie, ks. prałatowi dr. Tadeuszowi Kądziołce, który wykazał wiele zrozumienia i życzliwości dla naszych przedsięwzięć.

[13] Przygotowanie i wydanie monografii było możliwe dzięki dofinansowaniu Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (zadanie pt: *W kręgu cerkwi Daniela Romanowicza w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych z 2013–2014 r. i konserwacja zabytków* w ramach programu: Dziedzictwo kulturowe, priorytet Ochrona zabytków archeologicznych).

materiałów kostnych (Alicja Lasota-Moskalewska i Karol Niemczak) oraz wyniki analiz próbek szkieł (Marta Kamińska i Małgorzata Walczak). Całość zamyka zbiorcza bibliografia dla wszystkich rozdziałów pracy.

Niniejsza monografia jest pierwszym naukowym udostępnieniem wyników badań interdyscyplinarnych, dotyczących jednego z kluczowych zabytków architektonicznych dawnego polsko-ruskiego pogranicza i stanowi owoc efektywnej współpracy badaczy polskich i ukraińskich. Z tego punku widzenia uznać ją można za wydarzenie przełomowe w postrzeganiu wspólnej historii Polski i Ukrainy.

Резюме

Центральне місце у краєвиді сучасного міста займає Кафедральна Гора. Тут знаходяться: базиліка, початки якої сягають часів Галицько-волинського князівства, та збережені в землі у формі реліктів решткі забудови резиденції – руїни князівського палацу. Так само й сьогодні Кафедральна Гора у Холмі залишається характерним елементом міського краєвиду. Це довкола неї розвинулось місто, перебудоване в часах Данила Романовича.

Характерне підвищення в північній частині Кафедральної Гори ототожнюється із місцем, де належить шукати, згідно з переказами Іпатіївського літопису та результатами археологічних праць, здійснених до сього часу, князівський палац та церву св. Іоанна Золотоустого (замкову каплицю), які спорудив князь Данило.

Археологічні дослідження, шо мають 100-літню традицію і проводилися з початку XX ст., виявили глибокі зміни первісної висоти і форми цієї ділянки узгір'я, а заразом й багатометрові нашарування у вигляді реліктів викопної архітектури, деструкцій та нівеляцій.

На сучасному етапі досліджень, ми не в змозі відтворити детальний план споруд, шо колись тут існували. Стосується це, передусім, монументальної палацової будівлі з фази I, до якої належить обвідний мур. Не слід нехтувати й гіпотезою, шо цей мур, відкритий в ході археологічних розкопок, замикав простір, в межах якого знаходилися елементи властивої забудови.

Оскільки північна частина Кафедральної Гори, що скриває решткі монументальної князівської резиденції, зазнала багаторазових змін, які спричинили піднесення первісного рівня терену, постільки не можемо те саме сказати про південну ділянку кульмінації, домінантою краєвиду якої залишається Базиліка Вознесіння Пресвятої Діви Марії, що є предметом цієї публікації. Її початки безпосередньо пов'язані із розбудовою Холма за часів Данила Романовича у 1 половині XIII ст. Сучасна (ранньомодерна) будівля кафедрального костелу лише частково наближена до будівельних традицій храмів східного (візантійського) обряду. Дослідження показали, що вона не відтворює план церкви XIII ст., що складає одну з особливостей холмського костелу.

Відповідна нагода реалізації досліджень в базиліці трапилася 2013 року у зв'язку із річницею смерті Данила Романовича в 2014 р. Тоді вперше

здійснено праці всередині об'єкта (під долівкою та в криптах під кафедральним собором), метою яких була ідентифікація плану, сировини та будівельної техніки найдавнішої фази святині XIII ст. Для рішення предметних питань залучено колектив польських та українських дослідників.

Початок досліджень у підземеллях холмської кафедри на першому етапі (2013) полягав у забезпеченні безпеки та бактеріологічній дезінфекції крипт і поховань, шо там знаходилися. Праці продовжено у 2014 році, шо пов'язано із запланованою зміною долівкового покриття у кафедральному соборі. В міждисциплінарній монографії, яку передаємо до рук читачів, представляємо найважливіші результати здійснених досліджень, які реалізовано в базиліці в 2013–2014 роках. Це перші науково-доступні результати міждисциплінарних досліджень, шо стосуються однієї з ключових архітектурних пам'яток давнього польсько-українського пограниччя і складають плід ефективної співпраці польських та українських дослідників. З цієї точки зору її можна визнати за переломну подію у пізнанні спільної історії Польші та України.

Summary

The central place in the landscape of the contemporary city belongs to Góra Katedralna (the Cathedral Hill). That is where the basilica dating from the beginning of the Galich-Volhynia Principality and residential complex – the ruins of the great Ducal hall (palatium) which survived in the ground until present. The Cathedral Hill in Chełm is still a distinctive element of the city's landscape. Around it, the town rebuilt in the times of Daniel Romanovich developed.

The characteristic elevation in the northern part of the Cathedral Hill is identified with the place where, according to the Halych-Volhynian Chronicle and the results of archaeological fieldwork, it should be to look for the great Ducal hall and the Orthodox church of St. Jan Złotousty (John Chrysostom) (the palace chapel ?) built by Prince Daniel.

More then 100-year – tradition archaeological research conducted in Chełm from the beginning of the 20th century revealed profound changes in the original height and the form of this part of the Hill as well as stratification consisting of remains of architecture, destructs and levelling layers.

At this point we are not able to reconstruct a detailed plan of existing here building structures. This particularly applies to the monumental palace structure of phase I, to which the circumferential wall belongs. At the present state of research we should accept the hypothesis that the wall uncovered during the archaeological excavations was closing the space, within which elements of the right structure were.

While the northern part of Góra Katedralna (the Cathedral Hill), hiding the remains of the monumental Ducal residence, underwent multiple changes causing raising the original ground level, it is impossible to state the same about the southern part whose dominant structural element is Basilica of the Birth of the Virgin Mary – the subject of this publication. Its origins are closely connected with the expansion of Chełm in the times of King Daniel Romanovich in the mid 13th century. The present shape of the

cathedral church refers only partly to building traditions of churches of the Eastern (Byzantine) rites. The research showed that it does not follow the church plan of the 13th century, which is one of the curiosities of the Chełm church.

An appropriate opportunity arose to conduct research inside the basilica in 2013 due to the anniversary of King Daniel's death which fell on 2014. Then, for the first time excavations under basilicas floor was started as well as in the crypts under the cathedral. Their aim was identify the plan, material and building technology of the oldest church of the 13th century. To solve this question, a team of Polish and Ukrainian researchers was appointed.

The beginning of research in the Chełm cathedral vaults at the first stage (2013) was to protect and decontaminate bacteriologically the crypts and burials which were there. Work was continued in 2014 on account of planned floor replacement in the cathedral.

We included to this interdisciplinary monograph the most important results of conducted research which were undertaken in the basilica from 2013 to 2014. It is the first scientific publication of the interdisciplinary research concerning one of the key architectural monuments from the medieval Polish – Rus border. The monograph is the result of effective cooperation between Polish and Ukrainian researchers. From this point of view, it may be considered as a turning point in perceiving a common history of Poland and Ukraine.

Ryc. 1.1. Góra Katedralna w Chełmie: charakterystyczny element krajobrazowy współczesnego Chełma. Część zadrzewiona (po lewej stronie) – teren Wysokiej Górki; po prawej stronie – Bazylika pw. Narodzenia NMP. Widok od strony południowo-zachodniej. Fot. A. Buko

Ryc. 1.2. Chełm, Góra Katedralna. Widok ogólny reliktów rezydencji Daniela Romanowicza odsłoniętych w południowej części Wysokiej Górki w latach 2010–2012. Fot. M. Bogacki

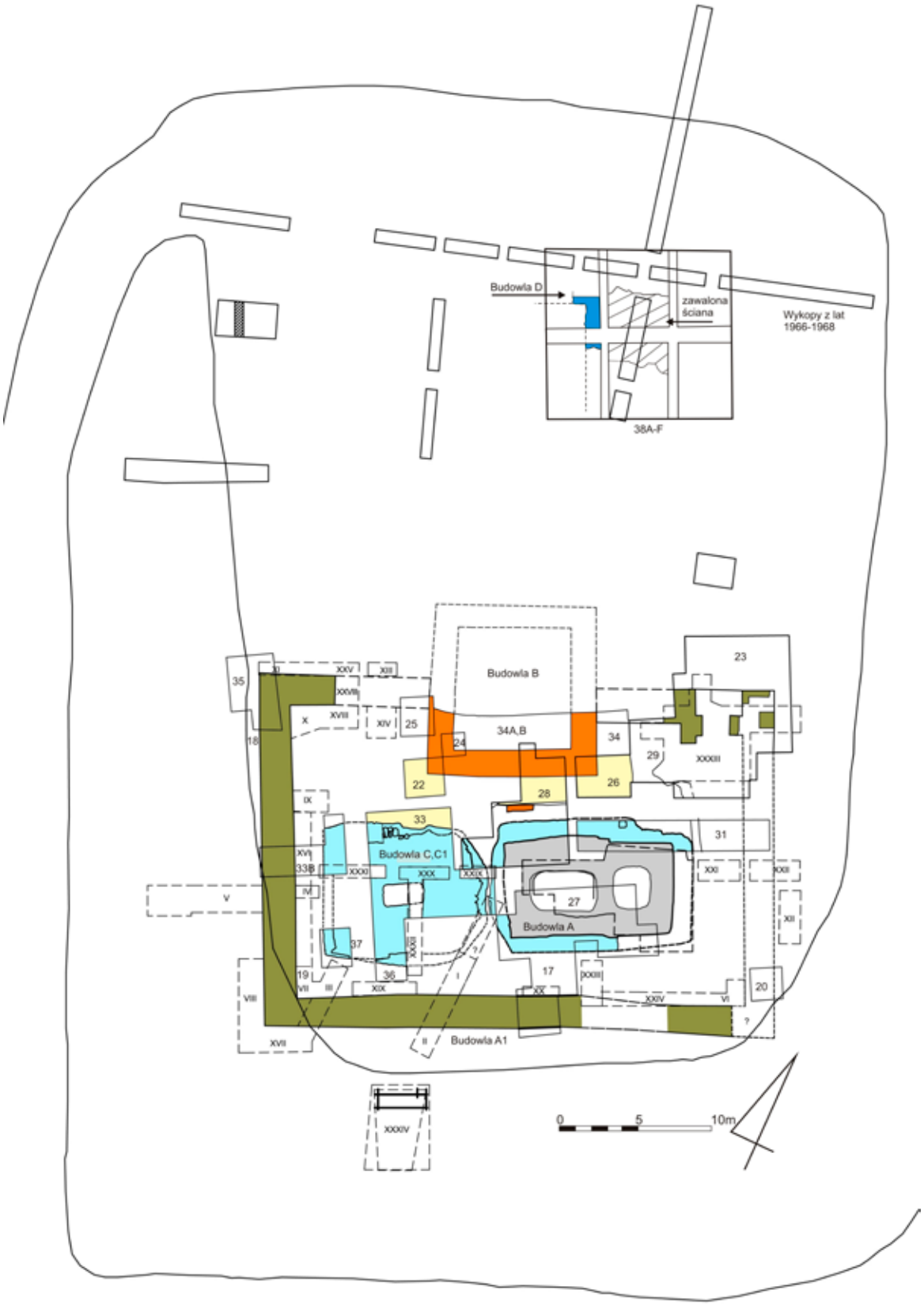

Ryc. 1.3. Plan reliktów architektury kopalnej odsłoniętych w trakcie badań na Wysokiej Górce w latach 2010–2013 w południowej części kulminacji (u dołu) oraz w roku 2013 (u góry ryciny). Opr. W. Petryk i T. Dzieńkowski

Ryc. 1.4. Północna część Wysokiej Górki w trakcie badań archeologicznych w 2013 r.: widok wykopu 36 z kopca centralnego. Fot. A. Buko

Ryc. 1.5. Bazylika katedralna w Chełmie: widok współczesny świątyni z wieży dzwonnicy. Fot. A. Buko

Ryc. 1.6. Ikona Matki Bożej Chełmskiej (w zbiorach Muzeum Wołyńskiej Ikony w Łucku; repr. za Aleksandrowycz 2001)

Ryc. 1.7. Obudowane cegłą krypty pod katedrą chełmską – stan z 2013 r. Fot. S. Gołub

Ryc. 1.8. Wykop pod posadzką katedry chełmskiej (2014 r.). Fot. S. Gołub

Rozdział 2

Analiza źródeł pisanych

Dariusz Dąbrowski[1], Wasyl Słobodian[2], Leontij Wojtowycz[3]

2.1. Okres od XIII do 2. połowy XIV wieku (Dariusz Dąbrowski, Leontij Wojtowycz)

W pierwszej części rozdziału omówiono następujące zagadnienia:

1. Charakterystyka źródeł średniowiecznych zawierających informacje o katedrze w Chełmie;
2. Problem czasu powstania katedry i jej opis;
3. Wezwanie katedry chełmskiej w średniowieczu;
4. Informacje o terminologii architektonicznej, w tym o kamieniach i cegłach stosowanej w *Kronice halicko-wołyńskiej*;
5. Inne niż chełmskie fundacje sakralne Daniela;
6. Kto był pochowany w katedrze chełmskiej;
7. Inne pochówki Romanowiczów;
8. Sposoby pochówków książęcych i ich terminologia;
9. Wyposażenie grobów książęcych na Rusi w średniowieczu.

2.1.1. Charakterystyka źródeł średniowiecznych[4] zawierających informacje o katedrze w Chełmie

W naszej części monografii odnosimy się zasadniczo do przekazów XIII–XIV w. Zaznaczamy jednak, że specyfika tematu powoduje konieczność sporadycznego wychodzenia za tak wytyczone granice chronologiczne i odwoływanie się zarówno do źródeł późniejszych, jak i omawianie zjawisk zachodzących później.

Niezaprzeczalnie podstawowym źródłem do wczesnej historii chełmskiej katedry jest *Kronika halicko-wołyńska*. Inne, późniejsze przekazy, z różnych powodów podają informacje na temat samego grodu jak i świątyni, oddalone od realiów. Na przykład, *Latopis nikonowski*, późny kompilacyjny moskiewski zwód końca lat 50. XVI w.[5], pod 6580 (1072) r. w opowiadaniu o przeniesieniu relikwii Borysa i Gleba, wśród innych obecnych hierarchów wymienił biskupa chełmskiego Iwana[6]. Wydaje się oczywiste,

[1] Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, *tatar1965@gmail.com*
[2] Інститут Укрзахідпроектреставрація, Lwów, *slobod2005@ukr.net*
[3] Львівський Національний Університет ім. І. Франка, *lev67420@ukr.net*
[4] Źródła średniowieczne rozumiemy w znaczeniu używanym w historiografii polskiej. Do tej kategorii zaliczamy więc przekazy powstałe zasadniczo do końca XV w., z pewnymi wyjątkami na rzecz pomników spisanych już w następnym stuleciu, ale – można powiedzieć dość enigmatycznie – w oparciu o źródła wcześniejsze. Zob. np. Dąbrowski J. 1964; Wojtowycz 2003: 134–139; Dąbrówka 2005; Войтович, Козак, Овсінський, Чорний 2010.
[5] Клосс 1980; ibidem 1989: 49–50.
[6] *Летописный сборник* 2000: 100.

że mający pod ręką nie zawsze datowane katalogi ruskich hierarchów, redaktorzy źródła pomyłkowo przypisali do duchownych żyjących w XI w. pierwszego chełmskiego władykę, Iwana, działalność którego w rzeczywistości przypadała na połowę XIII w.

Z konieczności musimy w tym miejscu wspomnieć, że informację zawierającą najstarszą datę powstania katedry w Chełmie podał siedemnastowieczny miejscowy dziejopis, Jakub Susza w dziele poświęconym gloryfikacji otoczonej kultem ikony Matki Bożej Chełmskiej (pierwsza edycja 1646 r.). Stwierdził on co następuje: „Co się tycze Cerkwi, powiadali ci, którzy z Xiąg dawnych Lubomlskich pergaminowych, przy Cerkwi S. Jerzego niegdy będących wyczerpnęli, że Cerkiew tę Wielki Xiąże Ruski Włodzimierz, tegoż czasu, gdy y po innych mieyscach rozmaite Domy Boże buduie, y funduie, wystawił. Czego sama liczba na sklepieniu malowanym, Roku tysiącznego pierwszego, po Grecku napisana, przy prawym niegdy filaru Ołtarza będąca, a od dawności zbutwiała, niemałym była dowodem" – i dalej – „A z tąd znaczna twierdza powstaie, że od Włodzimierza ta Cerkiew iest zmurowana: gdyż iakom rzekł, Rok tysiączny pierwszy, na sklepieniu starodawno malowanym, był napisany"[7]. Oprócz tego Susza zwracał uwagę na starożytność samej budowli oraz wałów otaczających wzgórze. Równocześnie zaznaczał, że nie poznał jakichkolwiek źródeł pisanych dotyczących początków Chełma[8]. Już jakiś czas temu Andrzej Gil w cennym artykule poświęconym ocenie wiadomości Suszy o początkach Chełma zauważył, że autor ten w rzeczywistości pisał „bajeczne dzieje" stolicy swej diecezji, bowiem nie dysponował jakimikolwiek wiarygodnymi przekazami na ten temat, co więcej, nie znał *Kroniki halicko-wołyńskiej*[9]. W pełni zgadzamy się z ustaleniami lubelskiego historyka. Informacje na temat założenia katedry chełmskiej znajdujące się w dziele Suszy nie mają jakiegokolwiek oparcia w źródłach, stoją one w sprzeczności z niepodważalnej wiarygodności danymi *Kroniki halicko-wołyńskiej*.

W celu badania okoliczności powstania głównej świątyni Chełma należy więc zdecydowanie oprzeć się na informacjach *Kroniki halicko-wołyńskiej*. Jak dokładnie wiadomo, część wspomnianego pomnika ruskiego dziejopisarstwa, zawierająca wiadomości na interesujący nas temat, została napisana w otoczeniu Daniela Romanowicza, właściwie współcześnie w stosunku do zachodzących wydarzeń. Dawno już zwrócono uwagę na swoistość *Zwodu Daniela*, *Latopiśca chełmskiego* czy „chełmskiej redakcji" Kroniki halicko-wołyńskiej (jak umownie nazwali badacze tę część *Kroniki halicko-wołyńskiej*[10]) w porównaniu do latopisarstwa tradycji kijowskiej, jego/jej szersze literackie wypełnienie. Osoba współczesna opisywanym wydarzeniom, być może tożsama z biskupem chełmskim Iwanem, wcześniej będącym klerykiem soboru Bogurodzicy

[7] Susza 1684: 47–48. Już sam przytoczony cytat pełen jest stwierdzeń niejasnych. Co na przykład znaczy zwrot „Roku tysiącznego pierwszego"? Czy należy rozumieć, że data była zapisana w systemie „od narodzin Chrystusa"? Wtedy byłoby to jednoznaczne świadectwo fałszerstwa chronologicznego dokonanego przez Suszę. Czy jednak chodzi o rozwiązaną już przez autora datę bizantyńsko-ruską („po Grecku napisana")? Tego jednak nie podejrzewamy. Czy data została zapisana greckimi cyframi czy słownie (co byłoby wręcz niemożliwe)? Co to znaczy, że była „zbutwiała"? Czy słabo widoczna? Czy zachowała się po wyburzeniu filarów, czy też Susza widział ją kiedyś? Pewnie to pierwsze, o czym świadczy użycie czasu przeszłego. Przytoczone niejasności wyraźnie pokazują, że mamy do czynienia z wiadomością niewiarygodną, z kombinacją autora.

[8] Ibidem: 33, 47–48 (a także podobne stwierdzenia, choć nie tak dosłowne na przykład na s. 16, 22). Na temat wiedzy Suszy o początkach Chełma zob. Gil 2006: 189–197.

[9] Gil 2009b: 27–36.

[10] Zaznaczmy w tym miejscu, że Leontij Wojtowycz preferuje nazwę *Latopisiec chełmski*, zaś Dariusz Dąbrowski *Zwód Daniela*.

w stołecznym Włodzimierzu, uważana przez część badaczy za autora[11] albo redaktora *Latopiśca chełmskiego* 1261 (1259) r.[12], nie trzymała się latopisarskiej tradycji wykładu wydarzeń z wykorzystaniem siatki rocznej, lecz pozwalała sobie na ekskursy w przeszłość, jakie nie zawsze można dokładnie datować[13].

Jeśli już jesteśmy przy chronologii, należy z mocą podkreślić, że jedynie zwód ipatiewski podzielony został wtórnie, w momencie spisywania, na moduły roczne. Zabieg ten wprowadził mnóstwo zamieszania w badaniach nad dziejami Rusi halicko-wołyńskiej i innymi tematami, dla których ważne informacje były zawarte w omawianym źródle (odnosi się ta uwaga również do losów chełmskiego soboru). Przyczyną tego stanu rzeczy była bez wątpienia popularność i największa dostępność wydań zabytku w ramach serii PSRL[14] (1843, 1908 wraz z fototypicznymi przedrukami z 1962, 1998 i 2001 r.). Tam tymczasem jako podstawowy umieszczono jego tekst według zwodu ipatiewskiego. Identycznie zresztą postąpiono w cieszącym się relatywną popularnością odrębnym wydaniu, firmowanym przez Komisję Archeograficzną (1871 r., wraz z fototypicznym przedrukiem z dodanym wstępem i komentarzami z 2001 r.), a także z dokonanym na podstawie edycji 1843 r., wydaniem przez Antona Petruszewicza wyłącznie *Kroniki halicko-wołyńskiej*. Siła tej tradycji jest taka, że Mykoła Kotlar zdecydował się w dokonanej przez siebie edycji zabytku na niefortunny zabieg uzupełnienia wziętego za podstawę tekstu zwodu chlebnikowskiego, rozrywającymi ciągłą narrację, cóż z tego, że wstawionymi w nawias kwadratowy datami zaczerpniętymi z wersji ipatiewskiej[15]. Nie wchodząc już w szczegóły, należy też zauważyć, że wszystkie tłumaczenia źródła na języki narodowe dokonywane były na podstawie redakcji ipatiewskiej a więc z uwzględnieniem występującej tam, błędnej siatki rocznej[16].

[11] Пашуто 1950: 92–109; Ужанков 2009: 356–371. Problem ten pozostaje dyskusyjny, przy czym poglądy autorów rozdziału na tę kwestię rozchodzą się. L. Wojtowycz uznaje autorstwo biskupa Iwana, zaś według opinii D. Dąbrowskiego, relację o założeniu, zniszczeniu i odbudowie Chełma napisał najpewniej, duchowny związany z pałacową cerkwią św. Jana. Mógł nim być paroch tej świątyni albo kapelan księcia Daniela, a może była to osoba pełniąca obie funkcje. Nie jest przy tym wykluczona przynależność autora do książęcej kancelarii. Podstawą dla sformułowania tej hipotezy są dwa następujące argumenty: nadzwyczaj dokładny i przepełniony emocjonalnym zaangażowaniem opis cerkwi św. Jana, także sposób opowiadania autora relacji o biskupie Iwanie. On sam na pewno nie napisałby o sobie: „odnowił [Daniel] cerkiew [św. Jana], poświęconą przez biskupa Jana" czy: „stworzył […] godny czci biskup Jan" (*Ипатьевская летопись* 2001, kol. 845, 846). Widać tutaj nie tylko wykorzystywanie w narracji trzeciej osoby liczby pojedynczej, ale też coś w rodzaju wyrazu głębokiego szacunku do hierarchy. Istnieją również inne przypuszczenia co do autorstwa tego fragmentu źródła. Так więc A. I. Hensiorśkyj uważał za autora „zwodu 1266 r." (z czym trudno się pogodzić) wysokiego urzędnika dworu króla Daniela, pracującego w kancelarii, może nawet jej kierownika, to jest prawdopodobnie Dionizego Pawłowicza (А. І. Генсьорський 1958, s. 75, 81–82).

[12] Data powstania redakcji też jest dyskusyjna, aczkolwiek podstawowy tekst tej części źródła – niewątpliwie – napisany został po wielkim pożarze, spowodowanym przez „przeklętą babę" gdzieś w końcu 1256 r. (Крип'якевич 1984: 34; *Галицько-Волинський літопис* 2002: 298; Dąbrowski 2012: 400–401), w końcu 1255 r., czy szerzej, 1256–1259 r. (Грушевський 2005: 361, 385), w listopadzie – na początku grudnia 1257 r. (*Літопис руський* 1989: 417–418). Zdaniem D. Dąbrowskiego lepiej mówić jednak o „redakcji 1259 r." niż „1261 r.", bowiem odpowiednia część *Kroniki halicko-wołyńskiej* kończy się, na dodatek oberwanym zdaniem, na opowiadaniu o najeździe Burundaja na Litwę, który miał miejsce zimą 1258/1259 r.

[13] Jeśli chodzi o najważniejsze prace dotyczące poszczególnych redakcji źródła zob.: Черепнин 1941: 228–253; Пашуто 1950: 17–133; Генсьорський 1958: 66–86; Котляр 1993; Толочко 2003: 222–271; Федорак 2005: 161–186; Ужанков 2009: 285–419.

[14] PSRL – Pol`noe Sebranie Russkich Letopisej

[15] Nie podajemy w tym miejscu odnośników bibliograficznych, bo nie są one – naszym zdaniem – konieczne. Zaznaczamy jedynie, że sami korzystamy z edycji źródła z 2001 r., by ułatwić zadanie czytelnikom (zob. przyp. 9). Polecamy też wersję elektroniczną dostępną na stronie ImWerden (http://imwerden.de/publ-1765.html). Należy także, dla porządku wspomnieć, że Harvard Ukrainian Research Institute wydał na podstawie, niezbyt co prawda dobrej jakości mikrofilmów, pełne rękopisy zwodów chlebnikowskiego i pogodińskiego (*The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles* 1990).

[16] Nie wymieniamy tutaj wszystkich tych pozycji odsyłając zainteresowanych do przygotowywanego

Pozostałe zwody *Kroniki halicko-wołyńskiej* podziału takiego tymczasem nie posiadają, co – jak zgodnie twierdzą znawcy tematu – jest potwierdzeniem pierwotnego kształtu zabytku, spisywanego jako ciągła narracja, bez charakterystycznego dla tradycji latopisarskiej porządkowania tekstu za pomocą podziału na wyraźnie wyodrębnione roczne odcinki[17].

Wniosek z tego wywodu jest taki, że nie można bez gruntownego sprawdzenia każdej z osobna przyjmować dotyczących dziejów katedry w Chełmie dat podawanych w zwodzie ipatiewskim *Kroniki halicko-wołyńskiej*.

Z perspektywy postawionych przed autorami zadań inne źródła mają znaczenie pomocnicze i będą wykorzystane w odpowiednich miejscach niżej.

2.1.2. Problem czasu powstania katedry i jej opis

Budowę cerkwi katedralnej niewątpliwie należy wiązać z fazą powstawania chełmskiego kompleksu rezydencjonalnego i sakralnego, datowaną na okres po jesieni 1242 a przed końcem 1256 r. Wskazuje na to jednoznacznie układ informacji w opowiadaniu o tym wielkim dziele fundacyjnym starszego Romanowicza[18]. Poza tym na rzecz wspomnianej koncepcji świadczą wyraźnie okoliczności polityczne. Po powrocie Daniela w 1241 r. z wywołanego najazdem Batu-chana wygnania, Chełm stał się jego główną rezydencją. Stamtąd w 1242 r., po otrzymaniu od Połowca Aktaja wiadomości o nadciąganiu oddziałów mongolskich pojechał do Włodzimierza[19]. Z Chełma w 1244 r. wyruszyło wojsko księcia Daniela pod odległy o ok. 60 km Lublin[20]. Do Chełma wreszcie udał się władca po zwycięskiej bitwie pod Jarosławiem, wiodąc ze sobą jeńców[21]. Tam też wrócił z wyprawy czeskiej w 1253 r.[22].

Jak przy tym przenikliwie zauważył Wołodymyr Aleksandrowycz, sobór Bogurodzicy musiał być gotowy lub w wysokim stanie zaawansowania już w momencie powrotu Daniela z wyprawy na ziemię opawską, czyli – według ukraińskiego badacza – we wrześniu 1253 r.[23], zaś według D. Dąbrowskiego około połowy sierpnia tego roku[24]. Podstawą do powyższego stwierdzenia są następujące słowa *Kroniki halicko-wołyńskiej:* „и приде во гра̀ Холмъ . с чес̑тью и со славою в домъ Преч с̑тоѣ . падъ поклонисѧ . и прослави Ба̀ [...] славѧ Ба̀ и прч с̑тоую его мт̀рь . и ст̀го Ивана Златаоуста [...]"[25].

przez międzynarodowy zespół kierowany przez D. Dąbrowskiego na 2016 r. wydania *Kroniki halicko-wołyńskiej* (tekst oryginalny na podstawie rękopisu chlebnikowskiego i tłumaczenie polskie).

[17] Zob. w tej sprawie np. Толочко 2005: 81–108.

[18] Wnioskowanie D. Dąbrowskiego na ten temat, przedstawione w innym miejscu (Dąbrowski 2013) jest w wysokim stopniu zbieżne z wcześniejszymi ustaleniami O. Barana (Баран 2005: 428–448).

[19] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 794: „затворивъ Холмъ . еха ко братоу си Василкови" – „zamknął Chełm, pojechał do brata swego, Wasylka".

[20] Ibidem, kol. 796: „ѡдиного дн̀е быс̑та подъ градом ис Холма . со всими вои и пращами" – „jednego [tego samego] dnia byli pod grodem [Lublinem] z Chełma ze wszystkimi wojami i machinami oblężniczymi".

[21] Ibidem, kol. 805: „иде же в Холмъ . с колодники многими . иже бѣ создалъ самъ" – „szedł do Chełma, jaki był sam stworzył, z jeńcami licznymi".

[22] Ibidem, kol. 826: „и приде во гра̀ Холмъ . с чес̑тью и со славою" – „i przyszedł do grodu Chełma z czcią i ze sławą".

[23] Aleksandrowycz 2003: 56; idem 2007: 141.

[24] Dąbrowski 2012a: 346.

[25] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 826: „i przyszedł do grodu Chełma z czcią i ze sławą do domu Przeczystej. Padł pokłonił się i wielbił Boga [...] sławił Boga i Przeczystą Jego Matkę i świętego Iwana Złotoustego [...]".

Tak więc – jak widać – należy odrzucić poglądy, że sobór wzniesiony został dopiero po wielkim, przypadkowym pożarze Chełma, który miał miejsce w czasie wyprawy Kuremsy[26]. Podany w zwodzie ipatiewskim jako sam początek artykułu rocznego „6768" – co samo w sobie jest absurdem, bo wspomniana data została zupełnie sztucznie wstawiona w opowieść o powstaniu, zniszczeniu i odbudowie Chełma, rozrywając jej tkankę – ustęp źródła: „Созда же церк҃вь привеликоу . во градѣ Холмѣ. во имѧ прест҃ыѧ присно҆д҃выѧ Мр҃иѧ . величествомъ . красотою . не мене соущихъ древних҃."[27] należy zaś uznać po prostu za świadectwo samej budowy lub odbudowy spalonej katedry.

Przytoczmy w tym miejscu cały ustęp *Kroniki halicko-wołyńskiej* poświęcony soborowi chełmskiemu: „Созда же церк҃вь привеликоу . во градѣ Холмѣ . во имѧ прест҃ыѧ присно҆д҃выѧ Мр҃иѧ . величествомъ . красотою . не мене соущихъ древних҃ . и украси ю пречюднами иконами . принесе же . чашю ѿ землѧ Оугорьскыѧ . мрамора багрѧна . изваѧноу моудростью чюдноу . и змьевъı главы (бѣша) бѣша ѡкроугъ еѧ . и постави ю пре двѣрми црк҃вьнъımъı . нарѣцаемъıми . црс҃кыми . створи же в неи . крестилницю . крс҃тити водоу . на ст҃ое Бо҃ѧвление створи же в неи блж҃нъıи пискоупъ Иванъ . ѿ древа красна . точенъ . и позлащенъ . днѣ . и внѣ дивлению подобенъ ∴"[28].

Jak doskonale widać, w przeciwieństwie do opisów cerkwi św. Jana Złotoustego i św. Kosmy i Damiana, nie mamy właściwie żadnego szczegółu na temat architektury interesującej nas świątyni poza ogólnikowymi stwierdzeniami, że była bardzo duża, a pod względem rozmiarów i piękna nie odbiegała od istniejących w Chełmie wcześniej. Pewne szczegóły co do tej sfery podał dopiero Jakub Susza (obiekt murowany, posiadający sklepienia i dwa filary w części ołtarzowej), co jednak szczegółowiej rozpatrywane jest w dalszej części rozdziału przez Wasyla Słobodiana.

Nieco więcej informacji dotyczy wyposażenia soboru, w skład którego wchodził według opisu *Kroniki halicko-wołyńskiej* ikonostas, ikony podarowane przez Daniela, czasza z czerwonego marmuru z dekoracją smoczych głów, postawiona przed Carskimi Wrotami, zapewne pełniąca funkcję chrzcielnicy oraz drewniany, z elementami toczonymi, złocony obiekt, być może cyborium. Trudno jednak spodziewać się, aby (może poza ewentualnymi resztkami marmurowej czaszy) którykolwiek z wymienionych elementów, nawet w postaci szczątkowej przetrwał do naszych czasów.

2.1.3. Wezwanie katedry chełmskiej w średniowieczu

Naturalnym zabiegiem pozwalającym na zbadanie wezwania będzie prześledzenie dostępnych informacji źródłowych z epoki, w których świątynia ta jest wspominana. Jest to konieczne wobec, po pierwsze, dość późnego jednak odnotowania

[26] Czas powstania katedry Bogurodzickiej w okresie po 1253 r. (od 1255 do 1260) przyjmowali choćby: Воронин, Каргер 1951: 282; Исаевич 1973: 103; Smorąg-Różycka 1996: 11; Krasny 1998: 208; Gil 1999: 66; Антипов 2000: 109.

[27] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 845: „Zbudował cerkiew przewielką, w grodzie Chełmie, w imię Przeświętej Zawsze Dziewicy Maryi pod względem wielkości i piękna nie mniejszą niż wcześniejsze".

[28] Ibidem, kol. 845–846: „(...) I ozdobił ją przecudnymi ikonami. Przyniósł czaszę z ziemi węgierskiej, z marmuru purpurowego/porfiru wyrzeźbioną mądrością cudną i smocze głowy były wokół niej i postawił ją przed drzwiami cerkiewnymi, zwanymi carskimi. Stworzył w niej chrzcielnicę, by chrzcić wodę na święte Objawienie. Stworzył w niej błogosławiony biskup Iwan, z drewna pięknego, toczony i pozłacany, w środku, i na zewnątrz zadziwieniu podobny".

noszonego przez katedrę obecnie patrocinium Narodzenia NMP[29], po drugie zaś, występowanie w literaturze innego wezwania, a mianowicie Uspienia/Zaśnięcia/Wniebowzięcia NMP[30].

Tak więc w *Kronice halicko-wołyńskiej* patrocinium katedry określane było konkretnie w następujący sposób: (pod 6762 r.) „домъ . Пречс̑тоѣ"[31], (pod 6768 r.) „церк҃вь [...] во имѧ прест҃ыѧ приснод҃выѧ Мр҃иѧ"[32], (pod 6772 r.): „цр҃кви ст҃ѣ Бц҃и"[33], (pod 6776 r.) tak samo: „цр҃кви . ст҃ѣи Бц҃и"[34] i wreszcie (pod 6796 r.) identycznie, jak w dwóch poprzednich wypadkach: „świętej Bogurodzicy"[35].

Przeprowadzona analiza wzmianek *Kroniki halicko-wołyńskiej* na temat soboru wyraźnie pokazuje, że zwano go po prostu Bogurodzickim. Powstaje od razu podstawowe pytanie czy w czasach Daniela i jego następców sobór faktycznie posiadał ogólne maryjne patrocinium, czy też jednak mamy do czynienia z nieprecyzyjnym jego określaniem, a w rzeczywistości nosił on wezwanie związane z konkretnymi wydarzeniami z życia Maryi. W tym celu potrzebne będzie dokonanie analizy porównawczej.

Zacznijmy od przeglądu zapisek *Kroniki halicko-wołyńskiej*, w których wspominane są wezwania innych świątyń, szczególnie maryjnych. Otóż zwraca uwagę, że obecnie nosząca wezwanie Uspienia/Zaśnięcia/Wniebowzięcia NMP katedra we Włodzimierzu Wołyńskim, identycznie, jak chełmski odpowiednik zwana była w analizowanym czasie „cerkwią świętej Bogurodzicy"[36], „świętą Bogurodzicą"[37], „biskupstwem [cerkwią biskupią] św. Bogurodzicy"[38] czy wreszcie „cerkwią świętej Bogurodzicy Maryi"[39]. To samo można zresztą powiedzieć o soborze halickim zwanym obecnie Uspienskim. W *Kronice halicko-wołyńskiej* świątynia ta wystąpiła z patrocinium dwa razy, najpierw jako „ст҃ѣѧ Бц҃а прис̑дв҃ца Мр҃ьѧ"[40], następnie zaś: „на цр҃кви . прчс̑тое влд҃цча нашеѧ"[41]. Dodajmy tutaj, że analogicznie zresztą obie katedry, włodzimierska i halicka, nazywane były w XII w. w *Latopisie kijowskim*[42].

Powróćmy jednak do przekazów naszego podstawowego źródła. Otóż odnotowuje ono jeszcze dwie świątynie maryjne, obie zresztą określając za pomocą patrocinium ogólnego. Chodzi o zbudowaną przez starszego Romanowicza cerkiew „świętej Bogurodzicy" w Drohiczynie[43] i o „świętą Bogurodzicę" w Mielniku[44].

---

29 Pierwsze znane wzmiankowanie katedry chełmskiej z tym wezwaniem przypada na początek lat 80. XVI w. (АИВАК, t. 19, 1892, nr 333). Problem wymaga jeszcze dalszych, odrębnych badań, które jednak wychodzą poza ramy chronologiczne niniejszej rozprawy.

30 Na problem stosowania wobec katedry chełmskiej błędnego patrocinium (Uspienia) zwrócił uwagę już wcześniej Aleksandrowycz 2009: 68. Tam też odniesienia bibliograficzne.

31 *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 826: „dom Przeczystej".

32 Ibidem, kol. 845: „cerkiew w imię/ pod wezwaniem Przeświętej Zawsze Dziewicy Maryi".

33 Ibidem, kol. 862: „cerkwi świętej Bogurodzicy".

34 Ibidem, kol. 869: „cerkwi świętej Bogurodzicy".

35 Ibidem, kol. 913.

36 Ibidem, kol. 720.

37 Ibidem, kol. 740, 788, 869.

38 Ibidem, kol. 918, 925, 928.

39 Ibidem, kol. 922.

40 Ibidem, kol. 726: „święta Bogurodzica Zawsze Dziewica Maryja".

41 Ibidem, kol. 737: „na cerkwi Przeczystej władczej naszej".

42 Ibidem, kol. 559: „święta Bogurodzica episkopia" we Włodzimierzu, 656: „święta Bogurodzica" w Haliczu, 683: „święta Bogurodzica" (w tym wypadku nie mamy pewności, że chodzi o katedrę włodzimierską. Jest to jednak przypuszczenie wysoce prawdopodobne).

43 Ibidem, kol. 788.

44 Ibidem, kol. 847.

Dwa razy zdarza się, że w odrębnych passusach tuż obok siebie wspominane są ufundowana przez Daniela cerkiew św. Iwana/Jana (bez dodatkowego określenia) oraz modły wznoszone przez tego władcę do Jana Złotoustego[45], co dało zresztą – wraz z ustępem przytoczonym niżej – asumpt badaczom do uznania za patrona tejże świątyni właśnie Jana Złotoustego, a nie żadnego innego świętego noszącego to imię.

Zwróćmy wreszcie uwagę, że w *Kronice halicko-wołyńskiej* znajduje się też pojedynczy przypadek, gdy podaje się konkretne wezwania świątyni, której patronką była Maryja. Tak rzecz się przedstawia w wypadku cerkwi Zwiastowania Bogurodzicy w Kamieńcu (Litewskim) ufundowanej przez Włodzimierza Wasylkowicza[46]. Ten przykład pokazuje również występowanie konkretnego maryjnego wezwania w państwie Romanowiczów, choć już w czasach po śmierci starszego Romanowicza. Pewną analogią dla tego przykładu jest również sprawa patrocinium ufundowanej przez Daniela w Chełmie świątyni poświęconej świętemu Janowi. Co prawda *Kronika halicko-wołyńska* ani razu nie nazwała jej cerkwią Jana Złotoustego, jednak mamy przecież jednoznaczny ustęp, w którym autor źródła powiada: „wбѣщасѧ Бо҃у и стм҃оу Иваноу. Златооустоу. да створить во имѧ его. црк҃вь"[47]. Z konkretnym wezwaniem wystąpił za to kijowski monastyr wydubicki, nazwany: „domem archistratega Michała"[48]. Pewne wątpliwości budzi za to określenie „św. Michał Wielki", z którym wystąpił monastyr znajdujący się we Włodzimierzu Wołyńskim[49]. Zaznaczmy tu jeszcze dla dopełnienia obrazu, że kronikarz, wspomniał także o włodzimierskiej cerkwi św. Dymitra[50]. W ostatnich dwóch wypadkach – zwróćmy uwagę – mamy tymczasem do czynienia z obiektami kultu, których patronami mogły być różne osoby święte noszące to samo imię[51].

Pora wyjść poza krąg źródeł historiograficznych. W sfałszowanej gramocie wystawionej jakoby w 1376 r. przez księcia chełmskiego Jerzego Daniłowicza znajdujemy następujące określenie świątyni: „ц҃ркви б҃жои пр҃чтои б҃гом҃тери"[52]. D. Dąbrowski zgadza się tutaj z opinią Hieronima Grali, że akt ten jest spisanym zapewne blisko przełomu XIV i XV w. falsyfikatem, wystawionym przypuszczalnie z inspiracji władyki chełmskiego Charitona[53].

W chełmskich księgach sądowych, w zapisach z XV w. sobór określany był albo ogólnie jako „kościół katedralny chełmski", albo też z ogólnym wezwaniem maryjnym. Z pierwszą z wymienionych sytuacji stykamy się w aktach z 1480 i 1493–4 r.[54]. Z kolei w cytowanej przez Ploszczanskiego nocie z 1446 r. dotyczącej sporu pomiędzy władyką Grzegorzem a radą miejską o prawo własności do ziemi nazywanej „Zawinna Góra" sobór wystąpił z wezwaniem maryjnym[55]. W dokumencie Jana Kuropatwy z Łańcuchowa

45 Ibidem, kol. 826, 842–844.
46 Ibidem, kol. 925.
47 Ibidem, kol. 842–843: „obiecał Bogu i świętemu Janowi Złotoustemu, że stworzy w imię jego cerkiew".
48 Ibidem, kol. 806.
49 Ibidem, kol. 868. Podejrzewamy, że chodziło jednak o Archanioła Michała.
50 Ibidem, kol. 925.
51 Warto pamiętać, że w ruskim kalendarzu z XIII w. odnotowanych jest dwóch Dymitrów i dwóch Michałów (*Chronologia polska* 1957: 268, 276).
52 *Грамоти XIV ст.* 1974, nr 25. Zob. też starsze wydanie *Українські грамоти* 1928, nr 11: „cerkwi bożej Przeczystej Matki Boskiej".
53 Grala 1985: 197–220.
54 АИВАК, t. 19, nr 31, 51.
55 Плошанский 1899: 89.

i Wańki z Krasiłowa z 16 VI 1456 r. spotykamy formuły: „dominus Gregorius sancte Marie ecclesie ruthenicalis wladika" i „wladice et eius ecclesie sancte Marie ruthenicalis"[56]. W zbieżny sposób określono katedrę również w zapisie z 23 XI 1478 r. Ziemianin Olechno Skoruta oferował wówczas pewien staw: „pro ecclesia Sancte Marie Virginis et monasterio alias monastyr wladicze Chelmensi"[57].

Taka tradycja nazewnicza obecna była również w następnym stuleciu, co jednak nie stanowi przedmiotu naszych zainteresowań.

Pora na kilka słów podsumowania. Po pierwsze, należy zwrócić uwagę, że mimo pojawiającej się, choć rzadko, w kręgu Romanowiczów praktyce występowania wezwania maryjnego związanego z konkretnym świętem/wydarzeniem z życia Maryi (cerkiew Błagowieszczenia w Kamieńcu), sobór chełmski zawsze był określany ogólnie jako Bogurodzicy. Tradycja ta, czytelna w XIII w., a także, o czym możemy powiedzieć na podstawie innych, przytoczonych wyżej źródeł, od przełomu XIV/XV w., przetrwała aż do wieku XVI. Dopiero w tym stuleciu nastąpiło uściślenie patrocinium katedry do postaci funkcjonującej obecnie („Nativitatis BMV = Narodzenia NMP"). Przedstawienie powodów tej zmiany wykracza jednak poza zakres niniejszego tekstu.

Odrębnym problemem jest, czy takie ogólnikowe określanie nazwy soboru należy uznać za potwierdzenie nieposiadania przez świątynię wezwania szczegółowszego, czy też raczej wyrazem powszechnego posługiwania się obiegowym, skróconym patrocinium. Za drugim rozwiązaniem świadczyłoby potwierdzenie używania w *Kronice halicko-wołyńskiej* wezwań szczegółowych (jeden przykład z wezwaniem bogurodzickim, jeden z Archaniołem Michałem i jeden – nie do końca pełny – z postacią św. Jana), ogólnikowe nazywanie również innych soborów maryjnych (włodzimiersko-wołyńskiego i halickiego), a także wymowne użycie przez jednego z autorów *Kroniki halicko-wołyńskiej* wobec bez wątpienia konkretnego święta maryjnego zwrotu „на каноунъ сто̄и Бц̄и"[58]. Jednak, z drugiej strony, musimy pamiętać, że w ogólny sposób katedra chełmska nazywana była po prostu jako świątynia Bogurodzicy przez reprezentantów różnych środowisk (dworski kronikarz Daniela Romanowicz, dworski kronikarz Włodzimierza Wasylkowicza, osoba z kancelarii eparchy chełmskiego z początku XV w., urzędnik Kazimierza Jagiellończyka, wyznania katolickiego, pisarze sądowi chełmscy), przez ponad 200 lat. Nawiasem mówiąc, argumentu o ogólnym nazywaniu innych soborów maryjnych, obecnie znanych z patrociniami szczegółowymi nie można uznać za przesądzający, dopóki w sposób przekonujący nie zbada się kwestii dziejów wezwań tychże świątyń i nie wykaże, że już w czasach Romanowiczów istniały one w postaci pełnej (szczegółowej). To jest zaś – według naszej obecnej wiedzy – niemożliwe.

Jakie ostateczne wnioski pozwalają wyciągnąć przedstawione dane? Należy skonstatować, że nie możemy z całą pewnością wykluczyć ani wariantu posługiwania się ogólnikową nazwą cerkiew Bogurodzicka z tego powodu, że innej nie było, ani też zwyczajowego pomijania precyzyjnego patrocinium z tego względu, że i tak wiedziano, jak ono brzmiało. Co możemy powiedzieć na pewno? To mianowicie, że w ówczesnej

[56] АИВАК, t. 19, nr 2: „pan Grzegorz, kościoła ruskiego świętej Maryi władyka"; „władyce i jego kościołowi ruskiemu świętej Maryi".
[57] Ibidem, t. 19, nr 18: „dla kościoła Świętej Maryi Dziewicy i klasztoru czyli monastyru władczego chełmskiego".
[58] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 737: „w przeddzień świętej Bogurodzicy".

ruskiej tradycji, czytelnej na przestrzeni ponad 200 lat, najwyraźniej nie przejmowano się uściślaniem wezwań. Tak więc, kierując się tą tradycją należy dla okresu średniowiecza nazywać sobór chełmski po prostu Bogurodzickim.

2.1.4. Informacje o terminologii architektonicznej, w tym o kamieniach i cegłach stosowanej w *Kronice halicko-wołyńskiej*?

Nasze źródło podaje informacje o 9 pojedynczych obiektach, które określa mianem kamiennych. Są to w kolejności chronologicznej wzmiankowania:

1. Stołp, ozdobiony wizerunkiem orła wzniesiony popriszcze od Chełma na polecenie Daniela[59].
2. Cerkiew/kościół w Sandomierzu, o której zresztą precyzyjniej stwierdzono, że była zbudowana z białego kamienia[60].
3. Cerkiew/kościół św. Trójcy na Łysej Górze[61].
4. Stołp broniący dostępu do grodu w Grodnie[62].
5. Sto jedenaście cerkwi kamiennych, które miały utonąć w Niemczech (na wybrzeżu Morza Północnego) po wielkiej morskiej powodzi[63].
6. Stołp w Kamieńcu [Litewskim], zbudowany na polecenie Włodzimierza Wasylkowicza[64].
7. Cerkiew św. Jerzego w Lubomlu, fundacji Włodzimierza Wasylkowicza[65].
8. Stołp w Brześciu, zbudowany na polecenie Włodzimierza Wasylkowicza[66].
9. Kaplica św. Joachima i Anny w nieznanym monastyrze, kryjąca w sobie pochówek drugiej żony Romana Mścisławowicza, ufundowana przez Mścisława (II) Daniłowicza[67].
10. Stołp w Czartorysku, zbudowany na polecenie Mścisława (II) Daniłowicza[68].

Listę tę można uzupełnić o obiekty nienazwane przez *Kronikę halicko-wołyńską* kamiennymi, lecz mające według źródła elementy kamienne. W gruncie rzeczy, nawet nasza ogólna wiedza na temat zasad budownictwa pozwala przy tym uznać je za budowle murowane. Są to konkretnie, znów w chronologicznym porządku wymieniania:

1. Cerkiew św. Jana [Złotoustego] ufundowana w Chełmie przez Daniela. *Kronika halicko-wołyńska* mówi o znajdujących się w niej kamiennych, posiadających dekorację rzeźbiarską podporach (kolumnach?, filarach?) oraz o kamiennych elementach portali, przy czym w tym wypadku pojawiło się nader ważne dopełniające stwierdzenie dotyczące materiału. Jak to określiło źródło: „двѣри же еи . двоꙗ оукрашены . каменьемь Галичкымъ бѣлымъ . и зеленымъ . Холмъскымъ тесанъымъ"[69]. Chcielibyśmy w tym miej-

[59] Ibidem, kol. 844. Stał on więc ponad kilometr od grodu.
[60] Ibidem, kol. 853. Raczej przy tym nie chodziło o ceglany przecież, zachowany kościół św. Jakuba, lecz o dawną, nieistniejącą farę.
[61] Ibidem, kol. 854.
[62] Ibidem, kol. 878
[63] Ibidem, kol. 896.
[64] Ibidem, kol. 925.
[65] Ibidem, kol. 926.
[66] Ibidem, kol. 927.
[67] Ibidem, kol. 937–938.
[68] Ibidem, kol. 938.
[69] Ibidem, kol. 844: „drzwi [tj. portale] jej dwa ozdobione kamieniem halickim białym i zielonym chełm-

scu zwrócić uwagę na słowo „оукрашены". Czy przypadkiem nie sugeruje ono, że świątynia wzniesiona była zasadniczo z czegoś innego niż zielony kamień chełmski i biały halicki, a wymienione rodzaje materiału tylko ozdabiały jej określone części? Jest to przypuszczenie całkiem prawdopodobne, choć niemożliwe do przekonującego zweryfikowania bez identyfikacji przez archeologów i architektów wśród pozostałości chełmskiego zespołu cerkwi św. Jana.

2. Wieża o podstawie kamiennej wysokości 15 łokci (ok. 7–7,6 m) z drewnianą, bieloną nadbudową[70].

3. Cerkiew św. Kosmy i Damiana, która miała 4 filary/kolumny podtrzymujące kopułę wykonane „ѿ цѣла камени . истесанаго" oraz inne elementy najpewniej kamienne podpory (zapewne dwie, umieszczone, jak w cerkwiach św. Jana i w soborze u styku części ołtarzowej i transeptu)[71].

Co może zaskakiwać, autor opisu Chełma, jak już zaznaczyliśmy, ani słowem nie wspomniał z czego wzniesiono katedrę Bogurodzicką[72], jednak w tym wypadku nie budzące wątpliwości potwierdzenie, że pierwotny, powstały w czasach Daniela sobór był murowany znajdujemy u Jakuba Suszy. Należy przy tym z mocą podkreślić, że autor ten nie określa precyzyjnie materiału, z którego świątynia była zbudowana[73].

Jakie wnioski wypływają z powyższego przeglądu danych? Nim do tego przejdziemy, musimy najpierw przedstawić dwie istotne uwagi. Po pierwsze, nie można wątpić, że jest to niepełna lista budynków murowanych powstałych w państwie Romanowiczów przed ostatnią dekadą XIII w. Przecież zachowały się na przykład zespół w Stołpiu, fundamenty wieży bieławińskiej, resztki jakichś obiektów w Uhrusku, fundamenty św. Jerzego w Lubomlu, św. Wasyl we Włodzimierzu Wołyńskim czy wreszcie cerkiew w Spasie – Podgórzu. Po drugie, słowniki i literatura pokrewna staroruskie słowa: *kamenije*, *kamen*, *kamenyi*, *kamennyi*, *kamenec* i *kamy* rozwiązują jako: kamienny, zrobiony, zbudowany z kamienia, kamień, skała, góra, opoka, więzienie, zagłębienie – pieczara w skale, kamień szlachetny, grób, nagrobek[74]. Jedynie Andrzej Poppe nieco rozszerzył zakres terminów o pojęcie budulec[75].

Teraz zaś zwróćmy uwagę, że większość wyliczonych wyżej obiektów (10 z 12, nie licząc kościołów niderlandzkich) nie przetrwała do naszych czasów, zaś dwa zostały gruntownie przebudowane (kościół św. Trójcy na Łyściu oraz – dodajmy do wspomnianej grupy 12 wymienionych zabytków – katedra chełmska). Jedyny istniejący do naszych czasów ze wzmiankowanych przez *Kronikę halicko-wołyńską* obiektów to wieża w Kamieńcu Litewskim. Co nader ważne dla naszych rozważań wcale nie jest ona – wbrew słowom użytym na jej opisanie przez nasze źródło – kamienna, lecz ceglana. Identycznie rzecz się przedstawia, jeśli chodzi o znane z wykopalisk przeprowadzonych w 1961 r., w grodzie w Czartorysku (obecna wieś Stary Czartorysk, Ukraina) pozostałości tamtejszej wieży. Według Pawła Rappoporta, badającego ten obiekt, ściany wieży praw-

skim ciosanym".

70 Ibidem, kol. 844

71 Ibidem, kol. 845: „całe kamienne/z kamienia wyciosane".

72 Ibidem, kol. 845–846.

73 Susza 1684: 47–48.

74 Срезневский 2003, t. I, kol. 1184–1189; *Словарь русского языка* 1980, cz. 7, s. 41, 43–47; *Словарь древнерусского языка* 1991, t. IV, s. 196–199.

75 *Materiały* 1962: 26–27.

dopodobnie w całości wzniesione były z cegły[76]. Dokładnie to samo można powiedzieć o cerkwi w Lubomlu. Ona również była ceglana[77].

Jak sądzimy, przedstawiliśmy wyżej najlepsze z możliwych potwierdzeń faktu, że w *Kronice halicko-wołyńskiej* termin kamienny używany był jako synonim słowa murowany, a więc – precyzyjniej mówiąc – „wzniesiony z kamienia lub cegły", zaś słowo kamień można rozumieć jako „kamień = twór geologiczny, ekofakt" lub „kamień sztuczny = artefakt czyli choćby cegła". Wniosek ten w pełni potwierdza brak w źródle pojęcia cegła („плинфа", „плита", „кирпич")[78]. Identyfikacja odkrytych w trakcie ostatnich prac archeologicznych prowadzonych w katedrze chełmskiej ceglanych ścian z soborem Daniela jest więc z punktu widzenia terminologicznego jak najbardziej uzasadniona i nie stoi w sprzeczności z przekazami źródeł pisanych.

Dodajmy na koniec tego modułu, że cegły znaleziono również w datowanych na czasy Daniela reliktach budowli w Uhrusku[79], także podczas badań pozostałości cerkwi św. Jerzego w Lubomlu oraz w cerkwi św. Bazylego i św. Michała we Włodzimierzu Wołyńskim, co potwierdza rozpowszechnienie się tego materiału budowlanego w państwie Romanowiczów w ostatnich dziesięcioleciach XIII w. Wszystkie one zresztą były podobnej wielkości: (250–280 × 110–135 × 75–90 mm)[80], zdecydowanie więc odróżniały się od reprezentującej bizantyńsko-ruską tradycję plinfy, reprezentowały za to wzór ówczesnej cegły, charakterystycznej dla budowli z kręgu kultury zachodniej.

2.1.5. Inne fundacje sakralne Daniela

Katedra chełmska oczywiście nie była jedyną sakralną fundacją Daniela. Władca ten, jak podaje jego nekrolog: „црк҃ви поставиі"[81]. W skład tego enigmatycznie określonego zbioru wchodzą bez wątpienia trzy, nie licząc soboru, świątynie wymienione przez *Kronikę halicko-wołyńską* w opowiadaniu o założeniu, spaleniu i odbudowie Chełma: św. Trójca, św. Jan [Złotousty] oraz św. Kosma i Damian[82]. Poza tym wspomniane źródło wzmiankuje o budowie na polecenie Daniela „przepięknej cerkwi Bogurodzicy" w Drohiczynie[83]. Niestety, nie wiadomo, z jakiego materiału została ona wzniesiona. Tyle przekazy pisane o fundacjach architektonicznych władcy. Z jego działalnością na interesującym nas polu da się jeszcze na przykład powiązać monastyr z kamienną wieżą (z ceglanymi elementami) w Stołpiu, kamienną wieżę w Beławinie i kamienną cerkiew Spasa w Podgórzu pod Chełmem. Nie można wątpić w istnienie obiektów sakralnych w Uhrusku, skoro starszy Romanowicz początkowo umieścił tam siedzibę biskupstwa. Jesteśmy też przekonani, że przedstawiona lista jest nadal niepełna.

---

[76] Раппопорт 1967: 142–143, 146; idem 1994: 121.
[77] Малевская 1997: 260.
[78] Samo pojęcie „кирпич" według Poppego pojawia się w użyciu na Rusi w połowie XV w. (*Materiały* 1962: 27–28). Zob. też. Срезневский 2003, t. I, kol. 1209–1210; *Словарь древнерусского языка* 1991, t. IV, s. 211; Ibidem 2000, t. VI, s. 427.
[79] Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998: 182. Chodzi o ceglane ułamki, w tym jedną całą cegłę palcówkę znalezione na uroczysku „Stowpowe" lub „Stowp".
[80] Раппопорт 1989: 209.
[81] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 862: „cerkwie wystawił".
[82] Ibidem, kol. 843–845.
[83] Ibidem, kol. 788.

2.1.6. Kto był pochowany w katedrze chełmskiej według *Kroniki halicko-wołyńskiej* i innych wczesnych źródeł pisanych

2.1.6.a. Informacje *Kroniki halicko-wołyńskiej*

Dla określenia, kto pochowany był w katedrze w wiekach średnich kluczowe znaczenie ma wzmianka *Kroniki halicko-wołyńskiej* w zwodzie ipatiewskim umieszczona pod 6796 r.

Według tego ustępu, w chełmskim soborze spoczęli zarówno sam Daniel, jak i jego synowie, Roman i Szwarno, a także – jak to enigmatycznie zaznaczyło źródło – „wszyscy [inni]"[84], pomiędzy którymi jesteśmy w stanie zidentyfikować wyłącznie zmarłego zimą 1286/1287 r. w młodym wieku Michała Juriewicza, prawnuka Daniela[85]. Fakt pochówku w katedrze samego Daniela potwierdza też jego nekrolog[86].

Wyłącznie na zasadzie spekulacji da się do tej listy dołączyć drugą żonę Daniela, która mogła umrzeć już w okresie funkcjonowania chełmskiego soboru[87].

Z perspektywy prowadzonych badań warto będzie podać wybrane informacje biograficzne dotyczące osób, które z pewnością spoczęły w katedrze. Chodzi przede wszystkim o ich daty urodzenia i śmierci, bo przecież nie dysponujemy żadnymi innymi danymi mogącymi zidentyfikować szczątki kostne w wypadku ich odnalezienia[88]. Na myśli mam wiadomości na temat fizys, przechodzonych chorób, specyficznych uszkodzeń ciała czy też sposobu zgonu.

Oto nader skromna lista dostępnych i potrzebnych z perspektywy ewentualnej identyfikacji szczątków danych na temat Romanowiczów z pewnością pochowanych w soborze chełmskim:

1. Daniel Romanowicz

Urodził się przypuszczalnie w grudniu 1200 lub w 1201 r.[89]. Zmarł na wiosnę 1264 r.[90]. W momencie śmierci miał więc około 64 lat. Niestety, nic nie wiadomo na temat cech biologicznych i wyglądu władcy. *Kronika halicko-wołyńska* podaje informacje, że w trakcie bitwy nad Kałką odniósł ranę w pierś (nie wiadomo jednak czy pozostawiła ona ślady na kośćcu władcy)[91], natomiast latem 1253 r. cierpiał na jakąś dolegliwość oczu[92]. Chorował na niemożliwą do określenia ciężką przypadłość w ostatnich miesią-

[84] Ibidem, kol. 913.
[85] Ibidem, kol. 895; Dąbrowski 2002: 241–242; Войтович 2002: 35–48.
[86] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 862.
[87] Co prawda termin zgonu litewskiej żony Daniela nie jest znany, ale z tego co możemy powiedzieć na temat daty narodzin syna wspomnianej pary, Mścisława (II), wynika, że księżna musiała żyć w czasach, kiedy Daniel podjął decyzję o wzniesieniu rezydencji i dzieło to realizował. L. Wojtowycz nie popiera hipotezy D. Dąbrowskiego o Mścisławie (II), ale zgadza się, że księżna żyła w Chełmie w czasach funkcjonowania katedry.
[88] Przypadek choroby pozwalającej zidentyfikować szczątki wystąpił w rodzie Romanowiczów. Chodzi o Włodzimierza Wasylkowicza, o którego stanie zdrowia wyjątkowe w porównaniu z innymi potomkami Romana Mścisławowicza szczegóły podała *Kronika halicko-wołyńska* (zob. niżej).
[89] Ostatnio bardzo ciekawe spostrzeżenia na temat terminu urodzin Daniela przedstawił Майоров 2011b: 473–478.
[90] Niedawno szczegółowo na temat terminu śmierci władcy Dąbrowski 2011: 289–296.
[91] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 744–745.
[92] Ibidem, kol. 824. Na temat stanu zdrowia Daniela (łącznie z chorobą oczu pod Opawą) zob. uwagi Jurija Hudymy i Iwana Banacha (Худима, Банах 2008: 172–174).

cach życia[93]. Z pewnością w trakcie długiego i aktywnego życia doznał szeregu drobnych kontuzji, takich, jak choćby obtłuczenia spowodowane gwałtownymi zetknięciami z twardymi przedmiotami czy upadki z konia[94].

Warto jeszcze zaznaczyć, co może okazać się przydatne w ewentualnych badaniach genetycznych, że Daniel prawdopodobnie był po matce potomkiem rodów bizantyńskich, trudnych jednak do dokładniejszego zidentyfikowania[95]. Znacznie lepiej przedstawia się wywód przodków władcy od strony ojca, choć i tu nie brak dotkliwych luk. W każdym razie wiadomo, że książę i król był po Romanie nosicielem genów charakterystycznych dla Rurykowiczów, przy czym spotykamy wśród jego przodków z tej strony Krystynę, córkę króla Szwecji, Ingego Stenkilsona (praprababka), Gidę Starą, córkę króla Anglii Haralda II Godwinsona (prapraprababka) czy córkę Konstantyna IX Monomacha (praprapraprababka). Z kolei jako wnuk Agnieszki, dziedziczył genotyp Piastów (po pradziadku, Bolesławie Krzywoustym) i niemieckich Bergów (po prababce, Salomei)[96].

2. Roman Daniłowicz

Urodził się prawdopodobnie około 1230 r.[97]. Zmarł, zapewne w gwałtowny sposób (niemożliwa do określenia forma morderstwa?) według prawdopodobnych przypuszczeń w 1258 r.[98]. W momencie śmierci miał więc niespełna 30 lat. Nic nie wiadomo na temat fizys tego Romanowicza, ani też o innych poza wiekiem w momencie zgonu, parametrach ułatwiających identyfikację jego szczątków.

Przedstawiając genotyp Romana, do informacji podanych na temat jego ojca dodajmy jeszcze jedną nader ważną. Otóż pierwszą żoną Daniela była jak doskonale wiadomo, Anna, córka Mścisława Mścisławowicza Udałego i nieznanej córki chana Połowców Kotjana. Pojawia się więc u dzieci Daniela z pierwszego małżeństwa domieszka krwi połowieckiej, a więc zachodniego odgałęzienia Kipczaków, należących do wywodzącej się z Azji rodziny ludów tureckich.

3. Szwarno Daniłowicz

Urodził się prawdopodobnie pomiędzy 1236 a 1240 r., zapewne bliżej daty *ad quem*[99]. Zmarł około 1269 r.[100], a więc licząc sobie ok. 30 lat. Nic nie wiadomo na temat przyczyn śmierci księcia, ani też jego wyglądu zewnętrznego. Zachowała się za

---

93 *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 862 (źródło określiło ją ogólnikowo jako: „болесть великоу").

94 Pod Danielem zabito na przykład konia podczas oblężenia Czartoryska, co musiało wiązać się z upadkiem (Ibidem, kol. 752), natomiast podczas boju z Jaćwięgami książę wpadł na drzewo, które wybiło mu kopię z ręki (Ibidem, kol. 751).

95 Istnieją na ten temat najróżniejsze poglądy, włącznie z odrzucającymi bizantyńskie pochodzenie matki Daniela. Naszym zdaniem jest ono jednak najprawdopodobniejszym rozwiązaniem. D. Dąbrowski uznaje równocześnie za zbyt odważne przedstawione niedawno przez A. Majorova przypuszczenie, że drugą żoną Romana była Eufrozyna, córka cesarza bizantyńskiego Izaaka II Angelosa, a więc siostra Ireny, żony króla Niemiec Filipa Szwabskiego. Por. Войтович 2001: 13–30; idem 2007: 45–58; Майоров 2011a: 287–510; idem 2016; Александрович, Войтович 2013.

96 Wywód przodków Daniela do szóstego pokolenia wstecz przedstawił ostatnio Dąbrowski 2016: 34–36.

97 Idem 2002: 115–116; idem 2008: 358.

98 Idem 2002: 116–124; idem 2008: 358–359; Войтович 2013: 11–25.

99 Dąbrowski 2002: 168; idem 2008: 373–374.

100 *Ипатьевская летопись* 2001, kol 868–869; Dąbrowski 2002: 168–169; idem 2008: 375–376.

to wzmianka, mówiąca o złożeniu jego zwłok: „близъ гроба wтнѧ"[101] czyli w pobliżu ojcowskiego grobu. Jest to jedyna informacja mówiąca cokolwiek o układzie pochówków w katedrze chełmskiej.

Jeśli chodzi o obraz genetyczny księcia, można powiedzieć dokładnie to samo co jego starszym bracie, Romanie.

4. Michał Juriewicz

Urodzić się mógł nie wcześniej niż w końcu 1283 r., bowiem do małżeństwa jego rodziców doszło najwcześniej w 1282 r.[102]. Jak już zaznaczyliśmy wyżej, zmarł ten reprezentant rodu zimą 1286/1287. Miał więc w momencie zgonu ok. 3 lat. Nic nie wiadomo na temat wyglądu chłopca ani też przyczyn jego śmierci. W każdym razie czynnikiem identyfikującym jest możliwy do dość precyzyjnego określenia wiek Michała.

Do wyżej podanych informacji genetycznych dodajmy zaś, że Michał był synem Jerzego Lwowicza i księżniczki twerskiej, a więc – z jednej strony – wnukiem Lwa Daniłowicza i Konstancji, córki Beli IV i Marii Laskareny, z drugiej zaś, Jarosława Jarosławowicza i nieznanej córki nowogrodzkiego bojara Jerzego Michajłowicza. Po babce ojczystej był potomkiem Arpadów ze wszystkimi następstwami tego faktu (np. krew niemieckich Andechsów, rodu Châtillon, a nawet ormiańskich Rubenidów[103]) oraz bizantyńskich Laskarisów[104]. Po matce nosił w sobie dziedzictwo krwi Wielkiego Gniazda włodzimiersko-suzdalskiego, w którym nie brakowało i bizantyńskich i osetyńskich lub czeskich pierwiastków.

2.1.6.b. Informacje innych źródeł o możliwych pochówkach w soborze chełmskim

Intrygujący, ale właściwie niemożliwy do zbadania jest problem, jakie inne osoby dynastycznego pochodzenia mogły zostać pochowane w katedrze chełmskiej.

Według nie pozbawionej słuszności opinii Leontija Wojtowycza, za takie uznać można niektórych książąt rezydujących w Chełmie w okresie pomiędzy śmiercią Bolesława Jerzego Trojdenowica (1340 r.), a ostatecznym przyłączeniem tej części Rusi halicko-wołyńskiej do Polski w wyniku wyprawy wojsk Jagiełły i Jadwigi (1387 r.). Wiadomo przecież o istnieniu władających tym ośrodkiem wasali odpowiednio: Lubarta Dymitra Giedyminowicza (jako ks. wołyńskiego), Kazimierza Wielkiego, Władysława Opolczyka, węgierskich namiestników czy też znów suwerenów Wołynia[105]. Co więcej, tradycję pochówków książęcych w interesującej nas świątyni aż po XVII w., zdają się potwierdzać ocalałe fragmenty *Pomjanika chełmskiego*, w którym wymienione zostały 42 osoby kniaziowskiego pochodzenia[106].

Według L. Wojtowycza do grupy owych dynastów mogli się zaliczać znani z datowanej na 1376 r. gramoty wpisanej na margines *Ewangeliarza chełmskiego*,

[101] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 869.
[102] Dąbrowski 2002: 204–205.
[103] Войтович, Целуйко 2008: 13–16.
[104] Rodowód Laskarisów jest rozpoznany słabo.
[105] Zob. Войтович 1996: 122–132; idem 2011: 47–66.
[106] Idem 2014b: 378–408.

Jerzy Andrzej Daniłowicz chełmski oraz jego syn Siemion[107]. Oczywiście – zdaniem tego badacza – pogląd ten jest niemożliwy do potwierdzenia, jak i zakwestionowania, dopóki nie odnajdzie się, możliwych do wiarygodnej identyfikacji pochówków tych dynastów.

W opinii L. Wojtowycza, niewykluczone jest, że w soborze miejsce spoczynku znalazł także Jerzy Narymuntowicz († po 1398 r.?), który w latach 1366–ok. 1370 siedział w Chełmie jako wasal polskiego króla Kazimierza Wielkiego[108].

Nie można też zapomnieć o możliwych pochówkach w swej katedrze eparchów chełmskich oraz przedstawicieli lokalnych elit duchownych i świeckich. O nich jednak, dla interesującej nas epoki źródła pisane milczą.

2.1.7. Inne pochówki Romanowiczów

Wprowadzenie tego modułu wyjaśnić ma, kto z reprezentantów dynastii na pewno nie spoczął w soborze chełmskim.

Jest rzeczą pewną, bo potwierdzoną nie budzącymi zastrzeżeń co do wiarygodności źródłami, obecność jeszcze dwóch miejsc pochówków członków dynastii Romanowiczów. Tak więc nekropolą dynastyczną był sobór we Włodzimierzu Wołyńskim. Tam właśnie spoczęli na pewno ok. 1269 r. Wasylko Romanowicz i 11 XII 1288 r. jego syn Włodzimierz Wasylkowicz[109], a także, w okresie znacznie wcześniejszym, fundator świątyni, Mścisław Izjasławowicz († 15 VIII 1170 r.)[110] oraz – według wysokiego prawdopodobieństwa – Wsiewołod Mścisławowicz († 30 III – 30 IV 1195 r.)[111]. Można przy tym domniemywać, że przedstawiona lista reprezentantów zachodniowołyńskiej gałęzi Monomachowiczów – Mścisławowiczów pochowanych w katedrze włodzimierskiej jest dalece niepełna. W wyniku badań archeologicznych prowadzonych w tej świątyni latem 1886 r. pod kierownictwem Adriana W. Prakhova odkryto pięć napowierzchniowych – jak można wywnioskować z relacji – arkosoliów, z których trzy, jako pomieszczenia ocalały. W arkosolium „g" znajdującym się w północnej ścianie soboru znaleziono złożone luzem szczątki kostne czterech osób dorosłych i jednego podrostka. Po konsultacjach kijowskiego antropologa Müncha (w wersji rosyjskiej zapisano nazwisko w postaci: „Минх") stwierdzono, że uszkodzenia czaszki jednego z osobników, a mianowicie stan zachowania dolnej szczęki, sczernienie skraju szczęki górnej i uszkodzenia widoczne od kości policzkowej do skroniowej są świadectwem przebytej przez niego choroby, najprawdopodobniej nowotworu. Zdaniem badaczy były to więc szczątki Włodzimierza Wasylkowicza, który przecież według szczegółowego opisu nadwornej kroniki cierpiał w ostatnim okresie życia na straszliwą dolegliwość przejawiają-

[107] Wcześniejsze poglądy co do identyfikacji Jerzego Daniłowicza chełmskiego przedstawił Grala 1985: 198–216. Z kolei utożsamienie tej postaci z Jerzym Lwowiczem zaproponował Dąbrowski 2002, przyp. 662: 167–168. Według L. Wojtowycza była to odrębna postać, której funkcjonowanie potwierdzają pomjanyki (Войтович 2008: 48–50).
[108] Idem 2006: 619.
[109] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 869 (pochówek Wasylka), 918–919, 928 (pochówek Włodzimierza).
[110] Ibidem, kol. 559.
[111] Ibidem, kol. 682–683. W sprawie pewnych niejasności co do miejsca pochówku księcia zob. Dąbrowski 2008: 271–272.

cą się wygniciem dolnej szczęki[112]. Dokonaną na podstawie oglądu identyfikację można uznać za prawdopodobną[113].

W opisie tego arkosolium zastanawia poważnie jedna rzecz. Otóż pomieszczenie, gdzie złożono kości wspomnianych pięciu osób, miało zaledwie 1,5 arszyna (ok. 1,1 m) długości oraz 10 wierszków (0,44 m) szerokości[114]. Nie może więc być mowy, aby to było oryginalne miejsce spoczynku wymienionych wyżej osób. Wystarczy wspomnieć, że zaprzecza temu już choćby szczegółowa relacja *Kroniki halicko-wołyńskiej* o uroczystościach pogrzebowych Włodzimierza, a potem o otwarciu jego grobu po kilku miesiącach na polecenie wdowy. Zawiera ona zresztą interesujące szczegóły, choć – niestety – sam opis miejsca pochówku jest dość enigmatyczny. W każdym razie wiadomo, że ciało Włodzimierza Wasylkowicza złożono „во ѿтни гробѣ", a poza tym zostało one bogato wyposażone[115]. Zwłoki wysokiego mężczyzny, jakim był książę, zdecydowanie zaś nie mogły się zmieścić w pomieszczeniu o długości ok. 1,1 m.

Z punktu widzenia funkcjonalnego da się arkosolium „g" nazwać rodzajem ossuarium. Nasza wiedza na temat losów katedry włodzimierskiej pozwala z kolei z wysoką dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że kości złożono w tym pomieszczeniu w nieokreślonym późniejszym czasie, nie jest przy tym wykluczone ograbienie pierwotnych grobów. W ten sposób właściwie tracimy możliwość ustalenia szczegółów co do miejsca i charakteru pochówków dynastycznych tam się znajdujących. Brak w przytaczanym już ustępie, informacji o grobach Mścisława Izjasławowicza i Wsiewołoda Mścisławowicza może sugerować, że w końcu XIII w. nie zdawano sobie sprawy z ich istnienia. To zaś pozwala przypuszczać, że nie były one w sposób wyraźny wyeksponowane. Wniosek nasuwa się dość oczywisty. Przypuszczalnie nie pochowano wymienionych książąt na powierzchni, a więc w stojących świątyni sarkofagach, murowanych grobowcach czy rakach. Dodamy w tym miejscu, że samego określenia „во ѿтни гробѣ" D. Dąbrowski nie jest skłonny rozumieć jako świadectwa złożenia zwłok Włodzimierza „w sarkofagu ojca"[116]. Raczej przychylałby się je interpretować w duchu uznania, że księcia pochowano w wydzielonej przestrzeni, gdzie również znajdował się grób (sarkofag?) Wasylka. Sugeruje to rodzaj krypty, *pridiełu*[117] lub *pritworu*[118]. Zgadza się z tym i L. Wojtowycz.

Według wszelkiego prawdopodobieństwa katedra włodzimierska nie była za to miejscem ostatniego spoczynku Romana Mścisławowicza. Sprzeczne przekazy źródeł, z których *Latopis ławrentiewski* stwierdził, że księcia pochowano w soborze Bogurodzicy

[112] Левицкий 1892: 114–115. Co do kronikarskiego opisu choroby Włodzimierza zob. *Ипатьевская летопись*, kol. 914, 916–917.

[113] Co do poglądów na temat choroby Włodzimierza zob. Андрошук, Чельстрем 2007: 243–258. Autorzy doszli do wniosku, że książę cierpiał na trąd, a nie na raka. Nie znali oni jednak wyników autopsji Müncha.

[114] Левицкий 1892: 114.

[115] *Ипатьевская летопись*, kol. 919, 927.

[116] Tatiana Panowa stwierdziła, że Włodzimierz został pochowany we wnętrzu soboru włodzimierskiego najwyraźniej w arkosolium, w sarkofagu (Панова 2004: 34).

[117] Придел (*pridel*; *pridieł*) to zgodnie z definicją A. Poppego: „część świątyni (nawa boczna z osobnym wejściem lub kaplica)" (*Materiały* 1962: 61).

[118] Притвор (*pritvor*; *pritwor*) zaś to według wspomnianego wyżej autora: „galeria, portyk, część świątyni z własnym ołtarzem, kruchta (*Materiały* 1962: 63). Według СДЯ pojęcie to oznacza: „1. narteks, zachodnia część budowli cerkiewnej, w której razem z wykluczonymi (z Cerkwi) znajdowali się kajający się, poganie i innowiercy dopuszczeni do słuchania Pisma Świętego; 2. dwór cerkiewny, przylegający do budynku świątyni, zawierający budowle różnego przeznaczenia; 3. *pridieł*, część cerkwi z oddzielnym (od głównego) ołtarzem (*Словарь древнерусского языка* 2008, t. VIII: 603–604).

w Haliczu[119], zaś Jan Długosz, że we Włodzimierzu[120]. D. Dąbrowski, co zaznaczał już wcześniej, przychyla się do opinii, że książę znalazł miejsce ostatniego spoczynku jednak we Włodzimierzu Wołyńskim, ale zdecydowanie nie w tamtejszej katedrze, bo to zostałoby zaznaczone w ustępie *Kroniki halicko-wołyńskiej*, w którym ciężko chory Włodzimierz Wasylkowicz i Lew Daniłowicz licytowali się na miejsca pochówków bliskich krewnych w okresie sporu o sukcesję po umierającym pierwszym z wymienionych dynastów[121].

Nie jest też jasna lokalizacja pochówku wdowy po Romanie, przy czym niemal ze stuprocentową pewnością wykluczyć można sobór chełmski. W powstałej już po śmierci Włodzimierza Wasylkowicza, zapewne w otoczeniu jego następcy na tronie włodzimierskim, Mścisława (II) Daniłowicza, części *Kroniki halicko-wołyńskiej* znajdujemy informację, wymieniony książę (Mścisław) wystawił nad grobem swej babki kamienną kaplicę pod wezwaniem Joachima i Anny w nie wymienionym przez źródło monastyrze[122]. Czy to oznacza, że zwłoki księżnej Romanowej na pewno spoczęły we Włodzimierzu [Wołyńskim]? Oczywiście, nie. Można powiedzieć, że teoretycznie rzecz ujmując monastyr z kaplicą św. Joachima i Anny mógł znajdować się w dowolnym miejscu na terenie nie tylko władztwa Mścisława (II), lecz w ogóle państwa Romanowiczów, w tym w Chełmie. Przecież znamy przypadki fundacji reprezentantów rodu przeznaczonych dla instytucji leżących poza granicami ich włości. Ba, nawet i poza obszarem Rusi halicko-wołyńskiej[123]. Praktykowano też przewożenie zwłok Rurykowiczów do nekropoli rodowych znajdujących się poza władztwami danego księcia. Tak stało się na przykład z Izjasławem Jarosławowiczem z wołyńskiej linii Mścisławowiczów, którego pochowano w rodowym, założonym przez Mścisława Fiodora Włodzimierzowicza monastyrze św. Fiodora w Kijowie[124]. Mimo wszystko, kontekst opowiadania naszego źródła zdaje się wskazywać, że grodem, gdzie złożono doczesne szczątki księżnej Romanowej był jednak Włodzimierz. Różne są przy tym opinie literatury co do lokalizacji świątyni, przy której wystawiono kaplicę. Zdaniem W. Aleksandrowycza miał do być nieistniejący klasztor św. Fedora[125]. Z poglądem tym zgadza się L. Wojowycz. Tymczasem A. Gil utożsamiał kaplicę z obiektem mającym się znajdować przy zachowanej do naszych czasów cerkwi św. Bazylego Wielkiego[126], natomiast S. Terskyj z cerkwią św. Joachima i Anny położoną na terytorium późniejszego włodzimierskiego zamku[127]. Ostatnia z wymienionych hipotez wydaje się najbardziej prawdopodobna D. Dąbrowskiemu. Ciekawe przy tym czy mamy do czynienia z odrębnym, wolno stojącym budynkiem – mauzoleum, czy też z przybudówką.

---

[119] *Лаврентьевская летопись* 2001, kol. 425. Nawiasem mówiąc, świątynia ta również została wymieniona wyłącznie z ogólnym bogurodzickim wezwaniem.
[120] *Ioannis Dlugossii Annales* 1973, ks. V–VI: 196. Zwracamy uwagę na ogólnikowe stwierdzenie o złożeniu zwłok księcia we Włodzimierzu, bez wskazania na konkretną cerkiew.
[121] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 913.
[122] Ibidem, kol. 937–938.
[123] Faktem jest, że nie były to obiekty architektoniczne, lecz najczęściej księgi liturgiczne lub elementy wyposażenia liturgicznego.
[124] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 690; Dąbrowski 2008: 290–291. Oczywiście nie tylko ciało Izjasława poddano eksportacji. Praktykowano przewożenie zwłok Rurykowiczów do nekropoli rodowych znajdujących się poza władztwami danego księcia. Tak stało się choćby ze szczątkami Gleba Juriewicza Turowskiego zmarłego w 1196 r. (*Ипатьевская летопись* 2001, kol. 694). Na temat nekropoli Rurykowiczów w interesującym nas okresie zob. Седов 2003: 449–457; Dimnik 2008: 71–104; Dąbrowski 2010: 79–94.
[125] Александрович 2011: 295.
[126] Gil 2009a: 40.
[127] Терський 2010: 71–72, 87, 139–140.

Należy również z dość dużą dozą prawdopodobieństwa wykluczyć możliwość pochówku w Chełmie Lwa Daniłowicza. Co prawda tradycja o znalezieniu przez tego dynastę miejsca ostatniego spoczynku w Ławrowie lub w Spasie pod Samborem jest bardzo późna[128], lecz przecież nie można jej całkowicie wykluczyć, tym bardziej, że brak świadectw wskazujących na pochówek księcia w soborze chełmskim. To ostatnie spostrzeżenie odnosi się zresztą również do Jerzego Lwowicza († 1308 r.) oraz Andrzeja i Lwa Juriewiczów († 1323 r.), wreszcie do Bolesława Jerzego Trojdenowicza († 1340 r.).

2.1.8. Sposoby pochówków książęcych i ich terminologia

Gdy umierał Daniel Romanowicz, na Rusi była już od dawna wykształcona określona tradycja pochówków monarszych. Według słusznej opinii L. Wojtowycza, inspirowana ona była głównie przykładami bizantyńskimi, ale też nie można wykluczyć odwołań do tradycji zachodniej, szczególnie płynących z Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego.

Kompetentne, oparte na analizie setek przykładów omówienie problematyki znajdziemy w książce Tatiany Panowej[129]. Autorka między innymi przedstawiła typologię stosowanych na średniowiecznej Rusi pochówków oraz sposoby ich rozmieszczania w cerkwiach. Co do pierwszej kwestii, wyróżniła następujące istotne z punktu widzenia naszej pracy kategorie:

– groby drewniane (z nieistotnymi dla nas podziałami zewnętrznymi);
– kamienne sarkofagi (ze skomplikowanym trójstopniowym podziałem wewnętrznym, zasadniczo również nieprzydatnym z naszego punktu widzenia, może poza wyjątkiem stwierdzenia, że możemy spotkać obiekty o korpusie wykonanym z monolitu lub zespajanych ze sobą na różne sposoby kamiennych płyt);
– grobowce ceglane (podziemne i naziemne);
– arkosolia – otwarte, zamknięte częściowo (wg terminologii autorki: półzamknięte), zamknięte.

Dla nas szczególnie ważne jeszcze będzie, że Panowa zauważyła występowanie w świątyniach zarówno pochówków podziemnych, jak i naziemnych, a więc – z jednej strony – krypt czy grobów, a z drugiej, w znajdujących się na powierzchni sarkofagach, rakach czy zamurowanych arkosoliach. Wspomniała też o rzadkich, co prawda, przypadkach składania zwłok przy sprzyjających okolicznościach (charakter podłoża) w wydrążonych pieczarach – katakumbach. Ważne jest również spostrzeżenie o występowaniu w praktyce ruskiej we wnętrzu świątyń pomników i innych form upamiętnienia (dekoracja mozaikowa, epitafia, nagrobki/sarkofagi – cenotafy) osób, których groby znajdowały się pod podłogą[130].

Z kolei, jeśli chodzi o rozmieszczenie miejsc pochówków, ustalenia Autorki można podsumować w następujący sposób. Znajdowały się one właściwie w całej przestrzeni świątyni (w *pridiełach*, *pritworach* i galeriach, ale także w korpusie nawowym i w części ołtarzowej), przy pewnej, zauważalnej przewadze lokalizacji w jej zachod-

[128] Zob. na ten temat niedawno Войтович 2014a: 226–228.
[129] Панова 2004.
[130] Ibidem: 65–109.

niej części. Panowa stwierdziła, że na niespełna pół setki zbadanych przez nią przekazów piśmiennych z XI–XVI w., w 4 wypadkach mowa o złożeniu zwłok w *pridiełach*, 16 razy w *pritworach*, 17 w głównej przestrzeni, 3 razy w części ołtarzowej i wreszcie raz w tzw. *podklecie*, czyli w rodzaju krypty[131].

Wobec pojawiających się świadectw archeologicznych wykorzystania cegły w konstrukcji średniowiecznych grobów w chełmskim soborze przyjrzyjmy się, co na ich temat pisze Panowa. Moskiewska autorka podała, że znaleziono ich na terenie całej Rusi (stan do 2004 r.) ok. 120. Wyróżniła przy tym dwa typy takich obiektów. Pierwszy z nich to ceglane groby podziemne, umieszczone w kryptach. Występowały one od XI po XIV w. w różnych miejscach Rusi (Nowogród Wielki, Smoleńsk, Połock, Stary Riazań, Kijów, Perejasław Ruski, Czernihów). Ich ściany były grubości jednej cegły (plinfy), wewnętrzne ich połaci były tynkowane i malowane, dno wyrównywano zaprawą, cegłami lub rzadko płytkami. Konstrukcja przykryta była kamiennymi płytami lub deskami. Zdarza się, że miejsce grobu oznaczone było w podłodze kolorowymi płytkami. Drugi typ stanowią nieliczne naziemne ceglane groby, głównie datowane na XII w. Znaleziono takie obiekty w Perejasławiu Ruskim (XI–XII w., cerkiew Spaska), Nowogrodzie Wielkim (XII w., 1218 r., sobór Sofijski), Połocku (XII w., Eufrozynowski monastyr), Juriewie pod Kijowem (XI–XIII w.) oraz najwięcej w różnych świątyniach Smoleńska (XII w.). Podobnie, jak odpowiedniki podziemne, groby reprezentujące drugi typ były tynkowane, opatrywane dekoracją malarską i przykrywane płytami (np. z łupku)[132].

Postarajmy się teraz przyjrzeć konkretnym przykładom książęcych obyczajów grzebalnych na Rusi. Zacznijmy ten przegląd od przytoczenia niezwykle ciekawego, siedemnastowiecznego opisu pochówków książąt i hierarchów w ważniejszych świątyniach Włodzimierza nad Klaźmą opublikowanego stosunkowo niedawno przez Aleksieja Sirenowa[133]. Zwracamy przy tym uwagę, że w cytowanych fragmentach mowa będzie o Rurykowiczach, którzy znaleźli tam ostatni spoczynek w drugiej połowie XII i XIII w. Przekaz ten ukazuje, z jednej strony, skalę pochówków w ważnej świątyni, pełniącej nekropolę danego rodu książęcego, z drugiej, rozmieszczenie grobów. Otóż według słów opisu, w sobornej cerkwi Zaśnięcia Bogurodzicy w znajdującym się w północno–wschodniej części świątyni *pridiele* Zwiastowania Bogurodzicy po lewej stronie pochowany był Andrzej Juriewicz Bogolubski († 1174 r.). W tym samym pridiele po prawej stronie leżał jego brat, Wsiewołod Dymitr Juriewicz Wielkie Gniazdo († 1212 r.). W *pridiele* św. Jerzego pochowany był Jerzy Wsiewołodowicz († 1238 r.) oraz – jak zaznaczono – w różnych grobach, trzej jego synowie, Włodzimierz († 1238 r.), Mścisław († 1238 r.) i Wsiewołod († 1238 r.). Najpewniej w głównej przestrzeni cerkwi znajdowały się pochówki Konstantyna († 1218 r.) i Jarosława Fiodora Wsiewołodowiczów († 1246 r.), po enigmatycznie nazwanej „lewej stronie" leżała Agafia, żona Jerzego Wsiewołodowicza, zaś obok niej księżna Fiodora i jej synowe, Maria i Krystyna. Po tej samej stronie soboru złożone były ciała księcia Michała i 3 synów Andrzeja Bogolubskiego (Izjasław, Mścisław i Gleb). Następnie wspomniano, znów bardzo ogólnikowo, że w wielkiej cerkwi Przeczystej Bogurodzicy

[131] Ibidem: 45–54.
[132] Ibidem: 94–98.
[133] Сиренов 2006: 399–414.

spoczywali jeszcze Jarosław Juriewicz (brat Andrzeja Bogolubskiego) oraz Borys Michajłowicz, Borys Daniłowicz († 1320 r., wnuk Aleksandra Newskiego), Światosław i Iwan Wsiewołodowicze, Włodzimierz Wsiewołodowicz, Izjasław Glebowicz, Michał Jarosławowicz, Konstantyn Jarosławowicz. Z kolei po prawej stronie – jak można się domyślać – głównej przestrzeni soboru pochowani byli włodzimierscy biskupi zaś w *pridiele* św. Pantalejmona tejże cerkwi znalazł miejsce ostatniego spoczynku metropolita Maksym. Jak widać, na przestrzeni ok. 150 lat użytkowania pojawiło się w katedrze Bogurodzickiej całe mnóstwo różnych grobów, zarówno książąt, jak i księżnych oraz dostojników duchownych[134].

Zaznaczmy tutaj jeszcze, że w innym opisie włodzimierskiej nekropoli znajdujemy fragmenty dokładniej lokalizujące poszczególne pochówki. Zwróćmy tutaj tylko uwagę na fragment dotyczący *pridiełu* św. Jerzego. Otóż „w nogach" grobu Jerzego Wsiewołodowicza, w części ołtarzowej, spoczywał Włodzimierz Juriewicz, obok niego „w ścianie" Jarosław Fiodor Wsiewołodowicz. Po lewej stronie części ołtarzowej *pridiełu* pochowani zaś byli Wsiewołod i Mścisław Juriewicze[135].

Na koniec przeglądu źródeł opublikowanych przez Sirenowa przytoczmy fragmenty opisu nekropoli znajdującej się w cerkwi Spaskiej w Niżnym Nowogrodzie. Jest on po prostu najdokładniejszy, jeśli chodzi o lokalizację pochówków. Otóż według słów autora tekstu, po wejściu zachodnimi drzwiami świątyni, po prawej stronie (a więc południowej), w narożniku przy ścianie widać było grób księżnej Anny Grekowny, żony księcia Konstantyna Juriewicza, obok niego, pochówek Wassy, żony Andrzeja Konstantynowicza. W następnym rzędzie stał grób Iwana Dymitriewicza Brzuchatego, w trzecim rzędzie stały obok siebie trzy groby, licząc od ściany Konstantyna Juriewicza, jego syna Andrzeja oraz kolejnego syna, Dymitra. W czwartym rzędzie znajdował się pochówek Siemiona Iwanowicza, w piątym zaś, grób Iwana Borysowicza o przydomku Napięty Łuk, w szóstym, zlokalizowany już u południowego wejścia do cerkwi grób Wasyla Dymitriewicza. Za drzwiami, w stronę ołtarza „на степенях" czyli „na/w ścianie" grób Borysa Konstantynowicza[136].

Przyjrzyjmy się jeszcze w tym miejscu informacjom o pojedynczych pochówkach znacznych osób i ich charakterze. Otóż, jak wiadomo, książę Włodzimierz Światosławowicz, dzięki działalności którego nastąpiło zamknięcie procesu utwierdzenia chrześcijaństwa na Rusi był pochowany w cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie, w marmurowym sarkofagu[137]. W tej świątyni znajdowało się też wtórne miejsce spoczynku babki księcia, św. Olgi, kamienny sarkofag której był przeniesiony z poprzedniego miejsca z rozkazu Włodzimierza[138].

W marmurowym sarkofagu pochowany został także Jarosław Włodzimierzowicz Mądry. Sarkofag ten zachował się i obecnie stoi w bocznym ołtarzu soboru, poświęconym św. Włodzimierzowi. Istnieją przy tym spory w literaturze co do tego

[134] Ibidem: 408–409.
[135] Ibidem: 409.
[136] Ibidem: 411.
[137] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 115: „а самъ болѧше велми и неиже болести и скончасѧ мⷰца юлѧ въ ѣ҃і . [15] . дн҃ь оумре же Володимиръ кнѧзь великыи на Берестовѣмь [...] и възложивъша и на сани и везоша и поставиша и въ ст҃ѣи Бц҃и цр҃кви . юже бѣ самъ созлалъ . [...] и вложиша и вь гробѣ мраморѧни . спрѧтавше тѣло єго с плачемь велики҃ блж҃наго кнѧзѧ".
[138] Айналов 1918: 32–34.

czy była to oryginalna lokalizacja obiektu. Pojawił się pogląd, że pierwotnie znajdował się on w zachodniej części ołtarza św. Jerzego, skąd był przeniesiony w XVII w.[139], jednak został on podważony przez wielu badaczy[140], jednak niedawno znów go przypomniała Eugenia Archipowa[141], aczkolwiek jej ustalenia opierają się na błędnym przekładzie Pawła z Aleppo, dlatego – według Wojtowycza – można zgodzić się z wnioskami Nadii Nikitenko, że Jarosław Włodzimierzowicz zbudował dla siebie w św. Sofii własną kaplicę grobową we wschodnim narożniku północnej galerii (gdzie obecnie znajduje się ołtarz św. Włodzimierza), do jakiej przylegała przestronna przestrzeń przeznaczona dla obchodów upamiętniających. I rzeczywiście, przemieszczanie sześciotonowego sarkofagu po świątyni wydaje się pozbawione zdrowego rozsądku[142]. Warto jeszcze zaznaczyć, że badacze zgadzają się co do tego, że sam sarkofag jest przykładem roboty bizantyńskiej. Jeśli chodzi o czas jego powstania, poglądy rozchodzą się, ale typologicznie, na podstawie dekoracji, jest on bliski zabytkom konstantynopolitańskim XI w.[143].

W kamiennym sarkofagu umieszczonym w krypcie, 10 cm pod podłogą zachodniego *pritworu* soboru Bogurodzicy w Haliczu pochowany był książe halicki Jarosław Władymirkowicz tzw. Osmomysł[144], zaś niedaleko (25 cm) od książęcego sarkofagu, znajdowały się umieszczone w drewnianej trumnie szczątki młodej, osiemnasto- dwudziestoletniej kobiety, najpewniej książęcego pochodzenia[145]. W Haliczu znaleziono także inne pochówki w kamiennych sarkofagach[146].

Badania nekropoli nowogrodzkiego soboru sofijskiego, podsumowane w monografii Valentina Janina również ukazały, że książąt chowano w kamiennych sarkofagach w galeriach świątyni (*pritworach*). W taki sposób złożono właśnie zwłoki księżnej Anny (pierwszej żony Jarosława Mądrego?), Włodzimierza Jarosławowicza († 1052 r.), Izjasława Włodzimierzowicza († 1096 r.), Mścisława Rościsławowicza († 1178 r.), jego małżonki, Aleksandry, Mścisława Rościsławowicza Chrobrego († 1180 r.), Wasyla, syna Mścisława Mścisławowicza Udałego († 1217 r. (D. Dąbrowski) lub 1218 r. (L. Wojtowycz)), Dymitra Juriewicza Szemjaki († 1453 r., zwłoki przeniesiono w 1616 r.), a także jego córki, Marii Dymitriewny Czartoryskiej († 1456 r., zwłoki przeniesiono w 1616 r.)[147].

W kamiennych sarkofagach chowano książąt w kaplicach grobowych dobudowanych do południowej i północnej ściany soboru św. Michała w Perejasławiu[148].

Przytoczmy teraz wnioski, do jakich doszedł badający architekturę książęcych nekropoli Walentin Sedow[149]: zwłoki książąt składano w marmurowych albo kamiennych sarkofagach, przygotowywanych albo odpowiednio wcześniej, albo bezpośrednio przez samym pochówkiem (jak się to odbyło w związku ze śmiercią ks. czerni-

[139] Pogląd taki przedstawił Piotr Lebedincew (Лебединцев 1878: 91–92).
[140] Макаренко 1930: 27–96; Висоцький 1963: 145–156; Тоцька, Єрко 1976: 119–128; Пуцко 1986: 287–312; Тоцька 1993: 122–139; Нікітенко 1995: 379–380; eadem 1999: 233–240.
[141] Архипова 2001: 37–44.
[142] Нікітенко 2001: 67–73.
[143] Grabar 1976: 88; Архіпова 1996: 65–67.
[144] Пастернак 1937: 1–21; idem 1944; Бандрівський, Лукомський, Сулик 1993: 393–405; Коваль, Миронюк 2006: 72.
[145] Коваль, Миронюк 2006: 72–73.
[146] Zob.: Лукомський 2001: 275–298; idem 2004: 121–127; Лукомський, Томенчук, Мельничук 2006: 45–50; Лукомський 2007: 310–321.
[147] Янин 1988.
[148] Архипова 2001: 42.
[149] Седов 2003: 447–481.

howskiego Dawida Światosławowicza (1123 r.); początkowo sarkofagi umieszczano w oddzielnych *pridiełach* przeznaczonych dla nabożeństw wspominkowych, później zaczęto stawiać sarkofagi pod podłogą, jednak w cerkwiach cztero- i sześciofilarowych wykonywano po wewnętrznej stronie ścian obwodowych arkosolia, dekorowane polichromiami o odpowiednich kompozycjach. Arkosolia rozmieszczone były wzdłuż ścian świątyni, przy czym najznaczniejsze znajdowały się w północno – zachodniej części głównej przestrzeni cerkwi, a także po bokach narteksu[150]; *pridieły* – grobowce oraz kapliczki – mauzolea dostawiane były do świątyń z różnych stron, przy czym wejście do nich znajdowało się od wewnątrz danej cerkwi; galerie z pochówkami i absydy z sarkofagami rozmieszczone były przeważnie w zachodniej i północnej części świątyni; kryte *pritwory*, dobudowywane do cerkwi także potrafiły posiadać arkosolia z pochówkami[151]. Cała przedstawiona tradycja jest przy tym charakterystyczna dla całego obszaru Rusi Kijowskiej.

Mamy więc – krótko mówiąc – spory wachlarz możliwości, jeśli chodzi o poszukiwania miejsc ostatecznego spoczynku w katedrze chełmskiej, zarówno co do ich formy, jak i umiejscowienia. Spodziewać się można niemal wszystkiego, szczególnie, że przedstawione badania wykazują – po pierwsze – dużą różnorodność praktyki pochówków na średniowiecznej Rusi, po drugie, można odnieść wrażenie, że historycy i historycy sztuki nie wyczerpali tematu do końca, a ich ustalenia nie zawsze są precyzyjne.

2.1.9. Wyposażenie grobów książęcych na Rusi w średniowieczu

Zakładając, że badania archeologiczne katedry chełmskiej przyniosą odkrycie pochówków, szczególnie wspominanych w źródłach pisanych, choć z pewnością nie tylko takich, przedstawmy tutaj podstawowe informacje o inwentarzu średniowiecznych ruskich grobów. Za przewodnik po zagadnieniu służyć nam będzie praca Panowej, choć pojawią się i inne odwołania. Zacznijmy od stwierdzenia, że moskiewska badaczka mocno podkreśliła fakt bardzo słabego stanu zachowania tkanin w grobach interesującego nas czasu, choć zdarza się resztki drogocennego importowanego materiału spotykać w inwentarzu grobów[152]. Poza tym Panowa wspomniała o znajdowaniu w grobach bardzo różnorodnych przedmiotów o charakterze dekoracyjnym, prestiżowym i symbolicznym. Tak więc można znaleźć w grobach ziarna, kawałki węgla, resztki pożywienia z tryzny, brzozowe witki, gliniane lub (rzadko) szklane naczynia (na przykład specjalnie rozbite lub zawierające resztki tryzny czy węgiel), monety, nieliczne pieczęcie, różnorodną biżuterię i ozdoby stroju (w tym bransolety, pierścienie), sporadycznie znajdowane diademy,

[150] W soborze świętych Borysa i Gleba w Czernihowie (XII w.) arkosolia rozmieszczone są po trzy w północnych i południowych ścianach narteksu i narożnych zachodnich przestrzeniach nawy/naosu, nad którymi znajdują się występy empor ukształtowanych na podobieństwo litery „П". Książę Jerzy Dołgoruki († 1157 r.) był pochowany w arkosolium w północnym narożniku narteksu cerkwi Spasa na Berestowie w Kijowie (zob. Красицкий, Федоренко 1948). Arkosolia znajdowały się w ścianach większości cerkwi także w następnym okresie. Mychajło Rożko znalazł arkosolium w ścianie absydy w Ławrowie, gdzie zgodnie z przekazami miał być pochowany Lew Daniłowicz (Рожко 2002: 16–22).

[151] Седов 2003: 474–481.

[152] Панова 2004: 150, 153.

bardzo mało krzyżyków (wykonanych z różnych materiałów). Bardzo niewiele jest potwierdzonych w inwentarzach elementów uzbrojenia, w tym mieczy oraz przedmiotów codziennego użytku[153]. Do ustaleń Panowej warto dodać kilka spostrzeżeń. Po pierwsze, znamy, nawet z kręgu Romanowiczów, relację o bogatym pochówku Włodzimierza Wasylkowicza. Ciało księcia mianowicie owinięto („и оувиша и") w aksamit z koronką [czy może bardziej ażurową aplikacją?] „jaki przystoi carom"[154]. Nie zaszkodzi wspomnieć też o resztkach haftowanego złotą nicią żeńskiego diademu bizantyńskiego pochodzenia, z najpewniej książęcego pochówku z soboru Bogurodzicy w Haliczu[155] czy też o znalezieniu w Dawidgródku w grobie interpretowanym jako książęcy z XI w., kopii insygniów[156].

Innych przedmiotów w grobach – o ile nam wiadomo – nie notowano. Występowanie takowych nie jest jednak wykluczone, szczególnie wobec braku szczegółowego, całościowego ujęcia materiału zabytkowego.

2.2. Okres od schyłku XIV do 1. połowy XVIII wieku (Wasyl Słobodian)

O pierwotnym wyglądzie katedry Narodzenia NMP nie zachowały się żadne wiadomości. Ale, bez wątpienia, była to budowla bizantyjskiego typu, o sklepieniu krzyżowo-kopułowym, charakterystycznym dla ówczesnego budownictwa sakralnego Rusi. Danych o wyglądzie i losach katedry w drugiej połowie XIII–XV w. również brak. Pośrednią informacją o niektórych elementach jej wystroju może być relacja biskupa Jakuba Suszy o tym, że pierwotna cerkiew była pokryta dachówką: „Panny więc pomienione doznawszy Panieńskiej obrony, swoje jey Panieństwo wiecznie ofiarowały, y Cerkiew jey Panieńską dachowką przyobiecaną, pokryły. To iednak potym pokrycie z sklepieniem przy inszych mieyscu temu szkodach uchynionych, Węgierskie woysko, o ktorym iest wyżey, Chełma dobywaiąc obalilo, y swego spustoszenia tylko Reliquias cząsteczkę starożytnych onych dachowek, tudziesz wielki znak swoiey impessiey, nad oknem Ołtarzowym zostawiło"[157]. Naprawdę w 1377 roku miasto zostało zniszczone przez wojska polskie. Oto, co pisze o tym Karol Szajnocha: „Dopiero po ustąpieniu Elżbiety z Polski poczuł naród całą gorycz rządów Ludwika. Pod pozorem ukarania drapieskiej Litwy za niedawny najazd na Małopolskę przyciągnął król w kilka miesięcy po odjeździe Elżbiety, w lecie roku 1377, zbrojno przez góry sanockie na Ruś Czerwoną. Stąd miano wespół z jej władzcą, Władysławem Opolskim, uderzyć na pobliskie grody litewskie. Mianowicie zmierzała wyprawa przeciw zamkom jednego z książęcych naczelników przeszłorocznej łupieży, Jerzego Narymuntowicza, Chełmowi i Bełzowi. Od lat dwudziestu hołdownik Korony Polskiej z tych przez Kazimierza Wielkiego wypuszczonych mu zamków, wyłomał się Jerzy za czasów króla Ludwika z uległości i wielorako nieprzyjacielem Polakom stawał.

[153] Ibidem: 153–170.
[154] *Ипатьевская летопись* 2001, kol. 918. Termin „кроуживо" tłumaczy się jako „koronka" (*Словарь древнерусского языка* 1991, t. IV, s. 306). D. Dąbrowski podejrzewa jednak, że nie były to koronki we współczesnym rozumieniu pojęcia, lecz raczej właśnie ażurowe obszycie czy takaż aplikacja. Sam aksamitny materiał spełnił więc rodzaj całunu.
[155] Коваль, Миронюк 2006:73.
[156] Jakimowicz 1937: 272.
[157] Susza 1646: 24.

Zawezwani przeciw Litwie Polacy przyśpieszyli z pomocą. Król z Węgrami opasał wojskiem Bełz. Krakowianie zaś, Sędomierczycy i Sieradzanie oblegli podobnież Chełm, który zdobywszy i zająwszy udali się do króla jegomości pod Bełzem"[158].

Otóż Chełm pierwszy raz został zdobyty zbrojnie przez polskie wojsko w 1377 roku. Wtedy uległo zniszczeniu wiele budowli, w tym cerkwie św. Kosmy i Damiana i św. Jana Chrzciciela oraz katedra. Już na początku XV w. w mieście, oprócz katedry, wymienia się inne cerkwie – św. Paraskiewy Piatnicy (П'ятницька, 1428), św. Mikołaja (Микулинська, 1428), Zaśnięcia NMP (Спенська, 1428) i Narodzenia Chrystusa pod Zamkiem (Рождественська, 1576).

Katedra, mimo zniszczeń dalej sprawowała swoje funkcje. Mieszkańcy Ziemi Chełmskiej kontynuowali wspomaganie jej funduszami i gruntami. Szczególnie, jak pisze Jakub Susza, „W Ewangeliey zaś starożytney pargamenowey takie cuda w te słowa z słowieńskieo przełożone opisuie sie. W Imie Boże stalo się. Oto ia sługa Boży Alexander Biały (Olechno) Chełmski starosta przyiechawszy z Tatarski woyny oszmiańskiego pobicia z moiey wielkiey na ten czas przygody (w niebespieczeństwie od Tatar z swoią chorągwią y wywiodł ią Cudownie przez iakąś rzekę całą) w ktorey obrekałem się: y przydałem dań swoią własną w Łukowie dwa korcy miodu do Przeczystey Bogarodzice Chełmskiey Cerkwi do Catedry wiecznie y nieporusznie. A przy tym był Episkop Chełmski Charytoniusz ze wszytką Capitułą Cerkwi Chełmskiey Stołeczney. Działo się to około Roku 1416 grudnia 6. Był ten Olechno nieomylnie zacnego Domostwa Ich MM. PP. Urowieckich od kilku set lat Ziemian y wysokich urzędnikow Chełmskich. Świadczy to o nim starożytna Xiążeczka zaduszna przy tey Catedrze znayduiąca się potwierdza też y prawo ktore się o te daninę miedzy Ich MM. PP. Urowieckimi iako dziedzicami tey maiętności a miedzy Ich MM. Oycami Episkopami Chełmskiemi toczyło"[159]. Dnia 16 lipca 1456 roku królewska komisja, stworzona na prośbę chełmskiego władyki Hrihorija, ustanowiła na rzecz chełmskich biskupów daninę miodową, która od dawna należała się im ze wsi Łukowa, Hoszcza i Siedliszcze[160]. Na początku XV w. budynek katedry ulegał zniszczeniu. Jakub Susza na podstawie informacji mieszkańców Chełma zapisał jeden przekaz: „Podobno tegoż nieprzyiazney fortuny czasu obalone są szczyty, nadrysowane poniekąd z obudwu stron ściany, a poprzeczna z przyścia do Cerkwie z gruntu iest wywrocona: gdyż same oko na szczytach, y na niey insze murowania modelusz, odmienną materyą y iakoby nieporządnie spoioną pokazuie. Zkąd może się wyrozumieć, że przed czasy ta Cerkiew sama w sobie dostatnieysza była. A nadto, same zawarte w ziemi fundamenta, dłużey niż Cerkiew rozciągaiące sie, dowodem tego są potężnym. Takowe spustoszenie w długim czasie potym Hospodar Multsński Alexander (iakom od ludzi słyszał) około roku Pańskiego 1450 iadąc niegdy przez Chełm, na poprawę tego świętego mieysca sto Wołow ofiarował. Lecz na ten czas będący Episkop, nieiaki Theodosyus, o chwałę Bożą mało dbaiący, swoię snać gębę nie Cerkiew niemi nakarmił"[161].

Za czasów władyki Gerasima, w 1473 roku miasto Chełm zostało spustoszone przez pożar, ale najstraszniejszym dla całej Chełmszczyzny był najazd tatarski

[158] Szajnocha 2001: 117.
[159] Susza 1653. s. D4v-Er.
[160] АИВАК, t. 19, s. 2.
[161] Susza 1646: 24–25.

w 1499 roku, który pozostawił po sobie zmniejszenie o połowę liczby mieszkańców i duchowieństwa, zniszczenie osad i cerkwi[162]. Niezbędną potrzebę odnowienia katedry odczuwał nie tylko kler, ale i mieszkańcy Ziemi Chełmskiej. 5 lipca 1507 roku szlachcianka Anna Procheńska sporządziła duchowny testament na rzecz chełmskiej cerkwi Przenajświętszej Bogurodzicy, zapisując 30 grzywien na ozdobienie świątyni[163]. Dopiero 26 lipca 1512 roku jej brat Hryc'ko Procheński za niespłacenie tego testamentu przekazał majątek Serebryszcze władyce chełmskiemu Filaretowi[164].

O losie katedry w tym czasie napisał w końcu XIX w. H. Olchowskyj, opierając się na nieznanych nam źródłach. Według jego słów, katedra została odnowiona przez biskupa Filareta Tarnowskiego (Obłaźnickiego), który zasiadał na chełmskim stolcu w latach 1507–1533. W tym okresie zmniejszyła swoje rozmiary: „Miasto zdobyte przez Tatarów i zniszczone. Katedra silnie uszkodzona. Przyszło rozbierać część ścian i wzniósłszy nowe fundamenty po obu stronach głównej budowli zbudować nowe ściany. Najmniej uszkodzona była część ołtarzowa, środkowa w dużym stopniu zmniejszona i zwężona. Cerkiew przykryto dachówką. Tę odbudowę zrealizował biskup Filaret Ternowski (Obłaźnicki)"[165].

Jakieś prace trwały w katedrze również w latach późniejszych. I tak w 1573 roku do cerkwi dobudowano drewniany babiniec i dzwonnicę oraz pokryto dachy nowymi gontami. W tymże roku chełmski starosta Aleksander Łaszcz (od 1569) złożył skargę do sądu na władykę Zachariasza o niezapłacenie 300 złotych za remont monastyra i cerkwi. Władyka odpowiedział, że jego koadiutor zięć Teodor Omnis zagarnął majątki katedry i niczego nie spłaca, dlatego on [władyka] na razie nie posiada funduszy[166].

Dnia 4 czerwca 1578 roku wybuchł w Chełmie wielki pożar, który zniszczył całe miasto wraz z umocnieniami, dwoma cerkwiami i innymi budowlami, przy czym ocalał jedynie zamek i ruski monastyr z katedrą[167].

Należy podkreślić, że katedra od samego początku stała się miejscem pochówków przedstawicieli rodziny książęcej, szlachty, a także biskupów i duchowieństwa. Od XV do początków XVII wieku zostali tu pochowani następujący biskupi chełmscy i chełmsko-bełscy: Charyton († 1414), Sawa († 1439), Jurij Hryc'ko († 1469), Sylwester Sawa († 1471), Gerasym Hryc'ko Boski Okuszowicz († 1493 lub 1494), Symeon Buhak († 1501 lub 1504), Filaret Obłaźnicki († 1533)[168], Jona Iwaszko Sosnowski († 1545), Wassian Wasyl [Bazyli] Baka († 1552), Zachariasz Zeńko Iljaszewicz († 1577), Dionizy Dmytro Hryc'kowicz Zbirujski († 18 XI 1603)[169], Arsenij Abraham vel Iwan Steckowicz Andrijewski († IX 1619), Atanazy Pakosta († IX 1625), Teodozy Teodor Meleszko (Meleszkowicz) († 11 VII 1626).

---

[162] Плошанский 1899, t. I, s. 66.
[163] АИВАК, t. 19, s. 20–21.
[164] Ibidem: 23–24.
[165] Ольховский 1895.
[166] Плошанский 1899: 66.
[167] АИВАК, t. 19: 209.
[168] Podczas badań archeologicznych w 2015 roku odnaleziono górną część płyty nagrobnej z napisem potwierdzającym, że znalazł tam miejsce spoczynku biskup chełmski Filaret.
[169] Zenko Iljaszewicz, właściciel posiadłości w Krasnymstawie, consul civitatis Crasnostaviensis miał trzech synów: Lewka Leona Pelczyckiego – późniejszego biskupa chełmskiego, następnie – pińskiego, Piotra I Łukasza oraz cztery córki – Marię, Annę (mąż Dymitr Hryckowicz-Dionizy Zbirujski, jakiś czas pisarz celny/mytny, następnie biskup chełmski, który przyjął unię w 1596 roku), Ulianę (mąż Terentij Omnis – Teodor Łagowski) I Marię.

Właśnie podczas pogrzebu władyki Arsenija nastąpiło wydarzenie, które opisuje biskup Jakub Susza: „Tego też tu niechciałbym zamilczec, co za świeżey ludzkiey pamięci pokazało się. Między rozmaitemi, w tey y około tey Cerkwi, w ziemi będącemi grobami, w ktorych starożytnym sposobem, w kłodach dębowych wyciosanych, yuż zgoła zprochniałych, ciała także w proch obrocone nayduiemy, iakiegoś świętego człowieka ciało iest znalezione tskim sposobem. Świętey pamięci Nieboszczykowi Przewielebnemu w Bodze I. M. O. Arseniusowi Andrzeiowskiemu, Roku 1619 zeszłemu, w Miesiącu Lipcu, doł w Cerkwi kopano: a to natrafią na ieden grob starowieczny, za filarem murowanym po prawey stronie w ktorym co by było, chcąc się ludzie, a zwłaszcza Duchowni dowiedzeć, kilka cegieł wybić roskazali. Te zaledwo wybite, gdy są wyięte, zaraz zapach wszytką napełnił Cerkiew: ktore ludzie na ten czas będący uczuwszy, z świecą zapaloną, coby takiego było patrzali: a ono w sklepie tym, bez truny obaczyli leżące ciało, bynamniey nienaruszone, iednego Zakonnika naszego Skimnika, albo Ascetyckiego lubo doskonalszego y bogomyslnego pożycia. Suknia iego wszytka czarna była; pasem zaś według zwyczaiu po płaszczu, na ktorym krzyże byli złote, (co snać lubo z affektu, ku świątobliwości iego, lubo że buł wysokiego rodu iest uczyniono) był uwitym. Co wszystko wszystcy obaczywszy, z poszanowaniem znowu dzirę wybitą zamurować rozkazali. Tomem słyszał od tych ludzi, iako Duchownych, tak Swieckich, iako prostego tak Szlacheckiego stanu: ktorzy na to oczyma swemi patrzali. O tym więc świętym Mężu głosy są ludzkie iako niższych tak i wyższych niektorych Stanow, że to ciało iest X. Alexego Olgirdowicza Sanguszka Skimnika, ktory na tym świętym mieyscu Bogu i Matce Bożey niepokalanie przez wiele lat służąc na taki kleynot ciału swemu zasłużył"[170].

Po śmierci biskupa Arsenija Andrijewskiego 7 sierpnia 1619 roku do katedralnej cerkwi ze wszystkimi cerkwiami diecezji chełmsko-bełskiej na mocy listu metropolity Kijowskiego, Halickiego i Całej Rusi Josyfa Weliamina Rutskiego został wprowadzony nowy biskup Atanazy Pakosta [171]. Po jego śmierci w 1625 roku zgodnie z królewskim listem za rekomendacją tegoż metropolity na nowego biskupa zatwierdzono włodzimierskiego archimandrytę Teodora Meleszko[172]. A już w 1630 roku chełmskim biskupem został bazylianin Metody Terlecki. Na jego czasy przypadła odbudowa katedry po wielkim pożarze Chełma w 1638 roku.

O tym pożarze napisał Jakub Susza: „Osiadł Chełm w wichrowatym ogniu, Zamek w popioł przyobłokł się, budynki Episkopskie ogniem z Zamku przez Cerkiew lecącym, zniesione są, sklep przy Cerkwi, y inne mieysca Cerkiewne zwierzchu zaymowałe się, garzały krokwie w babincu; a przecię gonty nienaruszone zostawały. Cerkiew wszytka z dzwonnicą w wichrze, w dymie, w płomieniu, iako w piecu położona, przecię iednak rosą niebieską skropiona wcale została"[173].

Następstwem pożaru stało się odsłonięcie dawnych fundamentów na terenie katedry i bazyliańskiego klasztoru: „Toż samo rzekłbym y o drugiey Cerkwi, Ś. Bazylego Wielkiego[174], według powieści ludzkich, nazwaney, na tymże Cmentarzu niegdy bę-

[170] Susza 1646: 33–35.
[171] АИВАК , t. 23, s. 30.
[172] Ibidem, t. 23, s. 54.
[173] Susza 1646: 47–48.
[174] Prawdopodobnie zaszła tu pomyłka: chodzi o cerkwie Świętych Kosmy i Damiana.

dącey że tegoż miała Fundatora[175]: zwłaszcza że on na krzcie wziął imię Bazylego. Przy którey niegdy nasze Zakonnice Reguły S. Bazylego, Bogu Stworcy swemu służyły. Lecz od którychsi Nieprzyiacioł z gruntu wywrócona: y sad na potym, za pamięci niedawney, na swych zagrzebionych od ruin fundamentach nosiła. Aż tez po wyschłym sadzie, w lat koło sześćdziesiąt, ś. pam: Biskup Chełmski Terlecki Roku 1640. dodawszy sumptu, y własnie aleam fortunae tentuiąc, iakoby sub cineribus ignem, pod ruinami leżące tey Cerkwie odkrył fundamenta, z pociechą rzeczy dawnych wynikaiącą. Gdzie też y dwóch ciał pogrzebionych, y w proch obróconych, same też kości sprochniałe znalezione, rzecz nam pewniejszą uczyniły; iz na tym mieyecu nie było nic Pogańskiego, ale Chrześciańskiego. Nie było bowiem we zwyczaiu u Pogan, ciała w swoich Bałwochwalskich grześć kościołach"[176].

Bardzo zniszczoną przez pożar cerkiew z zawalonym sklepieniem i dachem odnowił Metody Terlecki, któremu wydała się starą i ciasną. Usunął wtedy dwie kolumny przy ołtarzu, które znajdowały się w niej jeszcze od czasów króla Daniela, oraz zniszczono napis z datą[177].

Cerkiew rozbudowano w kierunku zachodnim, wzniesiono dwie wieże na głównej fasadzie, przyporą wzmocniono ściany od strony południowej. O początku robót przy odbudowie katedry i jej zakończeniu pośrednio mogą świadczyć dwie wiadomości z ksiąg Chełmskiego Sądu Grodzkiego. I tak o początku robót zawiadamia skarga mieszczan dzień po świętym Dominiku w 1639 roku. Mieszczanie chełmscy protestowali przeciwko biskupowi Metodemu Terleckiemu, który: „teraz świeżo rozwaliwszy stary, miejski murowany piec do wypalania wapna, rozebrawszy nowy muruje z miejskiego kamienia"[178]. Do odbudowy katedry potrzebne było wapno, dlatego biskup wzniósł nowy piec, nie bacząc na protesty mieszczan.

Natomiast o zakończeniu budowy zaświadcza inna sprawa sądowa. Czwartego dnia po Święcie Zaśnięcia NMP w 1642 roku chełmscy kanonicy łacińscy protestowali przeciwko małemu i wielkiemu dzwonowi, które biskup Terlecki umieścił na nowo wzniesionej dzwonnicy katedralnej cerkwi Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy, z powodu ich przenikliwego dźwięku[179]. Zawieszenie dzwonów, które irytowały kanoników posrednio świadczy o zakończeniu budowy świątyni.

O odbudowie katedry pisze historyk Anton Petruszewicz: „odnowił [Metody Terlecki] niemal od fundamentów soborną cerkiew w Chełmie, wiekiem i nieprzyjacielskimi napadami spustoszoną, odlał dla niej wielki dzwon, wzniósł na swój koszt pałac biskupi, zbudował monastyr na Górze Bogurodzicy (in cole Mariano) w Chełmie, gdzie wtedy zaczął mieszkać Jakub Susza doktor teologii. U papieża Urbana VIII otrzymał bullę na założenie akademii w Chełmie"[180]. Swoje stwierdzenie Petruszewicz opierał na rękopisie kijowskiego metropolity Lwa Kiszki, który nazwał Terleckiego nowym Zorobabelem, porównawszy go z historycznym władcą Jerozolimy, który odbudował miasto po babilońskich zniszczeniach:

[175] Mowa tu o królu Danielu Romanowiczu.
[176] Susza 1646: 24–25.
[177] Ольховский 1895; Czernicki 1936.
[178] AP w Lublinie, zesp. 9.0: Księgi grodzkie Chełmskie, sygn. 61, s. 310–312.
[179] Ibidem, zesp. 9.0, sygn. 64, s. 380–384.
[180] Петрушевич 1867: 43.

„Cerkiew [w Chełmie] niemal do gruntu zrujnowaną, sklepienia i dachy otwarte, nowy Zorobabel prawie od fundamentów odbudował"[181].

Właśnie tę odbudowaną katedrę z czasów Metodego Terleckiego przypuszczalnie przedstawił na srebrnym antependium głównego ołtarza gdański złotnik Jode[182] (ryc. 2.2.1). W prawym końcu przedstawienia miasta, pod tablicą z tekstem, ulokowana jest brama, która bardzo przypomina zachowaną do chwili obecnej Bramę Uściługską górnego miasta tak zwanej Górki. Przy niej pokazane są fragmenty dawnego drewnianego parkanu miejskiego i murów. Bezpośrednio za nimi po prawej stronie stoi murowana dwukondygnacyjna budowla klasztoru bazylianów, a przy niej wielka murowana katedra Narodzenia NMP. Katedra przedstawiona od strony głównej fasady jest trójnawowa, z trzema kopułami i trzema barokowymi przyczółkami – frontonami. Główne wejście usytuowane na osi centralnej w wysokim, arkadowym portalu, inne wejście znajduje się również w niższym portalu arkadowym z prawej strony, a z lewej, po schodach wejście na chór i do dzwonnicy. Od strony południowej ściany katedry umocnione są przyporami. Jest to jedyne, znane obecnie, przedstawienie dawnej katedry.

W takim stanie świątynia pozostawała do początku XVIII w. Kontynuowano chowanie w niej chełmskich biskupów i poszczególnych osób. Znaleźli tu ostatnie miejsce spoczynku biskupi Jakub Iwan Susza († 4 III 1687), Gedeon Wojna z Oran Orański († 22 IX 1709), Józef Bazylewicz Lewicki († 15 VI 1730).

O pochówkach niektórych osób zachowały się pewne świadectwa. Zgodnie ze sporządzonym 18 marca 1711 roku w Husynnem testamentem duchownym Bartłomieja Czarnieckiego życzył on sobie być pochowanym w chełmskim monastyrze, gdzie już spoczywała jego żona i inni członkowie rodziny. Czarniecki zapisał klasztorowi 100 złotych, parę koni z wozem i półszorkami oraz parę wołów[183]. W testamencie Franciszka Lizowskiego z 19 lutego 1712 roku nakazano: „Ciało moje, które z ziemi powstało, ziemi oddano i całkowicie wierząc, że w swoim czasie z woli Bożej i trąby anielskiej z martwych powstanę, i razem z duszą, z łaski Bożej, wieczne i ukochane mieszkanie dostanę, proszę więc moją kochaną żonę, jejmość Panią Teodorę Lizowską, aby moje ciało, jeśli mnie Bóg zabierze z tego świata, w monastyrze chełmskim wielebnych ojców bazylianów pochować raczyła, fundusze nasze, jakimi na Husynnem dysponujemy tak rozdzielamy: najpierw wielebnym ojcom bazylianom Chełmskim, gdzie spoczynek powinno mieć moje grzeszne ciało, zapisuję 300 złotych, a gotówką moja kochana żona złotych 200 powinna wypłacić"[184].

Wraz z wstąpieniem na biskupią chełmską katedrę nowego biskupa Józefa Lewickiego w 1711 roku rozpoczęła się ostatnia przebudowa dawnej katedry. Lewicki został wyświecony przez metropolitę kijowskiego Georgija Winnickiego. Od początku swej posługi biskupiej administrował eparchią łucką po uwięzieniu przez imperatora Piotra Wielkiego łuckiego biskupa Dionizego Żabokrzyckiego aż do jego śmierci w więzieniu w 1715 roku. Zarządzał także eparchią włodzimierską po śmierci bisku-

[181] ЦДІАУЛ, fond 201: Греко – католицька митрополична консисторія, op. 4б, spr. 413, ark. 458.
[182] Slobodyan 2014: 259–265.
[183] Плошанский 1901, t. II, s. 116.
[184] АИВАК, t. 27, s. 46.

pa Kornela Stołpowickiego Lebieckiego (w styczniu 1730). W 1720 roku biskup Józef Lewicki był obecnym na Soborze Zamojskim. Jego wielką zasługą jest po pierwsze odnowienie chełmskiej katedry, która w tym czasie wymagała odbudowy po remoncie przeprowadzonym przez biskupa Metodego Terleckiego, po drugie wystawienie nowego korpusu klasztornego w Chełmie. Biskup Józef Lewicki zmarł w Poczajowie 15 sierpnia 1730 roku[185].

Prace budowlane Józef Lewicki rozpoczął prawie od razu po wstąpieniu na katedrę w 1711 roku. O dokonanej przez niego restauracji cerkwi pisze autor książki o koronacji cudownej chełmskiej ikony Bogurodzicy w 1765 roku: „Świętej pamięci jaśnie wielmożna jego miłość o. Lewicki, biskup chełmski remontował cerkiew, wymurowaną pięknie i wielkim kosztem przez jego poprzednika wielmożną jego miłość Terleckiego"[186].

Na podstawie przeprowadzonych badań archeologicznych w latach 2013–2014, można sądzić, że w tym czasie została wzmocniona ściana południowa za pomocą przypór oraz dobudowane pomieszczenia – kaplice po bokach przy wschodniej ścianie nawy. Rosyjski historyk N. Petrow napisał, że katedra przebudowana staraniami biskupa Józefa Lewickiego otrzymała wygląd bardziej katolickiego kościoła niż cerkwi obrządku wschodniego [187].

W 1735 roku biskup Felicjan Wołodkowicz ponownie podjął próbę poszerzenia i przebudowy budowli, ale stare ściany zaczęły grozić zawaleniem. Wtedy cerkiew rozebrano i w 1756 r. zakończono wznoszenie nowej świątyni, które trwało około dwudziestu lat [188]. O tych pracach budowlanych wspomina również autor książki o koronacji chełmskiej ikony: „A dlatego, że architektura jej (katedry) była staroświecką, i przez złe fundamemnty sklepienia zarysowały się z wielkim zagrożeniem obwalenia, jaśnie wielmożna jego miłość o. Filip Wołodkowicz, obecny metropolita, będąc biskupem chełmskim, wykazawszy chwalebną aktywność, w roku 1735 od fundamentów staroświeckie mury rozwalił, i doskonałej współczesnej architektury piękną murowaną bazylikę wzniósł"[189].

Od tego czasu rozpoczęła się historia obecnej bazyliki chełmskiej. Jej budowę według projektu architekta Pawła Fontany zakończył architekt Tomasz Rezler w 1750 roku. Data ta widnieje na ołowianej tablicy umieszczonej w podstawie kopuły, którą odnaleziono podczas renowacji świątyni w latach 1816–1825. Jej tekst przytacza o. Paweł Szymański, profesor teologii Chełmskiego Seminarium Duchownego i Uniwersytetu Warszawskiego: „Signum Magnum Quo nemo majus, salutem generis humani denotavis, in Venerabili Chełmensi Cathedrali Basilica munificentissimo zelo Illustrissimi et Reverendissimi Feliciani Philippi Wołodkowicz Dei et Sedis Apostolicae Gratia Episcopi Chełmensis et Bełzensis, Abbatis Dermanensis, Dubenecensis et Sanctae Crucis radicitus fundata ... Apparuit. Regente Oecumenica Ecclesia Benedicto XIV Pontifico Maximo, Thronum Poloniae possidente Augusto III. Rege Poloniarum. Anno 1750"[190].

[185] Петрушевич 1867: 70.
[186] Koronacya 1780, s. E.
[187] Петров 1885: 168–217.
[188] Будилович 1885: 70–71.
[189] Koronacya 1780, s. E2.
[190] Gil 2012: 897–898: „Wielki Znak ukazał się, który ponad wszystko odkupienie rodzaju ludzkiego ozna-

Резюме

Незаперечним джерелом для давньої історії холмського кафедрального собору є Галицько-Волинський літопис. У цьому джерелі знаходимо записи про обставини та час виникнення комплексу холмської резиденції, які хоча й є детальними проте вимагають дуже ретельного аналізу, а також деякі, як правило, побіжні дані, щодо часу побудови кафедрального собору. Отже, будівництво кафедрального собору, без сумніву, слід пов'язувати із етапом виникнення комплексу резиденції та сакральної споруди, що датується періодом після осені 1242 р., але перед кінцем 1256 р. На це однозначно вказує послідовність подачі інформації у повідомленні про цю велику фундаційну справу старшого Романовича. Окрім цього, на користь висловленої концепції виразно свідчать політичні обставини. Після повернення Данила у 1241 р. із вигнання, викликаного наїздом хана Батия, Холм став його головною резиденцією. Звідти в 1242 р., отримавши відомості від половця Актая про наближення монгольських загонів, виїхав до Володимира. З Холма в 1244 р. вирушило військо князя Данила під Люблін, розташований на відстані приблизно 60 км. До Холма врешті подався володар після переможної битви під Ярославлем, провадячи полонених. Туди ж повернувся з чеського походу у 1253 р. Як прозорливо зауважив Володимир Александрович, собор Богородиці мав бути готовий, або знаходився в останній фазі будівництва вже на час повернення Данила з походу на опавську землю, а саме – на думку українського дослідника – у вересні 1253 р. При цьому слід підкреслити ще два факти щодо повідомлень Галицько-Волинського літопису. По-перше, це джерело зафіксувало надто мало інформації про архітектурну структуру собору, по-друге, використовує поняття "кам'яний" не в дослівному значенні цього слова, а на окреслення мурованих об'єктів. Отож, можна вважати, що кафедральний собор Романовичів та інші об'єкти, які входили до комплексу, могли побудувати як із каменю, так і з цегли. Це припущення підтверджують результати археологічних робіт.

Інші, пізніші історіографічні перекази (наприклад, Никоновський літопис чи праця Якова Суші) з різних причин подають інформацію як про саме місто, так і виникнення розглядуваної святині, що далека від дійсності. Стосовно неодноразово перевиданої праці єпископа Суші належить підкреслити, що виконує вона функцію безцінного і єдиного джерела як щодо оригінальної архітектурної структури кафедрального собору, так і його перебудови у XVII та першій половині XVIII ст. (у другому випадку додатки із бердичівського видання 1780 р.). Допоміжну роль у дослідженнях тематики відіграють інші джерела (втім дипломатичні і записи у гродських книгах). Вони дозволили, серед іншого, встановити факт архітектурних перетворень та ремонтів собору, які мали місце у XVI–XVIII ст. Отож, старий кафедральний собор, побудований ще королем Данилом, існував до

cza, w Szacownej Bazylice Chełmskiej Katedralnej iż najszczerszej gorliwości Najjaśniejszego i Najprzewielebniejszego Felicjana Filipa Wołodkowicza z Bożej i Stolicy Apostolskiej łaski Biskupa Chełmskiego i Bełskiego, Archimandryty Dermańskiego, Dubieńskiego i Świętokrzyskiego od podstaw ufundowanej za pontyfikatu w Kościele Powszechnym Benedykta XIV Papieża, zasiadającego na Polskim Tronie Augusta III Króla Polskiego Roku 1750 […]" (tłum. Piotr Kondraciuk).

1735 р. і пережив кілька будівельних етапів. Перший, що припав на часи єпископа Філарета (до 1533 р.), допровадив до його знищення та оголення давніх фундаментів. Другий етап полягав у добудові дерев'яного бабинця з дзвіницею біля 1573 р. за часів єпископа Захарії Ілляшевича. Третій етап – розбудова церкви за єпископа Мефодія Терлецького. Вигляд собору після цієї розбудови відображено на срібному антепендіумі, який виконав гданський ювелір Jöde. Останнім етапом була розбудова собору єпископом Йосипом Левицьким в 1710–1720 рр. Невдала спроба відновлення споруди єпископом Філіпом Володковичем у 1735 р. зумовила її остаточне руйнування за винятком фундаментів, що збереглися у землі під новим собором, який збудував згідно з проектом Павла Фонтани будівничий Томаш Резлер у 1750 р.

Аналіз різних джерельних матеріалів, починаючи з Галицько-Волинського літопису, дозволяє припускати, що до XVI ст. на окреслення присвяти собору уживали загальну богородичну патронімію. Лише у зазначеному столітті її уточнено до існуючої сьогодні, а саме – Різдва Пресвятої Діви Марії.

Писемні джерела повідомляють про численні поховання у холмському соборі. Згідно з переказами Галицько-Волинського літопису місце останнього спочинку знайшли там кілька представників династії Романовичів. Конкретно відомо про чотирьох осіб:

1. Король Данило Романович, помер у віці понад 60 років у 1264 р.
2. Роман Данилович, помер (можливо, вбитий, але невідомо у який спосіб) найімовірніше у 1258 р. у віці приблизно 30 років.
3. Шварно Данилович, помер приблизно 1269 р. у віці біля 30 років, похований неподалік від могили батька.
4. Михайло Юрійович, помер взимку 1286/1287 р. у віці приблизно 3 років.

Згідно з Галицько-Волинським літописом у соборі повинні також спочивати останки інших представників династії, на жаль, не названих поіменно.

Диференціація моделей поховального ритуалу на Русі, зумовлює сподівання на відкриття різноманітних форм поховань. Для нас особливо важливо, що згідно з твердженнями Тетяни Панової, у храмах існували поховання як підземні, так і наземні, а саме – з однієї сторони – крипти, а з іншої – саркофаги, раки чи замуровані аркосолії. Дослідниця відзначила також рідкісні, щоправда, випадки тілопокладання у видовбаних печерах – катакомбах, що було можливе в сприятливому середовищі (властивості ґрунту). Вагоме також спостереження про те, що у руській поховальній обрядовості практикувалося встановлення у храмах пам'ятних знаків про померлих (декоративна мозаїка, епітафія, надгробки/саркофаги – кенотафи), останки яких лежали під долівкою.

Щодо розміщення поховань, то основні визначення Т. Панової можна підсумувати наступним чином. Могили знаходилися в межах усієї площі храму (в нартексі, бічних навах та галереях, а також в головній наві та вівтарній частині), переважаючи однак у його західній ділянці.

У цьому місці слід підкреслити, шо оскільки нам нічого не відомо про ознаки кісток, пов'язані з особливостями анатомічної будови та посттравматичними змінами похованих у соборі Романовичів, при застосуванні генетичного аналізу

може бути корисною відомість про те, що дідом Романа і Шварна Даниловичів по матері, а відповідно – прапрадідом Михайла Юрійовича, був хан половців Котян. Отже, цілком ймовірно знайти в останках цих осіб сліди генотипу чи антропологічних ознак, притаманних для тюрків.

Інші перекази вказують на поховання у соборі в пізніших часах місцевих архієреїв. Знайдено також епітафії інших осіб (наприклад, Феодора Селівонова, помер 13 IV 1589 р.); це свідчить про те, шо собор виконував функцію некрополя також і для світських осіб.

Summary

The basic source of the early history of Chełm Cathedral is undeniably the Halych-Volhynian Chronicle. In this source we may find detailed, although still requiring a precise analysis, entries on the circumstances and the time of building the Chełm residential complex as well as on some, mainly not first-hand data concerning the time of the cathedral erection. Thus undoubtedly, it is necessary to identify the construction of the cathedral with building the Chełm residential and sacred complexes dated until after autumn 1242 and before 1256. It is explicitly noticeable by the layout of information in the story about this foundation work written by older Romanovich. Moreover, in favour of the idea mentioned above are distinctly political circumstances. After Daniel's return from the exile in 1241, triggered off by Batu-khan's invasion, Chełm became his main residence. It is from where he left for Volodymyr in 1242 after receiving a message from Aktaj, Polovec (Cuman) about the Mongol hordes approaching. Prince Daniel's army set off from Chełm to Lublin situated about 60 km away in 1244. The ruler finally came back to Chełm after the victorious battle of Jarosław leading prisoners. It is also where he returned after the Czech raiding expedition in 1253. However, as Volodymyr Aleksandrowych piercingly noted, Mother of God's sobor (the Orthodox church) must have been ready or well under its way the moment Daniel came back from the expedition to the Opava Region, which means – according to the Ukrainian researcher – in September 1253. Two facts concerning sources in the Halych-Volhynian Chronicle should be stressed. Firstly, this source registered extremely little information on the architectural structure of the sobor. Secondly, it applies the term 'stony' not in the literal sense, but to name a brick object. It may be expected that both the cathedral of the Romanovich and other objects as part of the complex might have been built of stone as well as brick. The results of archeological excavations prove this assumption.

Later historiography sources (for example Nikonowski's Chronicle or Jakub Susza's works) provide information about the town itself, the beginning of the temple of our interest far from reality because of different reasons. As far as the repeatedly reissued work of bishop Susza is concerned, it must be stated that it plays a role of the only and invaluable source concerning the original architectural structure of the sobor (a brick object with two pillars in the altar part), its history in the 17th century and its reconstruction in the 17th and the mid 18th centuries (in the latter case supplements of Berdyczow's edition of 1780). Other written sources serve as a helpful hand to examine the subject matter (including, for example, diplomatic sources and

entries in the town's records). They allowed, among others, to capture the fact of architectural transformation and the repair of the sobor which took place from the 16th to the 18th centuries. The old cathedral built by King Daniel existed till 1735 and survived several stages of the construction process. The first, realized in the times of bishop Filaret (to 1533), led to its destruction and revealed older foundations. The second stage was to add a wooden babinec (the women's section) and the belfry around 1573 in the times of bishop Zachariasz Iljaszewicz. The third stage was to extend the Orthodox church in the times of bishop Metody Terlecki. The appearance of the cathedral after this extension was immortalized in the silver antependium made by Jode, a goldsmith from Gdańsk. The last stage was the extension of the cathedral by bishop Józef Lewicki from 1710 to 1720. Unsuccessful attempt to renovate the construction by bishop Filip Wołodkowicz in 1735 caused its complete destruction with the exception of foundations which remained in the ground under the new cathedral erected according to Paweł Fontana's design by Tomasz Rezler, a builder, in 1750.

The analysis of different source materials, beginning with the Halych-Volhynian Chronicle, allows to believe that until the 16th century a general Marian's patrocinium was used to name the church. Not until the mentioned century did its specifying take place to the form used today, that is the Birth of the Virgin Mary.

Written sources inform about numerous burials in Chełm sobor. According to the Halych-Volhynian Chronicle, some members of the Romanovich dynasty were buried there. There are specifically four family members about whom we know. These are:

1. King Daniel Romanovich, died in 1264, at the age of over 60.
2. Roman Daniłovich, died in 1258 (perhaps killed, however, it is not known how) probably at the age of 30.
3. Szwarno Daniłovich, died about the year 1269, probably at the age of 30, buried next to his father's grave.
4. Michael Jurievich, died in winter 1286/1287, probably at the age of 3.

According to the Halych-Volhynian Chronicle, there must be the remains of other representatives of the dynasty, unfortunately, not precisely determined.

Multitude of models practised during funeral rites in the medieval Rus causes that we may expect all sorts of burial forms in the cathedral. It will be especially important for us that, according to Tatiana Panova, there were both underground and ground burials in the churches, thus on the one hand, crypts or graves, and on the other hand, sarcophagi, so-called 'raki' or bricked up arcosolia on the floor level. This author also noticed rare cases of burying bodies in hollow grottoes – catacombs in favourable circumstances (a kind of foundation). Observation in the Rus practice on occuring monuments and other forms of commemorating people whose graves were under the flooring inside the temples (mosaic decorations, epitaphs, graves/sarcophages – cenotaphs) is also very important.

In turn, as far as location of the burial is concerned, it is possible to summarize the basic Panova's findings as follows. Actually, they were in all the churches (in vestibules, side aisles and galleries as well as the main aisle and the altar part), mainly in the western part.

It is worth noticing here that while we know nothing about potentially helpful in the identification features of bones which are connected with anatomical structure and post-depositionnal changes of the Romanovich family buried in Chełm cathedral, it may be helpful for the potential genetical tests that khan Kotjan, a Polovec, was respectively grandfather of Roman and Szwarno Daniłovich on their mother side and great great-grandfather of Michael Jurievich. Thus, it is possible to find in the remains of these people traces of a genotype or anthropological features typical of the Turkish people.

Other written sources show that there were burials of a group of local eparchs in the sobor at a later point in time. Other people's epitaphs were also found (for example, Teodor Seliwonow's, died on the 13th April, 1589) showing that the sobor was sepulcrum for others as well.

Ryc. 2.1. Bazylika Narodzenia NMP w Chełmie. Srebrne antependium z ołtarza głównego. Fot. G. Zabłocki

Ryc. 2.2. Widok najstarszej cerkwi katedralnej. Przerys z antependium ołtarza głównego Bazyliki Narodzenia NMP w Chełmie. Rys. M. Bewz

Rozdział 3

Analiza architektoniczna cerkwi katedralnej

Mykoła Bewz[1], Jurij Łukomśkyj[2], Wołodymyr Bewz[3], Wasyl Petryk[4]

3.1. Metodyka badań

Głównym celem zrealizowanych badań była próba identyfikacji reliktów dawnej katedralnej cerkwi Bogurodzicy z XIII w., lokalizowanej w obrębie obecnej świątyni z XVIII w. (dawnej katedry greckokatolickiej, zbudowanej w 1756 roku według projektu Pawła Fontany, a obecnie – bazyliki pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny), a także bezpośrednio wokół niej, między świątynią, a budynkiem klasztoru Bazylianów. Na tym terenie zaplanowano przeprowadzenie kompleksowych badań naukowych z zastosowaniem najnowszych metod badań geofizycznych z badaniami archeologicznymi wykopaliskowymi (ryc. 3.1).

Od początku zdecydowano o rozdzieleniu badań na nieinwazyjne i inwazyjne. Wszystkie rodzaje prac miały zakończyć się wykonaniem odpowiedniej dokumentacji. W ramach pierwszego etapu zaplanowano badania wewnątrz bazyliki. Takie działania umożliwiały plany parafii o wymianie posadzki w świątyni na nową, z ogrzewaniem podłogowym. Dlatego parafia zleciła Stanisławowi Gołubowi wykonanie wykopu sondażowego (1/B), dla rozpoznania nawarstwień. Umożliwiło to przeprowadzenie prac projektowych ogrzewania podłogowego, zgodnych z zaleceniami konserwatorskimi i ułatwiło rozpoczęcie kompleksowych prac projektu polsko-ukraińskiego. Równolegle prace prowadzono także w kryptach.

Przed rozpoczęciem badań archeologicznych w bazylice oraz w ich trakcie, zorganizowano kilka seminariów z udziałem polskich i ukraińskich historyków, historyków sztuki, archeologów, architektów, konserwatorów i geofizyków, podczas których sformułowano hipotezy robocze o możliwych miejscach rozlokowania, strukturze rozplanowania i charakterze architektury cerkwi katedralnej z XIII w. Przed pracami wykopaliskowymi w wewnętrznej części obecnej bazyliki przeprowadzono szereg badań z zastosowaniem nieinwazyjnych metod, m.in.: skanowanie georadarowe (Iwan Ilczyszyn, Lucjan Gazda) oraz odwierty (S. Gołub). Umożliwiło to wstępną lokalizację dawnej budowli. Dla przykładu – analiza skanów georadarowych w połączeniu z rezultatami serii wierceń, dawała podstawę do przewidywania obecności wydłużonego muru z cegieł o szerokości większej niż 1,5 m, przy północnych krawędziach południowych filarów dzisiejszej bazyliki, co interpretowano jako starszy mur.

Metodyka badań wykopaliskowych wewnątrz bazyliki miała swoją specyfikę. Przeprowadzenie prac archeologicznych zaplanowano bowiem w funkcjonującym

[1] Національний університет „Львівська політехніка" Lwów, *bevzmist@gmail.com*
[2] Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Lwów, *skif@i.ua*
[3] Інститут „Укрзахідпроектреставрація" Lwów, *vlodko57@gmail.com*
[4] Національний Університет „Львівська політехніка" Lwów, *vasyl_petryk@polynet.lviv.ua*

kościele, w przerwach pomiędzy mszami. Podczas nabożeństw wykopy musiały zostać przykryte i zabezpieczone ogrodzeniami. Dlatego wybrano metodę osobnych i kolejnych wykopów, o racjonalnej powierzchni umożliwiającej ich zabezpieczenie (do 8 m^2). Wykopy otrzymały kolejną numerację arabską z dodaniem do niej litery „B", co oznaczało część wewnętrzną obecnej bazyliki. Na przykład: wykop 1/B (ryc. 3.2), por. rozdz. 4.

Powierzchnie wykopów eksplorowano wraz z opisywaniem, fotografowaniem i wykonywaniem dokumentacji rysunkowej. Pionowe wartości odczytywano z niwelatora z nawiązaniem do poziomu wysokości w systemie bałtyckim, a przy inwentaryzacji architektonicznej i opisach lokalnych – od istniejącej podłogi kamiennej bazyliki, której wartość absolutna wynosiła +227,88 – +227,89 m[5]. Ostateczne dowiązania wykopów i obiektów w planie wykonywano za pomocą tachimetru, a także ręczną metodą triangulacji od miejscowych reperów, zawiązanych w poligon, który był nawiązany do planu bazyliki. Uzyskane informacje nanoszono na plany obmiarów katedry i krypt (w skali 1:50).

Dokumentację pomiarową i inwentaryzację obiektów wykonywano przy pomocy taśm bezpośrednio w wykopie, z nanoszeniem informacji na papier milimetrowy w skali 1:10 (obmiary murów w planie i w przekrojach), 1:20 (stratygrafia warstw i obiektów archeologicznych oraz pochówków). Wykonywano również szkice z natury z naniesionymi rozmiarami i tekstowe opisy odsłonięć. W procesie opracowania gabinetowego materiały graficzne zamieniano na wersję cyfrową za pomocą specjalistycznego oprogramowania komputerowego.

Szczegółowe oznaczanie odkrytych reliktów architektonicznych z XIII w. oraz ich dokładne nawiązanie do budynku bazyliki dają możliwość wykonania w przyszłości kompozycji planu zbiorczego, przekrojów, czy rozwinięcia ścian badanego obiektu. Możliwe będzie także modelowanie obrazu pierwotnej katedry na podstawie jej zachowanych fragmentów.

Dla rozpoznania materiałów budowlanych i aspektów technologicznych pobierano próbki kamienia, cegły i zaprawy murarskiej dla analiz fizyko-chemicznych (M. Bewz i in. 2015: 136–147). Dane o miejscu pobierania próbek oznaczano na rysunkach.

W 2013 roku założono osiem wykopów, z których siedem zostało zrealizowanych od poziomu podłogi w centralnej i północnej nawie świątyni, a ósmy w ziemnych nawarstwieniach krypty nr 1, pod północną częścią prezbiterium (ryc. 3.2, 3.3). W 2014 roku założono dwa wykopy z poziomu podłogi świątyni: wykop 9/B usytuowano w północnej części drugiego od zachodu przęsła nawy głównej, a wykop 10/B – w południowo-zachodnim narożniku zakrystii północnej. Wykonano również eksplorację wypełnisk i badania trzech krypt: nr 1, 4 oraz 5. Oprócz tego w kryptach wykonano sondażowe odkrywki w tynkach, murach (wiązaniach) i gruncie (ryc. 3.3), (por. Buko i in. 2014: 51–52).

[5] Wszystkie odczyty wysokości podawane w dalszej części rozdziału oraz w materiale ilustracyjnym liczone są od poziomu powierzchni podłogi, jako od umownego „0".

3.2. Lokalizacja, charakterystyka architektoniczno-budowlana i interpretacja reliktów murów z XIII–XVI w.

Wykop 1/B założony został w drugim od zachodu prześle bazyliki, między południowymi filarami I i II (ryc. 3.2, 3.4)[6]. W jego granicach odkryto przeważnie późne obiekty architektoniczne (ryc. 3.4), które wychodzą poza ramy chronologiczne opracowania niniejszego rozdziału.

Najstarszą substancję architektoniczną odkryto pod obiektem 3/2 (por. rozdz. 4[7]) – murem, występującym wzdłuż linii zachód-wschód przy północnej krawędzi wykopu 1/B (ryc. 3.4). Na podstawie wyników badań[8] obiekt 3/2 interpretujemy jako południowy mur cerkwi, rozbudowanej w latach 40. XVII w. za czasów biskupa Metodego Terleckiego (tabl. 3.I). Obiekt 3/2 nie mieści się więc w ramach chronologicznych przyjętych dla naszego rozdziału.

Pod fundamentem obiektu 3/2, na poziomie -1,65 – -2,25 m odkryto cztery rzędy regularnego ceglanego muru na mocnej, wapienno-piaskowej zaprawie o kremowym odcieniu – obiekt 3/1 (ryc. 3.5). Dwa górne rzędy zalegają w płaszczyźnie południowego lica młodszego obiektu 3/2, a trzeci jest skręcony w planie pod niewielkim kątem na południowy wschód i jego wschodni skraj wystaje z płaszczyzny wierzchnich dwóch rzędów na 11 cm, a zachodni – jest nieznacznie (do 1 cm) wcięty względem wspomnianej płaszczyzny. Licowa płaszczyzna dwóch górnych rzędów ceglanego muru jest nachylona wierzchnią częścią na zewnątrz, do południa. Jest to wynikiem deformacji całej naziemnej części muru, która miała miejsce jeszcze w okresie jego znacznego obciążenia. Dolny, czwarty rząd cegieł, ułożono „na rąb" samymi główkami na zewnątrz, odpowiednio do licowej płaszczyzny trzeciego rzędu muru. Praktycznie jest on przykryty warstwą zaprawy, która dostała się do wnętrza między cegłą i ścianką rowu fundamentowego (ryc. 3.5). Cegła, zidentyfikowana w obiekcie 3/1 jest palcówką: znaczącej grubości, dobrze wypaloną i zwartą oraz ma wymiary 260 × 120 × 80 mm. Górne rzędy konstrukcji ułożono w wendyjskim systemie wiązania murarskiego. Spoiny między cegłami miały szerokość 1–3 cm.

Pod ceglanym murem, zaczynając od poziomu -2,25 m, zalegała dolna część fundamentu. Zbudowano go w wykopie fundamentowym z łupanego, gruboziarnistego piaskowca na glinie o jasnym szaro-niebieskim odcieniu (ryc. 3.5). Stopa fundamentowa obiektu 3/1 zalegała na poziomie -2,63 m.

W północno-zachodnim narożniku wykopu jest dobrze czytelna stratygrafia przyległa do obiektu 3/1 oraz poziom od którego niegdyś kopano rów fundamentowy (wartość odczytu około -1,82 m) – por. rozdz. 4. Odpowiada on powierzchni pierw-

[6] Lokalizację wykopu zaplanował i badania wykonał na zlecenie parafii Stanisław Gołub.

[7] Tam zestawienie z numeracją i lokalizacją wszystkich odkrytych obiektów.

[8] Korona obiektu 3/2 zalega na poziomie -0,37 m. Naziemna część muru wykonana jest z 1–2 warstw gruboziarnistego piaskowca, a niżej z dwóch warstw cegieł o wymiarach ? × 120–125 × 80 mm, ułożonych przeważnie główkami na zewnątrz. Według cech i parametrów – to dawna gruba cegła palcówka, która najprawdopodobniej, użyta tu została wtórnie. Odsadzka fundamentu obiektu 3/2 zalega na poziomie -0,73 – -079 m i odstaje od lica konstrukcji naziemnej na 15 cm. Powierzchnia odsadzki jest nierówna i nieznacznie opada w kierunku wschodnim. Fundament konstrukcji obiektu 3/2 składa się z różno formatowych warstw, okrągłego, nieobrobionego piaskowca na średnio mocnej wapienno-piaskowej zaprawie o szarozielonawym odcieniu. Fundament wykonano w rowie, którego boczna ścianka była nierówna. Przez to lico muru jest dość bryłowate.

szego humusowego horyzontu warstwy kulturowej, a także powierzchni trzeciego od góry (tego, który odchyla się w planie), rzędu ceglanego muru obiektu 3/1 (ryc. 3.5). Uwzględniając chronologiczne kryteria oceny wątków murarskich i kontekst stratygraficzny, obiekt 3/1 należy uznać za najwcześniejszą murowaną substancję wśród konstrukcji obiektów 1, 2 i 3/2, a także jedną z najwcześniejszych konstrukcji powstających na początkowych etapach formowania warstwy kulturowej badanego odcinka (ryc. 3.4, 3.5).

Wykop 2/B zlokalizowano w odległości 1 m na północ od wykopu 1/B. Początkowo jego powierzchnia wynosiła 2,0 × 1,5 m (dłuższą stroną orientowany na północ-południe). Później poszerzono go o 60 cm na zachód i przycięto przy północno-wschodnim narożniku na wschód 40 × 50 cm (ryc. 3.4).

Oprócz kilku obiektów murowanych, datowanych na czasy nowożytne, w granicach wykopu 2/B odkryto regularny ceglany mur – obiekt 9, podobny w charakterystykach do obiektu 3/1, który znajdował się w wykopie 1/B (ryc. 3.4, 3.6, 3.7)[9].

Konstrukcja fundamentu obiektu 9 składała się z trzech wyraźnie odmiennych między sobą części albo warstw:

1. Dolna część zalegała w rowie fundamentowym o pionowych lub lekko pochyłych ściankach. Rów kopano od głębokości około 1,8 m. Od dna rowu (-2,65 m) do poziomu -2,20 – -2,17 m fundament wykonano z kamienia[10] na glinie[11]. Kamień w glinie ułożony jest dwiema warstwami, między którymi odległość (wg wysokości w osiach) wynosiła około 30 cm.

2. Druga część fundamentu zalegała między poziomami -2,20 – -2,05 m i tworzyła jeszcze jedną warstwę takiego kamienia, ułożonego jeszcze na glinie, ale już z boków i z góry zalanego twardą zaprawą wapienno-piaskową o odcieniu kremowym z domieszką kruszonej cegły, która spełniała rolę wypełniacza.

3. Dwa rzędy regularnego muru ceglanego na twardej zaprawie wapiennej o kremowym odcieniu. Dolny rząd muru wyłożono cegłą „na rąb" główkami na zewnątrz, a następny „na płask" w systemie wendyjskim, gdzie na licu muru wymieniają się dwie wozówki z jedną główką (ryc. 3.7). Powierzchnia fundamentu zalegała na głębokości 1,80 m, co odpowiadało poziomowi powierzchni czasu budowy obiektu. Stratygrafia przy zachodnim licu obiektu 9 została zniszczona na skutek kopania dołu dla pochówku 18. Zachodnie lico fundamentu również zaznało przy tym widocznych uszkodzeń (ryc. 3.6).

Naziemna kondygnacja zachowanych murów ma część cokołową i ścianę. Cokół znajduje się między punktami o głębokości 1,45–1,81 m, a korona ściany zachowana

[9] W kolejnych wykopach nadano mu oznaczenie literowe: w 2/B – 9A, 3/B – 9B, 4/B – 9C – por. rozdz. 4.

[10] Kamień – miejscowy, zwarty, rozmaitej formy: 1) przypadkowo łupany, bez obróbki, z powierzchnią bryłowatą, 2) z obtaczanymi wodą powierzchniami w postaci wałków (kamień - otoczak), 3) „płytopodobny". Maksymalne rozmiary kamieni: długość do 45 cm, wysokość do 15 cm.

[11] Glina – sproszkowana i ugnieciona z wodą, do konsystencji ciasta czy zaprawy, z dodatkiem kredy. Na to, że w czasie budowy glina była dobrze zwilżona wskazuje brak jakichkolwiek powietrznych próżni między kamieniem i zaprawą. Jednakże w glinie są dodatki kruszonej kredy frakcji do 5 cm. W porównaniu z calcową, poziomo stratyfikowaną kredą, gliniana masa dolnej części fundamentu wyróżnia się znaczniejszym rozdrobnieniem, większą plastycznością i zniuansowanym, chłodniejszym, niebieskawym odcieniem.

jest do głębokości 1,16 m. Cokół zawiera cztery rzędy muru w systemie wendyjskim. Szerokość muru na poziomie cokołu wynosi 132–138 cm. Odsadzka cokołu 8–10 cm. Na zewnętrznym licu cokołu nie dostrzeżono obróbki wykończeniowej (licowana) spoin, co może wskazywać na zamiar zasypania tej części konstrukcji przed początkiem funkcjonowania budowli (ryc. 3.7, 3.8).

Z zachodniej strony obiekt 9, ma dwie poziome odsadzki: wierzchnią cokołową i dolną fundamentową. To daje podstawę do interpretacji obiektu 9 jako zachodniego muru zewnętrznego najwcześniejszej cerkwi z XIII w. Ponieważ w wykopie 1/B mur ceglany (obiekt 3/1) był zorientowany wzdłuż osi wschód-zachód, a w wykopie 2/B (obiekt 9) – północ-południe, to wspólnie mogą one tworzyć północno-zachodni narożnik tej cerkwi (ryc. 3.4).

Wschodnia, wewnętrzna część obiektu 9 została zniszczona wkopywaniem weń późniejszych pochówków – obiekt 10 (ryc. 3.4). Wyciosywanie wykonano na szerokości 70 cm grubości ściany i zagłębiono do środka wierzchniej warstwy fundamentu, tzn. że do poziomu około -2,00 m. Obiekt 10 ma kształt regularny w planie, zbliżony do prostokąta[12]. Kontynuuje się on na północ poza granice wykopu, czyli przekracza szerokość przeciętnej jamy grobowej. Dostrzeżono również, że dno i pionowe ścianki grobu w murze były swego czasu obmazane jasnoszarą gliną, na powierzchni której zachowały się odciski cegły-palcówki. Dlatego uzasadniona jest sugestia o obecności w zachodniej ścianie cerkwi niszy-arkosolium, przeznaczonej dla celów grzebalnych. Pełniejsze odsłonięcie i zbadanie tego regularnego wyciosania, podobnego do arkosolium, będzie ważne w następnych etapach prac badawczych (ryc. 3.6, 3.8).

Wykop 3/B zlokalizowano w północnej części drugiego od zachodu przęsła bazyliki między północnymi filarami V i VI w celu dalszego przebadania zachodniego muru świątyni z XIII w. (ryc. 3.2). Pierwotnie wymiary wykopu wynosiły 2,00 × 1,50 m, później poszerzono go na zachód (ryc. 3.2). Poczynając od głębokości -1,15 m, praktycznie na całej powierzchni wykopu osiągnięto koronę obiektu 9C [13] i jego zachodniego zewnętrznego zarysu. Przy północnej ścianie wykopu udało się oczyścić znaczny odcinek naziemnego muru w poprzecznym przekroju na wysokość czterech rzędów (ryc. 3.9). Widać na nim dobrze, że każdy rząd muru był wypełniony cegłą i w bardzo dużej ilości zaprawą. Dlatego w przekroju nie obserwowano pustki powietrznej. Licowe rzędy muru układano dokładnie, a w wewnętrznej części cegłę, czy jej większe ułamki, umieszczano płasko, w poziomie nieco na skos, przez co osiągano lepsze wiązanie między warstwami murarki. W przekroju obiektu 9, obok jednorodnych w przełomie cegieł, widoczne są przełomy, w których dostrzec można ziarna bladożółtego lub białego zabarwienia. Dwie cegły wypalone są na półklinkier i mają na przełomie zabarwienie brązowe (ryc. 3.9).

W wykopie udało się jeszcze raz odsłonić zachodnie lico obiektu 9 do stopy fundamentowej, zarejestrować przyległą stratygrafię, a także odsłonić zewnętrzny wy-

[12] Południowa ścianka wycięta została pionowo na wysokość 94 cm i w poziomie nieznacznie odchyla się w stosunku do osi obiektu 9. Zachodnia ściana w poziomie lekko zaokrągla się. W przekroju, 30 cm od dna, jest wyciosana pionowo, a wyżej – pochyło, rozchylając się w kierunku zachodnim (ryc. 3.8). Na podstawie sondowania za pomocą szpili długość obiektu 10 po linii południe-północ określono na około 1,38 m.

[13] Obiekt 9C, jak go określono na początku, jest wyraźnym przedłużeniem obiektu 9 (ryc. 3.4).

stęp muru, który zachował się na poziomie cokołu. Pionowa struktura muru okazała się analogiczną do wyżej opisanej w wykopie 2/B.

Powierzchnia fundamentu, która odpowiada poziomowi powierzchni z czasów budowy, jest gładko zatarta zaprawą. Jest to tak zwana *glajcha* (niem.), do ustalenia poziomu pierwszego rzędu naziemnej konstrukcji. Mówiąc współczesnym językiem, jest to powierzchniowa równo wygładzona wyrównawcza warstwa, na poziomie zerowego cyklu budowy. Na niej, na nowo znaczono plan budowli[14] i zgodnie z nim trzy–cztery (na południowej fasadzie – pięć), warstwy muru ułożone do poziomu występu cokołu. W tej części licowe spoiny w wielu wypadkach pozostają niewykończone, ponieważ w procesie budowy budowniczowie wiedzieli zapewne o planowanym podsypaniu gruntu do powierzchni cokołu jeszcze przed początkiem funkcjonowania cerkwi. Może to świadczyć także o tym, że na fasadach budowli, w czasie funkcjonowania świątyni, nie było widać poziomego rozczłonkowania cokołu.

Na poziomie powierzchni cokołu budowniczowie korygowali plan budowli. Wskazuje na to różna szerokość odsadzki cokołu na oddalonych odcinkach fasady. I tak wzdłuż zachodniej ściany, z południowej strony (w wykopie 2/B), odsadzka cokołu wynosi 12 cm, a w wykopie 3/B – 4,5 cm. Powyżej cokołu ścianę wznoszono staranniej, z zacieraniem spoin licowych w płaszczyźnie cegieł, z wtopieniem płaszczyzny spoin, a także z podwójnym podcięciem, które przeważnie jest obecne w poziomych spoinach. Te szwy murarki świadczą o braku tynkowania płaszczyzn fasady cerkwi.

Analiza stratygrafii daje podstawy aby przypuszczać, że budowa obiektu odbyła się na bardzo cienkiej warstwie kulturowej, czyli zapewne w miejscu stosunkowo krótkotrwale zamieszkałym przed rozpoczęciem robót budowlanych (por. rozdz. 4). Jeszcze przed budową świątyni miał miejsce pożar, który poświadczony jest na poziomie -1,66 (N)–1,82 (S) m przez warstewkę węgla drzewnego o miąższości 2–5 cm, która podściela pierwszą warstwę stratygrafii budowlanej murowanego obiektu – zaprawę z ceglanym gruzem.

W południowej ścianie wykopu udało się odsłonić także wąski występ (obiekt 9E). Zlokalizowany był on na czołowej części zachodniej ściany, na poziomie cokołu i wyżej. Celem dokładniejszego zbadania odkrytego elementu wykonano odkrywkę w kierunku południowym na głębokość 85 cm. Dzięki temu ustalono, że występ został przymurowany do lica muru wkrótce po wykończeniu pierwszych rzędów budowli. Przymurowano go ze ścienionych (ściętych podłużnie) cegieł, położonych „na rąb leżący" i „na rąb stojący", na występie fundamentowym i cokołowym, do pionowego lica ściany, na takiej jak i ściana, kremowej zaprawie wapiennej. W zachowanej części występ nie jest przewiązany z murem. Odstaje on od lica cokołu na 6 cm i ma szerokość na fasadzie 46 cm, czyli – półtorej cegły. Dwie spośród ścienionych (widocznych przez odsłonięcie spod zatarcia) cegieł przymurowane są kanelurami na zewnątrz. Powyżej poziomu uskoku cokołu występ nie załamuje się. Lico jego jest proste i wystaje z płaszczyzny ściany naziemnej na 10,5 cm. Na tym poziomie zachowały się jedynie fragmenty dwóch cegieł, które też są ułożone podstawami do lica ściany i kanelurami na zewnątrz (ryc. 3.10).

[14] O dodatkowym rozplanowaniu nadziemnych murów budowli na powierzchni fundamentów świadczy różnica w odsadzkach fundamentów z północnej i południowej strony obiektu 9 (ryc. 3.4).

Licowa powierzchnia występu w większej części frontalnej i na bocznych płaszczyznach zatarta jest zaprawą. Dlatego występ jest wygładzony. Jedynie przy południowym narożniku, na pionowym pasie szerokości 10 cm na licu występu zauważono nierówności, pokryte zaprawą. Mogą one być skutkiem nierównego murowania albo pozostałościami cieńszego występu ze ściany. Jednak przeciwko drugiemu przypuszczeniu przemawia to, że na tych nieregularnych zgrubieniach, jednorodnie pokrytych spatynowaną zaprawą, nie ma świeżych pęknięć. Dlatego wiedząc o planowanym przysypaniu ziemią, budowniczowie mogli sobie pozwolić na takie nierówności. Możliwe, że dodatkowe profilowanie występu nad tym miejscem mogło znajdować się na poziomie naziemnym, które w tym miejscu nie zachowało się (ryc. 3.10).

Odsłonięty występ można wstępnie interpretować jako element wystroju fasady. Warunkowo ten pionowy występ można nazwać lizeną. Na pewno był wykonany jako ozdoba architektoniczna głównego portalu cerkwi, a ściślej – był jego zewnętrznym obramowaniem (ryc. 3.10, 3.30).

W wykopie 4/B odsłonięto wiele murowanych struktur odnoszących się do czasów nowożytnych (ryc. 3.4). Na okres danielowski datowane są obiekty 9C i 9D. Stanowią one kontynuację zachodniego muru cerkwi z jego skrętem na wschód (ryc. 3.4).

Obiekt 9C zarejestrowano na głębokości 0,83–0,92 m. Jest on przedłużeniem obiektu 9. Jego szerokość, podobnie jak obiektu 9 w wykopie 2/B, wynosi 1,22 m. Uskok fundamentu od strony wewnętrznego lica ściany zalega na głębokości 1,31–1,37 m, a na zewnątrz – na głębokości 1,41 m. Odsadzka cokołu wystaje z zachodniego lica na 4 cm, a ze wschodniego – na 8 cm. Zatem na poziomie cokołu ściana staje się szersza o 12 cm. Na poziomie uskoku fundamentu (-1,71 m) od wschodu mur jest niedostępny, a od zachodu zniszczony (obity) w trakcie dokonywania młodszego chronologicznie pochówku.

W części północnej odsłoniętego odcinka zachodniego lica obiektu 9 udokumentowano technologiczny szew pomiędzy konstrukcjami odcinków fundamentów (działek roboczych), które zbudowano jeden po drugim. Ponieważ rowy fundamentowe były tu zaokrąglone w narożnikach i nie miały idealnie pionowych ścian bocznych, to na styku dwóch różnoczasowych rowów zachowywały się nietknięte odcinki gruntu. W naszym wypadku taki odcinek między sąsiednimi rowami ma kształt trapezu, którego dolna partia na poziomie stopy konstrukcji (-2,34 m) mierzy 35 cm, a na poziomie -1,64 m zwęża się do 13 cm. Przy czym w obrębie tego trapezu czytelne są: kilka warstw calcowych i dwie warstwy kulturowe (ryc. 3.11).

Górna warstwa piasku humusowego, grubości 3–5 cm, jest intensywnie nasycona węgielkami drzewnymi. Najwyższy jej punkt wynosi -1,66 m. Koreluje ona z warstewką pożaru na poziomie około -1,78 m, zarejestrowaną w wykopie 3/B, a także z warstewką ciemnego humusu zalegającego nad szarym piaskiem, na poziomie -1,82 m w wykopie 1/B. Jak już zaznaczono powyżej, ta warstwa pożarowa stała się dennym poziomem budowy murowanej świątyni (ryc. 3.11). Porównując odczyty wysokości wzdłuż zachodniej ściany świątyni, należy zauważyć, że idąc z południa na północ powierzchnia między wykopem 1/B i wykopem 3/B na dystansie 9,5 m zwiększa się o 4 cm, a między wykopami 3/B i 4/B, na odcinku 4,5 m – o 12 cm. Fakt ten

informuje o bardziej stromym podnoszeniu się terenu pierwotnej powierzchni przy północnym skraju wybranego segmentu.

Mur, który od północy przylega do szwu technologicznego – obiekt 9D (ryc. 3.4, 3.11), poziomem zalegania stopy dorównuje graniczącemu z nim obiektowi 9C, jednak dalej w górę jego strukturalne części są ulokowane wyżej niż obiektu 9C. Na przykład powierzchnia glinianej konstrukcji znajduje się o 22 cm wyżej (poziomy odpowiednio: -1,60 i -1,82 m), początek regularnego ceglanego muru – o 33 cm wyżej (-1,50 i -1,82 m). Analiza charakteru styku obydwu konstrukcji daje podstawy do twierdzenia, że wcześniej sporządzono fundament i ceglaną kondygnację do poziomu cokołu obiektu 9D, a później – części fundamentową i cokołową obiektu 9C, zaś następnie wymurowano naziemną ścianę jednocześnie na obu murach (ryc. 3.11).

Wykop 4/B okazał się dość skomplikowanym przez znaczne nawarstwienia późniejszych konstrukcji murowanych, które przykrywały dawniejsze, średniowieczne relikty architektury. Zostało to ujawnione dzięki badaniu obiektu 9C, który jest kontynuacją obiektu 9. Uchwycono część jego wewnętrznego lica wschodniego i zarejestrowano w czasie wykonywania odkrywki. W zachodnim poszerzeniu wykopu udało się odsłonić i wymierzyć zewnętrzne lico obiektu 9, a także ujawnić szew technologiczny między konstrukcjami fundamentów z XIII w. Jednym z kolejnych zadań byłoby wyjaśnienie, czy przyległy od północy mur (obiekt 9D) przebiega dalej na północ, czy skręca na wschód?

Wykop 5/B zlokalizowano w trzecim przęśle i w południowej części centralnej nawy, naprzeciwko wykopu 2/B, w odległości 2,4 m od niego. Początkowo miał mieć w planie 1,25 × 2,00 m, ale potem powiększono go od południa o powierzchnię 1,60 × 1,20 m (ryc. 3.2). Poczynając od głębokości -45–50 cm pojawiły się ceglane – podłużny i poprzeczny – mury (ryc. 3.4).

Mur, zorientowany wschód-zachód (obiekt 21), odpowiadał pod względem kierunku i wymiarów obiektowi 3/1, opisanemu w wykopie 1/B. Jednakże pomimo podobieństwa do ostatniego, był on murowany nie w wendyjskim, lecz gotyckim systemie wiązania, gdzie w każdej warstwie wozówki cegły naprzemiennie zmieniały się z główkami.

Badania wykazały, że obiekt 21 jest gotycką wstawką w starszym murze o wendyjskim wątku, który posiada cechy zewnętrznej konstrukcji cerkwi z XIII w., tj. trójwarstwową strukturę fundamentu, części cokołowe i naziemne (ryc. 3.12, 3.13). Szerokość muru na poziomie cokołu wynosi 1,40 m, a w części naziemnej – 1,24 m, co jest bliskie parametrom zachodniego muru dawnej cerkwi (obiekt 9).

Górna kondygnacja fundamentu obiektu 3/1 w wykopie 5/B ma dodatkowy rząd cegieł, co może być związane z potrzebą wyrównywania powierzchni fundamentu do płaszczyzny poziomej[15]. Być może z tej samej przyczyny cokołowy pas na zewnątrz ma aż pięć rzędów ułożonej cegły. W wątku murarskim trafiają się także rzędy „na rąb", z układem cegły zorientowanej podstawą ku licu, zarówno w wendyjskim jak i gotyc-

[15] Stąd możemy przypuszczać, że pierwotna powierzchnia w czasach budowy opadała nie tylko w kierunku południowym, ale i we wschodnim.

kim systemach wiązań ścian ceglanych[16]. Dzięki wykonaniu odkrywki przy zachodniej krawędzi wykopu 5/B udało się rozpoznać nałożenie obiektu 3/2 na wstawkę gotycką (obiekt 21). Wyraźnie czytelna jest tu granica między wstawką gotycką (obiekt 21) a wątkiem z wendyjskim sposobem wiązania, który koreluje z wyżej opisanymi obiektami 9 i 3/1 (ryc. 3.4, 3.12, 3.13). Na północnym licu gotyckiej wstawki zachowały się fragmenty tynku, co wskazuje na jego zastosowanie we wnętrzu budowli, ograniczonej obiektem 21, którego powstanie określono na okres XIV–XVI w. (ryc. 3.12).

Poprzeczny mur (obiekt 20), który przylega od północy do obiektu 21, na poziomie korony ma szerokość blisko 1 m i charakteryzuje się również gotyckim sposobem ułożenia cegieł. Związany jest z obiektem 21, co wskazuje na ich podobne datowanie. Okazało się, że jest on wymurowany na łuku odcinkowym lekko zaostrzonym – obiekcie 22, który południową stopą oparty jest na obiekcie 21, a północną – na jeszcze jednym ceglanym murze – obiekcie 27. Lico ostatniego z nich usytuowane jest równolegle do południowego muru cerkwi (obiekt 3/1), (ryc. 3.4). Łuk wykonany był na formie z drewna, o czym świadczą dobrze zachowane odciski desek w zaprawie po wewnętrznej powierzchni konstrukcji. Podstawy łuku wcięte są z obydwóch stron, na poziomie -1,46 m w mur o wendyjskim wiązaniu. Obiekt 20 jest młodszym stratygraficznie od obiektu 3/1 i 27 (ryc. 3.4). Zastosowanie łuku można wyjaśnić zarówno potrzebą uratowania niżej ulokowanych pochówków 26 i 28 z okresu książęcego (por. rozdz. 4), jak z ekonomią stosowania materiału budowlanego (ryc. 3.27).

Na obydwu powiązanych ze sobą murach, charakteryzujących się gotyckim wiązaniem cegieł (ob. 20 i 21), zarejestrowano fragmenty tynku. Świadczą one o otynkowaniu wnętrza w okresie nie wcześniejszym niż rozpowszechnienie gotyckiego sposobu murowania ścian.

Obiekt 27 to mur zorientowany wschód-zachód, usytuowany 1,5 m na północ od obiektu 21 (ryc. 3.4). W zachodniej części wykopu odkryto jego narożnik w planie, podczas gdy od wschodu zabudowany jest poprzeczną ścianą krypty z XVIII w. – obiektem 36 (ryc. 3.4).

W obiekcie 27 stwierdzono obecność muru w części fundamentowej i naziemnej. W naziemnej zastosowano regularne wendyjskie wiązanie na mocnej wapiennej zaprawie o odcieniu szaro-kremowym. Ocalały cztery rzędy tego regularnego muru. Trzy dolne należą do kondygnacji cokołu, którą planowano schować pod podłogą, zwraca w tym miejscu uwagę niestaranny charakter wykonania licowych spoin. W tym murowanym cokole oprócz pojawienia się wąskich wkładek ceglanych i trzech wozówek cegły, dostrzec można próby dotrzymywania wendyjskiego systemu wiązania spoin. Czwarty rząd cegieł został wtopiony 15 cm w lico cokołu i był wymurowany w porządku wendyjskim. Dlatego jego lico niemal zupełnie przykrywa późniejsza stopa łuku (obiekt 22).

Dolna, fundamentowa część obiektu 27 jest jednolita. Wykonana została w technice powierzchniowego zalewania kamienia zaprawą w wykopie fundamentowym. W zaprawie z rzadka trafiają się ułamki cegły. Stopa konstrukcji zalega na poziomie -2,58 m,

[16] Od wewnętrznej strony pierwszy rząd muru cokołu wyłożony jest cegłą „na rąb". W późniejszej wstawce z wątkiem gotyckim (obiekt 21) również widzimy jeden rząd (piąty od góry), wyłożony cegłą „na rąb" (ryc. 3.12, 3.13).

tzn. znajduje się o 17 cm wyżej od podstawy zewnętrznego muru obiektu 3/1, w granicach wykopu 5/B. Obiekt 27 zinterpretowano jako pozostałości wewnętrznego, podkopułowego południowo-zachodniego filara cerkwi z XIII w.

W północno-zachodnim narożniku wykopu 5/B, między głębokościami 2,30–2,71 m, odsłonięto narożnik czterowarstwowego muru, wykonanego w pół cegły, na zaprawie – obiekt 25 (ryc. 3.4). Na jego powierzchni zaobserwowano resztki zaprawy z odciskami drewna. Cechy konstrukcyjne i kontekst stratygraficzny dają podstawy do interpretacji obiektu 25 jako fragmentu ceglanego sarkofagu z XIII w. (por. rozdz. 4).

W przeciwległym, południowo-wschodnim narożniku głównej części wykopu 5/B zarejestrowano jeszcze jedną konstrukcję ceglaną – obiekt 23, który określono jako fundament pod wewnętrzny pilaster i datowano na 2. połowę XVII – 1. połowę XVIII w.

Pod wschodnią ścianą wykopu 5/B pojawiło się zachodnie lico jeszcze młodszego muru ceglanego (obiekt 36), który od północy nakłada się na obiekt 27, a od południa – na obiekt 23 (ryc. 3.4). Należy go wiązać z budową nowych krypt w 2. połowie XVIII w.

W poszerzeniu z południa do wykopu 5/B odsłonięto lico obiektu 29, który zinterpretowano jako fundament zewnętrznej przypory cerkwi z końca XVII – pocz. XVIII w. (ryc. 3.4).

Tym samym w wykopie 5/B odsłonięto i zbadano:

1) odcinek południowego muru zewnętrznego, południowo-zachodniego filara pod kopułą i fragment ceglanego sarkofagu, datowanych na XIII w.,
2) murowaną z cegły wstawkę w południowym murze zewnętrznym i przewiązany z nią poprzeczny mur na podprożnym łuku z późniejszego okresu przebudowy cerkwi, wykonane w gotyckiej technice murarskiej,
3) fundamenty zewnętrznej przypory i wewnętrznego pilastru z 2. połowy XVII – 1. połowy XVIII w.,
4) inne, późniejsze obiekty (ryc. 3.4).

Wykop 6/B założono w północnej części trzeciego od zachodu przęsła bazyliki w celu znalezienia północnego muru najstarszej cerkwi, poprzecznego muru wewnętrznego z okresu gotyckiego, a także fundamentu wewnętrznego filara. Wykop miał początkowo wymiary 1,80 × 2,50 m. Później dodano do niego niewielkie poszerzenie od wschodu (ryc. 3.2).

Pod północną krawędzią wykopu na głębokości 38–44 cm od powierzchni podłogi odkryto zarys regularnego, ceglanego muru zorientowanego na osi wschód-zachód (obiekt 33), (ryc. 3.4). Od góry mur reprezentował gotycki sposób murowania (obiekt 33/2), a niżej, od poziomu -2,26, symetrycznie jak i w wykopie 5/B, przechodził w mur wendyjski z okresu wcześniejszego (obiekt 33/1). W zewnętrznym, północnym murze cerkwi z XIII w., symetrycznie powtórzyła się taka sama remontowa wstawka jak ze strony południowej w obiekcie 21 (ryc. 3.4). Związane jest to z przebudową cerkwi w okresie gotyckim[17].

W dolnej części obiekt 33/1 charakteryzuje się cechami właściwymi dla fundamentów zewnętrznej ściany cerkwi z XIII w. Na głębokości 2,40–1,78 m jest to konstrukcja z kamienia, ułożonego na glinie. Dalej, do poziomu -1,50 m – pas kamienia

[17] Przez epokę gotyku rozumiemy okres między XIV a XVI w.

i mocnej zaprawy z domieszką ułamków cegły. Jeszcze wyżej, do poziomu -1,38 m przebiega wyrównujący pas cegły, ułożonej w celu sporządzenia gładkiego poziomu zerowego (*glajcha*, jak w wykopie 3/B). Mamy więc do czynienia z trójwarstwową strukturą fundamentu, podobną jak w obiektach 9 i 3/1 (czyli w murach obwodowych cerkwi XIII-wiecznej).

Poprzeczny obiekt 20A pojawił się w wykopie na poziomie -0,80 – -0,85 m (ryc. 3.4). Podobnie jak w wykopie 5/B miał on metrową szerokość i ułożony był w gotyckiej technice budowlanej. Na poziomie -1,2 – -1,3 m regularny ceglany układ na twardej zaprawie zakończył się wyraźną linią i dalej, do głębokości 2,25 m, konstrukcje ścian podściela mniej regularny fundament – obiekt 20B, wyłożony w rowie fragmentami cegły palcówki, zalewanej zaprawą wapienną o jasnokremowym odcieniu kolejnymi warstwami nieregularnego wypełnienia, czy rzadziej zasypki. Fundament ma szerokość 1,39–1,45 m i wystaje po obu bokach naziemnego muru nierówno ułożoną odsadzką. Odsadzka ukazuje nierówności ścian bocznych wykopu fundamentowego, sporządzonego w warstwie nasypowej, na pofałdowanej powierzchni spągowej, z której budowano obiekt 20B (ryc. 3.14). Takie nierówności fundamentu można wyjaśnić obecnością jam grobowych, a także zbyt wczesnym obciążeniem podmurówki przez naziemną część konstrukcji. Potwierdzają to istotne deformacje. Zewnętrzne cegły wybrzuszają się z płaszczyzny muru i przyjmują położenie nie tyle poziome, co rozchylone na zewnątrz. Fundamentową i naziemną część oddziela dość gruba warstwa (5–15 cm) destruktu budowlanego z ułamków cegły i zaprawy (ryc. 3.14).

W górnym rzędzie cegieł obiekt 20A przewiązany jest z przyległą gotycką wstawką – obiektem 33/2. Daje to podstawę do synchronizowania czasu powstania obu konstrukcji tak samo jak w przypadku symetrycznych względem centralnej osi obiektów 20 i 21 (ryc. 3.4). Od strony wschodniej kąt między obiektami 20A, 20B i 33/1 zamyka regularny mur (obiekt 31), który swoimi wymiarami i lokalizacją odpowiada symetrycznemu względem niego obiektowi 23, odkrytemu przy południowej ścianie dawnej cerkwi w wykopie 5/B (ryc. 3.4). Obydwa obiekty interpretujemy jako podstawy wewnętrznych pilastrów z 2. połowy XVII – 1. połowy XVIII w.

W południowej części poszerzenia wykopu 6/B, pomiędzy punktami -1,54 – -2,40 m odkryto konstrukcję wzniesioną z kamienia, ułożonego na zaprawie (obiekt 35), (ryc. 3.4). Dobrze zachowała się część zewnętrznej północnej krawędzi struktury, która po stronie wschodniej płynnie skręca w kierunku południowym, a po stronie zachodniej – kontynuuje się pod obiektem 20B. Jest to część konstrukcji, którą murowano w wykopie z rzędów łupanego zbitego piaskowca, które kolejno zalewano mocną, wapienną zaprawą o odcieniu kremowym. Od partii spągowej rowu konstrukcja została wzniesiona na zaprawie, a nie na glinie, podobnie jak zewnętrzne fundamenty cerkwi z XIII wieku. Górne cięcie konstrukcji zarejestrowano na głębokości -1,85 m, co jest zbliżone do symetrycznego cięcia obiektu 27. Te cechy wskazują, że obiekt 35 stanowi pozostałość fundamentu północno-zachodniego, podkopułowego, wewnętrznego filara cerkwi z XIII w. Jeszcze przed zbudowaniem obiektu 20B konstrukcja podpory została rozebrana do poziomu -1,50 m. W późniejszych czasach korona podkopułowego filara (obiekt 35), dodatkowo doznała zniszczeń wskutek złożenia pochówków w cerkwi w okresie XVI – 1. poł. XVIII w. (ryc. 3.14).

W wykopie 6/B udało się zatem odkryć część wewnętrznej krawędzi północnego obwodowego muru i fragment fundamentu wewnętrznego północno-zachodniego filara cerkwi z XIII w., przykrytego poprzecznym murem, który powstał w okresie gotyckim (XIV–XVI w.), a także wiele młodszych chronologicznie struktur.

Wykop 7/B założono w odległości 0,5 m na południe od wykopu 6/B. Celem badań było zlokalizowanie południowego skraju fundamentu podkopułowego filaru cerkwi z XIII w. i zbadanie obiektu 20 na centralnej osi cerkwi z XIII – 1. połowy XVIII w. Wykop był zorientowany wzdłuż przęsła i początkowo miał wymiary 3,35 × 1,50 m. W trakcie badań nieznacznie poszerzono go na wschód, zachód i południe (ryc. 3.2).

Na głębokości 0,58–0,70 m, w południowej części wykopu zarejestrowano pozostałości drewnianej podłogi, progu (?) i po poszerzeniu wykopu na południe o 20 cm, południowej strony fragmentu bocznej płaszczyzny portalu (obiekt 40), który był już obecny w obiekcie 20A (ryc. 3.4). W wykopie 7/B zbadano wiele obiektów, datowanych na XVI–XVII w.[18].

Przy zachodnim zarysie obiektu 20, współosiowo do głównej osi starej cerkwi odkryto zasklepioną, podziemną budowlę – kryptę 5[19] (ryc. 3.4, 3.15). Budowę krypty 5 należy datować na trzecią część XVI – pierwszą ćwierć XVII w.

W drugim poszerzeniu wykopu 7/B, na wschód do filara VI, rozkopano i udokumentowano fragment wschodniego lica obiektu 20, który posiada część fundamentową i naziemną. Jego korona zachowała się na poziomach -0,79 – -0,80 m. Trzy górne rzędy muru ułożone są regularnie w systemie gotyckim (wozówka – główka – wozówka). Cegła ma wymiary 280 × 120 × 85–95 mm. Użyto zaprawy jasnoszarej, mocnej, ale dość kruchej. Spoiny między cegłami – 1,0–3,5 cm, wykruszyły się na 1–3 cm w głąb, co może wskazywać na długi czas braku zabezpieczenia lica muru. Powyżej, od połowy drugiej z wierzchu warstwy cegły, znajduje się sadza, albo licowa powierzchnia cegły, która jest zniszczona. Są to być może skutki pożaru, które pośrednio wskazują na poziom podłogi w naosie cerkwi (poziomu -0,95 m). Resztki poprzecznego legara drewnianej podłogi

[18] Najpóźniejszym spośród nich jest zachodni mur obwodowy obecnej krypty – obiektu 41 (ryc. 3.4). Ma on grubość 40 cm, zbudowany jest z cegły 285 × 140 × 65 mm. Mur ściśle przylega do wschodniego konturu starszego obiektu 20A, którego zachowaną koronę oczyszczono na poziomie -0,75 m. Na centralnej osi dawnej świątyni przy wschodnim konturze obiektu 20 odkryto regularnie wycięte prostokątne zagłębienie o rozmiarach 152 × 59 × 30 cm, w którym znajdowała się kamienna płyta nagrobna z cyrylicznym napisem, poświęconym Teodorowi Seliwonowi z Chełma, z datą śmierci – 13 kwietnia 1598 roku – obiekt 34. Po wyjęciu płyty i w trakcie opracowania dokumentacji oraz szczegółowego oczyszczania obiektu 20 natrafiono na krawędzie i ślady zamurowania pierwotnego portalu w obiekcie 20 (ryc. 3.15). Czołowa część portalu miała w planie po trzy perspektywiczne uskoki po obydwu stronach. Są one dobrze czytelne dzięki zamurowaniu dolnej części tego gotyckiego portalu cegłą na zaprawie o jasnożółtym odcieniu. Plan zamurowanego portalu odzwierciedla jego późniejsze wypełnienie – obiekt 38 (ryc. 3.4). Poziom progu w pierwotnym portalu na razie jest nieznany, jednak stopa zamurowania (obiektu 38) na licu zachodnim obiektu 20 zaznacza się na poziomie -1,25 m, czyli jest zbieżna z odczytem spągu powierzchni w czasach sporządzenia fundamentu obiektu 20. Obecność portalu potwierdza fakt, że obiekt 20 budowany był jako zewnętrzna ściana świątyni podczas jego rekonstrukcji.

[19] Krypta 5 przylega do obiektu 20 i obiektu 38, więc jest młodszą od nich. Jej maksymalna szerokość wynosi ponad 1,8 m. Budowla wymurowana jest z cegły na wapienno-piaskowej zaprawie szarej barwy. Wśród cegły palcówki 260 × 120 × 80 mm zauważono również cegłę o wymiarach 270 × 130 × 70 mm. Krypta 5 składa się ze ścian bocznych (góra – -1,34 m) i trójcentrycznego sklepienia o grubości jednej cegły. Górna część sklepienia (na poziomie -0,84 m) spłaszczona jest do poziomej płaszczyzny o szerokości 40 cm. Nad nią zalegały resztki desek podłogowych. Spłaszczenie zewnętrznego konturu sklepienia krypty 5 może być powiązane z poziomem drewnianej podłogi, przy drugim portalu w obiekcie 20, zbieżnym w czasie z obiektem 40 (ryc. 3.4).

odkryto w północnej ścianie wykopu. Potwierdzają one taki właśnie poziom drewnianej podłogi (ryc. 3.14). Odkrycia te datowane są na XVI – początek XVII w.

Czwarta od góry warstwa obiektu 20A położona jest przeważnie „na rąb" i od dołu podkreślona warstewką zaprawy grubości 3–6 cm (ryc. 3.14). Pod tą regularną częścią muru, na poziomie -1,20 m, zalega fundamentowa część konstrukcji (obiekt 20B), która ułożona jest mniej regularnie, często z ułamków cegły, rzędami kolejno zalewanymi zaprawą. Odsadzka fundamentu wynosi 5–6 cm.

Na poziomie -1,75 – -1,80 m obiekt 20A opiera się na twardej powierzchni kamiennego muru, ułożonego na mocnej zaprawie o odcieniu kremowym, z łamanego kamienia. Jest to ocalały odcinek fundamentu północno-zachodniego filara cerkwi z XIII w. (obiekt 35). Udało się odkryć zarys fundamentu filara od południa i od wschodu, gdzie ściśle przylegają one do fundamentu filara VI współczesnej bazyliki (ryc. 3.4). Do południowego zarysu obiektu 36 dobudowano podziemny grobowiec (kryptę 6), wstępnie datowany na XVII w.

Na podstawie analizy architektoniczno-archeologicznej wątków murarskich obiektów odkrytych w wykopie 7/B rysuje się ich sekwencja stratygraficzna: obiekt 35 (1256–1260), obiekt 20, obiekt 38, krypta 5, płyta Seliwonowa, obiekt 40, krypta 6 (obiekt 39), obiekt 41 (około 1750 r.), (ryc. 3.4).

Wykop 8/BK założony został przy północnej ścianie wschodniej krypty 1 (ryc. 3.3). Związany jest z odkryciem fragmentów cegły palcówki za odsłoniętym oblicowaniem w północnym przęśle krypty 1. Wykop założono w miejscu możliwego przedłużenia tego muru w kierunku południowym i dla zbadania zlokalizowanych przy pomocy georadaru grobów (por. rozdz. 5).

W celu dalszego odsłonięcia i zbadania nieznanego muru z cegły palcówki, niezbędnym było udokumentowanie południowego lica muru z XIX – pocz. XX w. Powstał on wraz z pojawieniem się kolumn w ołtarzu. Po rozebraniu tego nowoczesnego obmurowania odkryto dwa, różne pod względem struktury i materiału mury, które były oddzielone od siebie pionową spoiną z jednym występem (ryc. 3.16).

Od strony wschodniej ukazał się mur z cegły palcówki, który był poprzecznie ścięty (obiekt 37). Drugą, zachodnią część przęsła ściany, zapełniało jednorodne i regularne lico ceglanego muru (obiekt 45), który był przymurowany do licowej powierzchni obiektu 37 (ryc. 3.16). Obiekt 45 datowany jest na podstawie cech budowlano-technicznych na połowę XVIII w. Dla rozpoznania przyległej konstrukcji obiektu 37 ważnym jest spostrzeżenie, że przy kopaniu rowu fundamentowego obiektu 45, uszkodzono dolny wewnętrzny fundamentowy występ obiektu 37, a zwłaszcza poziom konstrukcji na glinie. Przy wlewaniu zaprawy do rowu fundamentowego do lica obiektu 45 przywarła glina z istniejącego jeszcze odcinka wschodniej ściany ołtarza z XIII w. (ryc. 3.16). Z faktu przywarcia gliny wynika, że najpierw zbudowano obiekt 45, a następnie rozebrano obiekt 37 dla urządzenia krypty 1 (ryc. 3.3).

Obiekt 37 rozpoznany w przekroju poprzecznym, zorientowany był na osi północ-południe. Przedłużenie muru w kierunku południowym zostało zniszczone podczas budowy krypty w połowie XVIII w. (ryc. 3.4). Obiekt wykonany został w górnej części przeważnie z cegły palcówki, o wymiarach ? × 120 × 80 mm, na mocnej zapra-

wie wapienno-piaskowej o odcieniu szarym, z widocznymi białymi wtrętami wapna. W murze rzadziej występuje kamień. Od strony zachodniej górna część muru jest regularna, mieści 6 rzędów naziemnych i trzy rzędy cokołowych warstw muru. Na poziomie cokołu cegła wykorzystana była tylko w licowanej części muru, a całe jego wnętrze wyłożone zostało warstwami kamienia na zaprawie. Taka technika właściwa jest dla fundamentu w jego górnej partii, który zalega pod cokołową częścią muru na głębokościach 1,25–1,65 m. Jeszcze głębiej, do 2,65 m, konstrukcja fundamentu składa się z trzech warstw łupanego kamienia, pomiędzy którym zalega szaro-niebieska, bez domieszek i plastyczna glina (ryc. 3.16). Jest to cecha konstrukcji zewnętrznej.

Obiekt 37 odróżnia się od obiektu 9 i obiektu 3/1 tym, że w trzecim poziomie fundamentu brak tu regularnego ceglanego muru. Mógł on zostać zniszczony podczas dostawiania obiektu 45, co sygnalizowano wyżej. Jedyna wewnętrzna odsadzka szerokości 27 cm na głębokości około -1,17 m w całości odpowiada poziomowi cokołowej odsadzki ścian cerkwi z XIII w.[20]. Znaczny występ cokołu może być związany ze wzniesieniem na nim *syntronu.*

Obiekt 37 określono jako wschodnią zewnętrzną ścianę głównego ołtarza cerkwi. Odkrywka, wykonana przy wewnętrznym zarysie obiektu 37 pokazała, że przynajmniej na długości 50 cm zarys ściany w planie jest prosty, bez wygięcia (ryc. 3.17). Może to świadczyć o prostokątnym zwieńczeniu głównego ołtarza cerkwi z XIII w.

Wykop 9/B zaplanowano w drugim przęśle bazyliki nad spodziewanym miejscem głównego wejścia do latopisowego soboru, bezpośrednio na południe od wykopu 3/B (ryc. 3.2). Z początku miał on wymiary 2,2 × 2,2 m, później został rozszerzony na zachód i częściowo na północ (ryc. 3.4).

Pod tradycyjną, ceglaną posadzką cerkwi z XVII – 1. poł. XVIII w. która, podobnie jak w sąsiednich wykopach, była zarejestrowana na głębokości około 50 cm, odkryto resztki drewnianej podłogi (na głębokości 0,73–0,90 m)[21], której chronologia odnosi się zapewne do XVI – 1 poł. XVII w. Jej obecność na całej powierzchni wykopu wskazuje, że w tym okresie naziemna część zachodniego muru cerkwi XIII w. (obiekt 9), już nie istniała. Natomiast na zachód od obiektu 20 znajdowało się pomieszczenie, które wstępnie określono jako narteks, kruchtę albo babiniec. Potwierdzają to również resztki tynku, odkryte na obiektach 20 i 21 w wykopie 5/B (ryc. 3.12).

Na poziomie -0,8 – -0,9 m, pod pozostałościami drewnianej podłogi, pojawiły się:

1) zachodnia szczytowa ściana krypty 5,
2) poziom wykopu budowlanego dla krypty 5,
3) warstwa naturalnych płaskich kamieni, pomiędzy którymi dostrzeżono ułamki kilku ceglanych płytek grubości 3–5 cm, ułożonych na jednym poziomie. Był to przypuszczalnie jeszcze jeden poziom użytkowy, na głębokości 0,79 m, który funkcjonował

[20] Sądząc po wartościach wcięcia cokołu (-1,45 m w wykopie 2/B i -1,31 m w wykopie 5/B), jego poziom stopniowo wznosi się ku wschodowi. Wyższy poziom cokołu może być związany także z podwyższeniem dla prezbiterium.

[21] Z podłogi zarejestrowano ślady czterech podłużnych i jednej poprzecznej deski, a także dwa poprzeczne legary. Resztki drewnianych konstrukcji podłogi zachowały się na tyle dobrze, że stosunkowo łatwo rekonstruować sposób ich montażu. Na poprzeczne legary kładziono podłużne deski, a wyżej zalegała warstwa wykończeniowa z desek, układanych w poprzek wnętrza.

przed wykonaniem drewnianej podłogi. Przy zachodnim szczycie krypty 5 tak ułożonych kamieni brak, co można wyjaśnić (jak stwierdzono później), przeprowadzeniem powtórnego pochówku do krypty 5.

Pod poziomem kamienno-ceglanej nawierzchni odkryto zachodnią, czołową ścianę krypty 5. Ten podziemny grobowiec był zbudowany w prostokątnym wykopie i przeznaczony na pochówki, które składano od strony zachodniej. Miał dwie boczne ściany o grubości jednej cegły, między którymi przerzucone było trójcentryczne sklepienie takiej samej grubości, z lekko spłaszczonym szczytem, co zaznaczono przy opisie wykopu 7/B. Cegła palcówka użyta w konstrukcjach była dobrze wypalona i miała wymiary 270 × 130 × 70–75 mm. Wschodnią częścią krypta 5 przylegała do zachodniego lica obiektu 20 i trochę późniejszego od niego założenia dolnej części portalu – obiektu 38 (ryc. 3.4). Od zachodniej strony czołowa ściana grobowca była założona cegłą palcówką, którą układano „na rąb" główkami na zewnątrz, prawie na sucho. W ten sposób uzyskano wentylowanie krypty i możliwość powtórnego dostępu do grobowca. Z zachodniej strony krypta 5 dochodziła do wschodniego zarysu obiektu 9 i niektórymi elementami konstrukcji stykała się z nim. Naprzeciwko wejścia do krypty 5, na powierzchni obiektu 9, wycięte zostały schodki (ryc. 3.8, 3.19).

Po zbadaniu pochówków w krypcie 5 wykonano architektoniczną inwentaryzację jej ścian i fragmentu obiektu 20[22]. Mając na uwadze dane historyczno-architektoniczne oraz archeologiczne, pojawienie się krypty 5 należy datować nie wcześniej niż na 1573 rok[23].

W północno-zachodnim narożniku wykopu już od głębokości 0,89 m zaczęły się pojawiać starsze elementy autentycznej murarki z cegły palcówki na mocnej kremowej zaprawie w połączeniu z fragmentami ciosanego bloku wapiennego. Od głębokości 1,17 m zarejestrowano koronę zachodniego muru cerkwi z XIII wieku (obiekt 9), która zalegała niemal na całej powierzchni wykopu 9/B. Przy południowej krawędzi wykopu obiekt 9 przecina dość duża jama, datowana na 1. połowę XVII w. Podobnie przy północnym skraju wykopu, obiekt 9 jest tu znacznie uszkodzony (ryc. 3.18, 3.19).

Murowane, kamienno-ceglane, autentyczne struktury, które zachowały się powyżej ogólnej korony obiektu 9, tworzą przy głównym zarysie zachodniego muru uskoki w planie. Daje to podstawę, aby je identyfikować jako pozostałości północnej części zachodniego portalu cerkwi z XIII w. – obiektu 48 (ryc. 3.21).

---

[22] Skonstatowano, że północna, boczna ściana krypty, dość mocno się wybrzuszyła do wnętrza z powodu nacisku na nią od strony północnej bliżej nieznanego obiektu (ryc. 3.4). Sklepienie krypty murowane było za pomocą formy z desek drewnianych, których odciski wyraźnie są widoczne na wewnętrznej powierzchni sklepienia (ryc. 3.20). W dwóch bocznych ścianach były wykonane gniazda dla osadzenia drewnianych belek, przeznaczonych dla podtrzymania trumny drugiego pochówku. We wschodniej części krypty 5 udało się dostrzec bardziej szczegółowo dolną część obiektu 20, do którego była ona dobudowana. Inaczej od już opisanych odcinków tego muru, w miejscu styku do niego krypty 5, na centralnej osi cerkwi, w stopie fundamentu obiektu 20 zarejestrowano pas dość masywnych płyt czy też bloków piaskowca z równymi, być może ciosanymi powierzchniami, które mogły pochodzić z rozebranych części cerkwi z XIII w., albo z płyt nagrobnych (obiekt 20AX) – por. rozdz. 5. Górna część fundamentu obiektu 20 wykonana została niedbale, na słabszej jasnokremowej zaprawie, z częstym stosowaniem fragmentów murów z cegieł z rozebranych ścian czy filarów z XIII w. (ryc. 3.20).

[23] Pod zwornikiem sklepienia krypty 5 od wschodu zaobserwowano także dolny rząd naziemnej części obiektu 38, który wymurowano na mocnej jasno-żółtej zaprawie. Jej obecność wiążemy z zamurowaniem dolnej części wcześniejszego portalu perspektywicznego. Obiekt 38 pojawia się razem z narteksem lub babińcem od strony zachodniej. Według źródeł pisanych ten ostatni datowany jest na 1573 r. (tabl. 3.I).

Portal miał co najmniej trzy główne uskoki perspektywiczne i z boków był obramiony dwoma występami fasadowymi. Mając na uwadze jego miejsce lokalizacji i wyniki analizy proporcji, przekrój portalu cerkwi najprawdopodobniej miał szerokość około 2 m (ryc. 3.4).

Na zewnątrz przed portalem, zarejestrowano fragment konstrukcji z układanej „na płask" cegły palcówki (obiekt 50). Konstrukcja zalegała trochę niżej od zachowanej korony muru i znacznie przesunęła się od licowego zarysu ściany w procesie funkcjonowania. Cegłę układano płasko, kanelurami do góry i przeważnie wzdłuż głównej osi cerkwi. Niektóre cegły miały wypukłą powierzchnię roboczych podstaw, co najpewniej związane było z deformacją form w procesie wypału. Powierzchnia górna konstrukcji opada lekko na zewnątrz. Na odcinku 50 cm jej spadek wynosił 3 cm. Konstrukcja mogła być elementem systemu odprowadzenia wody usytuowanym wzdłuż ścian obwodowych jak i chodnikiem, który prowadził do głównego portalu cerkwi. Północny skraj zachowanego fragmentu górnej powierzchni konstrukcji odpowiada linii pierwszego, licząc od środka, uskoku portalu (ryc. 3.18).

Przy zewnętrznym obrysie obiektu 9, naprzeciwko portalu, wykonano odkrywkę do poziomu występu fundamentowego i warstwy calcowej. W przyległej stratygrafii potwierdziły się poprzednie wnioski odnośnie warstewki pożaru o grubości 4–5 cm, który poprzedzał budowę murowanego obiektu, a także co do podsypania ścian do poziomu występu cokołowego i nawet wyżej z zastosowaniem glinianego zabezpieczenia podziemnych części ścian od wilgoci. Prawdopodobnie nad warstwą gliny, w miejscu głównego wejścia, podsypano poziom ceglanej nawierzchni przed portalem (ryc. 3.22).

Podsumowując, w wykopie 9/B odkryto i udokumentowano poziomy trzech podłóg:

1) ceglanej (2. poł. XVII – 1. poł. XVIII w.),
2) drewnianej (1. poł. XVII w.),
3) kamiennej (XVI w.).

Pod nimi odkryto grobowiec zbudowany z cegieł (krypta 5), z dwoma pochówkami z końca XVI – pocz. XVII w., a jeszcze niżej – część zachodniego muru latopisowej cerkwi z reliktami głównego portalu. Udało się także odsłonić i udokumentować warstwy budowlane, odwodnienia, poziom powierzchni z konstrukcją ułożoną z cegieł palcówek z czasu funkcjonowania świątyni oraz warstwę jej destrukcji. W tej ostatniej znaleziono ułamki tynku o szaro-czerwonym zabarwieniu.

Wykop 10/B założono w południowo-zachodnim narożniku północnej zakrystii obecnego kościoła celem wyjaśnienia problemów, związanych z formą wschodniej części cerkwi z XIII w. Wykop miał początkowo powierzchnię nieco większą niż 1 m^2 (ryc. 3.2). Poczynając od głębokości 0,50 m w stosunku do podłogi współczesnej zakrystii, pod południową i zachodnią ścianą wykopu zlokalizowano ceglano-kamienne konstrukcje z XIII w. (obiekt 53), (ryc. 3.23). Sposób ich wykonania był analogiczny jak w przypadku obiektu 37 z wykopu 8/BK. Dolna część naziemnej ściany wykonana była z cegły na twardej zaprawie. W części cokołowej jądro muru, podobnie jak w obiekcie 37, wypełniono kamieniami i ułamkami cegły, a fundamenty w dolnej części wykonano z kamienia na szaro-niebieskiej, kredowo-glinianej zaprawie (ryc. 3.24). Niestety,

nie udało się ustalić zewnętrznej krawędzi obiektu 53, ponieważ został on podcięty w celu wybudowania piwnicy pod zakrystią, ponadto umocniony u dołu ceglanymi plombami w połowie XVIII w. (ob. 54), (ryc. 3.24). Z dużą dozą prawdopodobieństwa odkryte pozostałości można traktować jako ścianę i fundament północnego muru ołtarza głównego cerkwi z XIII w.

W odkrywce wykonanej pod podłogą w kierunku wschodnim, odsłonięto krawędź konstrukcji z XIII w., która odpowiada najbardziej prawdopodobnemu wschodniemu zarysowi obiektu 37. Uwzględniając te dane, ogólna długość cerkwi XIII w. na poziomie ścian wynosiła blisko 22,4 m. Pozostaje niewyjaśnione miejsce styku absyd bocznych do głównego ołtarza cerkwi Daniela Romanowicza.

W krypcie 4 po eksploracji pochówków przeprowadzono badania ścian (ryc. 3.4). Na podstawie analizy zawartości i cech konstrukcyjnych krypta datowana jest na okres XVIII w. Oprócz ogólnych obmiarów wykonano cztery odkrywki w ścianach krypty, gdzie zbadano narożnik fundamentu południowo-zachodniego, podkopułowego filara (w północno-zachodnim narożniku krypty 4), a także dobrze zachowane południowe lico południowego muru obwodowego cerkwi z XIII w. (ryc. 3.3, 3.4). W odkrywce 4 odkryto technologiczny szew między dwoma kolejno wykonanymi odcinkami północnego muru dawnej cerkwi na poziomie fundamentu i cokołu (ryc. 3.25). Jest on analogiczny do tego, który zarejestrowano między zachodnim i północnym murami obwodowymi cerkwi w wykopie 4/B (por. ryc. 3.11 i 3.25). Odcinek fundamentu usytuowany po stronie wschodniej (na ryc. 3.25 z lewej strony), był wykonany wcześniej, gdyż kamienna część fundamentu na zaprawie ma wyższy poziom, niż przybudowany później odcinek fundamentu od zachodu. Obydwa odcinki budowlane fundamentów przewiązane są monolitową murarką na poziomie piątego (ostatniego) ceglanego rzędu cokołu (ryc. 3.25). Kolejność wykonania fundamentowych odcinków potwierdza opinię o budowie cerkwi w kolejności od części ołtarzowej – na zachód. Przynajmniej w dwóch przypadkach odkrytych przez nas technologicznych szwów, widać na poziomie zachowanych fundamentów, że tej kolejności dotrzymywali budowniczowie cerkwi katedralnej w XIII w. Odkryty szew technologiczny w krypcie 4 daje podstawę, aby sądzić, że mogły także funkcjonować w cerkwi z XIII w. kaplice boczne czy transept (ryc. 3.28).

Podsumowując, należy podkreślić, że we wszystkich dziesięciu wykopach wykonanych, we wnętrzu świątyni z XVIII wieku w ciągu pierwszego i drugiego sezonu badań oraz w jej kryptach, odkryto i zidentyfikowano ocalałe części latopisowego soboru z XIII w., które zachowały się w postaci fundamentów i częściowo ścian naziemnych. Odkryte mury z XIII w. wpisują się w północno-wschodnią część obecnej bazyliki i zalegają na głębokościach 0,5–2,7 m względem poziomu jej posadzki (ryc. 3.26, 3.27).

Szczegółowa inwentaryzacja odsłoniętych substancji architektonicznych z XIII w. i ich dokładne nawiązanie do budynku bazyliki daje możliwość, aby w przyszłości wykonać pełny plan, przekroje i rozwinięcia ścian badanego obiektu.

3.3. Cechy budowlano-technologiczne, detale architektoniczne i fragmenty wystroju

W rezultacie badań archeologicznych pozyskano dwie grupy danych, jakie można wykorzystać dla rozpoznania cech budowlanych i rekonstrukcji świątyni z XIII w. Pierwsza grupa – to odkryte *in situ*, częściowo zachowane autentyczne fundamenty i pierwsze dolne rzędy ceglanych murów – obiekty nieruchome. Drugą grupę materiałów stanowią znaleziska ruchome odkryte podczas wykopalisk – fragmenty detali wystroju świątyni, które dają pośrednie wyobrażenie o formie dekoracji czy stosowanych technikach budowlanych. Należą tu fragmenty profilowanej cegły, kamiennych bloków, ceramicznych płytek z podłogi, szkieł witrażowych, tynku z malowaniem i inne – (por. w rozdz. 4).

Analiza nieruchomych reliktów cerkwi z XIII wieku

Z murowanych konstrukcji cerkwi z XIII w. odsłonięto fragmenty zarówno zewnętrznych ścian świątyni jak i jego dwóch wewnętrznych filarów. Ponieważ odróżniają się budową fundamentów, rozpatrzymy je kolejno.

Fundamenty ścian zewnętrznych (ryc. 3.8, 3.16) są wykonane techniką „w rów" i mają strukturę trzykondygnacyjną. W dolnej części rów wypełniano kilkoma płaszczyznami nieobrobionego piaskowca na glinianej zaprawie z domieszką drobnych fragmentów kredy. Druga kondygnacja to wyrównująca zalewa zaprawą piaskowo-wapienną z domieszkami drobnych ułamków kamienia i cegły. I trzecia kondygnacja w postaci regularnego muru z cegły na zaprawie. Wyrównaną zewnetrzną krawędź konstrukcji osiągano prawdopodobnie za pomocą naciągniętego sznura. W dolnej części tej kondygnacji często stosowano technikę „na rąb" w celu korekty powierzchni fundamentu do płaszczyzny poziomej[24]. O ile dolny rząd konstrukcji muru wyłożono „metodą zakrytą", prawie stycznie do ścianki rowu i przeważnie szczelnie zalano zaprawą to drugi i trzeci rząd przy krawędzi fundamentu wyłożono „sposobem otwartym". Przy tym spoiny, nie licowane, do dzisiaj zachowały ślady wolnego wyciekania zaprawy spod cegły. Natomiast powierzchnię fundamentu równo zacierano zaprawą (*glajchą*) przed umieszczeniem następnego poziomu ścian.

Wysokość dolnej części fundamentu, wykonanego z kamienia na glinie, wynosi średnio 60 cm, a następnych dwóch poziomów, na zaprawie – blisko 50 cm. Logika wielowarstwowego zastosowania materiałów o różnych właściwościach polegała na racjonalnym ich wykorzystaniu i wiedzy o ich pracy w konstrukcjach fundamentu. Dolną część rowu fundamentowego wkopano w stosunkowo twardej kredzie calcowej. W ten sposób konstrukcja fundamentowa w tej części rowu była otoczona ze wszystkich stron twardą substancją, zatem podlegała wyłącznie ściskaniu. Dlatego w dolnej połowie rowu użyto gliny, utwardzonej kamieniami.

[24] Pierwotna rzeźba terenu, który opadał w kierunku południowym i wschodnim, prowadziła do skrzywienia powierzchni fundamentu, co korygowano w trakcie budowy. I tak przy pn.-zach. narożniku budowli (wykop 4/B) górny poziom/kondygnację fundamentu stanowią dwa rzędy cegieł na płask (ryc. 3.11), przy płd. – zach. (wykopy 1/B, 2/B) – rząd „na rąb" i rząd „na płask" (ryc. 3.5, 3.7), a w środkowej części muru południowego (wykop 5/B) – rząd „na rąb" i dwa rzędy „na płask" (ryc. 3.13).

Natomiast górna część rowu fundamentowego w bocznych ścianach miała warstwy ziemi, które były mniej spoiste w porównaniu z calcową kredą. Ponadto okresowo ulegały przemarzaniu. Dlatego w górze konstrukcja fundamentu podlegała nie tylko ściskaniu, ale częściowo również rozciąganiu. Innymi słowy, pod naciskiem ściany mogła ona rozejść się na boki, gdzie otaczały ją niezbyt mocne ścianki rowu. Dlatego w tej części fundamentu zastosowano konstrukcję na mocnej zaprawie wapienno-piaskowej.

Logiczne i racjonalne, warstwowe zastosowanie materiałów budowlanych poświadcza wysoki poziom wiedzy budowniczego o sposobie konstruowania fundamentów, zapewne sprawdzony długim doświadczeniem. Takie warstwowe struktury fundamentów, powiązane z racjonalnym zastosowaniem materiałów, pojawiły się we Wschodniej Europie już w 2. połowie XII w. i szeroko stosowane były w budownictwie murowanym XIII w. (Лукомський 2007: 299, 304).

W dwóch przypadkach podczas odsłaniania rowów fundamentowych odkryto technologiczne szwy (spoiny) między osobnymi odcinkami fundamentów (ryc. 3.11, 3.25). Na tej podstawie możemy twierdzić, że fundamenty wykonywano poszczególnymi odcinkami kolejno, poczynając od części ołtarzowej i kończąc zachodnią ścianą. Szwy-spoiny pomiędzy różnej wysokości roboczymi działkami fundamentów przewiązywano w granicach poziomu cokołu.

Cokołowa część zewnętrznych ścian ułożona jest na gładko wyrównanym obrysie fundamentów. Tworzy ją trzy-pięć rzędów ceglanego muru na zaprawie. Różna liczba rzędów związana jest z korygowaniem powierzchni do płaszczyzny poziomej. Idealnie równe kontury części cokołowej zapewne wymurowano z pomocą naciągniętego sznura. Szerokość ścian na odcinkach cokołowych waha się w granicach 1,3–1,4 m. Spoiny cokołu często są niezatarte na licowej płaszczyźnie cegieł, co świadczy o zamiarze zasypania tego poziomu budowli. Jednocześnie część cegieł w ścianach ma polewę koloru zielonego i szaro-zielonego. Polewa może znajdować się również na kanelurowanych podstawach cegieł. Szczególnie wiele takich cegieł zarejestrowano w występach cokołu.

Nad cokołowe albo naziemne części ścian ułożone są z cegły na wapiennej zaprawie za pomocą wendyjskiego systemu wiązania. Grubość ścian na poziomie nad cokołowym wynosi 1,21–1,24 m. Pozostałości ścian naziemnych nie mają występów o formie pilastrów. Na licowych płaszczyznach murów spoiny są starannie „haftowane". Spoiny poziome mają przeważnie podwójne podcięcie, czyli krawędź wzdłuż spoiny (tabl. 3.II). Często spotykamy również płaskie zatarcie równe z płaszczyzną cegły, a także lekko wklęsły wariant (spoiny pionowe i poziome). Znacznie rzadziej trafiają się odmiany zwyczajnie podciętych licowych powierzchni spoin. Takie wykończenie fasad świadczy o funkcjonowaniu murów w stanie odkrytym – bez tynku.

Wewnętrzna struktura naziemnej konstrukcji muru ma charakter mniej dokładny. Pomiędzy dwa lica regularnego muru, tak zwanego jądra, wnętrze wypełniano rzędami cegieł albo ich ułamków. Były one układane mniej regularnie, nierównolegle do powierzchni licowych, co ułatwiało wiązania między cegłami i wzmacniało zwartość konstrukcji. Analizując taki sposób murowania można powiedzieć, że to już nie romańska zasada zabudowania „jądra muru" – *opus emplectum*, ale i jeszcze nie w pełni wykształcone techniki gotyckie.

Natomiast fundamenty filarów wewnętrznych, fragmentarycznie odkryte w wykopie 5/B, 6/B i 7/B, inaczej niż fundamenty ścian, są jednorodne na całej wysokości i murowane w wykopie kolejnymi warstwami kamienia na wapienno-piaskowej zaprawie, w której obecne są niewielkie ułamki cegieł. Głębokość posadowienia fundamentów filarów istotnie nie odróżnia się od poziomu stopy fundamentów ścian. Fundamentowe poduszki filarów są zbliżone w planie do kwadratów o bokach po około 2,3 m. Na ich powierzchni wznoszono ceglany cokół i naziemną bazę kolumny. Baza mogła utrzymywać na sobie zarówno monolityczną kamienną kolumnę jak i kwadratowy czy ośmiościenny w przekroju filar.

Analiza znalezisk luźnych i charakterystyka cegieł z XIII wieku

W trakcie badań dostrzeżono istotne różnice w charakterze kanelurowanych (palcówkowych) powierzchni cegieł, co może świadczyć o przygotowaniu cegły dla budowy świątyni przez kilka różnych wytwórni. Przyczyną powstania obwodowych zagłębień na kanelurowanej powierzchni może być sposób oddzielania surowych półwytworów cegły od ramki formującej.

W wykopie 6/B odkryto fragment profilowanej cegły (tabl. 3.II). Znalezisko zalegało we wtórnym położeniu. Wizualnie skład gliny tego fragmentu zbliżony był do glinianej masy cegieł używanych w XIII w. Podobna jest też i grubość fragmentu, która wynosi 85 mm. Daje to podstawy do stwierdzenia, że w wystroju fasad i wnętrza świątyni XIII w. wykorzystywano cegłę profilowaną.

Charakterystyka pozostałości portalu i jego zdobień

W wykopie 9/B odkryto fragment konstrukcji murowanej z cegły, połączonej z fragmentem bloku białego kamienia. Konstrukcja posadowiona była na licowym odcinku i koronie zachodniej części obiektu 9. Częściowo zachowały się trzy warstwy nad koroną muru i fragmenty zaprawy na zachodniej powierzchni licowej. Kamienny blok zorientowany był dłuższym swoim wymiarem wzdłuż osi północ-południe i wmontowany ze wschodniej strony w opisaną konstrukcję. Był prostokątny w przekroju (28 × 19 cm), podścielony przez warstwę konstrukcji ceglanej i włożony do niej szerszą granią. Blok miał w południowej części wschodniego górnego żebra zachowany narożny fragment obróbki ćwiartki na wypełnienie drzwiowe. Dolna, zachodnia i górna powierzchnia bloku lepiej, a wschodnia – fragmentarycznie, zachowały ślady formowania jego szczegółów za pomocą ciosania.

Ceglana część zachowanego fragmentu konstrukcji miała schodkową albo uskokową formę w planie. Jednoznacznie można twierdzić, że znajdowały się w niej dwa występy i z dużym prawdopodobieństwem trzeci. Spoiny tej konstrukcji zostały bardzo starannie, gładko zatarte – odmiennie od szwów głównych powierzchni naziemnych ścian świątyni. Fragmenty zostały określone jako elementy północnej części perspektywicznego portalu głównego wejścia do świątyni z XIII w.

Z nieznacznym odstępem na północ od fragmentu portalu uskokowego, w czołowej części ściany odkryto płaski występ – umownie nazwany lizeną (pionowe roz-

członkowanie). Ten element należy rozpatrywać łącznie z głównym portalem, o czym już była mowa przy opisie wykopu 3/B.

Brak powiązań muru głównego masywu ściany na cokołowym i częściowo naziemnym poziomie z murem portalu i lizeny skłaniają do postawienia hipotezy o korygowaniu projektu planu w części wystroju fasady po wzniesieniu zewnętrznych ścian do poziomu drugiej warstwy nadcokołowej.

Gładkie zatarcie z możliwym pomalowaniem lizeny i brak podwójnego (romańskiego) podcięcia poziomej spoiny w naziemnej części muru pod wcięciem portalu skłaniają do wniosku o wtórnym, rekonstruktywnym pochodzeniu portalu i lizeny. Z drugiej strony można dopuścić różne estetyczne funkcje spoin na tych odcinkach. Jeżeli na głównych płaszczyznach fasad podwójne podcięcia spoin miękkimi cieniami wzbogacało monotonność ceglanego muru, to na drobno rozczłonkowanych w planie płaszczyznach obmurowania portalu prosta zacierka spoin nadawała im większą integralność (monolityzm) i odpowiednio – monumentalność. Odnośnie zatartych i być może pomalowanych płaszczyzn lizen, to dzięki swoistemu wystrojowi mogły być na tym poziomie fasady wyraźnym i być może jedynym dekoracyjnym akcentem (ryc. 3.30).

Poszczególne materiały budowlane

Z pomocą specjalistów materiałoznawstwa konserwatorskiego wykonano analizę petrograficzną materiałów budowlanych z chełmskiej świątyni (Гуцуляк, Шевченко 2014). Okazało się, że wszystkie badane zaprawy przygotowano na wapiennym materiale wiążącym.

Materiał ścian to cegła czerwonego albo czerwono-brązowego koloru. W składzie ich surowca dostrzega się grudki o rozmiarach 0,5–1,0 mm, o białym kolorze, zawierające węglany. Są to ułamki kredy o różnej wielkości: od 1 mm do 0,3 mm. Ich zawartość nie przewyższa 5–10%. Próbki mają czerwono-brązowy kolor ze względu na obecność w składzie gliny minerałów zawierających żelazo, które przybierają kolor brązowy podczas wypału utleniającego. W przełomie próbka jest umiarkowanie szorstka, a jej wytrzymałość i gęstość – wysoka. Materiał fundamentów to naturalny kamień: wapień zapiaszczony, organogeniczno – detrytyczny, przekrystalizowany, o ciepłym, jasnoszarym kolorze, wysokiej wytrzymałości, z wtrąceniami na wpół obtoczonych ułamków frakcji o wielkości do 5–7 mm.

Podsumowując analizę budowlano-technicznych i technologicznych cech oraz poszczególnych elementów wystroju cerkwi katedralnej z XIII w. należy podkreślić, że zabytek jest jednym z pierwszych na terytorium Wschodniej Europy, gdzie zastosowano technikę wznoszenia murów z romańskiej cegły palcówki. Dlatego w dalszych badaniach ważne jest, aby identyfikować i porównywać najrozmaitsze cechy tego zabytku i poprzez wyróżnienie szczególnych (indywidualnych) dokonań jej mistrzów prześledzić i poznać rodowód tej unikatowej budowli.

3.4. Fazy budowy i przebudowy katedry

W połowie lat 30. XIII w. w strategicznie ważnym regionie – na szlaku do Lublina, Daniel (wówczas jeszcze książę włodzimierski) zakłada nowe miasto – Chełm. Za najbardziej wiarygodną datę założenia Chełma uważa się lata 1234–1237 (Александрович 2009: 38–42, Крип'якевич 1999: 126).

Do pierwszego okresu rozbudowy miasta należy odnieść wzniesienie murowanej z kamienia rezydencji Daniela Romanowicza na „Wysokiej Górce", a także cerkwi św. Jana Złotoustego, św. Kosmy i Damiana oraz św. Trójcy. W tym czasie miasto było obwiedzione wałami obronnymi z przejrzystą strukturą: rezydencja, miasto, podgrodzie i nieumocnione podgrodzie na północ od miasta.

Katedralna cerkiew Bogurodzicy została założona na pewnym etapie funkcjonowania miasta. Świadczy o tym przede wszystkim jej lokalizacja nie na najwyższej topograficznej części wzgórza, ale na jego stoku, niedaleko od Bramy Uściługskiej. Potężne wały obronne na południe i wschód od cerkwi nie zachowały się. Na ich nasypach następnie, w XVII–XIX w. wzniesiono rezydencję biskupią, budynki gospodarcze i ogrodzenia (ryc. 3.1).

Powierzchnia terenu przed budową cerkwi rejestrowana jest punktowo w wykopach 1–7, 9, przy zewnętrznych ścianach świątyni i w stratygrafii wewnętrznej. Wyróżnia ją pierwsza warstwa stratygrafii budowlanej, która podścielona jest wyraźną warstewką piasku humusowego z licznymi wtrąceniami węgla drzewnego. Grubość warstewki – 3–5 cm. Węgiel czasami zalega ciągłą smugą, a niekiedy wtrąceniami czy punktowo. Takie warstewki przyjęto interpretować jako ślady pożaru. Jest kilka wersji interpretacji pożaru: 1) pożar w trakcie oczyszczania obszaru zalesionego, 2) pożar w 1241 roku – podczas prawdopodobnego, nieudanego oblężenia przez wojska mongolsko-tatarskie, 3) pożar w 1256 roku znany z latopisu.

Pierwsza wersja jest słabo uargumentowana, bo gdyby pożar był powiązany z usuwaniem zalesienia, to pod warstewką węgli byłyby obecne zaróżowienia lub zszarzenia – charakterystyczne ślady działania wysokiej temperatury na glebę. W naszym wypadku takich śladów nie zarejestrowano. Węgiel trafiał więc na powierzchnię w stanie schłodzonym. To oznacza, że obiekty, które płonęły, znajdowały się gdzieś w pobliżu tego przemieszczonego węgla.

Jeśli pożar z 1241 roku mógł pozostawić taki ślad, to drugi pożar w 1256 roku powinien zostawić drugą warstwę węgla drzewnego w stratygrafii, na którą nie natrafiono.

A więc hipoteza o tym, że warstewkę pożaru, odkrytą w jednym z najniższych horyzontów warstwy kulturowej, należy interpretować jako ślady latopisowego pożaru 1256 roku, po którym Daniel Romanowicz odbudował świątynię, wygląda najbardziej prawdopodobnie. Nie zgadza się określenie odbudował, ponieważ przed pożarem nie ma warstewek budowlanych, które poświadczyłyby budowę poprzedniej cerkwi, wspominanej w latopisie pod rokiem 1253.

Jednak na wyciąganie kategorycznych wniosków jest jeszcze zbyt wcześnie, ponieważ fragmenty wczesnej stratygrafii obserwowane były jedynie w zachodniej części obiektu. Możliwe, że pierwotna cerkiew, wymieniona w latopisie w 1253 roku była

znacznie mniejsza, stała na miejscu wschodniej części późniejszej świątyni i dlatego jej budowa nie zaznaczyła się w stratygrafii o dziesięć metrów na zachód. Dlatego problem początku budowy cerkwi Bogurodzicy pozostaje otwartym.

Zgodnie z analizą źródeł pisanych oraz pozyskanych danych architektoniczno-archeologicznych możemy w sposób bardziej uargumentowany przedstawić rozwój architektoniczny i trzy pierwsze rozpoznane, budowlane okresy cerkwi Bogurodzicy, wzniesionej z fundacji króla Daniela Romanowicza[25]:

1. 1256–1260 r. – budowa[26] murowanej cerkwi po pożarze miasta. Świątynię wykonano z cegły w zachodnioeuropejskiej, romańskiej (albo w lombardzkiej) tradycji technologicznej, która znana była na Rusi już od XIII w. (Трусов 1988: 82–84, ryc. 37, 38). Świątynia najprawdopodobniej miała krzyżowo-kopułową w planie i przestrzeni strukturę[27] z prostym zakończeniem głównego ołtarza od wschodu. Architektura cerkwi odpowiadała okresowi stylistycznemu między późnym romańskim i wczesnogotyckim. Zewnętrzne i wewnętrzne powierzchnie ścian były nieotynkowane. Narożniki zachodniej ściany cerkwi nie miały występów – pilastrów czy przypór. Jednocześnie na poziomie drugiej kondygnacji świątyni mogły występować i być dekorowane zarówno profilowaną cegłą dekoracyjną jak i kamiennymi wstawkami z ciosanego glaukonitytu czy piaskowca. Archiwolty głównego portalu mogły mieć kształt ostrołukowy, podobnie jak w cerkwi św. Wasyla we Włodzimierzu. Głębokość perspektywicznego portalu zwiększa się dzięki wyniesieniu płaszczyzny jego obramowania o 16 cm przed płaszczyznę ściany, o czym świadczy zarejestrowany występ (lizena) w wykopie 3/B.

Cerkiew miała bogaty wystrój wewnętrzny. Podkopułowe wsparcia w naosie, najprawdopodobniej miały formę wygląd kolumn z profilowanymi trzonami i głowicami, o czym wspominają późniejsze źródła pisane (tab. 3.I). Obecność fragmentu szkła witrażowego daje podstawy do przypuszczeń o wykorzystaniu witrażów (rzymskiego szkła) w wypełnieniach okien świątyni. Bogaty charakter wnętrza podkreślały także liczne ikony i wspomniana w latopisie kamienna czasza z purpurowego marmuru oraz misternie rzeźbione cyborium. Podłoga wyłożona była szkliwionymi płytkami ceramicznymi.

Odkryte pozostałości obiektu z XIII w. dają postawy do rekonstrukcji pierwotnej świątyni Daniela w formie trójnawowej, przynajmniej czterosłupowej (filarowej), krzyżowo-kopułowej cerkwi, charakterystycznej dla tradycji bizantyjsko-kijowskiej (ryc. 3.29A, 3.29B, 3.30A, 3.30B). Jako prototyp przyjęto Preczysteńską cerkiew z Grodna z prostokątnym zakończeniem głównego ołtarza, datowaną na 2. połowę XII w. (Раппопорт 1982: 103). Na podstawie analizy metrycznej można przypuszczać, że budowniczy operował modułem, który równał się szerokości ściany naziemnej i parametrom podpór na poziomie cokołu i wynosił 140 cm, albo 5 stóp po 28 cm (ryc. 3.28). Szerokość głównej fasady świątyni na poziomie cokołu wynosiła 14,0 m, co przekłada się na 10 modułów lub 50 stóp. Długość cerkwi mogła wynosić około 22,4 m

[25] Następne cztery etapy wychodzą poza ramy chronologiczne rozdziału niniejszej pracy.
[26] Możliwe, że była to odbudowa wcześniejszej cerkwi, wspomnianej w 1253 roku, z rozbudową w kierunku zachodnim.
[27] Dwa zachodnie filary podkopułowe rozebrane zostały i zabudowane późniejszym murem (obiekt 20), a wschodnią parę filarów, które w źródle nazwano kolumnami przyołtarzowymi zlikwidowano w czasach Metodego Terleckiego (tabl. 3.I).

(16 modułów i 80 stóp). Cerkiew miałaby mieć wysoką kopułę, opartą na czterech kolumnach lub filarach. Odległość od wewnętrznego lica południowej ściany do fundamentu południowo-zachodniego słupa pod kopułą wynosi 1,65 m – a odpowiednio odległość między naziemnymi częściami konstrukcji mogła wynosić 1,75–2,0 m. Wewnętrzna średnica kopuły wynosiłaby około 5 m. Analiza proporcji układu fundamentów dwóch zachodnich filarów względem zewnętrznych ścian wskazuje na bliskość myśli architektonicznej katedry chełmskiej do cerkwi z wydłużoną do góry kompozycją przestrzenną – wysoką smukłą kopułą - banią, jakie były rozpowszechnione na Rusi w 1. poł. XIII w. Wysokość ścian cerkwi miałaby być nie mniejsza niż 13,5 m, a wysokość cerkwi z kopułą (do podstawy krzyża) – blisko 25–27 m (ryc. 3.30). Cerkiew o takim wyglądzie funkcjonowała przynajmniej do końca XV w.

Druga połowa XV w., to czas funkcjonowania świątyni w stanie upadku. Po zniszczeniu Chełma przez Tatarów w 1499 r. cerkiew, jak opisują źródła, pozostawała w ruinie. W tym czasie mogło dojść do częściowego zniszczenia poszczególnych odcinków ścian świątyni.

2. W latach 1507–1533 nastąpiła przebudowa z inicjatywy biskupa Filareta Tarnowskiego (Obłaźnickiego). Rozebrano zachodnią nawę poprzeczną cerkwi włącznie z filarami podkopułowymi. Na ich osi wzniesiono nowy, poprzeczny mur czołowy cerkwi z nowym portalem perspektywicznym. Remont spowodował, że świątynia zmniejszyła się w rozmiarach. Najmniejszych zmian zaznała wschodnia część dawnej cerkwi. Z tego okresu pochodzi gotycki wątek fragmentów murów naziemnych, odkrytych w wykopie 5/B, 6/B i 7/B (obiekty 20–22, 33/2). W naosie wykopach od czasów Filareta i do czasów Metodego Terleckiego znajdowała się nie kamienna, ale drewniana podłoga. Przykrycie cerkwi było sklepione, oparte na dwóch starych filarach i ścianach bocznych, ponieważ „przewalone sklepienia" wspominane są po pożarze 1638 r. Świątynia była pokryta dachówką (tabl. 3.I).

3. W 1576 r. według źródeł pisanych, do murowanej cerkwi przed czołową fasadą z zachodu dobudowano drewniany babiniec (narteks) z dzwonnicą. W ten sposób budowla cerkwi stała się trójdzielną. Przybudowa babińca uwarunkowała podmurowanie głównego portalu (obiekt 38). Około tego czasu należy datować pojawienie się krypty nr 5, urządzonej przed głównym portalem, ale w granicach narteksu (babińca). Po zbudowaniu krypty 5 i złożeniu w niej pierwszego pochówku, nad kryptą w granicach babińca znajdowała się podłoga, wyłożona płytami piaskowca przeplatanymi z płytkami ceramicznymi. Około przełomu XVI/XVII w. pojawia się płyta nagrobna Teodora Seliwonowa. Okresowi złożenia drugiego pochówku w krypcie 5 odpowiadają ślady rozbierania kamienno-ceglanej podłogi w babińcu naprzeciw wejścia do krypty. O ile kamiennej nawierzchni w tym miejscu nie odnowiono, to dosyć szybko położono podłogę z drewna, założono nowy próg i wykonano rekonstrukcję obramienia samego otworu (obiekt 40, 20C). W czasie funkcjonowania drewnianego babińca jego ściany we wnętrzu otynkowano, o czym świadczą fragmenty tynku, odkryte na gotyckich murach – obiekty 20 i 21.

Później budynek cerkwi odnotował jeszcze trzy okresy budowlane, po czym rozebrano go i na jego miejscu wzniesiono obecną świątynię (tabl. 3.I).

3.5. Architektura katedry na tle budownictwa monumentalnego środkowo–wschodniej Europy

Przez dłuższy czas wyobrażenia na temat architektury katedralnej cerkwi Bogurodzicy w Chełmie opierały się wyłącznie na skąpych wzmiankach latopisowych (Александрович 2007: 136–153). Wzniesiona w czasie apogeum politycznego znaczenia Daniela, który przyjął w 1253 roku tytuł Króla Rusi, cerkiew Bogurodzicy w Chełmie miałaby uosabiać zarówno architektoniczne osiągnięcia dwóch ziem: Halickiej i Wołyńskiej, które weszły do państwa Daniela Romanowicza, jak i znane mu osiągnięcia europejskiej architektury końca XII – 1. poł. XIII w. (Петрик 2014: 183–189; Buko *et al*. 2014: 122, 148–149; Dąbrowski 2016: 285, 243–250).

Na początku XIII w. architektura środkowo-wschodniej Europy[28] otrzymała znaczący impuls dzięki poznaniu nowych rozwiązań konstrukcyjnych i form architektonicznych, które pojawiły się u schyłku kwitnącego etapu późnoromańskiego oraz dzięki rozpowszechnieniu nowatorskich, nowoczesnych idei architektury gotyckiej (Goss 2013: 158–166). Znaczny wpływ na budownictwo Czech, Polski, Węgier i Rusi mieli zachodnioeuropejscy i bizantyjscy mistrzowie, którzy aktywnie migrowali w poszukiwaniu nowych rynków pracy. Jednocześnie na terenach Europy środkowo-wschodniej od dłuższego czasu kształtowały się miejscowe szkoły budowlane, których początki sięgały XI w.

Przy analizie pozostałości cerkwi Bogurodzicy w Chełmie potrzeba uwzględniać możliwość wpływu na jej cechy architektoniczne i technologiczne kilku szkół budownictwa europejskiego końca XII – początku XIII w. Przede wszystkim chodzi o region, gdzie istniało budownictwo ceglane i gdzie oprócz cegły jako dominujący materiał budowlany wykorzystywano także kamień (zarówno w fundamentach jak i detalach dekoracyjnych). Po drugie – wykorzystanie technologii budowlanych ze skomplikowanymi warstwami fundamentowymi na szerokich fundamentowych platformach ze stopniowym zwężaniem szerokości konstrukcji od dołu do góry. Po trzecie – istotne są cechy architektoniczne – prostokątna bryła korpusu głównego w planie bez jasno wyrażonych dekoracyjnych występów w fasadach i wnętrzach, obecność wewnętrznych stopni oporowych i wyraźnie określony ołtarz główny, bogate wewnętrzne zdobienie świątyni: witraże, rzeźbione kamienne detale i małe formy (kielichy, rzeźby, cyboria). Ważną jest także funkcja cerkwi jako miejsca chowania zmarłych możnowładców, co jest charakterystyczne dla rezydencjonalnych, katedralnych i klasztornych świątyń Europy.

W środkowo-wschodniej Europie okres XII w. można określić jako przejściowy etap od późnego stylu romańskiego do wczesnego gotyku. Proces ten trwał od początku XIII wieku aż do początków XIV w., w zależności od politycznych i kulturalno-historycznych procesów w różnych krajach. Od początku XIII w. w Polsce (niemal jednocześnie na Śląsku, w Małopolsce, Wielkopolsce i na Pomorzu), rozpoczyna się intensywne budownictwo murowane z cegły, realizowane techniką wiązania wendyjskiego. Także w drugiej ćwierci XIII w. odbywa się, nie bez wpływu architektury zakonnej, zmiana

[28] Jako region Europy środkowo-wschodniej w tym wypadku rozumiemy grupę krajów, które w okresie IX–XII wieku trafiły do orbity cywilizacji chrześcijańskiej: Czechy, Polskę, Węgry, Ruś i następnie Litwę.

formy (w planie) absyd – zamiast tradycyjnych półokrągłych często wykorzystywało się proste zarysy wschodniej ściany części ołtarzowej, (tab. 3.III). W architektonicznym rozwiązaniu elewacji szeroko stosowano perspektywiczne i bogato dekorowane portale wejściowe. Wykonywane były zarówno z kamienia, jak i ze specjalnie formowanej cegły kształtowej. Cokoły ścian często mają typowe profilowanie murarskie. Wykończenia płaszczyzn lizen na fasadach ozdabiano pasami arkatury, przy czym w XIII w. arkadki przybierają kształt ostrołuku.

Jeden z najbardziej na wschód wysuniętych kościołów takiego typu to świątynia św. Jakuba w klasztorze dominikanów w Sandomierzu, założona w 1226 roku (budowę zakończono do 1241 r.), (Świechowski 2000: 10, 29). Jest to trójnawowa bazylika z wydłużonym ołtarzem (szerokość korpusu nawy wynosi 22,0 m), budowana z cegły o wymiarach 260–270 × 120–130 × 70–80 mm w technice wendyjskiej. Podobne, wielkorozmiarowe w planie świątynie są charakterystyczne dla klasztorów.

Można przypuszczać, że właśnie z terytorium Polski Daniel Romanowicz mógł zaprosić warsztat budowlany (strzechę), z doświadczeniem w zakresie surowca ceglanego. Analogicznie można przypuszczać, że grupa budowniczych mogła przybyć również z Królestwa Węgier, gdzie w tym czasie budowane były świątynie z cegły z bogatą, architektoniczną dekoracją kamienną. Choć większość z nich została zrujnowana podczas mongolskiej inwazji w 1241 r. (jak królewska rezydencja w Obudzie), to badania archeologiczne dają szerokie pole dla porównywalnej analizy architektonicznej w przyszłości (Buko *et al*. 2014: 22–24). Niewykluczone, mając na uwadze latopisową wzmiankę o zaproszeniu przez Daniela majstrów Niemców i innoplemieńców, że grupa budowniczych (strzecha), z doświadczeniem w ceglanym budownictwie mogła pochodzić spośród niemieckich kolonistów lub z miast na prawie niemieckim.

Całkiem prawdopodobnym pochodzeniem majstrów może być i Kijów, gdzie pojawienie się zachodniej techniki budownictwa z cegły romańskiej datuje się na lata 30. XIII w. i wiąże z osobą księcia Daniela Romanowicza, który sprawował wówczas władzę, albo z przybyłymi wtedy z Polski budowniczymi, powiązanymi z zakonem dominikańskim (Раппопорт 1989: 207–211). W Kijowie w owym czasie, w technice cegły romańskiej na wapienno-piaskowej zaprawie zupełnie przebudowano znaną rotundę z XII w., na północ od cerkwi Dziesięcinnej, odnowiono sobór Monastyru Pieczerskiego i inne budowle. Uciekając przed nawałą wojsk Batu-chana, budowniczowie mogli zatrzymać się na Wołyniu, a następnie w Chełmie. Co prawda M. Malewska, rozpatrując problem pojawienia się i stosowania romańskiej cegły w Zachodniej Rusi, uważa, że ci majstrowie albo zginęli, albo zdążyli powrócić do Polski, a Daniel Romanowicz w połowie XIII w. znowu zaprosił na Wołyń budowniczych z Polski. Polska w drugiej ćwierci XIII w. stała się krajem budownictwa ceglanego z następujących przyczyn:

1) przybycia dominikanów z Lombardii, którzy znali technikę budownictwa ceglanego,
2) braku większej liczby kamieniołomów, jednoczesnej obecności wielu gatunków glin przydatnych do produkcji ceramicznej,
3) konieczności zmiany drewnianych budowli na murowane (Малевская 1989: 214).

Odnośnie prostokątnego zakończenia części ołtarzowych na terytorium Rusi, to znane są trochę wcześniejsze świątynie, niż cerkiew w Chełmie, które mają podobne prostokątne absydy: w Grodnie (tzw. Dolna cerkiew z końca XII w. na Zamku),

w Smoleńsku (kon. XII – pocz. XIII w.) i w Połocku (Раппопорт 1982: 1–47: 81–93, 103). Prostokątne zakończenia bocznych absyd charakterystyczne są także dla cerkwi wołyńskiej szkoły architektonicznej z końca XII–XIII w.

Ale główną uwagę warto skoncentrować na miejscowych tradycjach budowlanych Zachodniej Rusi. Otóż jądrem królestwa Rusi Daniela Romanowicza stały się Księstwa Wołyńskie (Włodzimierskie) i Halickie, połączone w jeden organizm państwowy (księstwo Halicko-Wołyńskie), jeszcze przez jego ojca Romana Mścisławowicza w 1199 roku.

Działalność budowlana na terenach ziemi halickiej i wołyńskiej, które weszły następnie do państwa pod koroną Daniela, rozpoczęła się jeszcze w XI w., ale najaktywniejsza faza budownictwa na tych ziemiach datuje się na połowę XII w. Do końca XII w. budownictwo na Wołyniu i na ziemi halickiej rozwijało się równoległymi szlakami. Na Wołyniu, który od końca X w. znajdował się w ścisłej, politycznej zależności od Kijowa, rozwijało się budownictwo ceglane – z początku w tradycyjnej, bizantyjskiej technice murowania z plinfy (cegła płytowa), a następnie z wielkoformatowej cegły palcówki. Pojawienie się w pierwszej połowie XII w. na terytorium ziemi halickiej licznych budowli, murowanych z ciosanych kamiennych bloków (z początku świątyń, a potem umocnień i pałaców), doprowadziło do uformowania nowej tradycji budowania z ciosanego kamienia (ryc. 3.31). Różnice w wykorzystaniu materiałów budowlanych i technologii w księstwach Halickim i Włodzimierskim wyraźnie uwidoczniły się w drugiej połowie XII – na początku XIII w. (Могитич І., Могитич Р. 1990: 59, ryc. 2). Charakterystyczne rysy wykorzystania materiałów budowlanych i technologii pozwalają wydzielić u schyłku XII i w pierwszej połowie XIII w. w pełni ukształtowane szkoły architektoniczne: wołyńską (P. Rappoport datuje pojawienie się szkoły wołyńskiej nie wcześniej niż XIII w. (Раппопорт 1986: 59, 66) i halicką (Pełeński 1914: 129; Лукомський 2007: 271).

Formy architektury cerkiewnej ziem halickiej i wołyńskiej, mimo technologicznych różnic, mają także i wspólne cechy, charakterystyczne dla kijowsko-bizantyjskiej tradycji planowania i architektury. Jest to panujący typ czterofilarowych świątyń na planie krzyża z trzema absydami od wschodu, zakończonych przeważnie jedną centralną kopułą na cylindrycznym bębnie.

Katedralne cerkwie z XI–XII w. miały jednak bardziej skomplikowaną planowo-przestrzenną kompozycję. W planie – były to zaawansowane świątynie z galeriami i kilkoma absydami od wschodu, z przybudowanymi i wbudowanymi kaplicami-grobowcami oraz schodkowymi wieżami.

W Haliczu i Włodzimierzu niemal jednocześnie (1157 r. – Halicz, 1160 r. – Włodzimierz), zbudowano dwie biskupie katedry pod wezwaniem Bogurodzicy (Zaśnięcia Bogurodzicy, sobory Uspieńskie). Są to krzyżowo-kopułowe świątynie z trzema absydami i wydłużonym na osi zachód-wschód głównym bokiem budowli. Włodzimierska katedra jest sześciofilarowa, podczas gdy cerkiew Bogurodzicy w Haliczu , pierwotnie będąc zbudowana jako sześciofilarowa, następnie została zmieniona na czterofilarową w planie kompozycję z galeriami, otaczającymi główny korpus budowli z trzech stron (Лукомський 2007: 283–285) (tabl. 3.III). Według analizy historyczno-architektonicznej soboru Uspieńskiego w Haliczu świątynia ta miałaby być najprawdopodobniej pięcioszczytową, albo jednoszczytową z dwiema bocznymi

wieżami (Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В., 2003: 101–113). Podobną miałaby być i kompozycja Uspieńskiego soboru we Włodzimierzu – centralna kopuła i dwie wieże na zachodniej fasadzie, jednak zostały one zdemontowane podczas rekonstrukcji w końcu XIX w. (Терський 2010: 121–123).

W Księstwie Halickim razem z tradycyjnymi dla bizantyjskiego budownictwa cerkiewnego czterofilarowymi świątyniami spotyka się również inne typy: rotundy, tetrakonchosy, świątynie krzyżowe, bazyliki nawowe. Jednak te świątynie drugiej połowy XII–pocz. XIII w. zachowane są przeważnie na poziomie fundamentów i dolnych odcinków ścian, co komplikuje możliwość formułowania jednoznacznych wniosków co do ich kształtu architektonicznego.

Najlepiej zachowanym zabytkiem halickiej szkoły architektonicznej jest cerkiew św. Pantelejmona z końca XII w. w pobliżu dzisiejszego Halicza. Choć straciła pierwotne zwieńczenie[29], daje wyobrażenie o stylistyce architektury, jaką osobiście oglądał młody Daniel Romanowicz (ryc. 3.31). Doskonały i wyrafinowany wystrój architektoniczny oraz kompozycyjne rozwiązanie głównego portalu perspektywicznego i drzwi południowych, powściągliwa i monumentalna architektura fasad cerkwi ma najbliższe analogie w późnoromańskiej, cysterskiej architekturze Centralnej Europy (tzw. „styl kwitnący"). Ta stylistyka, która miała zupełnie europejskie oblicze, skala i wysoka jakość budowlanej kultury wykonania, stała się dla Daniela, jako ambitnego władcy i kontynuatora dzieła swego ojca Romana, wzorcem dla architektonicznego programu budownictwa sakralnego w Chełmie.

Na terytorium Halicza i ziemi halickiej na początku XIII w. wznoszono liczne świątynie, których budowniczowie wykorzystywali udoskonalone technologie budowlane: sporządzanie warstwowych fundamentów z różnego typu wypełnieniem i wykorzystaniem miejscowych materiałów budowlanych do konstrukcji fundamentowych, sporządzanie oddzielnych poduszek pod podkopułowe filary (zamiast rozpowszechnionego w XII w. taśmowego systemu fundamentów), czy zakładanie fundamentów osobnymi odcinkami. Ewolucja form architektonicznych również wskazuje na ich zgodność z ogólnoruskimi tendencjami: zmniejszeniem rozmiarów cerkwi w planie, zwiększeniem proporcji wysokościowych oraz tworzenia całościowych kompozycyjnie kubatur świątyń z jedną kopułą.

Wołyńska szkoła architektury uformowana została na bizantyjskich tradycjach szkoły kijowskiej. Dla pierwszych świątyń Wołynia charakterystyczna była tradycyjna dla Rusi sześciofilarowa kompozycja krzyżowo-kopułowa, której ukoronowaniem jest sobór Uspieński we Włodzimierzu. Jednak we Włodzimierzu wznoszono również świątynie bez filarów, a następnie (w 2. poł. XII w.) upowszechniają się świątynie czterofilarowe, jednokopułowe (Włodzimierz, Łuck). Jednocześnie badacze od dawna zauważyli intensywne wznoszenie na Wołyniu od pocz. XIII w. oryginalnych planowo-przestrzennych typów budowli, które charakterystyczne są przede wszystkim dla architektury europejskiej – rotund i wież-donżonów. Ta różnorodność typologicznych form budowli szczególnie wyraźnie rozwinęła się właśnie wtedy, kiedy Wołyń aktywnie wszedł w orbitę europejskich procesów politycznych i kulturowych. I właśnie

[29] Obecnie widzimy współczesną rekonstrukcję kopuły i dachów, bez nawiązania do pierwowzoru, wykonaną pod koniec XX w.

z dynastią Romanowiczów: z postacią Romana Mścisławowicza, jego synów Daniela Romanowicza i Wasylka Romanowicza, a także ich potomków wiąże się epoka rozkwitu średniowiecznej architektury Wołynia (tabl. 3.III).

W XIII w. na terytorium Wołynia i Halicza zjawia się nowy typ cegły o formacie 250 × 120 × 80 mm – tzw. romańskiej, wielkoformatowej cegły palcówki. Zmienia się odpowiednio, także i technologia ceglanego budownictwa murowanego. Właśnie w tym czasie, od 1199 roku, kiedy Roman Mścisławowicz opanowuje Halicz, następuje wzajemne oddziaływanie budowlanych zrzeszeń i budowniczych-architektów Księstwa Halickiego i Wołyńskiego. W ten sposób powstają warunki do przeniesienia pewnych tradycji budowlanych i architektonicznych z Halicza na Wołyń i odwrotnie. Chełm – królewska stolica Daniela Romanowicza, był tym miastem, gdzie najpierw stały się możliwe wyraźne przejawy właśnie takiego połączenia.

Nowe technologie budowlane, budowle fortyfikacyjne i obronne, przetestowane po raz pierwszy w Chełmie, aktywnie rozpowszechniają się po całym terytorium królestwa Rusi. Wieże-donżony, które budowała dynastia Romanowiczów w ciągu XIII w., zyskały w literaturze nazwę wołyńskich wież (Раппопорт 1952: 202–223). Wendyjskie wątki murarskie powszechnie spotyka się na ziemi wołyńskiej w XIII – na początku XIV w. Ważnymi zabytkami o takiej technice murowania są: Mychajliwska cerkiew i cerkiew-rotunda św. Wasyla we Włodzimierzu, datowane na drugą połowę XIII w. (Антипов 2000: 110–113, 128–132), a także kaplica na wieży w Stołpiu koło Chełma. Możliwe, że z intensywnym budownictwem Daniela Romanowicza związane jest szybkie rozpowszechnienie cegły romańskiej po całym terytorium Królestwa Rusi – od Kijowa do Halicza, zarówno na obiektach z czasów Daniela, jak i jego następców. P. Rappoport również wiązał rozpowszechnienie tej cegły na Rusi bezpośrednio z działalnością Daniela oraz z zakonem dominikanów (Раппопорт 1989: 207–211).

Czas po mongolskiej inwazji na Ruś w latach 1238–1241 dość długo w środowisku naukowym uważano za okres upadku i zaniedbania. Jednak badania ostatnich dziesięcioleci – zarówno archeologiczne jak i historyczno-architektoniczne pokazały, że w tym okresie trwało intensywne budownictwo cerkiewne na tych terytoriach Rusi, które aktywnie odradzały się po wtargnięciu Mongołów. W tym czasie szczególną intensywnością odznacza się budownictwo w zachodnich i północnych rejonach Rusi, zwłaszcza na terytorium królestwa Rusi i ziemi nowogrodzkiej. Tutaj budownictwo czynnie wykorzystuje nowe materiały i tendencje architektoniczne ówczesnego budownictwa europejskiego (Антипов 2000: 3–6).

Jednocześnie w takich znaczących stołecznych centrach, jak Kijów, Czernihów, Halicz, aktywność budowlana wyraźnie spada. Ogółem na Rusi odbywa się zmiana podejścia do architektonicznych programów budownictwa sakralnego: przeważają typy jednoabsydowych czterofilarowych (a często i bez filarowych) świątyń, filary zbliżają się do ścian zewnętrznych w celu zachowania przestrzeni kwadratu podkopułowego przy zmniejszeniu ogólnej szerokości głównej kubatury cerkwi, zmniejsza się także liczba dekoracji na fasadach, ale większą uwagę zwraca się na wystrój wnętrza.

Do wymownych przykładów architektury cerkiewnej tego okresu (niewielka ilość budowli zachowana do naszych czasów, w większości została przebadana archeologicznie), można zaliczyć cerkiew św. Borysa i św. Gleba w Rostowie, cerkwie

Nowogrodu: św. Mikołaja (na Lipnie), św. Michała Archanioła („na Targowicy"), a także – cerkiew w Spasie koło Ławrowa, zamkową kaplicę w Nowogródku i inne (tabl. 3.III).

Natomiast od połowy XIV w. w monumentalnym budownictwie Rusi Zachodniej i Litwy zaczęto stosować wielkoformatową gotycką cegłę o grubości 9–10 cm, a także krzyżową lub gotycką technikę murowania: wozówka – główka – wozówka (Трусов 1988: 86–88).

Szczególną uwagę przy poszukiwaniu wpływów architektury Chełma na budownictwo regionu należy zwracać na badania architektury Rusi Czarnej i Litwy, które miały nie tylko ścisłe związki polityczne z królestwem ruskim i dynastią Romanowiczów, ale i czasowo znajdowały się pod ich panowaniem. Dla architektury Grodna, Nowogródka, Wilna schyłku XIII i XIV w. również jest charakterystyczne wykorzystywanie romańskiej i gotyckiej cegły palcówki, a także technologii murowania w systemie wendyjskim i gotyckim oraz lakoniczność i powściągliwość form architektonicznych.

Odnalezienie pozostałości cerkwi Bogurodzicy daje możliwość zupełnie odmiennie spojrzeć na procesy architektoniczne na Wołyniu i w regionie w połowie XIII w. Na terytorium państwa halicko-wołyńskiego był to jeden z pierwszych przykładów zastosowania takiej postępowej, w tym czasie, techniki budowlanej. Jednocześnie, jak i w całej architekturze ziem zachodnio ruskich, nowo odkryty zabytek miałby tradycyjnie łączyć bizantyjsko-kijowską formę architektoniczną i zachodnioeuropejską (romańską) technikę i technologię budownictwa. Poprzez konstrukcyjne cechy fundamentów (punktowy charakter filarów, brak występów pod pilastry lub lizeny, różnice w konstrukcji oporów i ścian, trójwarstwową pionową strukturę fundamentów), odkryty w Chełmie zabytek należy do kręgu wyjątkowych obiektów z XIII w.

Z dużym prawdopodobieństwem możemy przypuścić, że cerkiew Bogurodzicy w Chełmie i cerkiew św. Jana Złotoustego oraz inne (nie odnalezione lub w trakcie badań), świątynie miasta stały się wzorcami dla rozwoju architektury Królestwa Rusi (od Karpat do dolnego biegu rzeki Bug) w drugiej połowie XIII w.

Wyniki badań pokazują, że odkryta budowla katedralna w Chełmie pod względem rozwiązań architektonicznych i zastosowanej technologii budowlanej, jest nowatorskim i wyjątkowym dla swojego czasu obiektem na terenach zachodniej Rusi i sąsiedniej wschodniej Polski, a jej odsłonięte relikty wymagają dalszych, pogłębionych badań, konserwacji oraz udostępnienia dla turystów.

Резюме

Вперше здійснено польсько-український науковий проект, метою якого є відкриття та спільні дослідження відомого з літописів катедрального собору Богородиці XIII століття, який має велике історичне значення. Проведено міждисциплінарні поверхневі обстеження (георадар, інспекційна камера, свердління) та розкопки, метою яких є локалізація катедрального храму (відомого винятково із писемних джерел).

Впродовж 2013–2014 рр. розплановано 9 археологічних розкопів в межах базиліки та 1 у криптах. Виконано документацію фотографічну та графічну, ідентифікуючи будівельні елементи та виконуючи їхні детальні обміри. Крім

цього, здійснено архітектурне зондування. Проведено також дослідження у трьох криптах (№ 1, 4, 5), в результаті чого стало доступне зондування стін, тиньків та долівок.

Виявлено рештки споруди XIII ст. (релікти фундаментів) та фрагменти наземних стін катедральної церкви Богородиці, побудованої у Холмі королем Данилом Романовичем. Знайдено значну кількість знахідок, датованих від XIII до XX ст., пов'язаних із будівництвом та експлуатацією святині (уламки керамічного начиння, рештки долівкового покриття із керамічних плиток, фрагменти керамічних дахівок, брилки тиньку з поліхромією, нечисленні уламки вітражного скла, профільована цегла, декоративні деталі з каменю, а також фрагменти одягу, монети та інше).

Виявлені під час археологічних досліджень об'єкти свідчать, що маємо справу зі спорудою, побудованою із цегли-пальцівки розмірами 260–270 × 120–125 × 80–85 мм. Техніка спорудження стін храму (романський тип цеглин, венедський спосіб кладки муру) значно відрізняється від технік, якими послуговувалися у цей період в інших містах Русі. Це одна із перших більших катедральних споруд східного обряду, побудована на засадах якісно нової технології.

Ідентифікація археологічних матеріалів дозволила сформулювати гіпотезу про первісну архітектурну структуру та планіграфію катедрального храму у XIII ст. Церква складала у ширину 14 м і у довжину понад 22 м. Орієнтована по осі схід–захід. Детальний план церкви можна простежити лише у її західній частині. Це був тринавовий храм із колонами між головною та бічними навами. Відстань між зовнішніми стінами і колонами складала 1,75–2,0 м, внутрішній діаметр купола на колонах – приблизно 5,0 м. Архітектурно-просторова структура та форма святині повстали на основі двох видовжених прямокутних частин – тринавової, чотириколонної частини для парафіян та вівтаря. Унікальною рисою цієї споруди є те, що вона мала прямокутний в плані контур апсиди.

Спосіб будування фундаментів храму в окремих його частинах є різний: зовнішні стіни посаджено на фундамент із колотих брил піщаника, укладених в рові та зміцнених крейдяно-глиняним "розчином" (у нижніх шарах) та вапняно-піщаним розчином (у верхніх шарах). Фундаменти колон виконано з піщаника, зміцненого вапняно-піщаним розчином. Ширина фундаменту складала біля 2,0 м, а основ колон – 2,3 × 2,3 м. Фундаменти церкви закладено на природному лагідному схилі, в заселеному місці, де зафіксовано сліди пожежі.

Стіни храму виконано в романській венедській техніці мурування. Наземна частина зовнішніх стін мала горизонтальний виступ як ззовні, так і зсередини. Ширина муру над горизонтальним виступом складала 1,22–1,24 м. Товщина стін, спосіб кладки, міцний високоякісний розчин свідчать, що центральна частина споруди могла бути висока. Зовнішню поверхню стін не потиньковано, а зовнішні шви між цеглинами старанно викінчено. Рештки мурів свідчать, що їх збудовано без пілястрів. В середній частині західної стіни знаходився головний центральний вхід до храму у формі перспективного порталу, оздобленого обрамленням. Портал у нижній частині ззовні виконано із цегли, з внутрішнього

боку він мав обрамлення, що складалося із блоків білого вапняку. Збережені фрагменти кам'яного блоку свідчать, що він мав різьблений профіль. Перед порогом входу до церкви укладено долівку із цегли пальцівки. Деякі із цеглин пальцівок у стінах мають зелену чи сіро-зелену полив'яну поверхню. Найбільшу кількість полив'яних цеглин відзначено в межах горизонтального виступу. Долівка найдавнішого храму, викладена із зелених та жовтих полив'яних керамічних плиток, на жаль, не збереглася „in situ" на жодній із досліджених ділянок.

Відкритий об'єкт - багатошаровий і містить, окрім реліктів катедрального церкви XIII ст., пізніші будівельні субстанції, часто "перемішані" із похованнями (XIV, XV і, особливо у великій кількості – XVI–XVII століття).

Згідно з архітектурно-археологічними дослідженнями та порівнянням їхніх результатів з аналізом писемних джерел можемо в історії катедральної церкви, побудованої Данилом Романовичем, виділити дві основні фази.

Фаза 1 – будівництво храму після пожежі міста та перший етап його існування (з 1256 р. до XV ст.). Святиню безперервно використовували для цілей сакральних та для захоронення померлих. Прикладом великого пошанівку для найдавніших поховань слугує поховання № 26 у південній наві, яке в ході пізніших перебудов собору, перекрито аркою, встановленою між стіною і колоною (конструкцію виконано готичною кладкою але із романської цегли).

Фаза 2 – з XVI-до початку XVII століття. За часів єпископа Філарета (1507–1533) храм значно перебудовано. Розібрано західну стіну церкви і дві колони. На їхньому місці у готичній традиції побудовано нову стіну із вхідним порталом. У 1573 р. побудовано новий дерев'яний нартекс з дзвіницею.

Результати досліджень ілюструють, шо виявлена кафедральна споруда XIII ст., її архітектурне та будівельне рішення відповідали інноваційним, як на свій час, технологіям. Об'єкт слід визнати унікальним для архітектури Східної Європи.

Summary

For the first time the Polish – Ukrainian project has been carried out with the aim of recognize known from the chronicles the cathedral church of Bogurodzica (Mother of God) from the 13th century. Interdisciplinary, non-invasion prospections (georadar, camera's inspection/ endoscope/ infrared camera and drilling) as well as archaeological excavations were done with a view to finding and identifying the location of the cathedral church, known until present only from the written sources.

So far 9 archeological trenches have been located inside the basilica and 1 in the crypts. The photographic and drawing documentation has been carried out identifying building substances and taking detailed measurements. Moreover, architectonic pits have been accomplished. The exploration of three crypts has also been made (no. 1, 4, 5), which allowed to do survey research of walls, plaster and floors.

An architectonical structure from the 13th century was discovered – relicts of foundations and fragments of ground walls of the Cathedral Mother of God's (Orthodox church) built in Chełm by King Daniel Romanovich. A great number of finds

dating from the 13th to the 20th centuries, connected with building and using the sanctuary were found (pottery, ceramic floor tiles, ceramic roof tiles, fragments of plasters with polychrome, fragments of stained glass, profiled bricks, stone's ornamental details as well as fragments of clothing, coins and others). Substances revealed in archaeological trenches show that we deal with the structure built of Gothic brick of 260–270 × 120–125 × 80–85 mm. The technology of the church wall building (Roman- type bricks, Monk-way of wall bond) differs significantly from the technology used at the same time in other towns of Rus. It is one of the first bigger cathedral structures of Eastern (Ortodox) Rite built in new technology.

Identified archeological materials allow us to propose a hypothesis on the original architectonic and planning structure of the cathedral in the 13th century. The Orthodox church was 14 m wide and more than 22 m long. It was east – west oriented. The precise plan of the temple may be read only in its western part. It was a three-aisled church with pillars between the main and the lateral aisles. The distance between the outer walls and the pillars was 1,75–2,0 m, the inside diameter of the dome on the pillars was about 5,0 m. The architectural -spatial layout and the appearance of the basilica were formed on the basis of two lengthened rectangular parts – three-aisled four-pillared part for the faithful and the chancel. The unique feature of this old Russian structure is that it had in its plan a rectangular plan of the apse.

The character of building the foundations of the church differs in its particular parts: the outer walls were located on the foundation of broken sandstone blocks laid in a ditch and bonded with chalky – clayey mortar (in the lower layers) and on the sand – lime mortar (in the upper layers). The foundations of the pillars were made of sandstone bonded with the sand – lime mortar. The foundation wall was about 2,0 m wide and the basis of pillars was 2,3 × 2,3 m. The foundations of the Orthodox church were made on a natural gentle slope in the settlements where traces of fire were recorded.

The walls of the church were made in the Romanesque Monk technique of the brick bond using a specific way of placing them in the wall – diagonally (not at right angle), in different layers. The ground part of the outer walls of the Orthodox church had a horizontal corbel from the outside and inside. The width of the wall above the corbel was 1,22–1,24 m. The wall thickness, the way of placing bricks, firm and of high quality mortar indicate that the central part of the structure could have been high. The outer wall surface was not plastered and the outer joints between bricks were well-made. The remains of the walls show that they were built without pilasters. The main entrance to the temple was in the middle part of the western wall in the form of a perspective portal decorated with framing. In the lower part from the outside the portal was made of bricks and from the inside part it was framed with the white lime blocks. The preserved fragments of a block of stone indicate that it had a carved profile. In front of the entrance threshold to the Orthodox church flooring made of Gothic brick was laid. Some of the Gothic bricks in walls have a green or grey-green glazed surface. The greatest number of glazed bricks may be found in corbels. Unfortunately, the flooring of the oldest temple which was made of green and yellow glazed ceramic tiles was not preserved 'in situ' (on site) in any studied fragment.

The discovered structure is multilayered and apart from relics of the cathedral of the 13th century it contains later building structure which was often mixed with burials (from the 14th, 15th and particularly the 16th and17th centuries in quantity).

According to archeological and architectural data as well as comparing its results to the analysis of the written sources, we may single out two main phases of the history of the Orthodox church built by Daniel Romanovich.

Phase No.1 – building the ortodox church after the town fire and the beginning of its existence (from 1256 up to the 15th century). The sanctuary was then continuously used for sacred purposes and for burying the dead. An example of great respect for the chronologically oldest graves is the maintenance of burial No.26 located in the south aisle, which was covered with an arch connecting the pillar and the wall while the temple was later converted (the construction was made of Gothic bond but from Roman brick).

Phase No.2 – from the 16th to the beginning of the 17th century. In the times of bishop Filaret (1507–1533) the ortodox church was significantly rebuilt. The west wall of the church and two pillars were pulled down. A new wall in the Gothic tradition with the entrance portal was built at that place. In 1573 a new wooden narthex with a belfry was erected.

The results of the research show that the first cathedral of the 13th century, its architectural and building techniques preserve innovative technology for its time. Due to this fact it should be considered as unique for Eastern Europe.

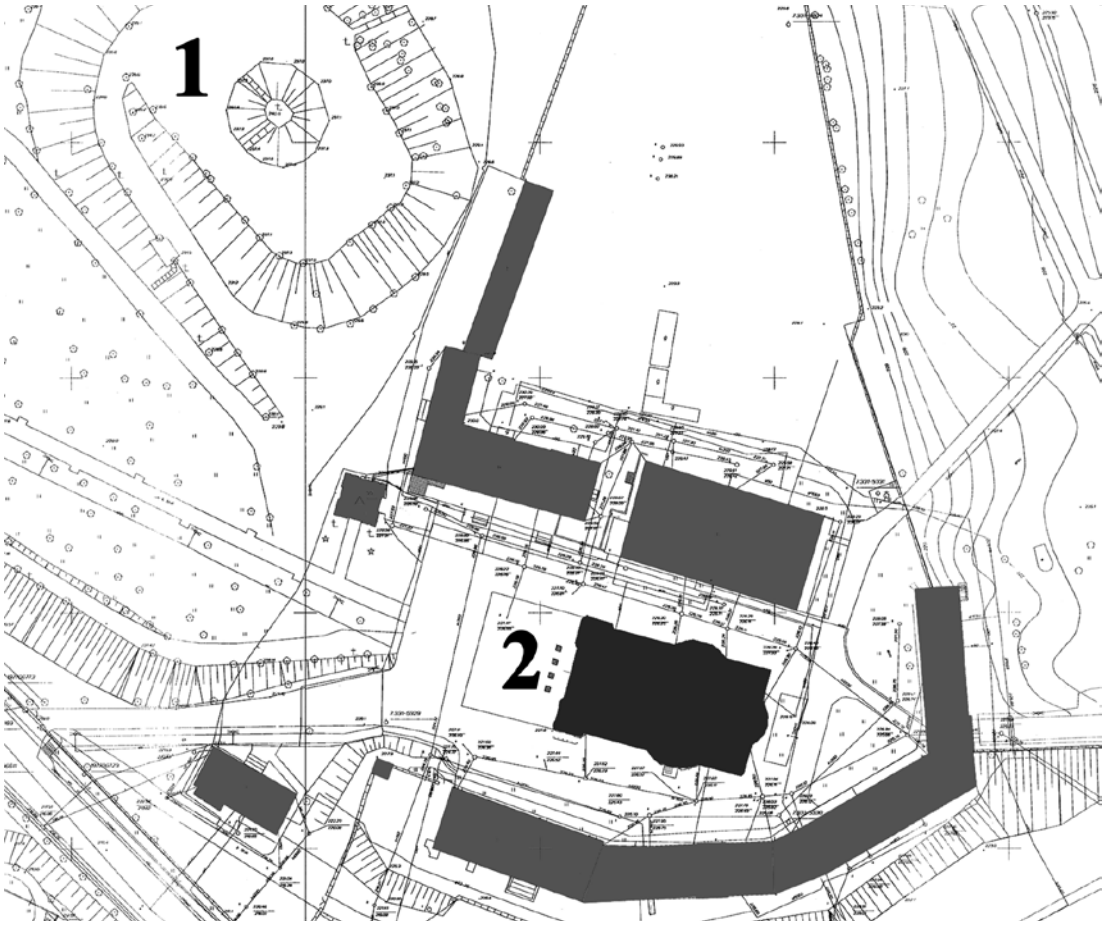

Ryc. 3.1. Wzgórze Katedralne w Chełmie. Plan w skali 1: 1000. 1 – Wysoka Górka – miejsce rezydencji Daniela Romanowicza, 2 – bazylika pw. Narodzenia NMP – w miejscu cerkwi katedralnej z XIII wieku. Rys. W. Petryk

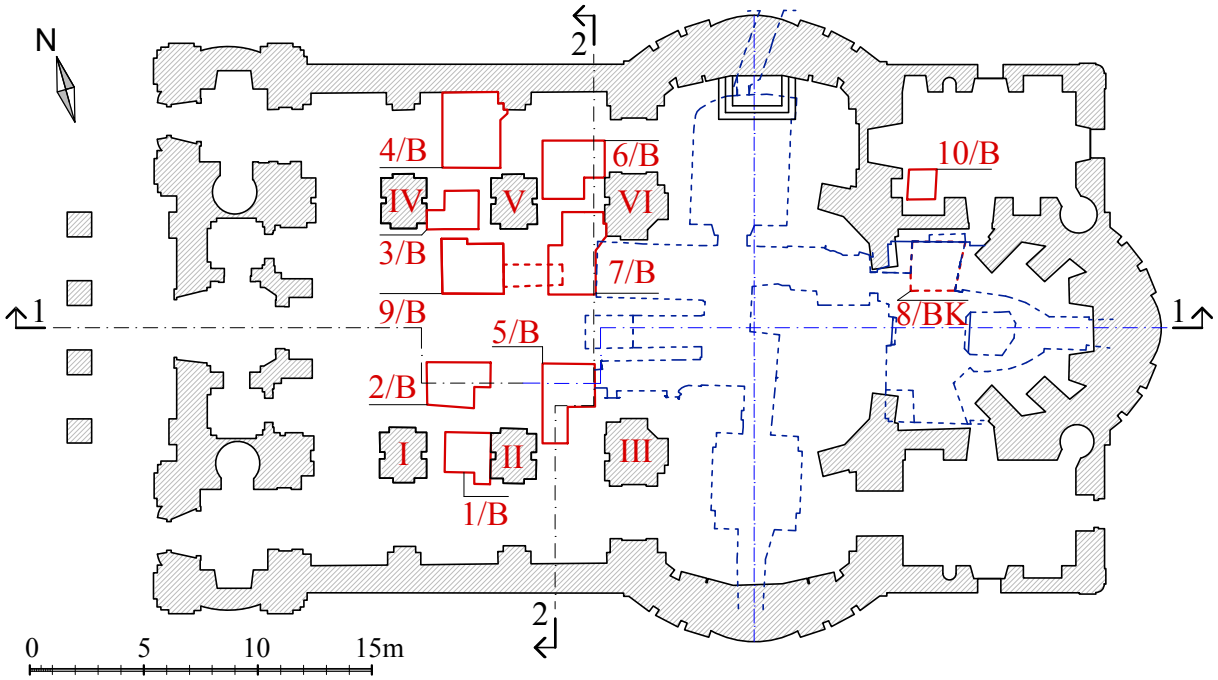

Ryc. 3.2. Schemat rozmieszczenia wykopów w latach 2013–2014.
Rys. i przerys komp. W. Bewz

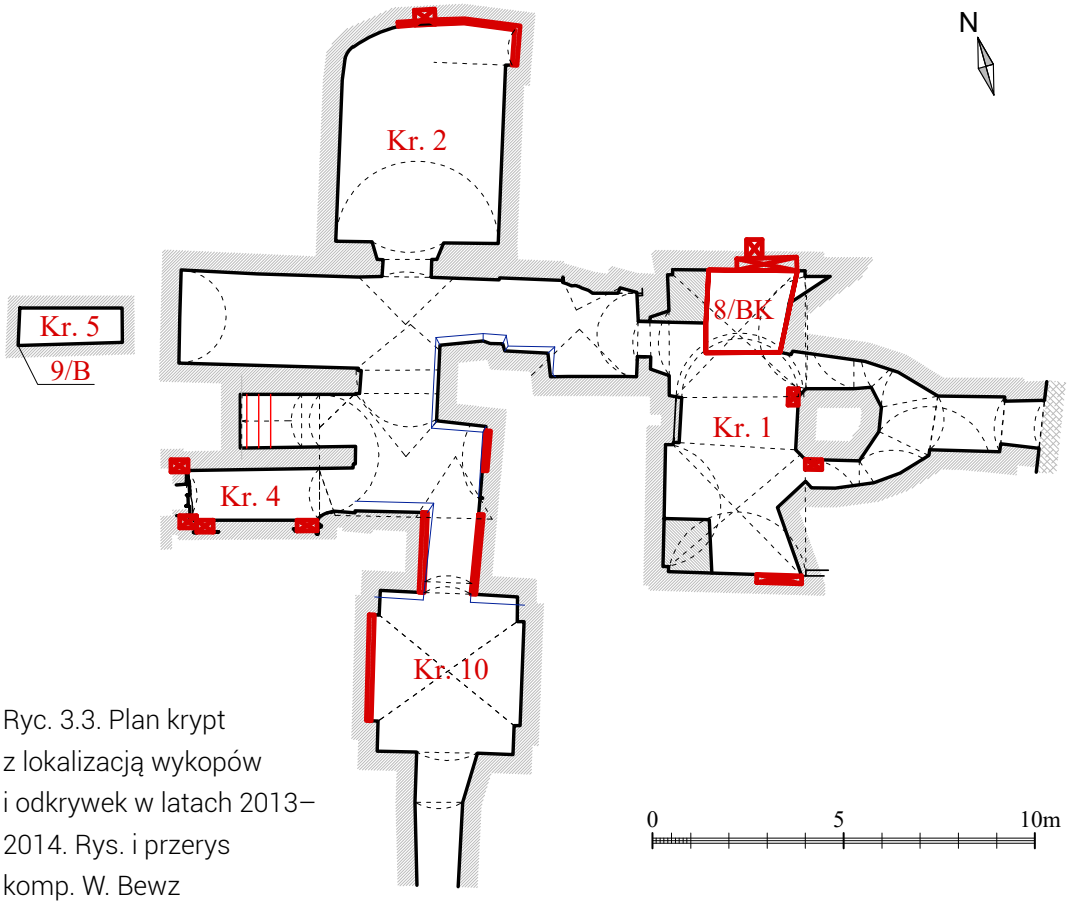

Ryc. 3.3. Plan krypt z lokalizacją wykopów i odkrywek w latach 2013–2014. Rys. i przerys komp. W. Bewz

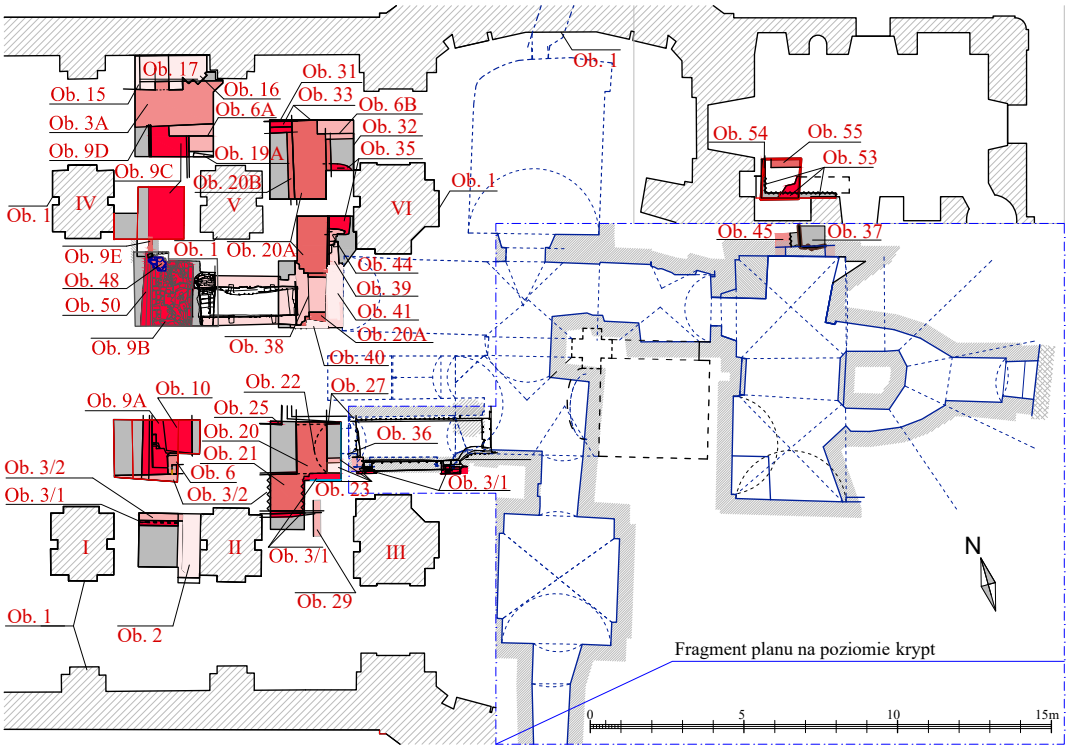

Ryc. 3.4. Plan wykopów 1/B–7/B, 9/B i 10/B z numeracją obiektów. Rys. i przerys komp. W. Bewz

Ryc. 3.5. Wykop 1/B. Południowe lico obiektu 3/1, znajdującego się pod obiektem 3/2, z przyległą stratygrafią (po lewej) i obiektem 2 (po prawej). Fot. S. Gołub

Ryc. 3.6. Wykop 2/B. Różnoczasowe mury w końcowym etapie odsłonięcia. Widok z zachodu. Fot. S. Gołub

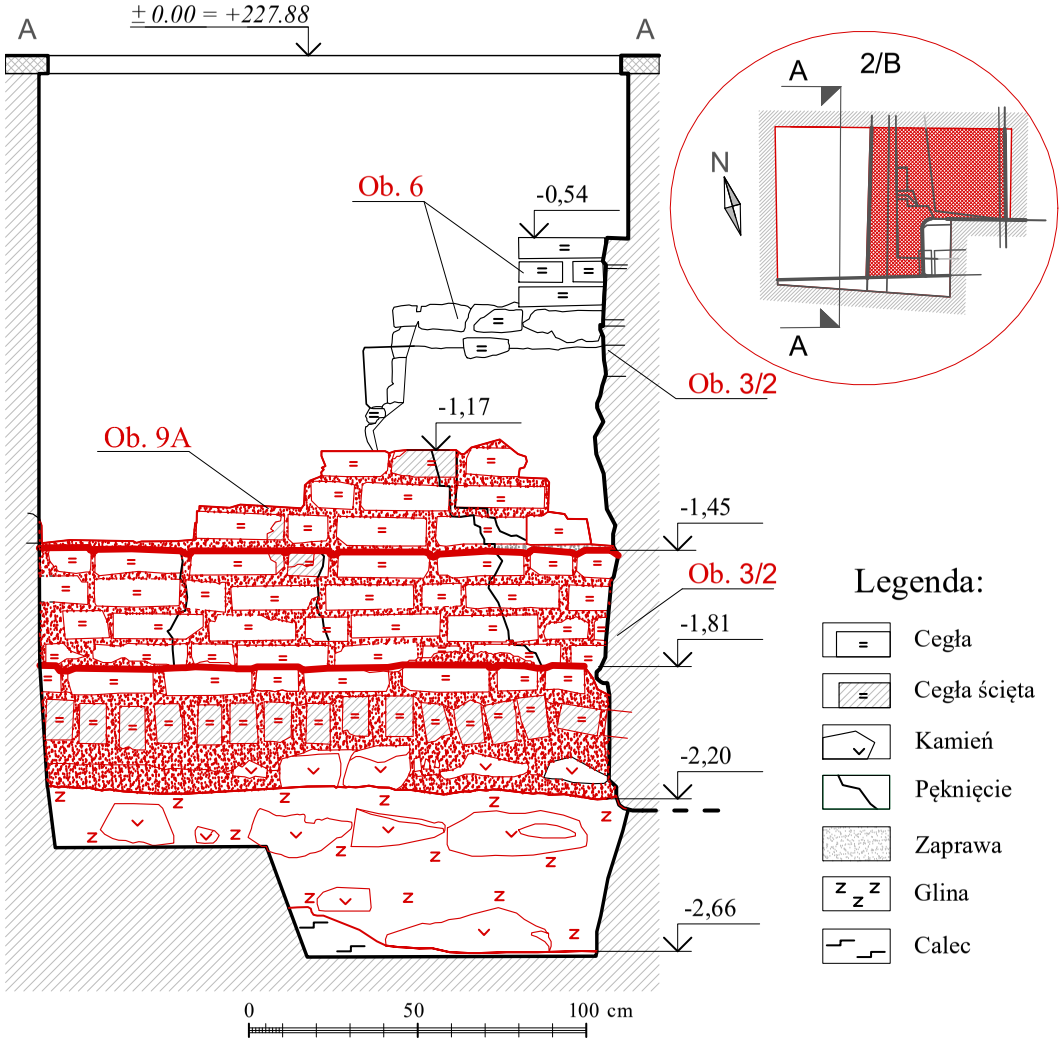

Ryc. 3.7. Wykop 2/B. Zachodnie lico obiektu 9. Rys. J. Łukomśkyj, przerys komp. W. Bewz

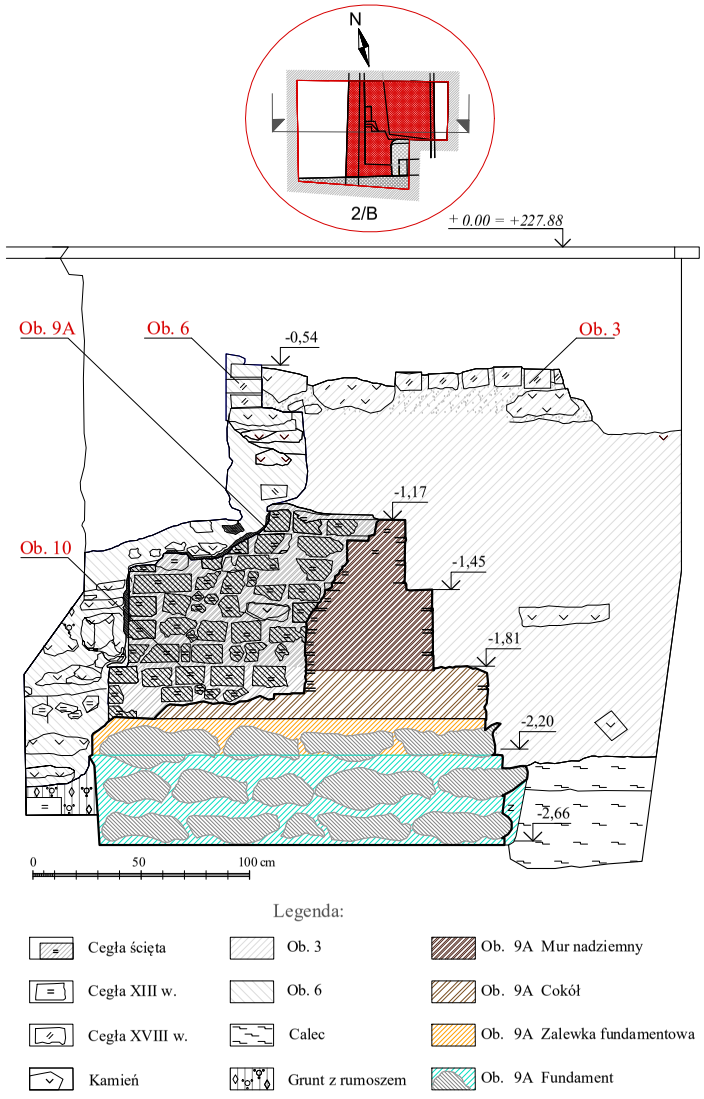

Ryc. 3.8. Wykop 2/B. Przekrój poprzeczny 2–2 .
Rys. J. Łukomśkyj, przerys komp. W. Bewz

Ryc. 3.9. Wykop 3/B. Obiekt 9 w przekroju. Widok od południa. Fot. J. Łukomśkyj

Ryc. 3.10. Wykop 3/B. Dostawiony występ lizeny (?) do muru zachodniego cerkwi z XIII wieku. Widok od strony północno-zachodniej. Fot. J. Łukomśkyj

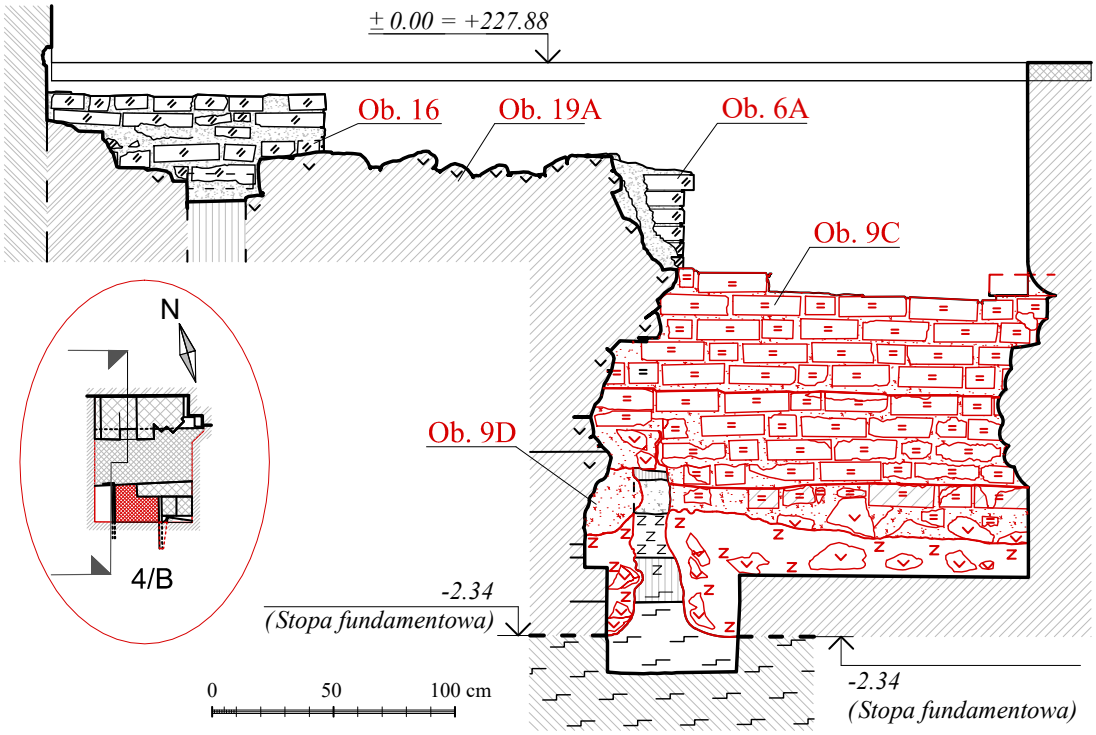

Ryc. 3.11. Wykop 4/B. Przekrój 1–1. Zachodnie lico obiektu 9. Rys. J. Łukomśkyj, przerys komp. W. Bewz

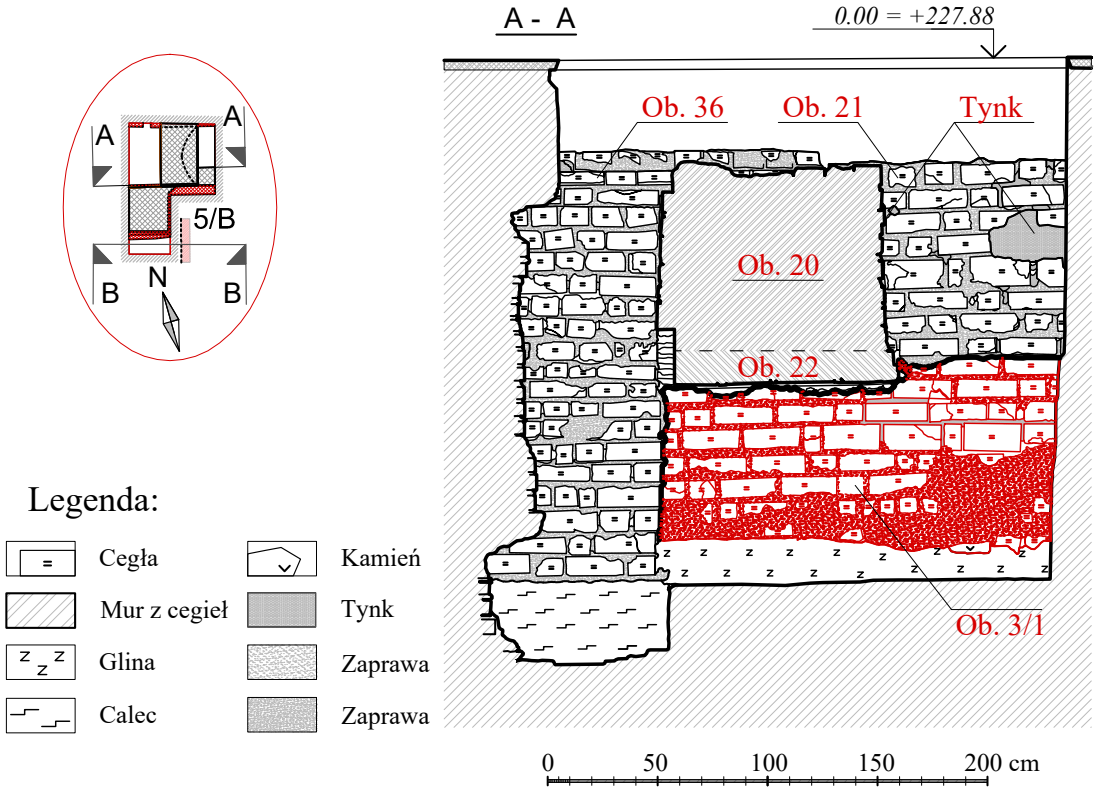

Ryc. 3.12. Wykop 5/B. Przekrój A - A. Rys. J. Łukomśkyj, przerys komp. W. Bewz

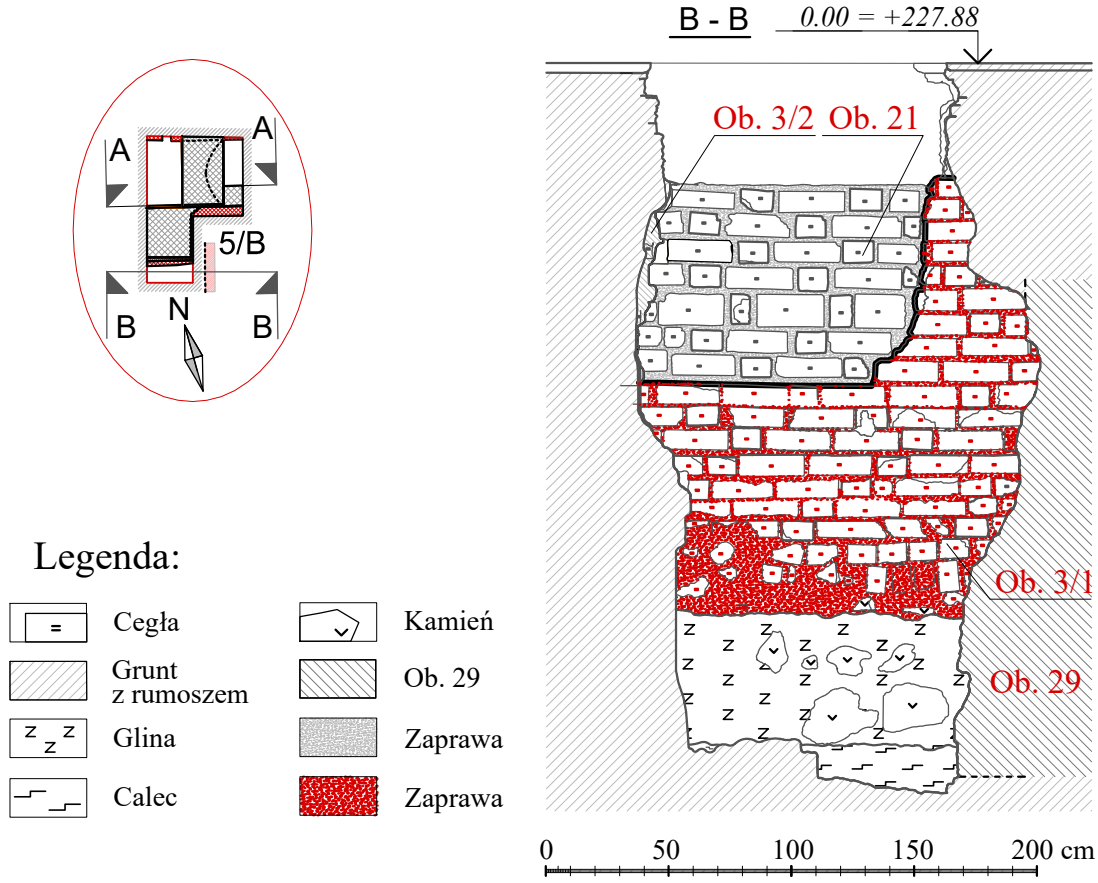

Ryc. 3.13. Wykop 5/B. Przekrój B - B. Rys. i przerys komp. W. Bewz

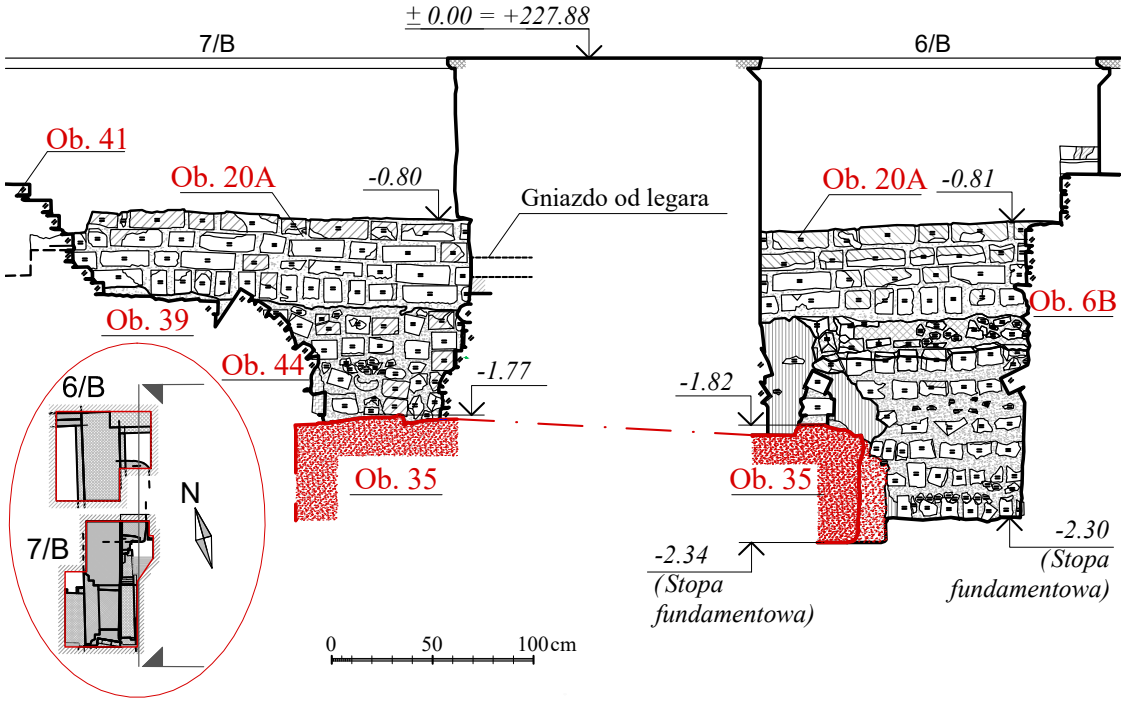

Ryc. 3.14. Wykop 6/B i 7/B. Połączony przekrój 2–2 z widokiem odkrytych obiektów od wschodu. Rys. J. Łukomśkyj, przerys komp. W. Bewz

Ryc. 3.15. Wykop 7/B. Plan odkrytych obiektów, widok od zachodu. Fot. J. Łukomśkyj

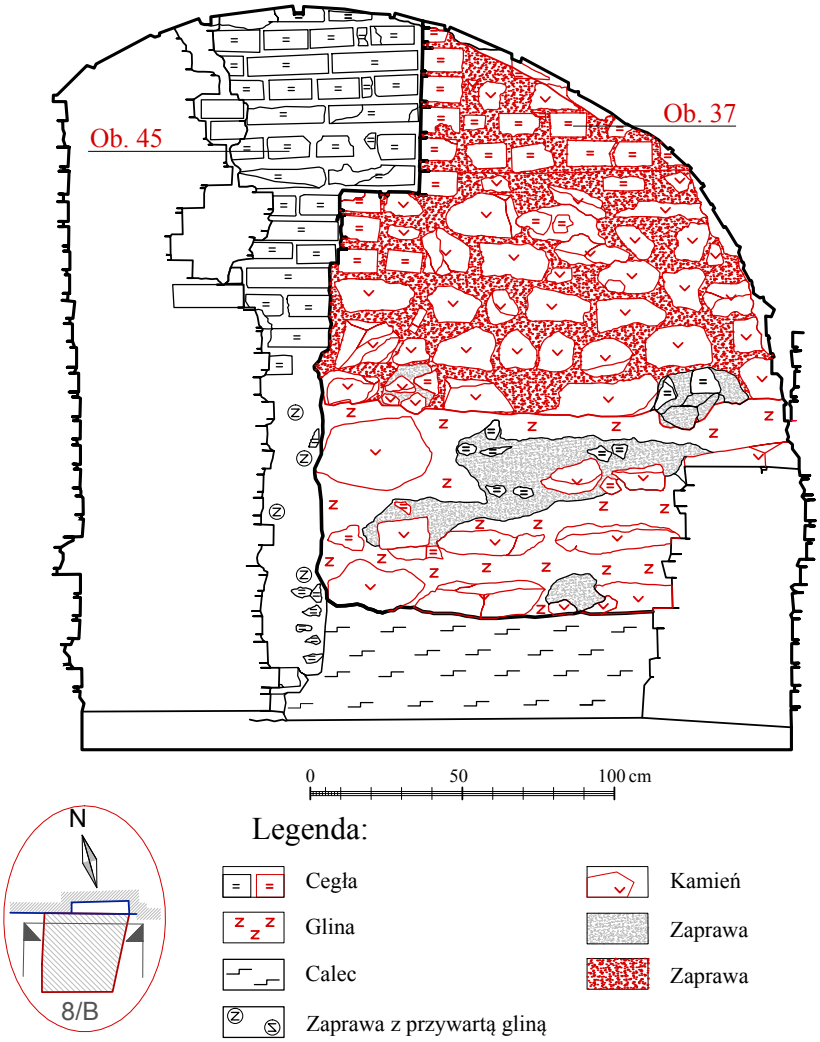

Ryc. 3.16. Wykop 8/BK. Odkrywka w ścianie północnej krypty 1. Rys. J. Łukomśkyj, przerys komp. W. Bewz

Ryc. 3.17. Wykop 8/BK. Fragment wschodniego muru ołtarza, odsłonięty w odkrywce. Widok z południowego zachodu. Fot. J. Łukomśkyj

Ryc. 3.18. Wykop 9/B. Plan odkrytych obiektów, widok od zachodu, z góry. Fot. S. Gołub

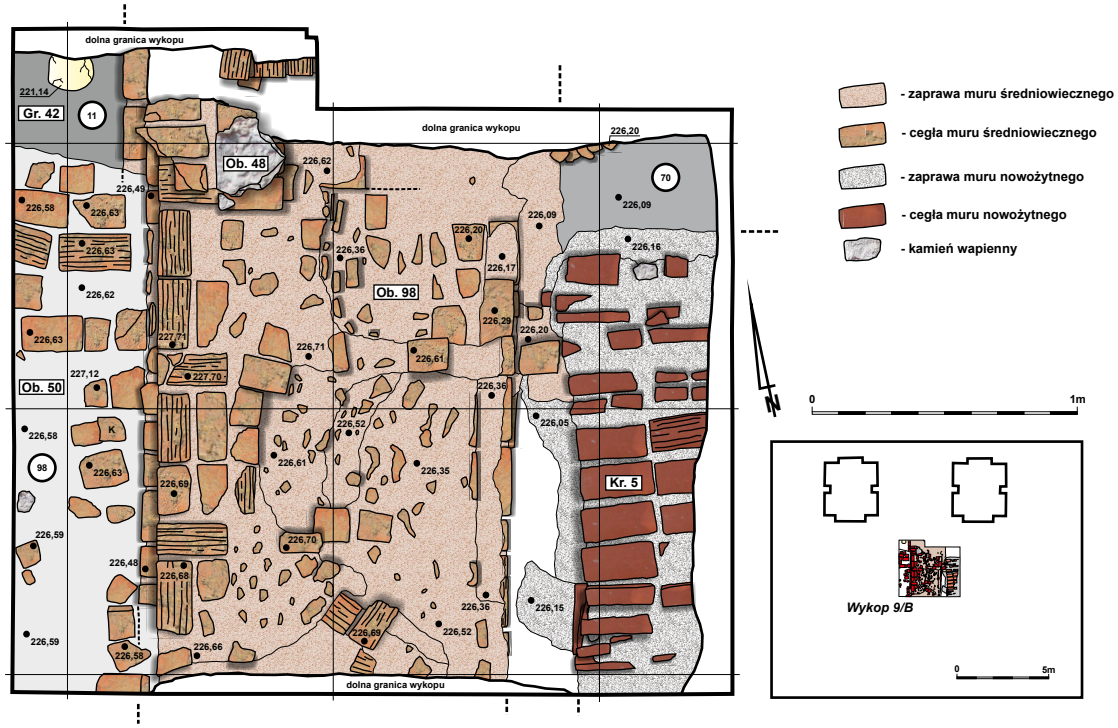

Ryc. 3.19. Wykop 9/B. Plan z odkrytymi obiektami. Rys. R. Ratajczak

Ryc. 3.20. Wykop 9/B. Krypta 5. Ściana wschodnia ze starszym murem narteksu. Widok od zachodu. Fot. J. Łukomśkyj

Ryc. 3.21. Wykop 9/B. Fragment zachowanego portalu wejściowego z XIII w. w zachodniej ścianie cerkwi (obiekty 9, 48). Widok od południowego zachodu.
Fot. S. Gołub

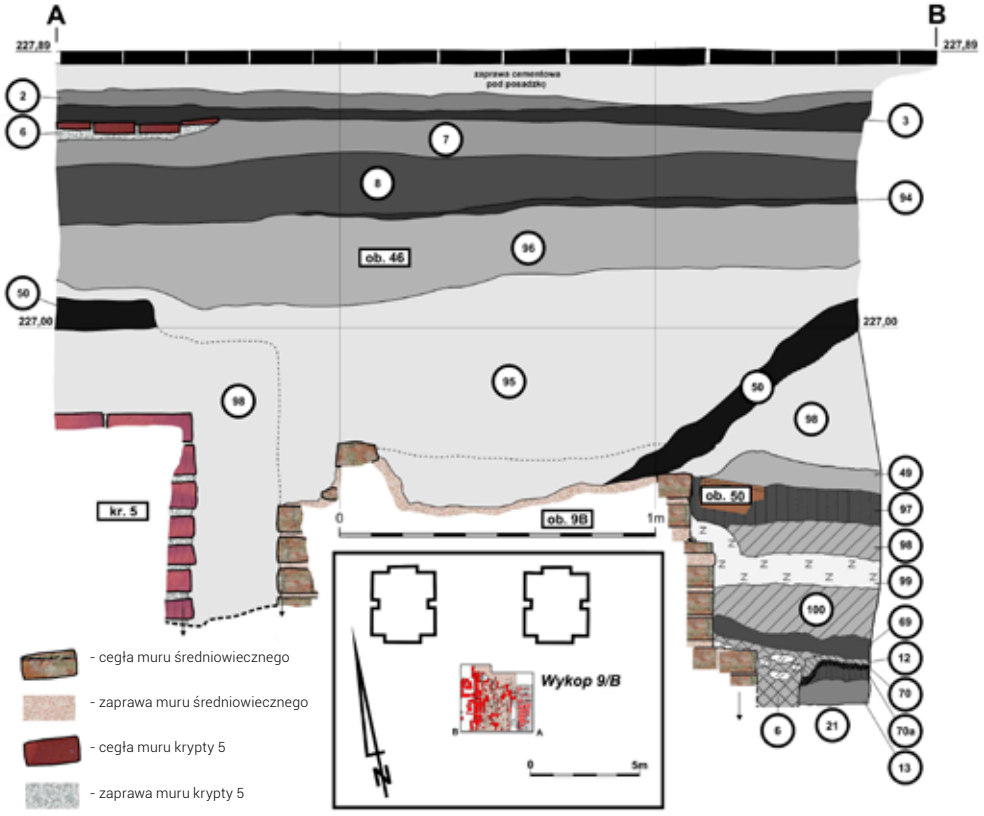

Ryc. 3.22. Wykop 9/B. Profil południowy z obiektem 9 i nawarstwieniami.
Rys. N. Jędruszczak, J. Łukomśkyj, W. Petryk, przerys komp. W. Bewz, R. Ratajczak

Ryc. 3.23. Wykop 10/B. Relikty odkrytych murów z XIII w. w relacji z konstrukcjami bazyliki z XVIII w. Widok z góry, od północy.
Fot. S. Gołub

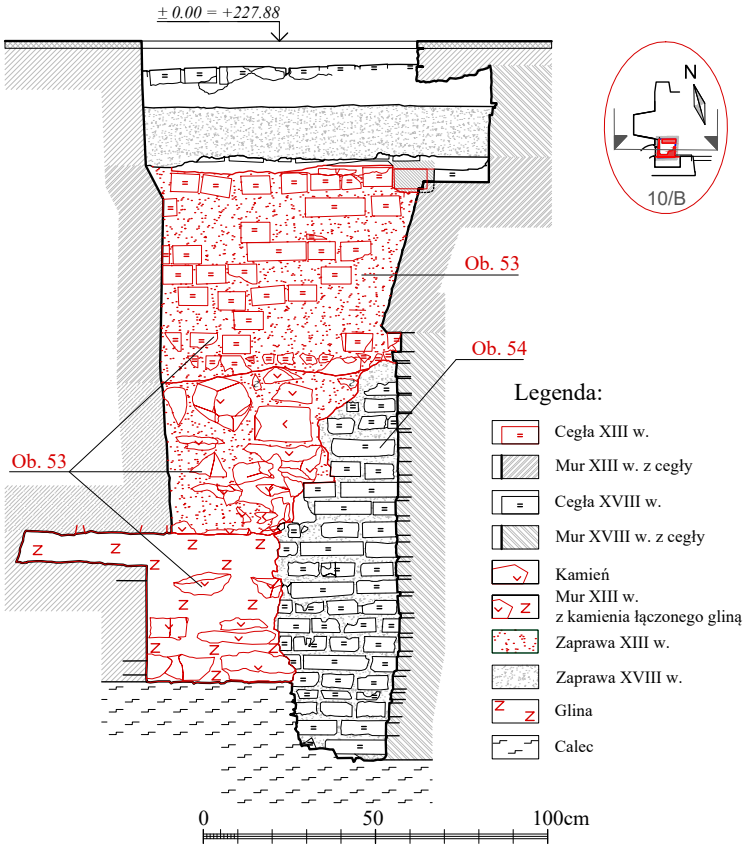

Ryc. 3.24. Wykop 10/B. Przekrój 2–2. Odkryte relikty architektoniczne. Rys. J. Łukomśkyj, przerys komp. W. Bewz

Ryc. 3.25. Krypta 4. Odkrywka 3. Fragment północnego lica obiektu 3/1 z XIII w. Szew technologiczny między dwoma odcinkami budowlanymi na poziomie fundamentu i części cokołowej. Widok od zachodu.
Fot. J. Łukomśkyj

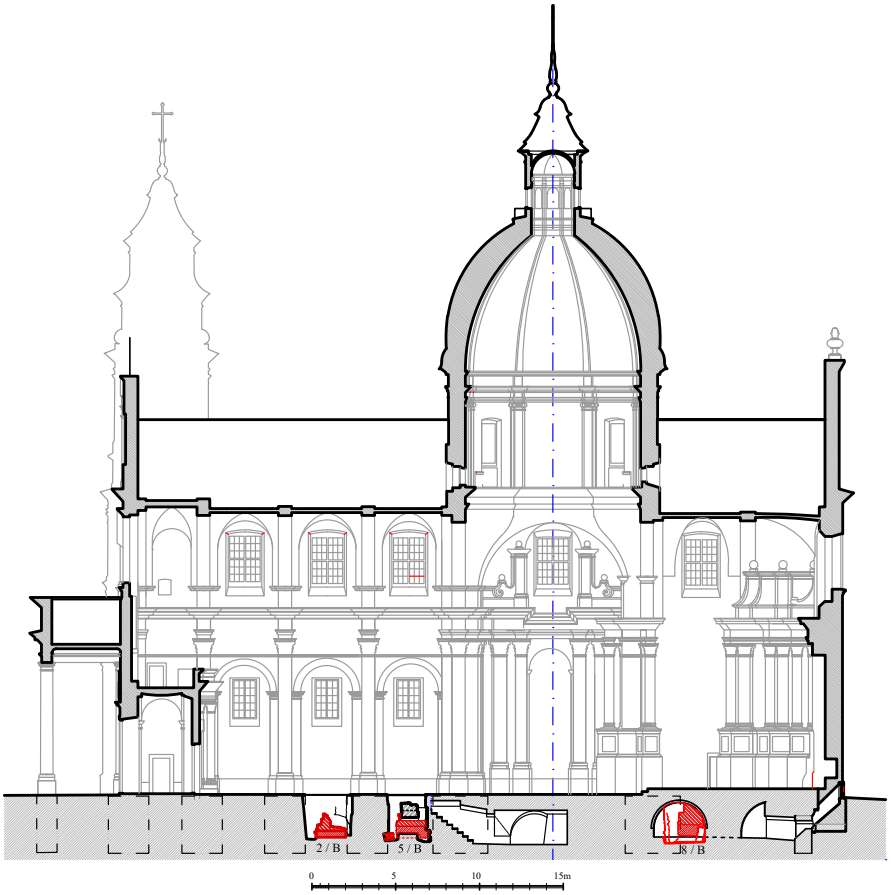

Ryc. 3.26. Odkryte relikty cerkwi z XIII w. w przekroju bazyliki w Chełmie po linii zachód-wschód z widokiem na północ. Rys. W. Bewz

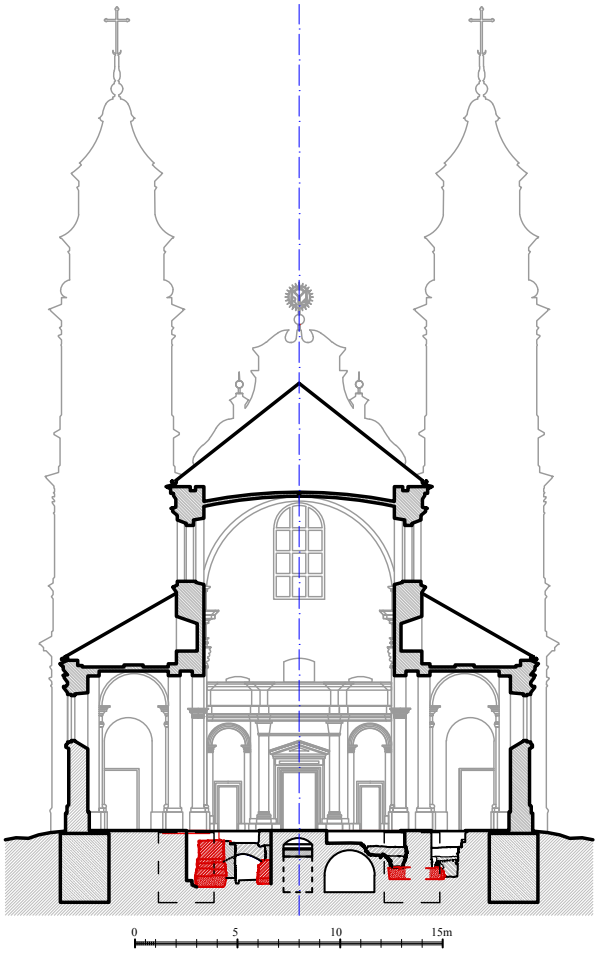

Ryc. 3.27. Relikty cerkwi z XIII w. w przekroju trzeciego przęsła bazyliki w Chełmie z widokiem na wschód. Rys. W. Bewz

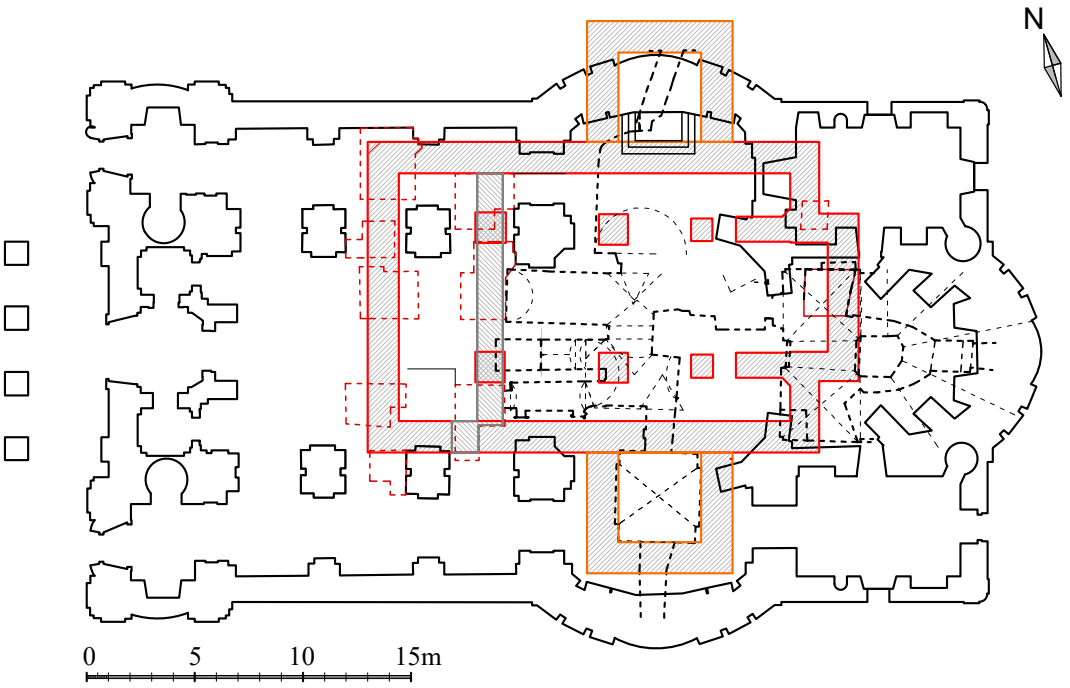

Ryc. 3.28. Rekonstrukcja planu cerkwi Bogurodzicy z XIII w. w Chełmie na podstawie materiałów z badań archeologicznych z lat 2013–2014. Rys. J. Łukomśkyj, przerys komp. W. Bewz

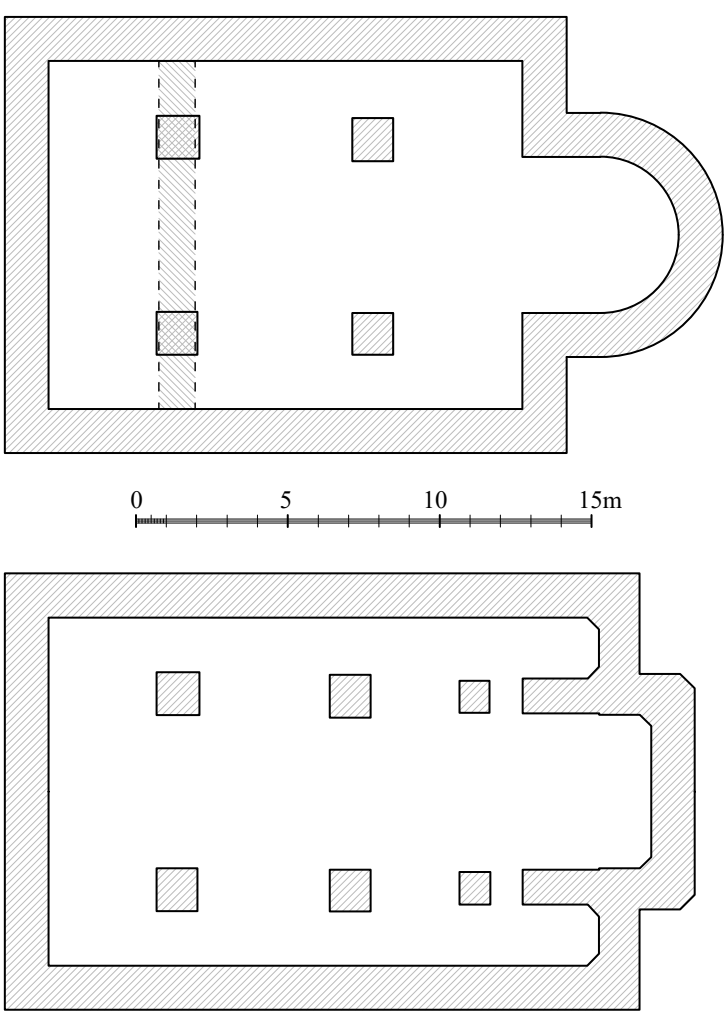

Ryc. 3.29. Warianty poprzednich hipotetycznych rekonstrukcji planu cerkwi Bogurodzicy z XIII w. w Chełmie:
A. na podstawie badań w 2013 r.,
B. na podstawie badań w 2014 r.
Rys. J. Łukomśkyj, W. Bewz

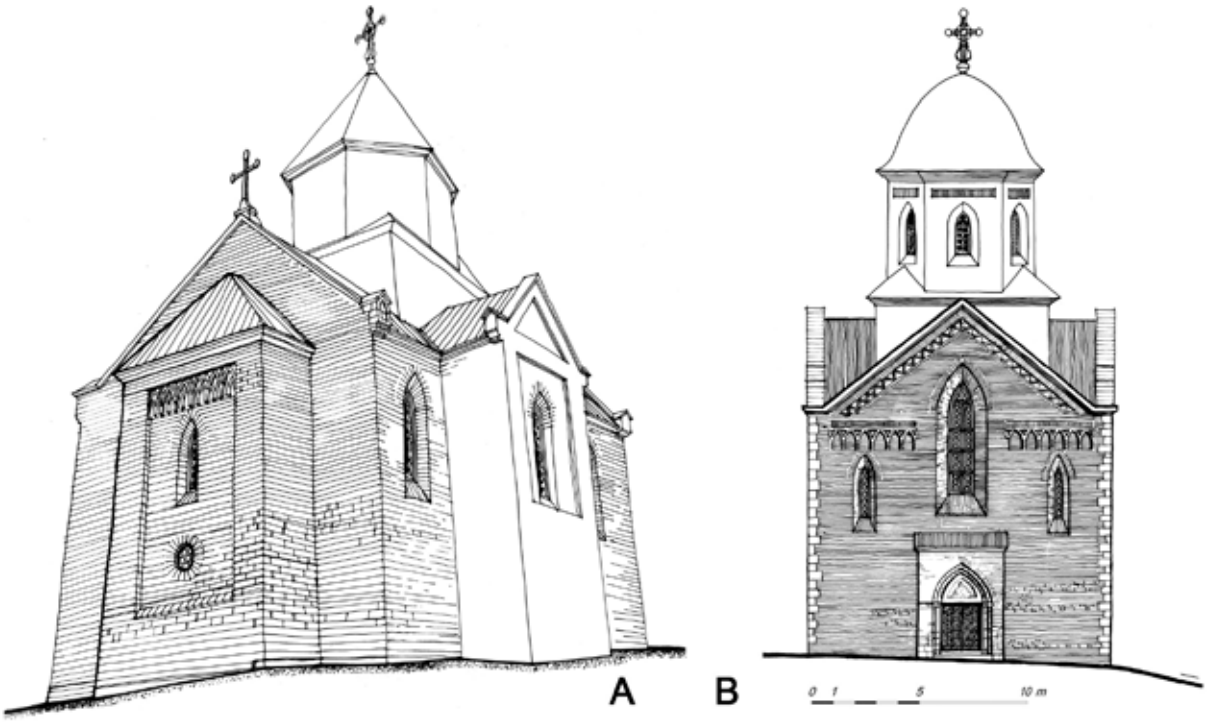

Ryc. 3.30. Hipotetyczna rekonstrukcja cerkwi Bogurodzicy w Chełmie w 2. połowie XIII w.
A. Widok od północnego-wschodu (hipoteza po badaniach w 2013 r.)
B. Fasada zachodnia (hipoteza po badaniach 2014 r.). Rys. W. Petryk

Ryc. 3.31. Cerkiew św. Pantelejmona w Haliczu. Po lewej widok całego obiektu, po prawej fasada zachodnia z portalem wejściowym. Fot. W. Petryk

LATA	INFORMACJA O BUDOWIE, REMONCIE, POŻARZE LUB POCHÓWKU
1253	Pierwsza wzmianka o cerkwi Bogurodzicy w latopisie.
1256	Świątynia prawdopodobnie spłonęła podczas wielkiego pożaru miasta.
1260	Cerkiew została odbudowana przez króla Daniela Romanowicza.
1264	„...I położyli jego [króla Daniela Romanowicza] w cerkwi Świętej Bogurodzicy w Chełmie, którą on sam wzniósł...".
1377	W czasie działań wojskowych zniszczeniu uległo wiele budowli, w tym cerkwie oraz katedra, z której zerwano dachówkę.
1507–1533	Świątynię przebudował biskup Filaret Tarnowski (Obłaźnicki): „rozebrano część ścian i podciągnąwszy nowe fundamenty po obu stronach głównej budowli wzniesiono nowe ściany. Najmniej uszkodzona była część ołtarzowa, środkowa była mocno zmniejszona i zwężona. Cerkiew nakryto dachówką".
1573	Do cerkwi dobudowano – wzniesiono „drewniany babiniec z dzwonnicą" i pokryto dachy nowymi „gontami".
1617	Na wierzchołku górki założono klasztor bazylianów.
1638	Katedra i klasztor bazylianów uległy dużym zniszczeniom w czasie pożaru Chełma.
1639–1642	Cerkiew z zawalonym sklepieniem i zawalonym dachem odbudował i powiększył biskup Metody Terlecki. Wtedy zlikwidowano dwie kolumny przy ołtarzu, które były w cerkwi jeszcze od czasów króla Daniela.
1711	Budowlę przebudowano staraniem biskupa Józefa Lewickiego. Katedra otrzymała wygląd bardziej łacińskiego kościoła niż cerkwi obrządku wschodniego.
1735	Biskup Felicjan Wołodkowicz „rozwalił staroświeckie mury od fundamentów i nakazał wymurować przepiękną bazylikę o doskonałej współczesnej architekturze". Ta próba nie powiodła się, ponieważ budowla zaczęła grozić zawaleniem.
1756	Cerkiew rozebrano i wybudowano od nowa według projektu Pawła Fontany przez budowniczego Tomasza Rezlera.
1802	Świątynię uszkodził pożar.
1812–1837	Remont pod kierunkiem Leopolda Salkowskiego.
1874–1877	Gruntowna przebudowa ze zmianą formy zwieńczeń.
1875	Katedra prawosławnej eparchii warszawsko-chełmskiej (gruntowny remont budowli).
1908	Remont według projektu Aleksandra Puringa.
1920–1931	Kościół jezuitów.
1931–1940	Rzymskokatolicki kościół parafialny.
1940–1945	Katedra prawosławnej eparchii chełmsko-podlaskiej metropolity Iłariona (odnowienie budowli, uporządkowanie krypt).
1945	Parafialny kościół rzymskokatolicki.
1966, 1991	Remonty.

Tabl. 3.I. Chronologia przemian architektonicznych katedralnej świątyni Bogurodzicy. Opr. J. Łukomśkyj na podstawie informacji W. Słobodiana

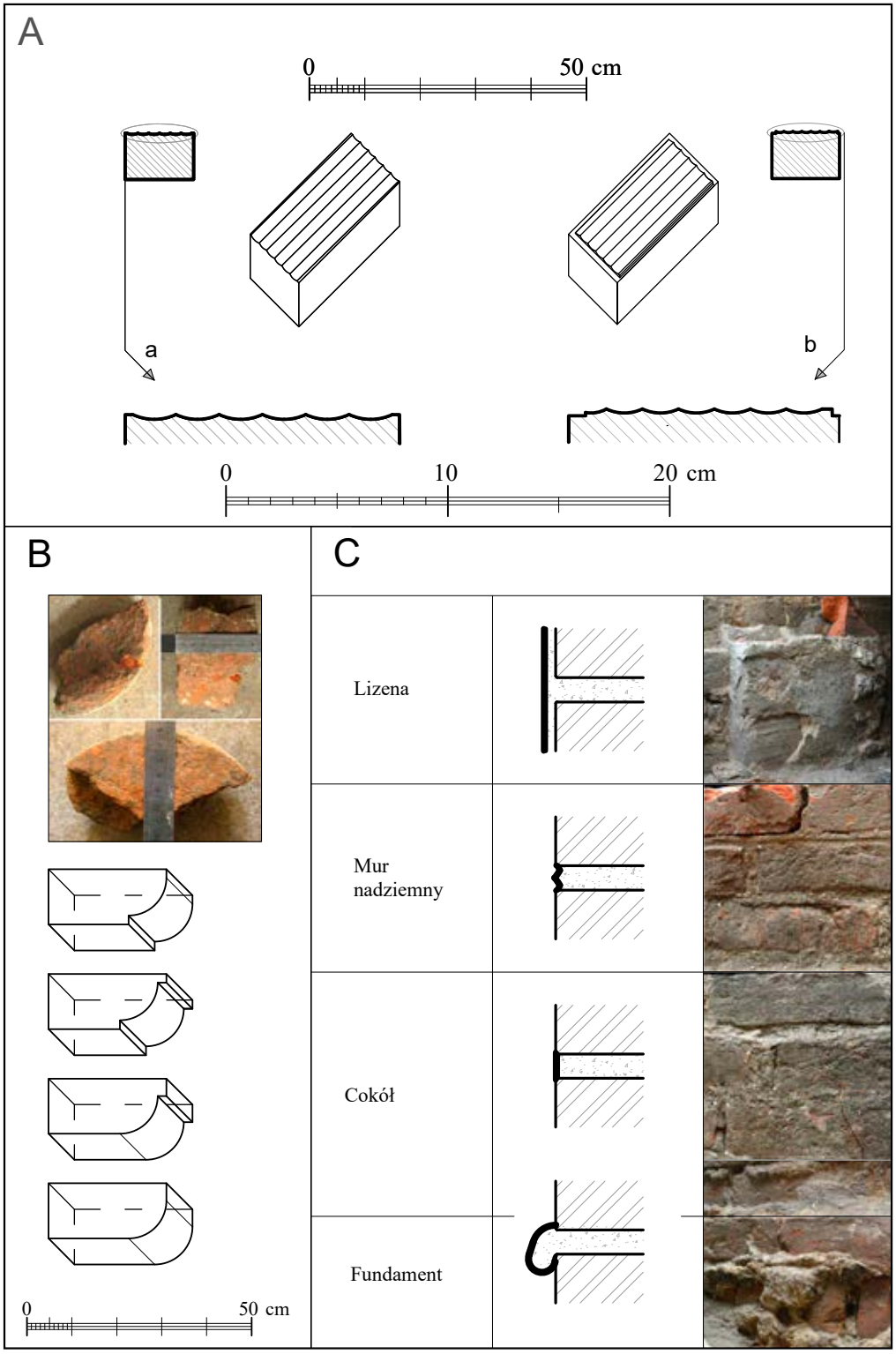

Tabl. 3.II. Chełm – cerkiew katedralna Daniela Romanowicza. Rodzaje zastosowanej techniki budowlanej.
Dwa typy profilowania cegły (typ a – 262,6 × 122,8 × 78,5 mm),
(typ b – 262,8 × 120,2 × 77,8 mm).
Fragment cegły – kształtki z wykopu 6/B i warianty rekonstrukcji.
Typy licowania spoin.
Rys., fot., opr. W. Bewz

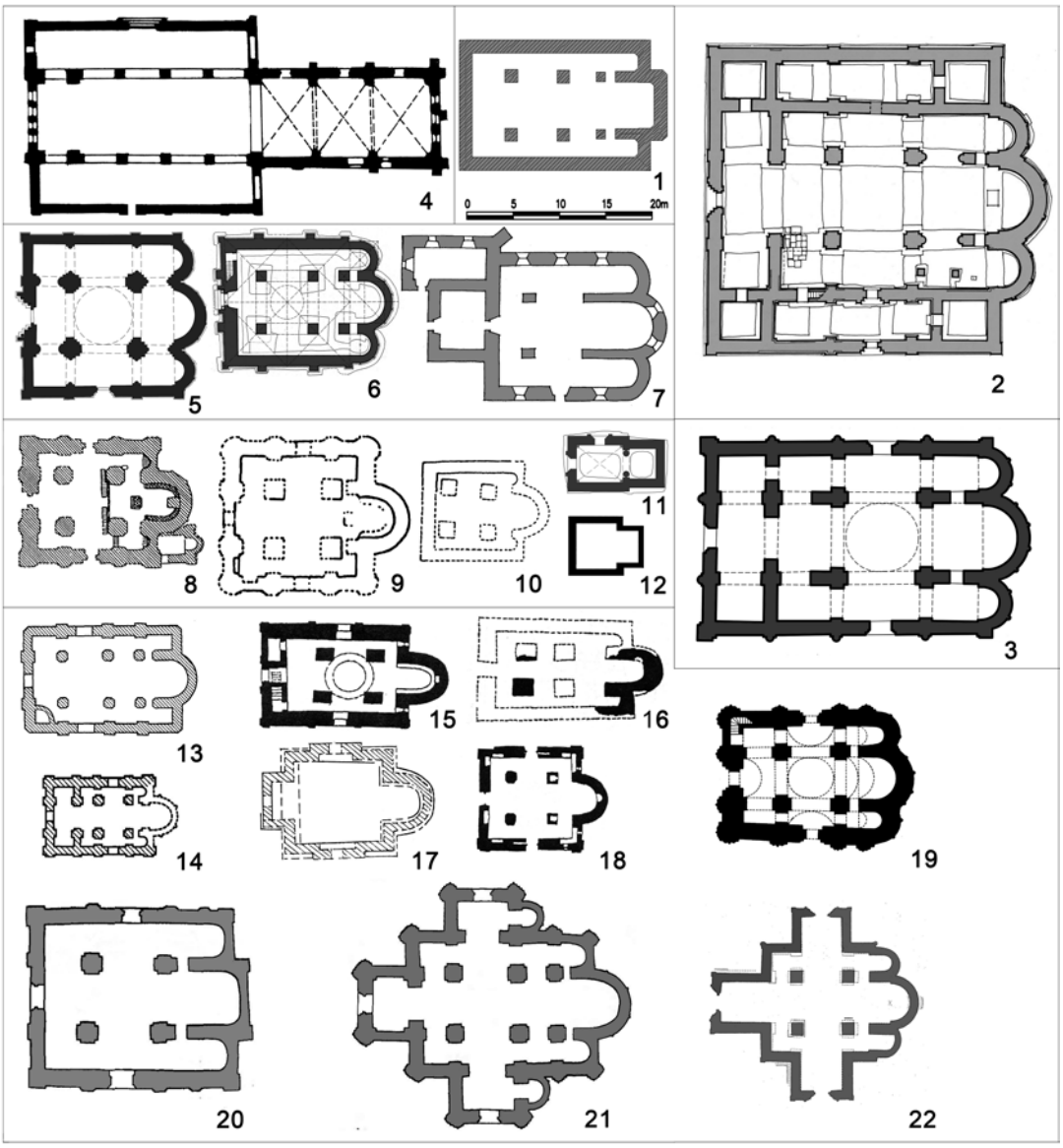

Tabl. 3.III. Zbiorcze zestawienie w jednej skali planów świątyń z terenów dawnej Rusi i Polski (XII–XIV wiek). Opr. i przerys komp. W. Petryk

1 – Cerkiew Bogurodzicy w Chełmie; 2–3 – katedralne cerkwie z XII w.: 2 – Sobór Uspieński w Haliczu (1157 r.), 3 – Sobór Uspieński we Włodzimierzu (1160 r.); 4 – Bazylika św. Jakuba w Sandomierzu (1226 r.); 5–7 – cerkwie księstwa Halickiego: 5 – św. Pantelejmona w Haliczu (1189–1194), 6 – św. Cyryla (pocz. XIII w.), 7 – Spasa w Spasie koło Ławrowa (kon. XIII w.); 8–12 – cerkwie ziemi Wołyńskiej: 8 – św. Iwana Bogusłowa w Łucku (kon. XII w.), 9 – Dorogobuż (poł. XIII w.), 10 – św. Dmytrija w Łucku (2. poł. XIII w.), 11 – św. Jana Złotoustego w Chełmie (poł. XIII w.), 12 – Spasa w Spasie pod Chełmem (poł. XIII w.); 13–22 – cerkwie z innych terenów dawnej Rusi: 13 – Grodno, cerkiew „dolna" (2. poł. XII w.), 14 – św. Borysa i Gleba w Połocku (kon. XII w.), 15 – Michała Archanioła „na Targowicy" w Nowogrodzie (1302 r.), 16 – św. Borysa i Gleba w Rostowie (2. poł. XIII w.), 17 – zamkowa kaplica w Nowogródku (2. poł. XIII w. – pocz. XIV w.), 18 – św. Mikołaja (na Lipnie) w Nowogrodzie (1292 r.), 19 – św. Paraskiewy w Czernigowie (pocz. XIII w.), 20 – „sobór na Protokie" w Smoleńsku (2. poł. XII w. – pocz. XIII w.), 21 – Michała Archanioła w Smoleńsku (pocz. XIII w.), 22 – św. Jurija w Jurjewie Polskim koło Suzdala (1. poł. XIII w.).

Rozdział 4

Analiza stratygraficzna warstw i obiektów z charakterystyką wybranych materiałów zabytkowych

Stanisław Gołub[1]

4.1. Wstęp

Badany obiekt mieści się w granicach wyróżnionego na podstawie kwerendy archiwalnej w trakcie badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski obszaru 80–90, stanowiska nr 1, obejmującego całe Wzgórze Katedralne, z pozostałościami bardzo licznych obiektów, głównie architektonicznych, z różnych okresów historii miasta Chełma.

Numerację wykopów, w celu odróżnienia od ujednoliconej dla rezydencji na Wysokiej Górce (Buko i in. 2012: 294, 296), rozpoczęto od cyfry 1 dzielonej przez B (1/B), co oznacza bazylikę ze starszymi świątyniami, w której prowadzono archeologiczne badania wykopaliskowe. Dla wyróżnienia wykopów wewnątrz krypt dodano literę K (8/BK oznacza wykop 8 w bazylice w części podziemnej z kryptami).

W 2013 i 2014 roku wewnątrz bazyliki pw. Narodzenia NMP założono 10 wykopów (1–7/B, 8/BK, 9–10/B) – por. ryc. 3.2 (Gołub 2015: 435, ryc. 1).

Przyjęto zasadę oddzielnej rejestracji i opisu: obiektów, grobów oraz jednostek stratygraficznych (warstw), przy pomocy numeracji ciągłej. Groby i krypty zostały omówione w rozdziałach: 3, 5 oraz 6.

W niniejszym rozdziale dokonano wyboru, koncentrując się na pierwszym okresie powstania i funkcjonowania cerkwi katedralnej w XIII i XIV wieku. Natomiast w zestawieniach tabelarycznych ujęto wszystkie zarejestrowane podczas badań jednostki stratygraficzne (js.) – tabl. 4.I oraz obiekty – tabl. 4.II, z opisem, lokalizacją, funkcją i chronologią.

W trakcie eksploracji wyróżniono 122 jednostki stratygraficzne: nr 1–106, dla 16 z nich zastosowano oznaczenia literowe, dodając „a" i w jednym wypadku „b" – tabl. 4.I. Natomiast dla 27 warstw (wypełniska obiektów, grobów, warstwy budowlane, niwelacyjne, użytkowe), na podstawie stratygrafii i obecności w nich datujących materiałów zabytkowych, głównie ceramiki, określono chronologię na XIII wiek. Jedną warstwę nr 20 przeniesiono do próbek, ponieważ była zaprawą z ob. 3/2.

Wyróżniono 74 obiekty (nr 1–41, 43–55), 16 otrzymało dodatkowe oznaczenia literowe, a cztery oznaczono: 3/1, 3/2, 33/1, 33/2 – tabl. 4.II[2].

Dla większości obiektów z okresu nowożytnego, na tym etapie opracowań, trudno określić szczegółową chronologię, dlatego użyto w zestawieniu określenia „NOW".

[1] Usługi Archeologiczne, Chełm, *archeolog@ch.home.pl*

[2] W niniejszej publikacji nie ma możliwości zaprezentowania wszystkich obiektów, dlatego zastosowano prezentację skróconą tabelaryczną. Prawie wszystkie obiekty datowane na XIII wiek zostały omówione i zilustrowane w rozdziale 3, a związane z obrządkiem pogrzebowym (10X, 10Y, 20AX, 25, 28), w rozdziale 5.

Oznacza to okres między XV, a początkiem XVIII wieku, kiedy w cerkwi wykonywano remonty i odbudowy po zniszczeniach (por. rozdz. 2.2).

Obiekty datowane na XIII wiek (por. rozdz. 3, ryc. 3.4, 4.1), to głównie fundamenty murów kamienno-ceglanych cerkwi katedralnej ze starszej fazy: południowego (ob. 3/1, 21), zachodniego (ob. 9, 9A, 9B, 9C, 9D) z fragmentem portalu (ob. 48) i lizeny (ob. 9E), północnego (ob. 33/1) oraz absydy (ob. 37, 53). Zarejestrowano także fundamenty dwóch filarów świątyni: południowego (ob. 27) oraz północnego (ob. 27A, 35) – por. ryc. 3.4. Z konstrukcji związanych z budynkiem cerkwi należy wymienić fragment nawierzchni (chodnika) z cegieł palcówek zlokalizowanego przed wejściem głównym (ob. 50).

Inne obiekty datowane na XIII wiek to:

a) grobowiec – sarkofag z cegieł (ob. 25),
b) zniszczone arkosolia (?) (ob. 10X, 10Y),
c) domniemana konstrukcja grobowa kamienna (ob. 20AX),
d) jamy o funkcji budowlanej (ob. 24, 34),
e) jamy o funkcji osadniczej (ob. 18, 26),
e) dół posłupowy (ob. 12) i fragment negatywu belki (ob. 51),
g) fragment konstrukcji z cegieł o nieznanym przeznaczeniu (ob. 13).

Dla porządku należy wymienić obiekt nr 28. Była to, jak się okazało, jama grobowa bez pochówku (zniszczonego grobu nr 28).

Z młodszej fazy cerkwi katedralnej wyodrębniono ceglano-kamienny mur poprzeczny narteksu z łukiem odcinkowym, który wstępnie datowany jest na XIV–XVI wiek (obiekty: 20, 20A, 20B, 22)[3].

4.2. Analiza stratygraficzna obiektów i warstw

Stratygrafię odsłoniętych podczas badań murów cerkwi katedralnej, w najstarszym okresie, przedstawiono w ujęciu graficznym, na tle przyległych warstw (js.), innych obiektów oraz grobów szkieletowych (ryc. 4.1).

Stopy fundamentowe murów w sposób widoczny potwierdzają wnioski autorów rozdziału 3, że cerkiew zbudowano na lekkim skłonie wzgórza obniżającego się na południe (określanego jako Wzgórze Katedralne lub Górka), a należącego do Pagórów Chełmskich (Harasimiuk 1975: 9, 24–25). Dlatego fundamenty muru południowego zarejestrowane w wykopie 1/B i 5/B, posadowione są najgłębiej. Wszystkie odkryte mury wkopano w warstwę calcowej kredy, czasami zglinionej (js. 18, 21). Wyrównanie do jednego poziomu nastąpiło przy wykonywaniu odsadzki cokołowej zewnętrznej zarejestrowanej w wykopach: 2/B, 3/B, 4/B, 9/B (mur zachodni), 5/B (mur południowy) oraz 8/BK (mur absydy).

Z zadokumentowanej stratygrafii wynika, że w większości badanych wykopów wystąpił nienaruszony układ warstw przy przecięciu przez fundamenty murów cerkwi katedralnej (ryc. 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5 i 4.6).

[3] Trwają dyskusje autorów prowadzących badania terenowe, w jakim okresie chronologicznym przedzielono cerkiew katedralną i zbudowano mur narteksu. Jurij Łukomśkyj uważa, że nastąpiło to w XV–XVI wieku, natomiast Stanisław Gołub wskazuje na wiek XIV, do początku XV. Dlatego na tym etapie badań podano szerokie ramy chronologiczne XIV–XVI wieku.

W wykopie 1/B fundament lica zewnętrznego południowego muru cerkwi katedralnej (ryc. 4.1: E, 4.2 – lewa strona), wkopano w widoczne od góry w profilu zachodnim warstwy: twardą piaszczystą czarno-szarą ziemię (js. 12), pod nią znajdowała się piaszczysto-iłowata szara ziemia z wymyciami czarno-szarej rędziny (js. 13), a niżej dwie warstwy calcowe brązowego iłu z kawałkami kredy (js. 21) oraz na samym dnie wykopu rumoszu kredy (js. 18).

W wykopie 5/B zaobserwowano analogiczną, jak opisana powyżej sytuację (ryc. 4.1: F, 4.2 – prawa strona). W profilu północnym, pod fundamentem lica zewnętrznego muru południowego cerkwi katedralnej widoczne są dwie warstwy (js. 13, 18). Należy odnotować w warstwie (js. 13) obecność pojedynczych drobin węgla.

Odmienna jest sytuacja w wykopie 3/B (ryc. 4.1: B, 4.3 – lewa strona, por. ryc. 3.10). W profilu południowym w stropie warstwy (js. 12), na poziomie odsadzki cokołowej lica zewnętrznego z lizeną muru zachodniego (ob. 9B) cerkwi katedralnej (ob. 9E), widać cienką warstewkę spalenizny, którą można uznać za pożarową. Natomiast warto zwrócić uwagę, że jest ona od góry przecięta przez warstwę zaprawy wapiennej związanej ze zmianami konstrukcyjnymi tego rejonu cerkwi, a bezpośrednio nad nią w narożniku północno-zachodnim analizowanego profilu zachował się bardzo niewielki powierzchniowo fragment tej samej warstwy (js. 12), ale już bez śladów spalenizny (ryc. 4.3 – lewa strona).

Z kolei poniżej warstewki spalenizny (js. 12), w czarno-szarej plastycznej ziemi (js. 70), występują już tylko drobiny węgli drzewnych (ryc. 4.1: B, 4.3 – lewa strona). Pobrana próbka z tej warstwy uzyskała stosunkowo wczesną, mało wiarygodną datę ^{14}C, 1154–1212 (53,8%) – por. aneks II.

Na południe od opisywanego profilu zarejestrowano okrągły w planie dół posłupowy, wkopany w calcową warstwę brązowego iłu z kawałkami kredy (js. 21) – ryc. 4.5. W jego wyeksplorowanym wypełnisku, określonym jako warstwa (js. 55), nie było materiałów zabytkowych, natomiast wystąpiły drobiny węgli drzewnych. Z kolei kilkadziesiąt centymetrów na północ od tego miejsca w wykopie 9/B, w profilu północnym zarejestrowano warstwę (js. 70), już bez spalenizny (ryc. 4.3 – prawa strona). W profilu południowym tego wykopu w stropie warstwy (js. 70), cienka warstwa spalenizny była już widoczna (por. ryc. 3.22).

Zaobserwowane fakty skłaniają do przyjęcia wniosku o punktowej warstwie pożarowej w obrębie części wykopu 3/B (na przykład spalone deski), ale raczej związanej z remontem w okolicy portalu, po zbudowaniu cerkwi katedralnej! Trudno ustosunkować się do sytuacji w profilu południowym wykopu 9/B, ponieważ sondaż był bardzo wąski i nie zbadano relacji z odsadzką muru (niewyeksplorowane warstwy budowlane).

Podobną sytuację jak w wykopie 3/B, zaobserwowano przy licu wewnętrznym muru południowego cerkwi katedralnej (ob. 21), na zachód od odcinkowego łuku muru narteksu w wykopie 5/B (ryc. 4.1: F, 4.4 – lewa strona). Na profilu zachodnim widać cienkie, o niewielkiej długości, rozdzielone szaro-czarną ziemią cztery (?) warstewki spalenizny, które można uznać za pożarowe (js. 80). Natomiast warto zwrócić uwagę, że spalenizna nie dochodzi do muru cerkwi katedralnej. Na cegłach nie było widać śladów pożaru. W przyległej warstwie (js. 83), wydzielonej między jamami grobowymi nr 26 i 28, występują tylko drobiny węgli drzewnych, również obecne na dnie grobu 26, a jama

tego grobu w części zachodniej nie została wkopana w kredowy calec lecz w warstwę (js. 80)! Należy podkreślić, że warstwy (js. 80 i 83), oprócz węgli drzewnych zawierały sporo drobnych kawałków cegieł i kredy. Pobrana próbka spalenizny z warstwy (js. 80), uzyskała daty ^{14}C z początku XIV wieku, 1304–1365 (57,8%) – por. aneks II.

Wszystkie te obserwacje prowadzą do wniosku, że stratygrafia nawarstwień (js. 80 i 83) z warstewkami pożarowymi, wiąże się z okresem po wzniesieniu cerkwi katedralnej. Hipotezę potwierdzają znalezione w warstwie (js. 80)[4] tego wykopu zabytki: ceramika – 29 fragmentów, 1 cała i 4 fragmenty płytek posadzkowych szkliwionych, 1 fragment cegły szkliwionej, 1 fragment cegły z zaprawą, 1 fragment szkła, 3 okruchy ze śladami złocenia, 1 gwóźdź z żelaza oraz kości zwierzęce (por. aneks III, tabl. III.9). O ile ceramika[5] i kości zwierzęce mogły pochodzić zarówno z warstwy osadniczej poprzedzającej budowę cerkwi, jak i remontu?, pozostałe wiążą się ściśle już z samym wybudowanym obiektem.

Kluczowym elementem dla wyjaśnienia stratygrafii i datowania cerkwi katedralnej jest uchwycona sytuacja po eksploracji opisanych wyżej warstw (js. 80 i 83) i natrafieniu na obiekty 24 oraz 26 (ryc. 4.1: F, 4.6).

Obiekt nr 24 był dużą głęboką jamą, która naruszyła od strony południowej wcześniejsze nawarstwienia. Jego wypełnisko było zupełnie inne niż zarejestrowane w pozostałych obiektach, datowanych na XIII wiek. Zawierało duże kawałki kredy, fragmenty cegieł i czarną ziemią, w niezbyt zbitym układzie (warstwie nie nadano podczas badań numeru). Znaleziono w nim: 1 całą i 4 fragmenty płytek posadzkowych szkliwionych, 4 fragmenty ceramiki oraz 14 kości zwierzęcych (głównie ryb – por. aneks III, tabl. III.9). Od strony wschodniej obiekt graniczył z ceglaną konstrukcją sarkofagu (ob. 25).

Natomiast obiekt 26 był małą nieckowatą jamą osadniczą, bez śladów warstewki pożarowej w wypełnisku i częściowo zalegał pod fundamentem lica wewnętrznego muru południowego cerkwi katedralnej oraz miał dalszą kontynuację w profilu zachodnim (4.1: F, 4.6). Wypełnisko w postaci twardej piaszczystej czarno-szarej ziemi (js. 12), nie zawierało żadnych materiałów zabytkowych.

Należy dodać, że po drugiej stronie cerkwi katedralnej w wykopie 6/B natrafiono na bardzo podobną do obiektu 24 jamę o funkcji budowlano–remontowej, z licznymi zabytkami[6], która otrzymała nr 34. Również w profilu południowym tego wykopu zarejestrowano nad warstwami calcowymi (js. 18, 21), podobną do opisywanej w wykopie 5/B warstwę czarno-szarej ziemi z drobinami węgli drzewnych (js. 80), ale już bez spalenizny (ryc. 4.4).

Powyższa analiza stratygrafii z wykopów: 1/B, 3/B, 5/B, 6/B oraz 9/B, (tabl. 4.I), według mnie, nie potwierdza wniosków autorów rozdziału 3, że były to warstwy pożarowe. Poza dwoma miejscami w wykopach 3/B i 5/B, gdzie odnotowano warstewki spalenizny o małej miąższości, pozostałe warstwy zawierają drobiny węgli drzewnych, ale w większości w średnim i małym rozproszeniu oraz zagęszczeniu. Nie odnotowano

[4] Warstwa (js. 80) w wykopie 5/B, powinna być wydzielona pod odrębnym numerem lub oznaczona kolejną literą.

[5] W analizie i datowaniu ceramiki na znacznej części dostrzeżono starsze chronologiczne cechy (por. 4.3 – Charakterystyka wybranych materiałów zabytkowych).

[6] Omówienie i wyszczególnienie wszystkich znalezionych zabytków zawiera podrozdział 4.3 – Charakterystyka wybranych materiałów zabytkowych.

widocznych większych kawałków spalonych konstrukcji drewnianych. Podobnie śladów ognia nie zarejestrowano w wypełniskach obiektów ziemnych (jam, belek czy słupów). Także na zabytkach, datowanych na XIII wiek, pochodzących z analizowanych warstw, nie znaleziono śladów przepalenia. Powyższe obserwacje potwierdzają wypełniska grobów z tego okresu, w których nie znaleziono warstw pożarowych, a jedynie drobiny węgli drzewnych, nawet na dnie jam (grób nr 18 – por. ryc. 5.7, grób nr 22).

4.3. Charakterystyka wybranych materiałów zabytkowych

Podczas badań pozyskano 2910 sztuk zabytków różnego typu, wśród których dominowała ceramika naczyniowa 1355 sztuk – tabl. 4.III[7]. W niniejszej analizie omówione zostaną przede wszystkim zabytki najstarsze chronologiczne, związane z okresem budowy i funkcjonowania cerkwi katedralnej z czasów Daniela Romanowicza. Młodsze i poddane konserwacji (funeralia, monety, tkaniny, ozdoby, sakralia), zostaną zaprezentowane w katalogu i rozdziale 6. Znalezione kości zwierzęce omawia aneks III.

Krzemienie.

Podczas badań zinwentaryzowano 3 zabytki krzemienne: odłupek, odłupek retuszowany oraz rdzeń szczątkowy. Znalazły się one na złożu wtórnym, ale wobec potwierdzonej obecności w Chełmie śladów osadnictwa i ceramiki z epoki brązu (kultura łużycka) można przypuszczać, że wiążą się z tym najstarszym okresem.

Ceramika naczyniowa i budowlana.

Wyróżniono 347 fragmentów ceramiki z okresu wczesnego średniowiecza (tabl. 4.IV)[8]. Naczynia były wykonywane na kole garncarskim techniką lepienia z wałków i obtaczane. Powierzchnię naczyń często pokrywano białą pobiałką, używaną także strefowo jako ornament (tabl. 4.V; 3), (Buko, Dobrowolski, Dzieńkowski, Gołub, Petryk, Rodzińska-Chorąży 2014: 149). Jest to cecha wyróżniająca chełmską ceramikę z XIII wieku. Występował także ornament rowków dookolnych i linii falistych (tabl. 4.VI: 1, 4.VII: 7) oraz w jednym wypadku zdobienie stempelkowe (tabl. 4.VII: 4). Nie odnotowano natomiast obecności naczyń szkliwionych[9]. Krawędzie baniastych garnków są w większości zaokrąglone i wychylone na zewnątrz (tabl. 4.V: 2–7, 4.VI, 4.VII:1–3, 5–7), poza jednym o prostym wylewie zdobionym rzędowym ornamentem ukośnych nacięć (tabl. 4.V: 8). Jedno naczynie (czerpak?) posiadało ucho (tabl. 4.V: 1).

Należy wyodrębnić z warstwy (js. 80) wykopu 5/B kilkanaście fragmentów ceramiki, z naczyń grubościennych, które wydają się starsze chronologicznie. Mają domieszkę tłucznia większych rozmiarów, niezbyt równe powierzchnie i nieznaczne ślady obtaczania. Czasami są ornamentowane ukośnymi nacięciami i dookolnymi rowkami.

[7] Dokładna analiza materiału zabytkowego z przedstawieniem w postaci tabelarycznej, była możliwa dzięki współpracy nad inwentaryzacją z panią Elżbietą Poźniak, za co składam podziękowania.

[8] Przyjmujemy ramy chronologiczne szersze: XII–XIII wiek, ponieważ tego typu ceramika nie ma ścisłych wyznaczników chronologicznych pozwalających na dokładniejszy podział. W kontekście innych źródeł, zwłaszcza pisanych należy sądzić, że występowała ona jednak w wieku XIII.

[9] Ta grupa zabytków wiązała się przypuszczalnie z dworem książęcym i arystokracją, a w tym przypadku mamy do czynienia z budową obiektu sakralnego i być może pozostałością starszego osadnictwa.

Można je wstępnie datować na koniec XII wieku, lub co jest bardziej wiarygodne na pierwszą połowę XIII wieku.

Ogółem zainwentaryzowano 63 płytki posadzkowe szkliwione bądź ich fragmenty. Z grupy tej wydzielono 28 fragmentów zabytków datowanych na XIII wiek. Zostały one wykonane z białej gliny (poza jednym fragmentem z ceglastej) i pokryte szkliwem zielonym lub żółtym, czasami z odcieniem złotym (?) (ryc. 4.7). Szkliwo w większości jest zdegradowane i zniszczone. Płytki mają kształt prostokąta zbliżonego do kwadratu (w przypadku jednego zabytku uzyskano pełną szerokość i długość: 158 × 165 mm), proste i zwężające się do środka ścianki, grubości zawierające się w przedziale od 19,5 do 33,5 mm oraz niezbyt równą powierzchnię, często wklęsłą. Nie ma na nich śladów zaprawy wapiennej co świadczy, że różnobarwną (?) podłogę w świątyni kładziono na sucho.

W wykopie 6/B w obiekcie 34 (jamie), datowanej na XIII wiek natrafiono na: 3 fragmenty płytek posadzkowych szkliwionych, 11 gwoździ z żelaza, 1 skobel z żelaza, 8 fragmentów ceramiki, 4 kości zwierzęce oraz fragment prostokątnej (?) płytki z gliny ceglastej o grubości 53–58 mm i jednym boku zachowanym w pełnym wymiarze 190 mm (ryc. 4.8). Od góry widoczne są ślady kształtowania powierzchni palcami na skos do środka, dół był słabo obrobiony, ale znajdują się na nim pozostałości zaprawy wapiennej. Zabytek przypomina plinfę lub był to rodzaj cegły „kształtki".

Przedmioty z żelaza.

Wydzielono 393 całych i fragmentów zabytków z tego surowca. Większość stanowią ćwieki i gwoździe trumienne oraz gwoździe budowlane różnych rozmiarów. Trudno dokonać podziału chronologicznego. Na podstawie obecności w wypełniskach obiektów i grobów oraz warstw datowanych na XIII wiek, wyróżniono około 40 sztuk z okresu wczesnego średniowiecza.

Z innych zabytków tej grupy znaleziono: ozdobę (?) (por. kat. 5), grot strzały do łuku (?) z fragmentem trzpienia (por. kat. 85), klamrę do łączenia elementów z drewna (por. kat. 93), dwa haki (por. kat. 87, 91) oraz dłutko do obróbki surowców kamiennych (por. kat. 92). Ma ono 140 mm długości i szerokość ostrza 10 mm (ryc. 4.9). Podobne narzędzie znaleziono w części rezydencjalnej Daniela Romanowicza na Wysokiej Górce w 2011 roku. Przypuszczalnie obrabiano nim detale z glaukonitytu (ryc. 4.9), (Gazda, Gołub, Bevz 2015: 132).

4.4. Podsumowanie – uwagi o chronologii cerkwi katedralnej

Przeprowadzona analiza wykazuje, że przed budową cerkwi katedralnej istniało osadnictwo, wstępnie datowane na początek XIII wieku, którego pozostałością była czarno-brązowa zbita rędzina z niewielką ilością drobnych węgli drzewnych oraz nielicznymi zabytkami (kilkanaście fragmentów ceramiki) – js. 12, 55, 70, 80. Potwierdzeniem zasiedlenia były odkryte i zbadane jamy (ob. 18, 26) oraz być może negatywy konstrukcji drewnianych (ob. 12 i 51).

Główna kategoria zabytków – ceramika, wykazuje pewne zależności chronologiczne. Największa ilość fragmentów naczyń wiąże się z budową i funkcjonowaniem samego obiektu sakralnego (tabl. 4.IV). Później w okresie średniowiecza ilość ceramiki

znacznie spada, ponieważ świątynia funkcjonowała, a remonty wewnątrz niej miały ograniczony zakres (tabl. 4.IV). Dopiero w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.) następuje ponowny znaczny wzrost tej grupy zabytków, co wiązało się z: dużymi remontami, rozbudowami, okresem rozebrania starej cerkwi katedralnej i budowy bazyliki fontanowskiej (por. rozdz. 2.2).

Warto zwrócić uwagę na zabytki, które poświadczają bogaty wystrój najstarszej cerkwi. Poza omówionymi płytkami posadzkowymi szkliwionymi i dłutkiem są to: fragmenty różnobarwnej polichromii, okruchy ze śladami złota (wyniki analizy por. rozdz. 9), nieliczne detale architektoniczne z cegieł, kamieni oraz fragmenty szkła przypuszczalnie witrażowego (wyniki analizy por. aneks IV).

Należy odnieść się do hipotez przedstawionych w rozdziale 3.4 (tabl. 3.I) i 9 (wyniki porównania wzmianek z *Kroniki halicko-wołyńskiej* z danymi archeologicznymi – punkt 3), o odbudowaniu cerkwi przez Daniela Romanowicza po zniszczeniach od pożaru, które moim zdaniem nie znajdują odzwierciedlenia w wynikach badań archeologicznych.

Źródła pisane, a konkretnie *Kronika halicko-wołyńska* (por. rozdz. 2.1.2 autorstwa Dariusza Dąbrowskiego, Leontija Wojtowycza), w sposób jednoznaczny nie potwierdza zniszczenia cerkwi katedralnej przez pożar!

Badany wykopaliskowo obiekt, jak wynika z powyższej przeprowadzonej analizy stratygraficznej, nie został zbudowany na warstwie pożarowej, a osadniczej. Zarejestrowane w niektórych warstwach drobiny węgla w różnym nasyceniu, mogły się pojawić, chociażby po odnotowanych w źródłach pożarach obiektów, które spłonęły w rezydencji Daniela Romanowicza na Wysokiej Górce i zostały „nawiane" na teren niższy z funkcjonującym osadnictwem.

Czas powstania cerkwi katedralnej pomimo różnych hipotez jest nadal trudny do ustalenia.

1. Dariusz Dąbrowski i Leontij Wojtowycz wskazują na lata 1242–1256 – por. rozdz. 2.1.2.
2. Jurij Łukomśkyj podaje zupełnie odmienną i zaskakującą datę 1260, po pożarze w 1256 roku – por. rozdz. 3: tabl. 3.I.
3. Datowania radiowęglowe próbek warstw i kości z grobów 18 i 26, lokują jej powstanie i funkcjonowanie w przedziale około 1. połowy i na początku 2. połowy XIII wieku – por. wyniki w aneksie II.
4. Podobne wyniki uzyskano z datowania kilku cegieł metodą TL – por. wyniki w aneksie I.
5. Pozyskane z badań zabytki nie są dokładnymi datownikami, które mogą precyzyjnie określić chronologię.
6. Zaobserwowane zmiany budowlane z trzema śladami punktowego pożaru, dotyczą już wczesnego okresu funkcjonowania świątyni.
7. W żadnym wykopie archeologicznym nie natrafiono na ślady starszej cerkwi katedralnej (pośrednia wzmianka z *Kroniki halicko-wołyńskiej* z 1253 roku) – por. rozdz. 2.1.2 (przypis 24).

Ponieważ badania wykopaliskowe nie są zakończone, dotychczasowe wyniki należy traktować jako wstępne. Dlatego nadal otwarta jest sprawa lokalizacji starszej cerkwi katedralnej, datowania odkrytej i korelowania obiektu z odnotowanymi w źródłach pożarami.

Резюме

В 2013-2014 рр. в Базиліці розпланировано 10 дослідницьких розкопів (1-7/B, 8/BK, 9-10/B). Інвентаризовано також крипти під костелом, три з яких досліджено: № 1 – частково, та № 4 і 5.

Стратиграфія внутрішньої площі сакрального об'єкта зовсім відмінна від поселенських пам'яток. Можна виокремити основні шари (стратиграфічні елементи): а) нівеляційні та стабілізаційні давніх долівок з кам'яних плит, керамічних плиток та дерев'яних дощок, б) будівельні та деструкції ремонтів, в) заповнення могильних ям та домовин поховань.

Найбільше значення мають, натомість, два найнижчі шари, пов'язані із кафедральною церквою XIII ст.: а) сіро-чорний твердий карбонатний ґрунт (шар 12), який передував часу спорудження мурів, б) чорно-сірий карбонатний ґрунт з вкрапленнями деревного вугілля (шар 70), який, відносно до архітектурних об'єктів, можна пов'язувати з пожежею.

Фундаменти мурів та поховання періоду раннього середньовіччя вкопано в материковий мергель та крейду (шари 18, 21).

В досліджених розкопах та криптах виділено 70 об'єктів (№ 1–55, за винятком № 9, 23, 42), для 20 застосовано додаткові позначення у вигляді літер та цифр.

Архітектурні об'єкти, датовані XIII ст., це, переважно, фундаменти цегляно-кам'яних мурів кафедральної церкви: південний (об'єкти 3, 3/1, 21), північний (об'єкти 33, 33/1), західний (об'єкти 9A, 9 B, 9C) та прямокутна в плані абсида (об'єкти 37, 53). Біля західного муру додатково виділено структурні елементи, пов'язані із головним входом: рештки цегляно-кам'яного порталу (об'єкт 48), лізена (об'єкт 9E) та фрагменти хідника, виконаного з цегли пальцівки (об'єкт 50). Мури збереглися до цокольної частини з горизонтальним виступом з зовнішнього та внутрішнього боків. Для їхнього спорудження використано цеглу пальцівку у венедській кладці.

Зафіксовано також фундаменти двох колон з першої фази святині XIII ст.: північний (об'єкти 27A, 35) і південний (об'єкт 27) та мур нартексу з другої (пізнішої) фази, яку датовано XIV – XVI століттям (об'єкти 20, 20A, 20B, 20C). В мурі нартексу, спорудженому із цегли вальцівки у готичній кладці, виділено рештки входу (об'єкт 20C) та конструкцію частково потинькованої арки, яку спеціально побудували для збереження поховань XIII ст. (об'єкт 22).

Досліджено також рештки 4 заглиблених в землю об'єктів, які датовано XIII ст. (об'єкти 18, 24, 26, 34): невеликі ями господарського та будівельного характеру, заповнення яких містило фрагменти кераміки, тваринних кісток та уламки керамічних полив'яних долівкових плиток. Дві з останніх можуть бути пов'язані із заселенням терену до побудови кафедральної церкви.

Під час розкопок виявлено 2910 одиниць предметів різного характеру, серед яких переважали фрагменти керамічного начиння (1355 одиниць). Виокремлено 347 фрагментів кераміки з періоду раннього середньовіччя.

Інвентаризовано ще й 63 долівкові плитки, збережені в цілості чи

у фрагментах. З цієї групи виділено 28 зразків, які датовано XIII ст. Усі (за винятком одного фрагмента із цеглястої) виконано із білої глини і вкрито поливою безбарвною, зеленою та жовтою, іноді із золотистим (?) відтінком. Відсутність слідів вапняного розчину свідчить, що різнокольорову (?) долівку викладено на сухо.

Проведений аналіз кераміки та об'єктів періоду раннього середньовіччя може вказувати на те, що перед будівництвом кафедральної церкви ця територія вже була заселена. Більшість знахідок цієї групи пов'язана зі спорудженням сакрального об'єкта. Пізніше, у період середньовіччя кількість кераміки значно спадає, оскільки храм вже функціонував, а ремонти всередині нього мали обмежений характер. У ранньомодерну добу (XVI–XVIII w.), настає повторне значне зростання її кількості, що пояснюється великими ремонтами, розбудовою, періодом розбирання старої кафедральної церкви і будівництвом базиліки згідно з проектом Павла Фонтани.

Слід звернути увагу на знахідки, які свідчать про багате оздоблення інтер'єру найдавнішої церкви: полив'яні долівкові плитки, фрагменти різнобарвної поліхромії, дрібні уламки зі слідами золота, архітектурні деталі із цегли, каміння та крейди, а також осколки скла, здогадно віражного.

Summary

In the years 2013–2014 ten trenches were founded inside the basilica (1–7/B, 8/BK, 9–10/B). The crypts under the church were also inventoried exploring three out of them : No. 1- partly, 4 and 5.

Stratigraphy of the inner part of a church differs very much from settlement sites. The main stratigraphical units can be distinguished as follows:

a) levelling and stabilising layers of older flooring made of stone and ceramic tiles as well as wooden boards,
b) construction layers and destructs after the repairs,
c) fills of grave pits as well as coffins from inhumation burials.

However, two lowest layers connected with the cathedral Orthodox church of the 13th century are of the greatest importance. These are: a) grey and black hard limestone soil (stratigraphic layer 12), which was there prior to erecting the walls, b) black and grey limestone soil with charcoal (stratigraphic unit 70), which may be associated with fire with reference to architectural structures.

The foundations of walls and graves from early medieval times were dug into sedimentary loam and chalk (stratigraphic units 18, 21). 70 units were distinguished in the examined trenches and crypts (No.1–55, apart from 9, 23, 42), for 20 of them additional letter and number marking were applied.

Architectural features dated the 13th century are mainly the foundations of the stone and brick walls of the cathedral Orthodox church: southern (features 3, 3/1, 21), northern (features 33, 33/1), western (features 9A, 9B, 9C) and the apse on a rectangular plan (features 37, 53). Additionally, structures connected with the main entrance were singled out at the western wall: the remains of brick and stone portal (feature

48), lesene (feature 9E) and pavement elements made of Gothic bricks (feature 50). The walls preserved to the plinth part with outer and inner corbels. Gothic bricks were applied there with the use of Monk bond, bound with lime mortar.

Foundations of two pillars from the first phase of the 13th century cathedral were also documented: northern (feature 27A, 35) and southern (27) as well as the wall of narthex of the second (younger) phase dated 14th–16th centuries (objects 20, 20A, 20B, 20C). The remains of portal (feature 20C) and the construction of partly plastered segmental arch built with the aim of preserving graves from the 13th century (feature 22) were distinguished in the narthex wall built of Gothic bricks with the use of Gothic bond.

The remains of four earth features dated 13th century (objects 18, 24, 26, 34) were also examined. These were small pits of settlement and dwellings filled with pottery, animal bones or fragments of glazed flooring tiles. Two of them may be connected with the settlement prior to the time of construction the cathedral Orthodox church.

During the excavations 2910 small finds of different type were obtained, among which pottey predominated – 1355 pieces. 347 fragments of them belongs to the early medieval times.

An inventory of 63 flooring tiles preserved completely or in fragments was made. 28 finds dated 13th century were deparated from this group. All (apart from one fragment made of brick clay) are made of white clay and covered with colourless, green and yellow glaze, sometimes with a golden tint (?). Lack of lime mortar indicates that multicoloured (?) floor in the church was laid in the dry conditions.

The pottery analysis and other finds of the early medieval times may show that before the cathedral Orthodox church was built, a settlement had already been there. Most finds of this group are connected with church construction works. Later, during the medieval times, the amount of ceramics decreased significantly, because the church had already functioned and the repairs range inside it were limited. In modern times (16th –18th centuries), there was again a considerable increase in its amount, which may be accounted for huge renovations works and church extension. It concerns the period of pulling down the former cathedral Orthodox church and building the basilica according to Paweł Fontana's design.

It is worth paying attention to the finds which prove the oldest Orthodox church richly equipped. These are: glazed flooring tiles, fragments of multicoloured polychrome, shreds with traces of gold, architectural details of bricks, stones, chalk and fragments of glass, probably stained glass.

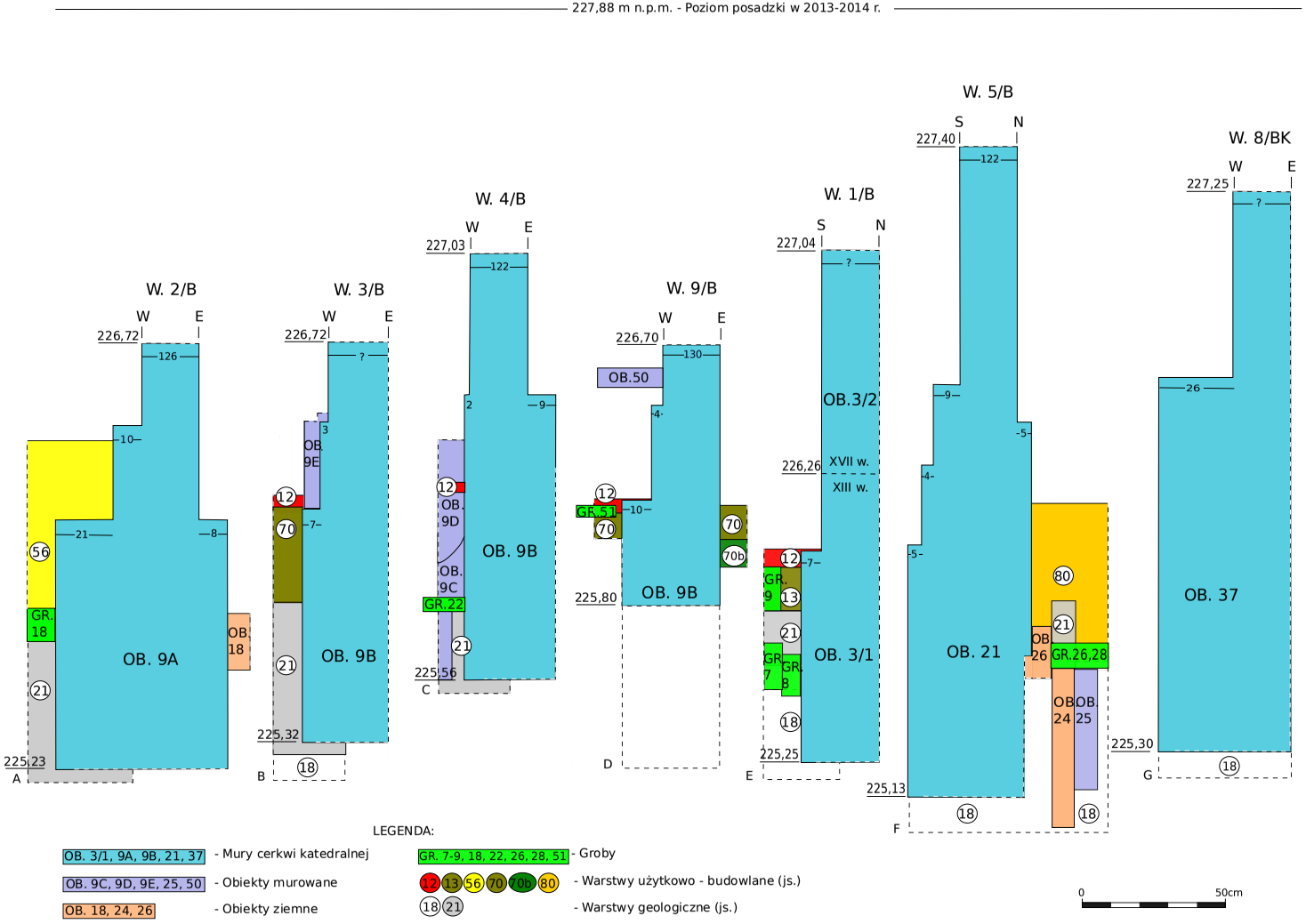

Ryc. 4.1. Stratygrafia zbadanych murów cerkwi katedralnej w kontekście zarejestrowanych obiektów, grobów i warstw (js.), w ujęciu graficznym. Mur zachodni (A, B, C, D), południowy (E, F), mur absydy (G). Opr. S. Gołub, przerys komp. M. Derecka

Ryc. 4.2. Mur południowy cerkwi katedralnej (lico zewnętrzne) w relacji z najstarszymi chronologicznie warstwami. Wykopy 1/B, 5/B. Fot. S. Gołub

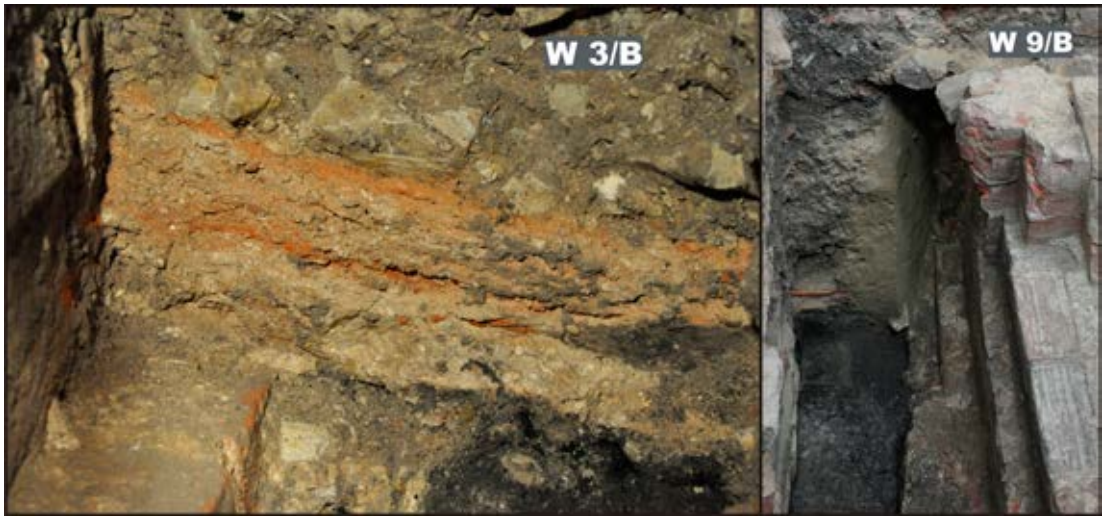

Ryc. 4.3. Mur zachodni cerkwi katedralnej (lico zewnętrzne) w rejonie lizeny – ob. 9E (wykop 3/B) i portalu – ob. 48 (wykop 9/B), z przyległymi najstarszymi chronologicznie warstwami. Fot. S. Gołub

Ryc. 4.4. Mur południowy cerkwi katedralnej (lico wewnętrzne) – wykop 5/B i mur narteksu od strony wschodniej – wykop 6/B, z przyległymi najstarszymi chronologicznie warstwami. Fot. S. Gołub

Ryc. 4.5. Wykop 3/B. Dół posłupowy – ob. 12 w planie i w profilu. Fot. S. Gołub

Ryc. 4.6. Wykop 5/B. Relacje stratygraficzne pomiędzy obiektami: murem południowym cerkwi katedralnej (ob. 21), jamą „budowlaną" (ob. 24), jamą osadniczą (ob. 26), sarkofagiem (ob. 25). Fot. S. Gołub

Ryc. 4.7. Płytki posadzkowe szkliwione z najstarszej podłogi cerkwi – wykop 5/B. Po lewej (nr inw. CH/B/w-76/2013), po prawej (nr inw. CH/B/w-80/2013). Fot. G. Zabłocki

Ryc. 4.8. Plinfa lub cegła „kształtka" ze śladami palców (nr inw. CH/B/w-113/2013). Fot. G. Zabłocki

Ryc. 4.9. Dłutka z żelaza do obróbki surowców kamiennych. U góry znalezione podczas badań pallatium w 2011 roku (nr inw. CH/G/w-72/2011). U dołu znalezisko z cerkwi – wykop 6/B (nr inw. CH/B/w-107/2013). Fot. G. Zabłocki

Nr w-wy	Wykop	Obiekt	Grób/ krypta	Opis warstwy	Poziom (m n.p.m. strop – spąg)	Funkcja	Uwagi
1	1, 2, 5, 6, 7, 9			Żółto-pomarańczowy, gruboziarnisty piach z gruzem.	227,85–227,70	Stabilizacyjna.	
1a	1			Sypki piasek z gruzem ceglanym, płytkami i zaprawą wapienną.	226,95–226,85	Niwelacyjna.	
2	1, 2, 3, 4 ,5, 6, 7, 9			Szary plastyczny ił.	227,80–227,70	Niwelacyjno – uszczelniająca.	
3	1, 4, 9			Sypki piasek z ziemią, drobinkami cegieł i zaprawy.	227,75– 227,70	Niwelacyjna.	
4	1, 2, 3, 5, 6, 7, 9			Ułamki czerwonych cegieł z resztkami zaprawy.	227,70–227,60	Destrukt posadzki (?)	Por. 32 i 37.
4a	1			Ułamki czerwonych cegieł z resztkami zaprawy i fragmentami płytek posadzkowych.	227,65–227,55	Destrukt posadzki (?)	
5	1, 3			Drobnoziarnisty, żółty piasek.	227,65–227,55	Niwelacyjna.	
6	1			Zbita zaprawa wapienna z kawałkami czerwonej cegły.	227,65–227,40	Budowlana (?)	
7	1			Zbita szara ziemia z kawałkami opoki i czerwonej cegły.	227,55–227,00	Zasypiskowa (?)	Por. 4.
7a	1		Gr. 1	Niezbyt zbita, szara ziemia z kawałkami opoki i czerwonej cegły.	227,60–226,80	Wypełnisko gr.1.	
8	1			Rumosz ceglany.	227,45–227,05	Niwelacyjna.	
9	1		Gr. 5	Szara ziemia z drobnym gruzem ceglano–opokowym.	227,10–226,10	Zasypiskowa.	Por. 11.
9a	1		Gr. 2	Szara, niezbyt zbita ziemia z niewielką ilością gruzu ceglanego.	226,90–226,50	Wypełnisko gr.2.	
10	1	2		Biało-szary płat zaprawy wapiennej.	226,80–225,60	Budowlana.	
10a	1			Miękka, szaro-beżowa zaprawa wapienna z drobinami cegieł.	226,95–226,45	Użytkowa (?)	
11	1, 3		Gr. 4, 8	Twarda, szara ziemia z dużą ilością opoki oraz fragmentów cegieł.	226,50–225,40	Zasypiskowa.	Por. 9.
12	1, 3, 9			Twarda, piaszczysta, czarno-szara ziemia, z niewielką ilością węgli drzewnych i zabytkami (por. js. 70).	226,25–226,00	Użytkowa.	XIII w. Por. 55, 70, 80
13	1			Piaszczysta, siwa, z wymyciami czarnej rędziny.	225,90–225,50	Nadcalcowa.	XIII w.

Tabl. 4.I. Zestawienie jednostek stratygraficznych (warstw), z opisem, lokalizacją, funkcją i datowaniem. Opr. M. Derecka, S. Gołub

14	1			Plastyczny, brązowy ił z drobinkami kredy.	225,80–225,60	Calec.	Por. 21.
15	1	4		Zbita, ciemnobrązowa ziemia z kawałkami cegieł i opoki.	226,50–226,30	Wypełnisko ob. 4.	
16	1	2		Brązowo-pomarańczowa, piaszczysta ziemia zmieszana z zaprawą wapienną.	226,30–225,70	Zasypiskowa.	
17	1	2		Piaszczysto–wapienna zaprawa.	225,70 ?	Zasypiskowa.	
18	1, 3, 4, 5, 10			Twardy, zbity, rumosz kredowy.	225,70	Calec.	
19	1	2		Szara ziemia z kawałkami opoki i zaprawy wapiennej.	225,55–225,45	Zasypiskowa.	
20	1	3/2		Zaprawa z ob. 3/2.	-	Budowlana.	Przeniesiono do próbek.
21	1, 2, 3, 4, 5, 6, 8/BK			Gliniasty, brązowy ił z kawałkami kredy.	225,90–225,60	Calec.	Por. 14.
22	1	3		Zaprawa piaskowa z drobinami kredy i fragmentami cegieł.	227,00–226,10	Budowlana.	
23	1	3		Twarda, kremowa zaprawa wapienna z drobinkami białego wapna.	226,00–225,80	Budowlana.	
24	1	3		Twarda, siwo-biała, wypalona zaprawa wapienna.	226,05–225,75	Budowlana.	
25	1	3		Plastyczna, biało-szara kreda, miejscami wymieszana z gliną.	225,80–225,30	Budowlana.	Por. 13.
26	1	2		Twarda, piaszczysta, żółta zaprawa z drobinkami wapna.	227,00–226,50	Budowlana.	
27	1	2		Twarda, piaskowa zaprawa.	227,27–227,00	Budowlana.	
28	1	2		Twarda, siwa zaprawa cementowa na murze i mur (ob. 2)	227,33–227,49?	Budowlana.	Brak na rys.
29	1		Gr. 5	Siwy ił z dużymi kawałkami kredy.	226,10–226,00	Niwelacyjna.	
29a	1			Siwy ił z większą ilością kawałków kredy.	225,97–226,00	Niwelacyjna.	
30	2, 5			Biała, sypka zaprawa z kawałkami tynku.	227,55–227,45	Destrukt budowlany.	
31	3, 4, 5, 6, 7			Brudnożółty piasek z drobinami zaprawy.	227,60–227,50	Niwelacyjna.	
32	2, 5			Drobny gruz ceglany.	227,50–227,35	Destrukt posadzki (?)	Por. 4 i 37.
33	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9			Twarda, beżowożółta zaprawa wapienna z drobnym rumoszem ceglanym.	227,40–227,30	Niwelacyjna.	
33a	7, 9			Ciemnoszara zaprawa wapienna.	227,35–227,15	Budowlana.	

34	2, 3, 5			Brązowo-szara, niezbyt zbita ziemia z kawałkami cegieł, zaprawy i kredy.	227,75–227,60	Niwelacyjna.	
35	2, 3, 9			Szara ziemia z drobną kredą.	227,60–227,50	Niwelacyjna.	
36	2, 3, 4, 5, 6			Drobny gruz ceglany z domieszką zaprawy wapiennej i odrobiną sypkiej ziemi.	227,40–226,80	Zasypiskowa.	
37	3, 4, 6, 7			Gruz ceglany przemieszany z piaskiem.	227,60–227,55	Niwelacyjna (?)	Por. 4 i 32.
38	3, 4			Zbita zaprawa z fragmentami cegieł, tynku i opoki (kredy).	227,60–227,40	Destrukt budowlany.	
39	3, 6			Czarna ziemia z domieszką drobnej kredy.	227,40–226,90	Zasypiskowa.	
40	2, 3, 4, 5, 6, 7		Gr. 10, 20, 21, 24, 25, 27	Szaro-siwa, średnio zbita ziemia z drobinami zaprawy i kredy.	227,40–225,90	Zasypiskowa.	
40a	2, 5		Gr. 14–16, 23	Szaro-siwa, średnio zbita ziemia z drobinami zaprawy i kredy.	227,10–226,30	Zasypiskowa.	
41	2, 3	5		Rumowisko z cegieł.	227,35–227,25	Destrukt budowlany.	
41a	3			Luźny rumosz ceglany.	227,05–227,00	Destrukt budowlany.	
42	2			Brązowa, piaszczysta ziemia z drobinami cegieł, zaprawy wapiennej i piasku.	227,40–226,65	Zasypiskowa (?)	
43	2			Siwo-czarna, bardzo zbita ziemia z drobnym gruzem.	226,50–226,70	Zasypiskowa.	
44				Zbita, szaro-siwa ziemia z kawałkami kredy i dużymi fragmentami cegieł z XIII w.	226,90–226,80	Destrukt budowlany.	
45	3			Luźna, szaro-czarna ziemia z dużą ilością gruzu ceglanego.	227,00–226,30	Użytkowa (?)	
46	3			Zbita, szaro-czarna ziemia z drobnym gruzem.	226,70–225,60	Użytkowa (?)	Por. 56.
47	3			Biała, sypka zaprawa wapienna z kawałkami cegieł.	226,45–225,90	Destrukt budowlany.	
48	2, 3, 4, 5, 6, 7			Sypka, szaro-czarna ziemia z drobinkami kredy.	227,50–227,35	Niwelacyjna (?)	
49	3			Czarna ziemia z domieszką drobnej kredy.	227,40–226,90	Zasypiskowa.	Brak na rys. Por. 39.
50	2, 4, 9			Kreda.	227,00–226,80	Przekładka.	
51	2			Zbita, drobna kreda z zaprawą wapienną.	227,25–226,90	(?)	

52	2, 4, 5, 6, 7			Rumosz ceglany z kremową zaprawą wapienną.	227,40–226,90	Destrukt budowlany.	
53	2			Szaro-czarna, zbita ziemia z gruzem ceglanym i opokowym.	227,10–226,50	Niwelacyjna (?)	
54	2			Zbita, siwa ziemia z resztkami drewna.	226,85–226,00	Zasypiskowa.	
55	3	12		Siwa, iłowata ziemia z drobnymi kawałkami kredy i węglami drzewnymi.	226,00–225,55	Wypełnisko ob. 12.	XIII w.
56	2, 4			Szaro-czarna, zbita ziemia z kawałkami opoki i pokruszonych cegieł.	226,60–225,80	Użytkowa (?)	XIII w. Por. 46.
57	2	9A		Biało-szara, zbita zaprawa wapienna, przemieszana z siwą ziemią.	226,15–225,70	Budowlana.	XIII w.
58	2, 4		Gr. 18	Siwo-szary plastyczny ił z kawałkami cegieł, kredy i dodatkami węgli	225,80–225,70	Wypełnisko gr.18	XIII w.
59	3			Zbita, czarna ziemia z kawałkami kredy, cegieł i dużą ilością węgli drzewnych.	225,80–226,00	Użytkowa.	XIII w.
60	3	9B		Zaprawa wapienna z kawałkami cegieł.	226,20–226,15	Budowlana.	XIII w.
61	3			Jasnobeżowa zaprawa z drobinami cegieł.	226,85–226,65	Budowlana.	XIII w.
62	3			Szara, zbita glina.	226,65–226,40	Budowlana.	XIII w.
63	3			Drobny gruz ceglany z zaprawą.	226,60–226,50	Budowlana.	XIII w.
64	3			Drobna, sypka kreda z niewielką ilością ziemi.	226,50–226,35	Budowlana.	XIII w.
65	3			Kawałki kredy z szaro-siwą ziemią.	226,40–226,20	Budowlana.	XIII w.
66	3			Sproszkowane cegły.	226,30–226,20	Budowlana.	XIII w.
67	3, 12			Biała zaprawa.	226,30–226,15	Budowlana.	XIII w.
68	3			Zbita, biała zaprawa.	226,20–226,10	Budowlana.	XIII w.
69	3, 9			Kremowa, bardzo twarda zaprawa.	226,15–226,05	Budowlana.	XIII w.
70	3, 9			Szaro-czarna, plastyczna, iłowata ziemia w części stropowej ze spalenizną i zabytkami.	226,20–226,00	Użytkowa.	XIII w.
70a	9	51	Gr. 51	Szaro-czarna, iłowata ziemia z węglami drzewnymi.	225,80–226,05	Wypełnisko.	XIII w.
70b	9			Czarno-szara, plastyczna ziemia ze śladami spalenizny, drobinami węgla i kawałkami cegieł.	225,94–226,04	Użytkowo – budowlana.	XIII w.
71	3			Zaprawa wapienna.	Brak na rysunku	Budowlana.	XIII w.
72	4			Szaro-siwa, zbita ziemia z węglami drzewnymi.	227,66–227,60	Użytkowa (?)	

73	4, 7			Czarna spalenizna.	227,45–227,40	Użytkowa.	
74	2	18		Gliniasta, siwa ziemia z fragmentami opoki, cegieł, węgli drzewnych.	225,80–225,40	Wypełnisko ob. 18.	
75	2	10		Sproszkowana kreda z drobinkami cegieł.	226,10–225,85	Budowlana.	
76	2, 4	10		Drobny gruz ceglany z drobinkami zaprawy i opoki.	225,85–225,40	Budowlana.	
77	4, 5			Gruby gruz z cegieł z XIII w. przemieszanych z tynkiem i zaprawą.	227,30–226,90	Destrukt budowlany.	
78	5			Rumosz szaro-czarnej ziemi z gruzem ceglanym.	226,60–226,00	Zasypiskowa.	
78a	5			Szaro-czarna ziemia z opoką i niewielką ilością gruzu ceglanego.	226,20–225,30	Zasypiskowa.	
79	5, 6			Sypka, pokruszona zaprawa wapienna z fragmentami. cegieł z XIII w.	226,70–226,00	Budowlana.	
79a	5			Pokruszona zaprawa wapienna.	226,50–226,40	Zasypiskowa.	
80	5, 6			Zbita, czarno-szara ziemia z różną ilością węgli drzewnych i drobin cegieł. W wykopie 5/B z warstewkami spalenizny.	226,45–225,30	Użytkowo - budowlana.	XIII w.
80a	5			Czarno-szara ziemia ze spalenizną.	225,80–225,60	Użytkowa.	XIII w.
81	3, 4			Rumosz ceglany z wtrętami szaro-czarnej ziemi i drobnej kredy.	227,20–226,60	Destrukt budowlany.	
82	5			Sypka, czarna ziemia z drobnymi kawałkami cegieł, kredy i zaprawy.	226,35–226,40	Nasypowa.	
83	5			Twarda, szara ziemia z kawałkami kredy, drobinami węgla i cegieł.	225,58–225,52	Zasypiskowa (?)	
84	5			Rumosz ceglany z siwą ziemią i ułamkami glaukonitytu.	227,43–227,15	Destrukt budowlany.	
85	5			Rumosz ceglany z siwą ziemią i płytkami podłogowymi.	225,60–225,66	Destrukt budowlany.	XIII w.
86	5	24		Plastyczna, szaro-żółto-zielona ziemia z drobnymi kawałkami kredy.	225,70–225,00	Wypełnisko ob. 24.	XIII w.
87	5			Trójdzielna: zaprawa z piaskiem, czarna ziemia i drobna kreda.	226,2–226,00	Użytkowa (?)	
88	6	30		Szaro-żółty, drobnoziarnisty piach z zaprawą i drobinami cegieł.	227,80–227,15	Wypełnisko ob. 30.	
89	7			Zbita, biała zaprawa wapienna z drobnymi kawałkami cegieł.	227,40–227,10	Budowlana.	

90	7	38		Siwa, zbita ziemia z rumoszem ceglanym, fragmentami drewna i węgli drzewnych.	227,16	Stabilizacyjna.	
91	7			Siwa, średnio zbita ziemia z bardzo drobnymi bryłkami kredy.	227,1	Zasypiskowa.	
92	8		Krypta 1	Brązowa piaszczysta ziemia z dużą ilością drewna z trumien.	224,9	Destrukcyjna.	
93	8		Gr. 36, 37, 38	Rumosz kredowy przemieszany z czarno-brązową ziemią.	224,15–224,00	Wypełnisko grobów.	
94	9			Szara, zbita, zgliniona ziemia z drobinami kredy.	227,40–227,35	Klepisko (?)	
95	5, 9			Zbity, szaro-siwy ił z niewielką ilością drobnej cegły i zaprawy wapiennej.	227,45–225,20	Wkop.	
96	9			Sypka, piaszczysta, beżowo-biała ziemia z zaprawą wapienną.	227,24?	Budowlana (?)	
97	9			Zbita, siwa ziemia z dużą ilością gruzu, kredy oraz cegieł.	227,10–226,64	Wypełnisko ob. 45.	
98	9			Zbita ziemia z dużą ilością zaprawy wapiennej i kawałków cegieł.	226,60–226,50	Utwardzenie wejścia.	XIII w.
99	9			Rozdrobniona kreda z drobinami węgli drzewnych.	226,60–226,45	Niwelacyjna.	
100	9			Szara ziemia z ułamkami kredy, cegieł i węglami drzewnymi.	226,40–226,10	Niwelacyjna.	XIII w.
101	10			Sypka, piaszczysta, szara ziemia z zaprawą wapienną i kawałkami cegieł.	227,70–227,30	Zasypiskowa.	
101a	10			Spróchniałe deski.	227,80–227,70	Konstrukcja (?)	
102	10			Szaro-brązowa, wilgotna ziemia z węglami drzewnymi.	227,30–226,10	Użytkowa.	
102a	10			Szaro-brązowa, twarda, wilgotna, plastyczna ziemia.	226,10–225,50	Użytkowa.	
103	10			Szara, przemieszana ziemia z domieszką drobnej kredy i pyłu ceglanego.	225,50–225,20	?	
104	10			Piasek z drobinami cegieł, zaprawy wapiennej oraz fragmentami tynku.	224,50	Budowlana.	
105	10			Brązowa ziemia z dużą ilością fragmentów cegieł oraz zbutwiałego drewna.	225,75 - 225,50	Budowlana (?)	
106	10			Drobna kreda przemieszana z niewielką ilością ziemi.	225,50 - 225,05	?	

Tabl. 4.I. Zestawienie jednostek stratygraficznych (warstw), z opisem, lokalizacją, funkcją i datowaniem. Opr. M. Derecka, S. Gołub

Nr obiektu	Wykop/ Krypta	Skrócony opis / funkcja	Datowanie
1	-	Bazylika.	XVIII w.
2	1/B	Mur z cegieł i kamieni. Przypora.	XVII–XVIII w.
3	1/B	Mur kamienno-ceglany (E–W) dwufazowy. Dolna część – południowy cerkwi katedralnej (oznaczony później jako 3/1). Górna nabudowana w okresie nowożytnym (oznaczona 3/2).	XIII/XVI–XVII w.
3A	4/B	Mur kamienny (W–E). Nabudowany na murze cerkwi katedralnej podczas rozbudowy.	XVI–XVII w.
4	1/B	Jama w rzucie prostokątna. Budowlana.	NOW (?)
5	2, 3, 4, 5, 6, 9/B	Posadzka z płytek ceglanych prostokątnych.	XVII–XVIII w.
6	2/B	Konstrukcja z cegieł. Podstawa i fragment pilastra.	NOW
6A	4/B	Konstrukcja z cegieł. Podstawa pilastra.	XVIII w.
7	3/B	Negatyw belki z drewna. Pozostałość podłogi (?) Patrz ob. 8, 43, 46.	XVI–XVII w.
8	2/B	Belka drewniana. Pozostałość podłogi (?) Patrz ob. 7, 43, 46.	XVI–XVII w.
9	2, 3, 4, 9/B	Mur kamienno-ceglany zachodni (S–N)i cerkwi katedralnej. Całość oznaczona jako obiekt 9. Podzielony na cztery części w poszczególnych wykopach.	XIII w.
9A	2/B	Mur kamienno-ceglany (S–N). Zachodni cerkwi katedralnej. Część południowa.	XIII w.
9B	3, 4, 9/B	Mur kamienno-ceglany (S–N). Zachodni cerkwi katedralnej. Część środkowa z lizeną i portalem.	XIII w.
9C	4/B	Mur kamienno-ceglany (S–N). Zachodni cerkwi katedralnej. Część północna (do szwu technologicznego).	XIII w.
9D	4/B	Mur kamienny (S–N lub E–W?). Zachodni cerkwi katedralnej. Część północna (za szwem technologicznym).	XIII w.
9E	3/B	Pozostałości lizeny (?) w zachodnim murze cerkwi katedralnej.	XIII w.
10	2/B	Wnęka wykuta w rozebranym murze (ob. 9A). Jama grobu.	NOW
10X	2/B	Zniszczone arkosolium (?)	XIII w.
10Y	3/B	Zniszczone arkosolium (?)	XIII w.
11	3/B	Wnęki w murze (ob. 9B). Jamy grobów trumiennych.	NOW
12	3/B	Dół posłupowy. Pozostałość konstrukcji drewnianej obiektu osadniczego (?)	XIII w.
13	2/B	Konstrukcja z fragm. cegieł.	XIII w.
14	2/B	Fundament pod mur.	NOW
15	4/B	Konstrukcja ceglana. Podstawa pod ołtarz boczny.	XVIII w.

Tabl. 4.II. Zestawienie obiektów z opisem, lokalizacją, funkcją i datowaniem. Opr. S. Gołub, współpraca M. Derecka

16	4/B	Konstrukcja ceglana. Podstawa pod ołtarz boczny.	XVIII w.
17	4/B	Konstrukcja ceglana. Podstawa pod ołtarz boczny.	XVIII w.
18	2/B	Jama zniszczona przez ob. 9A. Pozostałość osadnictwa (?)	XIII w.(?)
19	4/B	Konstrukcja z cegieł (E-W).	NOW
19A	4/B	Mur kamienny dostawiony do ob. 9B (E–W).	?
20	5/B	Mur ceglano-kamienny (S–N). Narteks.	XIV–XVI w.
20A	6, 7/B	Mur ceglano-kamienny (S–N) – mur narteksu górny.	XIV–XVI w.
20AX	9/B, Kr. 5	Dwa kamienie obrabiane. Konstrukcja grobowa?	XIII w.
20B	6/B	Mur z gruzu ceglanego (S–N) – fundament narteksu (ob. 20A).	XIV–XVI w.
20C	7/B	Fragment muru z cegieł. Próg w otworze drzwiowym.	XIV–XVI w.
21	5/B	Mur ceglano-kamienny (E–W). Południowy cerkwi katedralnej (w dolnej części).	XIII w.
22	2/B	Łuk odcinkowy z cegieł (S–N). Konstrukcja w murze narteksu nad grobami 26, 28 z XIII w.	XIV–XVI w.
23	5/B	Konstrukcja fundamentu z cegieł. Pilaster (?)	XVII–XVIII w.
24	5/B	Jama w planie owalna z płytkami. Pozostałość budowy/ remontu (?) Patrz podobny ob. 34.	XIII w.
25	5/B	Sarkofag z cegieł.	XIII w.
26	5/B	Jama nieckowata. Pozostałość osadnictwa.	XIII w.
27	5/B	Mur ceglano-kamienny (E–W). Filar S cerkwi katedralnej.	XIII w.
27A	7/B	Podstawa S filara N cerkwi katedralnej (?) Fragment uznany jako ob. 35.	XIII w. (?)
28	5/B	Jama zniszczonego grobu nr 28.	XIII w.
29	5/B	Mur z kredy i cegły. Przypora.	NOW
30	6/B	Jama ze słupem z drewna. Element budowlany.	NOW
31	6/B	Mur z cegły (E–W).	XVII w. (?)
32	6/B	Mur z cegły (S–N). Wzmocnienie filara.	NOW
33	6/B	Mur ceglano-kamienny (E–W). Północny cerkwi katedralnej. 33/1 o wątku wendyjskim, 33/2 o wątku krzyżowym (polskim).	XIII w./ XIV–XVI w.
34	6/B	Jama w planie owalna z płytkami szkliwionymi. Pozostałość budowy/remontu(?) Patrz podobny ob. 24.	XIII w.
35	6/B	Podstawa N filara N cerkwi katedralnej(?) Fragment uznany jako ob. 27A.	XIII w. (?)
36	5/B	Mur z cegieł (S–N) z użytym wtórnie dużym kamieniem. Wzmocniona ściana krypty 4.	XVIII w. (?)
37	8/BK	Mur kamienno-ceglany (S–N). Absyda (?) cerkwi katedralnej.	XIII w.
37A	8/BK	Mur z cegieł (S–N), nad ob. 37. Wzmocnienie konstrukcyjne.	XVIII w.

38	7/B	Mur z cegieł (S–N). Nad 20C. Otwór drzwiowy.	NOW (?)
39	7/B	Mur z cegieł. Sklepienie krypty 6.	NOW
40	7/B	Mur z cegieł o przebiegu skośnym (glif?). Pozostałość konstrukcji po drzwiach (?)	XIV–XVI w.
41	7/B	Mur z kawałków cegieł z czterema stopniami (S–N) – obudowa krypty. Dostawiony do 20A.	XVIII w.
43	6, 7/B	Belka z drewna (S–N). Pozostałość podłogi. Patrz ob. 7, 8, 46.	XVI–XVII w.
44	7/B	Mur z cegły rumoszowej dostawiony do ob. 20A.	NOW
45	8/BK	Mur z cegły rozbiórkowej dostawiony do ob. 37. Wzmocnienie.	XVIII w.
46	9/B	Zbutwiałe deski. Pozostałość podłogi. Patrz ob. 7, 8, 43.	XVI–XVII w.
47	9B	Konstrukcja z kamieni, płytek i cegieł. Utwardzenie.	XVI–XVII w.
48	9/B	Profilowany, gładzony kamień, łączony z cegłami. Fragment portalu cerkwi katedralnej.	XIII w.
49	9/B	Zasypka suchej zaprawy wapiennej. Budowlana.	NOW
50	9/B	Konstrukcja z cegieł. Chodnik (?) wejściowy do cerkwi katedralnej.	XIII w.
51	9/B	Prostokątny w planie zarys belki. Konstrukcja budowlana (?)	XIII w.
52	Kr. 4	Konstrukcja z drewna i cegły.	NOW
53	10/B	Mur z cegły, częściowo ścinany (E–W), na którym posadowiono ścianę zakrystii. Absyda (?) cerkwi katedralnej.	XIII w.
54	10/B	Mur z cegły wstawiony pod ob. 53.Wzmocnienie.	XVIII w.
55	10/B	Mur ceglano-kamienny (E–W), dostawiony do muru 53. Fundament nieokreślonej konstrukcji.	?

Tabl. 4.II. Zestawienie obiektów z opisem, lokalizacją, funkcją i datowaniem. Opr. S. Gołub, współpraca M. Derecka

Zabytki z sezonów 2013, 2014	Ilość (szt.)	Uwagi	Zabytki z sezonów 2013, 2014	Ilość (szt.)	Uwagi
Ceramika naczyniowa	1355		Okruchy ze śladami złota	5	
Porcelit, fajans	3				
Płytki posadzkowe	63		Żelazo	394	W tym rękojeść noża (?) z okładziną kościaną, ornamentowaną
Kafle	53				
Dachówki	19				
Cegły	37		Metale nieokreślone	31	
Krzemienie	3		Kreda – wyroby i fragm. ze śladami obróbki	7	
Monety	64				
Pasyjki (metale)	53	Depozyt z krypt 48 szt.	Tynk z farbą i malaturą	27	
			Zaprawa wapienna	4	
Szkło	307		Polichromia	8	XIII w.
Skóra	1		Fragm. polichromii	23,2 dag	XIII w.
Tkaniny	40	Z różnych surowców, w tym 8 guzików	Belemnit	2	
			Bursztyn	1	Oczko z pierścionka
Kości zwierzęce i wyroby	327	W tym 1 ozdoba	Drewno	24	W tym: krzyżyki - 5, szczyty trumien - 5, podkładki do guzików- 13, oraz koralik (?)
Brąz	14	W tym 1 medalik			
Miedź	55	W tym medalion złocony z wizerunkiem MB Częstochowskiej i św. Antoniego	Kamienie ze śladami obróbki	5	W tym 3 fragm. z płytek podłogowych
			Muszla	1	
Ołów	3		Fragm. skorupy z żółwia	1	
Srebro	2	W tym zawieszka złocona z kamieniem organicznym	Żużle	1	
			Zabytki ogółem: 2 910		

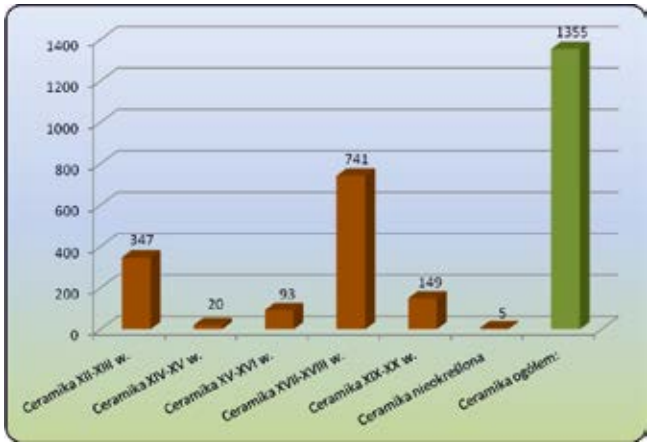

Tabl. 4.III. Zestawienie surowcowo – ilościowe zabytków znalezionych w sezonach 2013–2014. Opr. S. Gołub, E. Poźniak

Tabl. 4.IV. Zestawienie ilościowe ceramiki w rozróżnieniu chronologicznym. Opr. S. Gołub, przerys komp. E. Poźniak

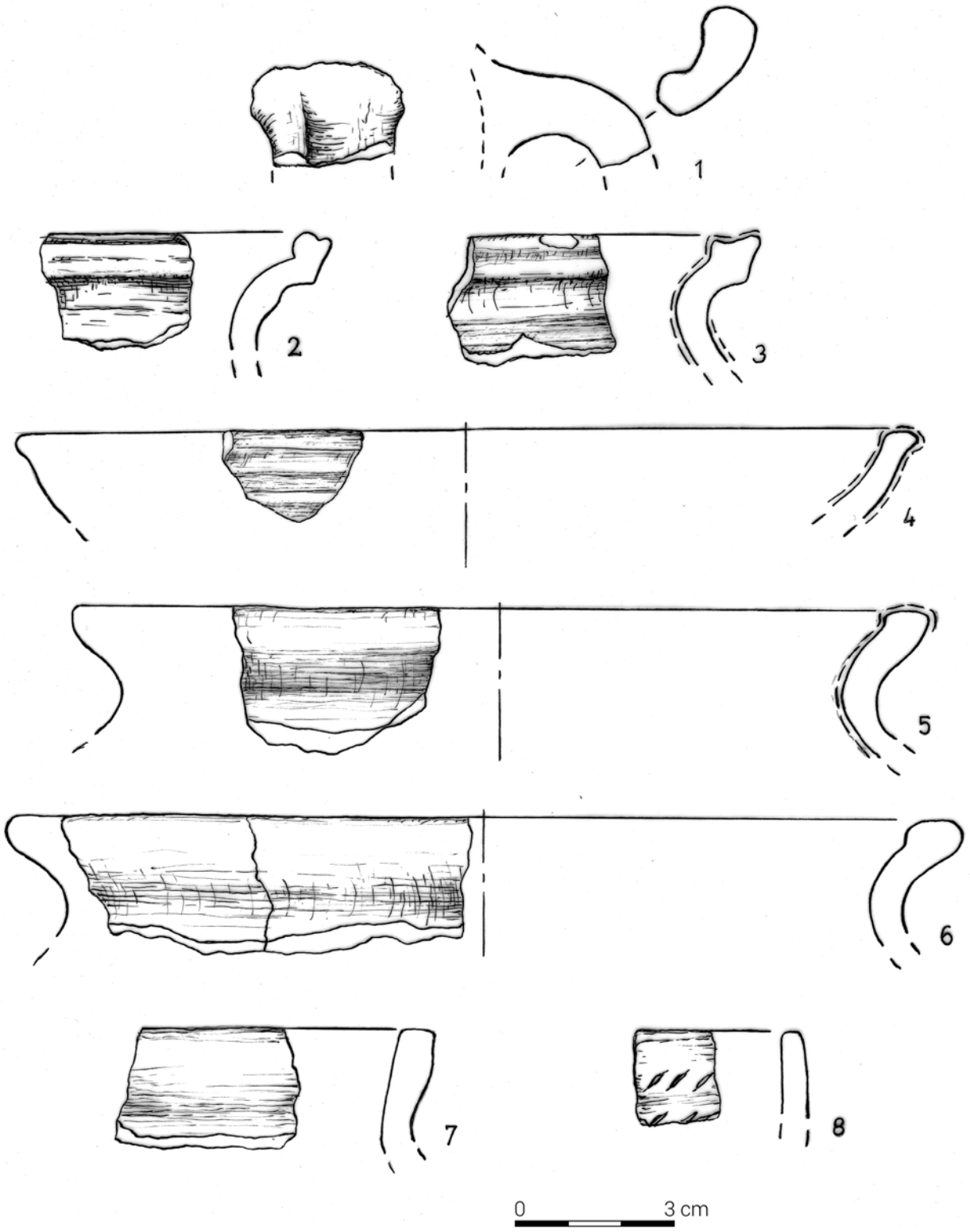

Tabl. 4.V. Wybór ceramiki z XIII wieku. 1 – nr inw.: CH/B/w-6/2013, 2 – CH/B/w-13/2013, 3 – CH/B/w-15/2013, 4 – CH/B/w-26/2013, 5 – CH/B/w-28/2013, 6 – CH/B/w-40/2013, 7 – CH/B/w-45/2013, 8 – CH/B/w-47/2013. Rys. E. Hander, opr. S. Gołub

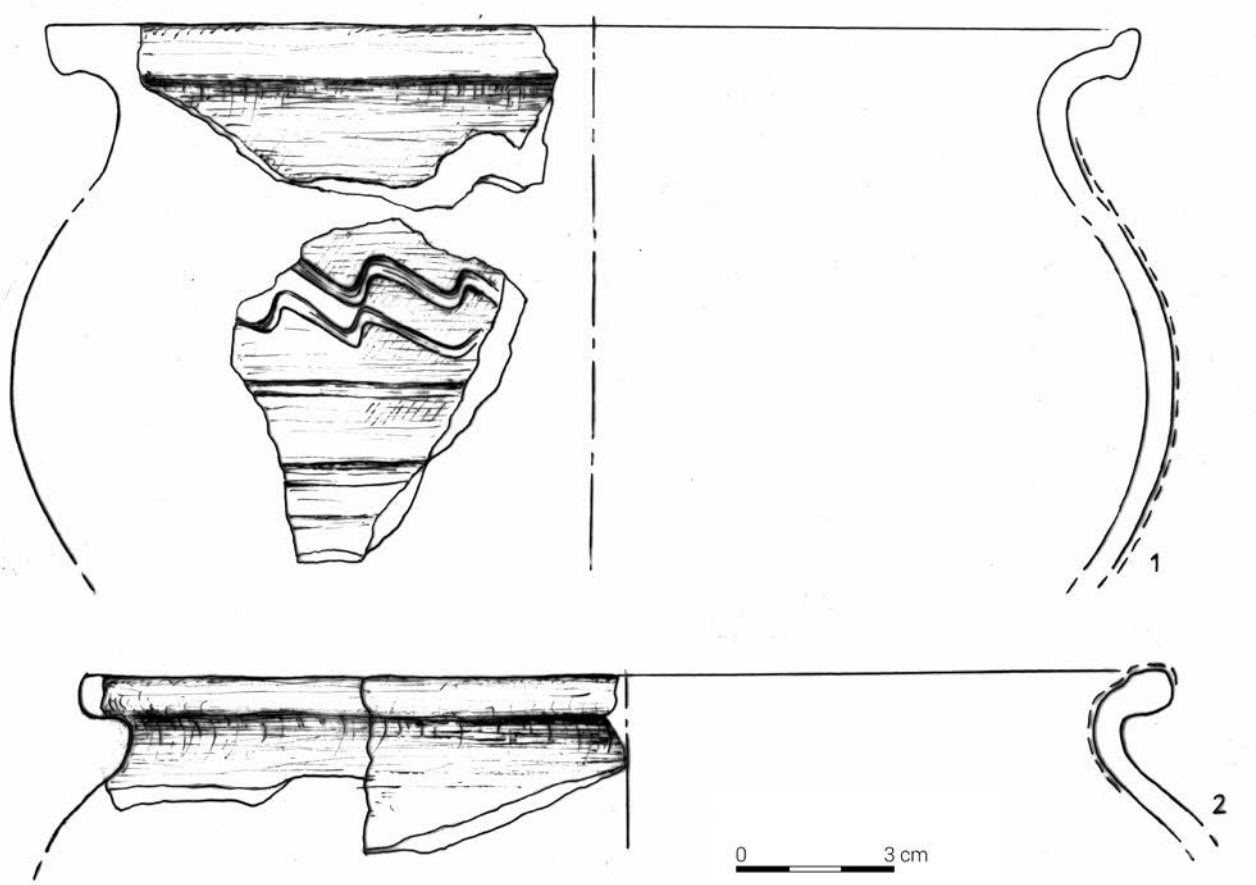

Tabl. 4.VI. Wybór ceramiki z XIII wieku. 1 – nr inw.: CH/B/w-56/2013, 2 – CH/B/w-58/2013.
Rys. E. Hander, opr. S. Gołub

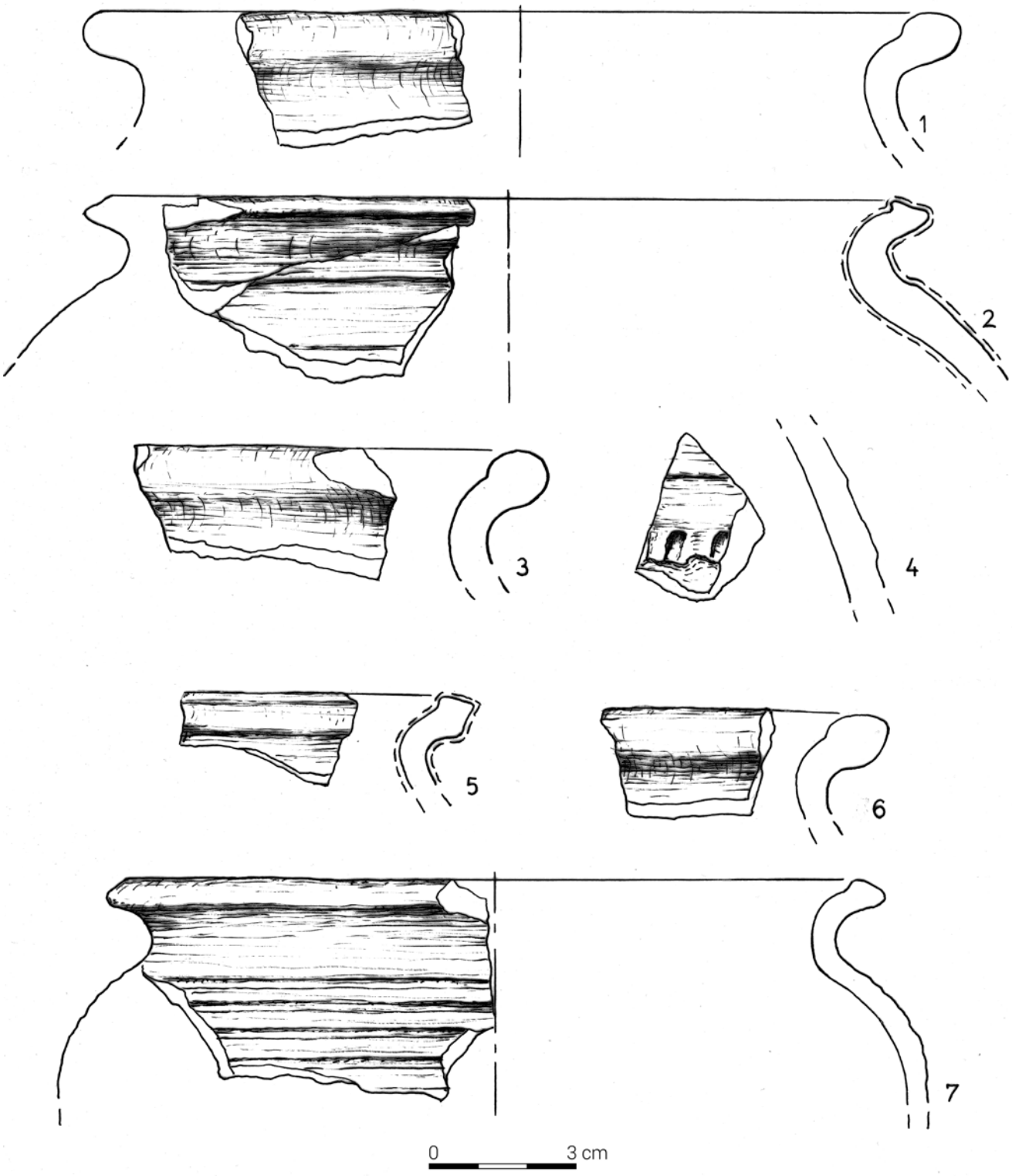

Tabl. 4.VII. Wybór ceramiki z XIII wieku. 1 – nr inw.: CH/B/w-1/2014, 2 – CH/B/w-9/2014, 3 – CH/B/w-16/2014, 4 – CH/B/w-18/2014, 5 – CH/B/w-19/2014, 6 – CH/B/w-27/2014, 7 – CH/B/w-26/2014. Rys. E. Hander, opr. S. Gołub

Rozdział 5

Obrządek pogrzebowy

Stanisław Gołub[1], Wira Hupało[2]

W wykopach pod bazyliką oraz w kryptach zlokalizowano pozostałości grobów szkieletowych i konstrukcje związane z obrządkiem pogrzebowym z różnych okresów chronologicznych – od wczesnego średniowiecza (XIII w.) do XIX wieku. Ogółem w latach 2013–2014 zbadano 41 grobów szkieletowych ziemnych, przeważnie trumiennych bez wyposażenia (groby nr 1–32, 38–42, 51–53) oraz trzy krypty, w których udokumentowano groby: nr 35, 36 i 37 (krypta nr 1), nr 45–50 (krypta nr 4) oraz nr 43 i 44 (krypta nr 5). W niniejszym rozdziale analizie poddano groby najstarsze oraz pochówki osób duchownych odkryte podczas badań trzech krypt.

5.1. Groby z okresu wczesnego średniowiecza (Stanisław Gołub)

Na podstawie stratygrafii, znalezionych zabytków w wypełniskach jam grobowych, wyróżniono 9 grobów datowanych na XIII wiek (nr 7–9, 18, 22, 26, 28, 32 oraz 51).

Grób nr 7 znajdował się w odległości około 1 metra od południowo-zachodniego narożnika cerkwi katedralnej Daniela Romanowicza (ryc. 5.1–5.3). Uchwycono fragment wschodni jamy grobowej o kształcie prostokątnym, wkopanej w kredowy calec. W wypełnisku zarejestrowano ślady trumny z drewna oraz fragment kości ludzkiej. Ponadto znaleziono: 4 fragmenty ceramiki z XIV–XV wieku i gwóźdź trumienny z żelaza. Został zniszczony przez grób nr 8 i prace remontowo-budowlane.

Grób nr 8 znajdował się przy południowo-zachodnim narożniku cerkwi katedralnej (ryc. 5.1–5.4). Uchwycono południowo-wschodni skraj jamy grobowej o kształcie przypuszczalnie prostokątnym, która była wkopana w kredowy calec. W wypełnisku zarejestrowano ślady trumny z drewna oraz zniszczony szkielet, należący do mężczyzny zmarłego w wieku 40–50 lat (por. rozdz. 7). Ponadto znaleziono: 5 fragmentów ceramiki XIII-wiecznej, 2 fragmenty ceramiki XIV–XV-wiecznej, 5 fragmentów ceramiki z XVI–XVII wieku, 1 fragment szkła, 1 fragment cegły palcówki, 1 fragment płytki podłogowej szkliwionej z XIII wieku, 1 fragment kości zwierzęcej oraz 7 gwoździ z żelaza. Grób został zniszczony przypuszczalnie przez prace remontowo-budowlane przy późniejszej rozbudowie cerkwi (?).

Grób nr 9 znajdował się przy południowej ścianie cerkwi katedralnej (ryc. 5.1 – 5.4). Uchwycono zachodnią część jamy grobowej o kształcie prawdopodobnie prostokąt-

[1] Usługi Archeologiczne, Chełm, *archeolog@ch.home.pl*
[2] Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Lwów, *gupaloarcheo@ukr.net*

nym, która była wkopana w kredowy calec. W wypełnisku zarejestrowano ślady trumny z drewna i górną część szkieletu należącego do mężczyzny zmarłego w wieku 30–35 lat (por. rozdz. 7). Z powodu uszkodzenia nie zachował się układ rąk. Ponadto znaleziono: 5 fragmentów ceramiki XIII-wiecznej, 7 fragmentów ceramiki z XIV–XV wieku, 2 fragmenty dachówki oraz 4 gwoździe z żelaza (por. kat. 49). Pozostała część jamy grobowej została przecięta przez wkop pod przyporę cerkwi nowożytnej – obiekt 2. Grób był orientowany W (czaszka) – E (kości nóg).

Grób nr 18 zlokalizowany był blisko zachodniej ściany cerkwi katedralnej, przy jej narożniku południowym (ryc. 5.5–5.7). W wypełnisku płytkiej jamy grobowej wkopanej w kredę znajdował się szkielet należący do mężczyzny zmarłego w wieku 40–50 lat (por. rozdz. 7). Grób był orientowany S (czaszka) – E (kości nóg). Jego ręce były złożone na brzuchu. Zmarły posiadał pas, po którym w stanie destruktu zabezpieczonego podczas eksploracji taniną, zachowała się sprzączka z żelaza (por. kat. 1, ryc. 5.7). Pod szkieletem znaleziono fragment ceramiki datowanej na XIII wiek. Nie zachowała się czaszka, którą zapewne zniszczyła rozbudowa cerkwi. Zmarłego pochowano bez trumny. Pobrano próbkę z kości udowej i uzyskano datę ^{14}C (por. aneks II).

Grób nr 22 znajdował się blisko zachodniej ściany cerkwi katedralnej, przy narożniku północnym (ryc. 5.8). W wypełnisku jamy grobowej w kształcie prostokąta i wkopanej w kredę, odsłonięto pozostałości trumny z drewna oraz szkielet mężczyzny zmarłego w wieku 25–35 lat (por. rozdz. 7). Grób był orientowany S (czaszka) – E (kości nóg). Ręce zmarłego były złożone na brzuchu. Zabytków nie było.

Grób nr 26 zlokalizowany był blisko południowej wewnętrznej ściany cerkwi katedralnej, pod łukiem odcinkowym muru narteksu (ryc. 5.9). W wypełnisku wkopanej w kredę jamy grobowej o kształcie prostokąta, równych bokach i płasko ukształtowanym dnie, znajdowały się pozostałości trumny z drewna oraz szkielet należący do mężczyzny zmarłego w wieku 20–25 lat (por. rozdz. 7). Grób był orientowany W (czaszka) – E (kości nóg). Ręce zmarłego złożone na brzuchu, być może były skrzyżowane na piersiach. Z wypełniska jamy grobowej pochodzą: 3 fragmenty ceramiki z XIII w., 10 gwoździ trumiennych z żelaza oraz 2 fragmenty cegieł. Pobrano próbkę z kości udowej i uzyskano datę ^{14}C (por. aneks II).

Grób nr 28 (ryc. 5.1), znajdował się na północ od grobu nr 26, pod łukiem odcinkowym narteksu. W wypełnisku jamy grobowej w kształcie prostokąta o zaokrąglonych narożnikach, wkopanej w kredę, odsłonięto jedynie pojedyncze luźne kości ludzkie, które dostały się z wyższych warstw. Ponadto znaleziono w niej: 5 fragmentów ceramiki z XIII w., 3 gwoździe z żelaza, 2 guzy z brązu oraz 3 okruchy szkła ze śladami złocenia. Pochówek został zniszczony lub przeniesiony w czasach późniejszych.

Grób nr 32 (ryc. 5.1), znajdował się blisko północnej wewnętrznej ściany cerkwi katedralnej na wschód i pod fundamentem ściany narteksu. W wypełnisku wkopanej w kredę, w dużym stopniu zniszczonej jamy grobowej, odsłonięto szkielet bez czaszki nale-

żący do mężczyzny zmarłego w wieku 40–45 lat (por. rozdz. 7). Grób był orientowany W (czaszka) – E (kości nóg). Jego ręce były złożone na brzuchu. W obrębie grobu znaleziono: 4 fragmenty ceramiki z XIII w., 2 fragmenty ceramiki XIV–XV-wiecznej oraz fragment płytki szkliwionej z XIII w. Zidentyfikowano też nieliczne kości innych osobników.

Grób nr 51 (ryc. 5.1), znajdował się blisko zachodniej ściany, przy wejściu do cerkwi katedralnej. Uchwycono jedynie niewielki wschodni kraniec jamy grobowej wkopanej w kredę, z uszkodzonymi kośćmi nóg. Przypuszczalnie był orientowany W (czaszka) – E (kości nóg). Domniemanego grobu nie eksplorowano.

Poza scharakteryzowanymi pochówkami ziemnymi wewnątrz cerkwi fundacji Daniela Romanowicza zlokalizowano w obrębie jej murów trzy obiekty, które przypuszczalnie można wiązać z obrządkiem pogrzebowym: nr 10X, 10Y, 20AX. Niestety zostały one w dużym stopniu zniszczone i przebadano je w małym zakresie. Ich charakterystyka oraz określenie funkcji są niepełne.

Obiekty 10 oraz 10X (ryc. 5.5, 5.10), były prostokątnymi wnękami wykutymi na groby trumienne w stropie rozebranego muru zachodniego cerkwi katedralnej. Znajdowały się tam dwa groby nowożytne (nr 20, 21) oraz nieliczne kości ludzkie bez porządku anatomicznego. Wysunięto hipotezę, że najniższa z wnęk o przebiegu S–N może być zniszczonym arkosolium z XIII wieku i została wykonana od strony wewnętrznej w ścianie funkcjonującej jeszcze cerkwi, dlatego wyróżniono obiekt 10X.

Podobnie zniszczony obiekt 10Y (ryc. 5.11), był miejscem licznych prostokątnych wnęk wykutych na groby trumienne w stropie rozebranego muru zachodniego cerkwi Daniela Romanowicza (głównie o kierunku W–E). Oznaczono je jako obiekt 11. Znajdowały się tam groby nowożytne nr 13 i 17 oraz liczne luźne kości ludzkie. Najniższa zachowana fragmentarycznie wnęka o przebiegu S–N, mogła być zniszczonym arkosolium z XIII wieku i została wykonana podobnie jak obiekt 10X od strony wewnętrznej w ścianie funkcjonującej jeszcze cerkwi, dlatego wyróżniono ją jako obiekt 10Y. Niestety, wkop pod filar bazyliki fontanowskiej całkowicie zniszczył dalszą część przebiegu konstrukcji i ograniczył do minimum możliwości badawcze.

Obiekt 20AX uchwycono odwiertem od stropu muru narteksu w roku 2013 oraz podczas eksploracji wnętrza krypty nr 5 w roku 2014 (jako obiekt 20A wydzielono mur, dlatego odkryta konstrukcja ma oznaczenie nr 20AX). Znajduje się w jego części środkowej interpretowanej jako wewnętrzne drzwi (?) (ryc. 5.12). W ostatniej dolnej warstwie muru (górne wykonane są z cegieł palcówek), wystąpiły dwa ciosy z piaskowca. Duży płaski kamień obrabiany przynajmniej z jednej strony, ma kontynuację w kierunku południowym, a odwiert wskazuje jego dużą szerokość. Trudno na tym etapie badań określić, czy jest to część zniszczonego grobu, czy wtórnie wbudowane w mur detale architektoniczne.

Ostatni odkryty obiekt grobowy (nr 25) został zlokalizowany na zachód od łuku narteksu (ryc. 5.13). Stanowi go narożnik południowo-wschodni konstrukcji z cegieł pal-

cówek łączonych zaprawą wapienną, znajdujący się na głębokości 230 cm. Cztery warstwy cegieł o wymiarach 260 × 120–130 × 80–90 mm, położono na płacie zaprawy wapiennej wkopanej w calcową kredę. Od góry także znajduje się gruba warstwa zaprawy.

Szansą weryfikacji obiektów: 10X, 20AX oraz 25 jest podjęcie w tym miejscu badań o poszerzonym zakresie, planowanych w roku 2015.

Analiza

Jak już zaznaczono we wstępie, chronologię dziewięciu grobów ziemnych określono przede wszystkim na podstawie stratygrafii. Wszystkie były wkopane w warstwę rodzimej kredy, określanej jako calec (js. 18). Wypełnisko stanowiła zwarta brązowo-czarna rędzina, czasami z węglami drzewnymi i drobinami cegieł (js.12, 80). W przypadku grobu nr 18 - siwo-czarna plastyczna ziemia z kawałkami kredy, drobinami węgla i cegieł (js. 56). Warstwy te utożsamiane są z poziomem funkcjonowania deptaniska i obiektów oraz budowy cerkwi z XIII wieku. Dodatkowo ich lokalizacja jest powiązana z murami (południowymi i zachodnim) cerkwi katedralnej. Analizę i datowanie obiektu sakralnego na koniec pierwszej i początek drugiej połowy XIII wieku, na podstawie *Kroniki halicko-wołyńskiej* obszernie przedstawił Dariusz Dąbrowski (2013). Taką chronologię potwierdzają także pierwsze datowania cegieł z tych murów metodą TL (por. aneks I). Ponadto w wypełniskach jam grobowych trzech grobów (nr 18, 26, 28), znaleziono materiał ceramiczny datowany na XIII wiek. W dwóch grobach (nr 22 oraz 51) nie wystąpiły zabytki. W pozostałych czterech (nr 7, 8, 9 oraz 32) znaleziono materiał z XIII wieku i młodszy. W miejscach tych udokumentowano znaczne zmiany budowlane: rozbudowę cerkwi, dostawienie przypory, ołtarz boczny. Przyczyniły się one do przedostania się młodszego materiału chronologicznego do wypełnisk jam grobowych. Uzyskano także pierwsze daty radiowęglowe z próbek pobranych z kości udowych grobów nr 18 (1221–1263; 68,2%) oraz 26 (1258–1285; 68,2%). Wyniki mieszczą się w przedziale końca pierwszej i początku drugiej połowy XIII wieku (por. aneks II).

Po dwóch sezonach badań dysponujemy już znaczącą ilością dobrze datowanych grobów i obiektów obrządku pogrzebowego, a zwłaszcza grobów ziemnych, nadających się do analiz ogólnych obrządku pogrzebowego. Zbadane pochówki (z badań antropologicznych wynika, że są to osoby płci męskiej), nie mają (poza jednym) wyposażenia. Zmarli zostali pochowani w pozycji wyprostowanej, z głowami na południe i zachód, z rękoma złożonymi na brzuchu, w regule obrządku chrześcijańskiego (Hupało 2011: 233, 241, Liwoch 2011: 95, Панова 2004: 57) – por. tabl. 5.I. O ile w literaturze przedmiotu (por. Панова 2004: 47) odnotowywano groby przy narożniku południowym i ścianie południowej świątyni (w chełmskiej cerkwi katedralnej groby nr 7, 8, 9), to w narożnikach ściany zachodniej takich przypadków nie zarejestrowano. Dlatego symetryczna lokalizacja grobów nr 18 i 22 – głowami na południe, z osobnikami wysokimi o budowie masywnej, przy ścianie zachodniej w przeciwległych narożnikach świątyni, skłania do przypuszczeń, że były to groby szczególnych osób, być może z otoczenia Daniela Romanowicza.

Ponieważ dużą część pochówków w cerkwiach stanowią arkosolia – groby niszowe w ścianach wewnętrznych cerkwi (ryc. 5.14), ekipa badająca liczyła na ich

obecność również w chełmskim obiekcie. Jednak duży stopień zniszczenia, nowożytne jamy grobowe wkuwane w strop murów cerkwi, budowa krypt, bocznych ołtarzy i filarów, spowodowały, że wyróżnienie tego typu konstrukcji było niezmiernie trudne. Wstępnie do tego typu grobów można zaliczyć obiekty 10X oraz 10Y (ryc. 5.10, 5.11).

Obiekt 25 znajdujący się na dużej głębokości (ryc. 5.13), ze względu na lokalizację, kształt i wysokość 45–47 cm, można uznać wstępnie za grobowiec sarkofagowy z cegieł. Obiekty tego typu są dobrze rozpoznane i reprezentowane na Rusi (około 120 znalezisk), głównie dla okresu XII–XIII wieku (Панова 2004: 94–98), (ryc. 5.15). Chełmski sarkofag zostanie zbadany w przyszłości i należy mieć nadzieję, że weryfikacja potwierdzi powyższe ustalenia oraz ujawni kto został w nim pochowany.

Obrządek pogrzebowy w cerkwi katedralnej w Chełmie w zasadniczych cechach nie odbiega od znanych i opisywanych na pograniczu polsko-ruskim oraz na Rusi w tym okresie, jednak wykazuje pewne odmienne cechy (Панова 2004). Należą do nich wspomniane groby nr 18 i 22 zlokalizowane w narożnikach świątyni przy murze zachodnim oraz łuk odcinkowy nad grobami nr 26 i 28. O konstrukcji łuku w narteksie w dostępnej autorowi literaturze nikt nie wspomina. Został on wykonany niezwykle starannie, ze strefowym tynkowaniem lica zewnętrznego – w odróżnieniu od dalszej części tego muru. Przypuszczalnie przy późniejszych zmianach remontowych w cerkwi katedralnej i stawianiu muru narteksu natrafiono na groby. Kilka z nich jak grób nr 32 częściowo zniszczono. Dwa – oznaczone nr 26 oraz 28 musiały być szczególne, bądź jeszcze wiedziano, kto został tutaj pochowany. Dlatego, moim zdaniem, wykonano konstrukcję łuku nad nimi. Pochówek nr 28 został zniszczony znacznie później.

Z wykonanych niezależnych analiz antropologicznych (polskiej i ukraińskiej) wynika, że pochowani mężczyźni odznaczali się masywną budową (4 osobników), byli stosunkowo wysocy i mieli liczne zmiany pourazowe (3 osobników), (tabl. 5.I). Może to sugerować związek części z nich z kręgiem militarnym[3].

Dotychczasowe wyniki badań wskazują na zachodnią ścianę i południową część cerkwi katedralnej pod łukiem odcinkowym muru narteksu, jako szczególne miejsca lokalizacji pochówków w okresie XIII wieku. Ale pytanie nurtujące wielu historyków i badaczy, gdzie zostali pochowani Daniel Romanowicz i członkowie jego rodziny, pozostawiamy na razie bez odpowiedzi. Na podstawie dotychczasowych wyników badań możemy, co najwyżej, przypuszczać, że znajdować się one winny w południowej części narteksu cerkwi katedralnej (Dąbrowski 2012: 447–449; 2014, por. rozdz. 2.1). Wśród prawdopodobnych hipotez może być brany pod uwagę pochówek zdeponowany w ob. 25 – (sarkofag wykonany z cegieł). Projektowane w latach następnych badania powinny przyczynić się do rozwiązania przedmiotowych kwestii.

[3] W projekcie dalszych prac zaplanowano analizy radiowęglowe oraz genetyczne, pobierając i zabezpieczając w tym celu, odpowiednie próbki.

5.2. Pochówki osób duchownych w kryptach (Wira Hupało)

Podczas badań archeologicznych zbadano trzy krypty (nr 1, 4 i 5), mieszczące niesprofanowane szczątki. Pod względem konstrukcji i lokalizacji grobowce reprezentują pochówki powiązane z różnymi etapami chronologicznymi funkcjonowania świątyni.

Krypta 1 (por. rozdz. 3, ryc. 3.3) znajduje się pod głównym ołtarzem bazyliki. W jej konstrukcji wyróżniono trzy boczne komory – nisze i jedną dużą, wschodnią komorę w kształcie prostokąta w planie, z poligonalnym słupem pośrodku. W krypcie znajduje się ziemna podłoga o grubości 10 cm. W tej warstwie, składającej się z piasku gęsto przemieszanego z grudkami jasnoszarej opoki i resztkami zbutwiałych, na brunatny proszek szczątków, drewnianych trumien, zarejestrowano wiele artefaktów: ułamki drzazg z trumien, gwoździe, fragmenty sznurków z metalowych nitek, skrawki wierzchniej, jedwabnej odzieży, chaotyczne sploty jedwabnych nici, fragmenty kości ludzkich i zwierzęcych, pojedyncze ułamki naczyń ceramicznych itp. Część z wymienionych przedmiotów świadczy, że kiedyś w krypcie znajdowały się trumny ustawione na ziemnej podłodze. Pod wspomnianą brązową warstwą występuje jasnoszara kreda calcowa.

Badania wykopaliskowe przeprowadzono w pomieszczeniu, które przylega do podziemnej części południowej ściany zakrystii, wykorzystywane było jako komora grobowa. Północną, zachodnią i wschodnią ścianę komory zbudowano bez fundamentu: na calec najpierw położono warstwę wapiennej zaprawy, a potem ceglany mur.

Po zdjęciu brunatnej warstwy kulturowej, na tle calcowej opoki ukazały się szaro-beżowe wypełniska jam grobowych.

Grób nr 35 (ryc. 5.16)

Jamę grobową o głębokości 0,39 m wykopano stycznie do muru północnego. Zachowała się zmurszała trumna z płaskim wiekiem, która po obwodzie obłożona była płytkami kredy/opoki, uszczelniającymi wypełnisko jamy i stabilizującymi położenie trumny.

Trumna u wezgłowia była nieco rozsunięta: szerokość strony szczytowej mierzona po jej wierzchnim skraju wynosiła 60 cm, przy wysokości 27–28 cm. Trumna osunęła się w jamę grobową wcześniejszego pochówku, w związku z czym w połowie długości (w obwodzie kości miednicy), przełamała się na pół i zapadła na prawy bok. Wskutek tego cała prawa część szkieletu zalegała niżej niż lewa; czaszka także się przemieściła – przekręciła się podstawą do góry i zsunęła aż do środka klatki piersiowej. Jej część twarzowa uległa kalcynacji. Szczątki należały do mężczyzny w wieku 35–45 lat (por. rozdz. 7). Pierwotnie zmarły leżał w pozycji wyprostowanej na wznak, głową na północ. Ręce były zgięte w łokciach, a przedramiona ułożone równolegle do siebie na brzuchu.

Wyposażenie grobu: koło lewego ramienia znajdował się krążek wycięty z cienkiej, czarnej skóry o średnicy 25 mm. W środku miał on otwór o średnicy 5 mm. Cały szkielet od stóp do obojczyków zalegał w warstwie czarnej, drobno rozproszonej substancji, która najprawdopodobniej była resztkami zetlałej odzieży. Z ubrania zacho-

wały się jedynie skręcone nitki ze szwów. W obwodzie kości miednicy, z prawej strony, zarejestrowano skupiska cienkich, jedwabnych sznureczków, leżących wzajemnie równolegle. Koło czaszki, w obrębie szyi odkryto okrągły, brązowy guzik (o średnicy ok. 2 mm) na skrawku tkaniny.

Dno trumny wyścielono grubymi i drobniejszymi skręconymi w zwoje drewnianymi wiórami. Przy oczyszczaniu ścianek trumny i jej demontażu nie znaleziono żadnego gwoździa. Krawędzie desek trumny były równe, bez zagłębień. Możliwe, że były łączone za pomocą drewnianych kołków, które się nie zachowały.

Grób nr 36 (ryc. 5.17)

Znajdował się po wschodniej stronie grobu nr 35 i usytuowany był równolegle do niego. Zarys jamy grobowej rysował się wyraźnie na tle jasnoszarej kredy calcowej. Pochówek umieszczono w trumnie, z której częściowo zachowało się płaskie wieko. Długość trumny wynosiła 2 m, szerokość w wezgłowiu – 74 cm, w nogach – 28 cm. Trumnę na obwodzie uszczelniono płytkami kredy/opoki.

Stan zachowania szkieletu był skrajnie zły – większa jego część uległa procesowi kalcynacji. Twarzowa część czaszki uległa pełnej kalcynacji, ale zachowały się włosy, które okalały czaszkę, krótko podstrzyżone, przy pozostawieniu wolnego wierzchołka głowy. Częściowo zachowały się kości nóg, głównie stóp. Szczątki należały do mężczyzny w wieku 40–50 lat (por. rozdz. 7). Zmarły leżał w pozycji wyprostowanej, na wznak, głową na południe. Ręce zgięte w łokciach ułożone były na kościach miednicy tak, że dłoń prawej ręki nakładała się na dłoń lewej ręki.

Wyposażenie grobu: głowa zmarłego spoczywała na poduszce o rozmiarach 41 × 29 cm. Była ona uszyta z wełnistej tkaniny, która obecnie przypomina filc. Nieboszczyk ubrany był w jedwabne ubranie, które sięgało 10 cm poniżej kolan. Pod ubraniem zarejestrowano resztki bardzo cienkiej tkaniny, a na jego wierzchu – dwa pasma szerokich jedwabnych taśm. Na prawej stronie klatki piersiowej, między obojczykiem a ramieniem, znajdował się płat tkaniny w kształcie kwadratu, położony z wierzchu. Dno trumny pod zmarłym wyścielono drewnianymi wiórami o różnej szerokości. Pod poduszką znaleziono warstwę ziół.

Grób nr 37 (ryc. 5.18)

Znajdował się pod pochówkiem nr 35. Pod dnem trumny grobu 35 ukazało się wypełnisko jamy grobowej w postaci większych i mniejszych bryłek jasnoszarej kredy/opoki, które zalegały luźno, z widocznymi pęknięciami, co wskazywało na zasypanie. Było to wypełnisko jamy grobowej starszego pochówku nr 37. Na dnie jamy, na głębokości 1m, znajdowała się trumna, którą podobnie jak poprzednie, uszczelniono po obwodzie płytkami kredy/opoki. Zachowało się płaskie wieko trumny. Pękło ono wzdłuż na pół, przy czym lewa połowa osunęła się do środka i zapadła nieco niżej od prawej. Zewnętrzną powierzchnię wieka, zwłaszcza w części centralnej, pokrywała cienka warstwa ciemnoszarej ziemi z wtrąceniami grudek czarnoziemu.

Szkielet zmarłego zachował się fragmentarycznie. Czaszka była zgnieciona, a część twarzowa skalcynowana. W stanie nienaruszonym zachowała się lewa ręka – ale bez dłoni, kości podudzia i stóp, w stanie fragmentarycznym – kości udowe

i prawe przedramię. Reszta szkieletu była skalcynowana. Szczątki należały do mężczyzny w wieku 20–30 lat (por. rozdz. 7). Nieboszczyk leżał w pozycji wyprostowanej (wskutek deformacji trumny prawa część szkieletu zsunęła się pod prawy bok trumny), na wznak, głową na północ. Lewa ręka, zgięta w łokciu pod kątem prostym, leżała na brzuchu, prawa ręka była wyprostowana i opuszczona wzdłuż tułowia. Po obu stronach tułowia zmarłego ujawniono resztki nitek, pochodzących z bocznych szwów odzieży, która się nie zachowała i zamieniła się w czarny proch pokrywający szkielet.

Wyposażenie grobu: w obrębie klatki piersiowej zarejestrowano metalowe ogniwa, które zalegały od szyi do pasa oraz pod ręką. Wykonano je z żelaza. Z powodu zaawansowanej korozji metalu niemożliwe było poznanie ich kształtu. Jednak można stwierdzić, że ogniwa składały się z dwóch części, miały spodnią prostokątną podstawę z odwrotnej strony, a na przedniej powierzchni dostrzec można jakieś elementy ornamentu. W obrębie wierzchniej części kości miednicy (na brzuchu), zarejestrowano resztki drewnianego krzyża, który zupełnie zbutwiał. Dno trumny wyścielone było wiórami.

Krypta nr 4 (por. rozdz. 3, ryc. 3.3) znajduje się pod główną nawą w granicach południowej części transeptu. Wybudowano ją po południowej stronie schodów, które prowadziły z nawy głównej do podziemi. Komora grobowa miała wysokość 1,75 m i kształt prostokątny w planie o wymiarach 3,40 × 1,36 m oraz była wydłużona po osi wschód–zachód. Krypta ma kolebkowe sklepienie i ziemną podłogę oraz wejście od wschodu. Całą jej powierzchnię, niemal do sklepienia, wypełniono szkieletami, które w większości uległy uszkodzeniu oraz deskami ze zniszczonych trumien. Zdeponowane szczątki, to pochówki przeniesione z innych krypt podczas porządkowania podziemi w czasie II wojny światowej. Po zapełnieniu kryptę zamurowano a ścianę pokryto tynkiem. Udokumentowano szczątki kostne należące do ponad 115 osób (mężczyzn, kobiet i dzieci), (por. rozdz. 7). W nienaruszonym stanie zarejestrowano jedynie dwie trumny, które ustawione były koło wejścia, bezpośrednio na podłodze. Powierzchnia krypty pozwalała na rozmieszczenie na jednej kondygnacji dwóch rzędów trumien po trzy pochówki w każdym.

Grób nr 46 (ryc. 5.19)

Znajdował się w pierwszym rzędzie przy wejściu. Szczątki leżały w trumnie ustawionej na podłodze wzdłuż ściany północnej, zachowując porządek anatomiczny, bez czaszki. Zmarły leżał na wznak, w pozycji wyprostowanej, głową na wschód. Prawą rękę, zgiętą w łokciu, ułożono na brzuchu tak, że dłoń ręki znajdowała się na wysokości łokcia lewej ręki wyprostowanej wzdłuż tułowia.

Wyposażenie grobu: ramiona nieboszczyka otulała peleryna z jedwabiu tkanego w kwiaty, która sięgała kości miednicy. Pod peleryną znajdowała się cienka tkanina, która całkowicie zetlała. W obrębie klatki piersiowej i kości rąk znaleziono 13 guzików w postaci cienkich drewnianych krążków o średnicy 15 mm z jedną dziurką do przyszywania i do zapinania odzieży pod peleryną. Koło prawego łokcia znaleziono cztery guziki metalowe. Obok lewego ramienia znajdowała się romboidalnie wykrojona tkanina z fragmentem sznureczka do przewieszania. Przy kości prawej ręki znaleziono połowę poziomego ramienia drewnianego krzyża, którego większa część leżała niżej,

koło kolana lewej nogi. Uwagę zwracała trumna. Na szczycie, przy nogach, znajdowało się artystycznie wykonane przedstawienie czaszki (por. kat. 56). Na szczycie u wezgłowia, białą farbą wykonano napis: „Xsiądz Piotr Ciszewski Paroch I Dziekan Chełmski Umarł Lat 56 AD..." (por. kat. 55).

Grób nr 49 (ryc. 5.20)

Znajdował się w pierwszym rzędzie przy wejściu i był usytuowany wzdłuż ściany południowej. Skalcynowane szczątki leżały w trumnie, której ścianki połączono drewnianymi kołkami. Zachowało się płaskie wieko, którego powierzchnię ozdobiono krzyżem z rozszerzonymi ramionami, naniesionym za pomocą czarnej farby. Zmarły leżał na wznak w pozycji wyprostowanej, głową na zachód. Ręce zgięte w łokciach ułożono równolegle do siebie w taki sposób, że dłonie znajdowały się koło łokci.

Wyposażenie grobu: na szczątkach zachowały się jedynie drobne skrawki tkaniny i nici ze szwów. W obrębie szyi znajdowała się brązowa pętla-sprzączka z resztkami tkaniny, a przy kości prawej ręki – kościana sprzączka-spinka, stanowiąca zapięcie mankietu wierzchniej odzieży. Koło kości udowej odkryto fragment żelaznej sprzączki, a przy prawym kolanie kościany bardzo cienki guzik o średnicy 15 mm z czterema otworkami. Sprzączka i guzik prawdopodobnie pochodzą z umieszczonego powyżej innego pochówku (zniszczonego). Na kostce prawej nogi zachował się jedwabny sznureczek, zawiązany na węzełek. Głowa zmarłego spoczywała na poduszce wypełnionej pierzem.

Dno trumny wyścielone było drewnianymi wiórami. Pod trumną znajdował się element dekoracyjny w kształcie muszli, wyrzeźbiony z drewna. Zachował się szczyt w części wezgłowia, na którego powierzchni czarną farbą wykonany był napis wykonany wytartymi obecnie literami: „Faustyn Kaube S.B.W. Ex. Rektor Seminarium Chełmskiego Umarł 23 oktob(ria) R. 1791...Lat 83"[4] (ryc. 5.20).

Krypta 5 (por. rozdz. 3, ryc. 3.3) znajdowała się na południe od środkowej kolumny północnej nawy bazyliki. Zorientowana na osi wschód-zachód miała kolebkowe sklepienie i kształt prostokąta. Jej długość wynosiła 274 cm, a szerokość 82 cm. Wejście znajdowało się od zachodu i było zamknięte cegłą palcówką, ułożoną bez zaprawy w dwóch górnych warstwach „na płask", a w czterech dolnych na „rąb leżący". Grobowiec zbudowano w taki sposób, że jego boki, zachodni i wschodni, opierały się o ścianę narteksu cerkwi z XIII w. (Gołub 2013: 296). Krypta nr 5 nie stanowiła całości konstrukcyjnej ani z planem bazyliki z połowy XVIII w., ani z cerkwią z XIII w. Był to zapewne prywatny grobowiec związany ze świątynią funkcjonującą w okresie późnego średniowiecza. W krypcie natrafiono na resztki dwóch pochówków.

Grób nr 43 (ryc. 5.21)

Szczątki w znacznej części uległy kalcynacji. Znajdowały się one w trumnie zniszczonej zawaliskiem cegieł z uszkodzonego sklepienia, pierwotnie ustawionej na dwóch drewnianych legarach, po których zachowały się po dwa otwory wzdłuż bocz-

[4] Litery S. B. W. oznaczają Zakon Świętego Bazylego Wielkiego, do którego należał Faustyn Kaube (Kania 1993: 93, por. Katalog zabytków po konserwacji).

nych ścian komory grobowej. Zmarły leżał na wznak w pozycji wyprostowanej z głową na zachód. Ręce, zgięte w łokciach, ułożone były na brzuchu. Szczątki należały do mężczyzny w wieku powyżej 45 lat (późny *maturus*) (por. rozdz. 7).

Wyposażenie grobu: na głowie zachowane były resztki czapki. Fragmenty odzieży wierzchniej sięgały do kolan. Górną powierzchnię ubrania, wzdłuż tułowia, stanowiły wąskie taśmy (nie przyszyte) z metalowych nitek, które sięgały kolan. W obrębie klatki piersiowej zarejestrowano obecność krzyżyka – aplikacji. Pod szyją znajdował się równoramienny krzyżyk, wykonany z takiej samej tkaniny jak czapka. Na dnie trumny, koło prawego kolana, znaleziono oczko do pierścienia wykonane z bursztynu (por. kat. 15). Głowa zmarłego spoczywała na poduszce wypełnionej ziołami. Wewnętrzna powierzchnia zniszczonej trumny obita była jedwabną tkaniną.

Grób nr 44 (ryc. 5.22)

Znajdował się pod pochówkiem nr 43. Szczątki zalegały w trumnie o długości 190 cm, która miała płaskie wieko, a jej drewno przybrało kolor czarny. Szkielet w całości uległ kalcynacji. Nieboszczyk leżał na wznak w pozycji wyprostowanej, głową na zachód. Ręce, zgięte w łokciach, ułożono wzajemnie równolegle na brzuchu. Szczątki należały do mężczyzny w wieku *maturus/senilis* (por. rozdz. 7).

Wyposażenie grobu: na szczątkach znaleziono resztki jedwabnego ubioru, który znajdował się na piersiach i sięgał 10 cm poniżej kolan. Głowa zmarłego spoczywała na poduszce wypełnionej zielem. Dookoła głowy i wzdłuż tułowia znajdowały się resztki zmiętej jedwabnej tkaniny, najprawdopodobniej z wewnętrznego obicia trumny.

Analiza materiału, identyfikacja pośmiertnych szat i rekonstrukcja obrządku pogrzebowego

Opisane powyżej pochówki łączy jedna cecha – wszystkie należały do osób duchownych. Jednak sposób złożenia zwłok i ubioru nieboszczyków świadczy o zróżnicowanym podejściu do rytuałów pogrzebowych, uwarunkowanych hierarchią cerkiewną. Uzyskany materiał jest więc ważnym źródłem dla poznania różnorodności kompletów szat pośmiertnych w środowisku duchowieństwa unickiego.

Na tle zbadanych, bezimiennych pochówków, unikatowymi są dla nas wiarygodne wiadomości o dwóch osobach. Jeden ze zmarłych – to Faustyn Kaube, rektor Chełmskiego Seminarium Duchownego (Kania 1993: 50, 93–94, 287), który zmarł w 1791 r. w wieku 83 lat (grób nr 49), (ryc. 5.20). Pochowano go w trumnie, której jedynym zdobieniem był krzyż namalowany czarną farbą. Zmarłego odziano tylko w sutannę, uszytą z tkaniny jedwabnej. Ubiór miał kołnierzyk – stójkę, który zapinany był na metalową pętlę i haftkę oraz długie rękawy, których mankiety zapinane były na kościane spinki (por. kat. 9). Dno trumny wyścielono wiórami, prawdopodobnie nakrytymi tkaniną, która się nie zachowała.

Obok zwłok Faustyna Kaube ustawiona była trumna z ciałem Piotra Ciszewskiego, proboszcza i dziekana chełmskiego, który zmarł w wieku 55 lat w roku 1809 (grób nr 46) – (por. kat. 55). Data śmierci nie zachowała się w napisie, jednak wiadomo, że wymienione funkcje Piotr Ciszewski sprawował w latach 1803–1809 (Gil 2005),

(ryc. 5.19). Resztki zachowanego ubioru pozwalają na stwierdzenie, że jego ciało ubrano w szaty liturgiczne. Uwagę zwraca *felonion* (ornat), uszyty z jedwabnej tkaniny haftowanej w kwiaty. W jego kroju w okolicy szyi na piersiach wyróżnia się kwadratowe wycięcie (w typie karo), które podobnie jak skraj zewnętrzny obszyto taśmą szerokości 2,5 cm utkaną z metalowych nici. Pod *felonionem* znajdowały się skrawki cienkiej tkaniny, która zupełnie zbutwiała; były to fragmenty alby, którą uszyto z lekkiego białego materiału. Resztki pasma jedwabnej tkaniny z krzyżem – aplikacją na końcu pozwalają stwierdzić, że na wierzch alby włożono *epitrachelion* (stułę). Guziki w obrębie klatki piersiowej pochodziły najprawdopodobniej z sutanny, która posiadała długie rękawy zapinane na cztery metalowe guziki (por. kat. 7, 8). Tkanina sutanny nie zachowała się.

Ciekawym znaleziskiem z wyposażenia omawianego grobu jest romboidalny element o rozmiarach 5 × 5 cm (por. kat. 42). Jego wygięte boki tworzą ostro wystające końce – do jednego z których przymocowano pleciony sznureczek do podwieszania. Wyrób jest sztywny, podszyty na odwrocie jedwabną tkaniną, a wzdłuż zewnętrznego skraju ozdobiony taśmą z metalowych nitek. Wewnętrzne pole wyrobu pokryte jest haftem. Niewielkie rozmiary skłaniają do przypuszczenia, że to fragment zdobiący tak zwany *nabiedrzec* (prostokątny, haftowany płat), który wkładany przez prawe ramię zwisał z lewego boku z wierzchu alby, ale pod stułą. Tradycyjnie *nabiedrzec* miałby zwisać z prawego boku. Jednak kiedy duchowny miał jeszcze *epigonation* (czyli palicę – romboidalny płat), to *nabiedrzec* nakładany był przez prawe ramię, a *epigonation* – przez lewe. To pozwala przypuszczać, że przy zwłokach proboszcza znajdował się jeszcze epigonation, który się nie zachował[5].

W trumnie znaleziono drewniany krzyż. Sposób jego ułożenia wskazuje, że włożono go księdzu w prawą rękę. Krzyż był napierśny, gdyż ma dziurkę do zawieszania w romboidalnym występie, imitującym uszko (por. kat. 20). Wykonany został z drewna o kolorze czarnym. Ramiona o prostokątnym kształcie miały szerokości 1 cm. Powierzchnię ramion na awersie i rewersie ozdobiono rzędem ornamentu cyrkularnego. Na miejsce, gdzie powinna być tabliczka z „INRI" – wmontowano cienką płytkę o pomarańczowym kolorze. Figurka Chrystusa Ukrzyżowanego nie zachowała się[6].

Nieco starszym, ale mieszczącym się w granicach wczesnej fazy drugiej połowy XVIII w., był pochówek jeszcze jednego duchownego, odkryty w krypcie 1 (grób nr 36). Zmarłego również obleczono w szaty liturgiczne, które można fragmentarycznie zrekonstruować. Znaleziono resztki jedwabnej sutanny z długimi rękawami z wąskim, ale wysokim mankietem zapinanym na jeden guzik, obszyty taką samą tkaniną. Pod sutanną odnotowano skrawki bardzo cienkiej tiulowej tkaniny, z wytłoczonymi falistymi liniami poziomymi którą, być może, należy identyfikować z bielizną. Na powierzchni sutanny zalegały strzępy płóciennej tkaniny, zidentyfikowane jako resztki alby. Na albie znajdowała się stuła. Uszyto ją z dwóch pasów jedwabnej tkaniny, którą ozdobiono pionowymi srebrnymi taśmami (szerokości 5 mm), po obu stronach których przyszy-

[5] Odrębną hipotezę prezentuje Piotr Kondraciuk, który uważa, że jest to *epigonation*. Niektórzy mylą *epigonation* (ros. palica) z *nabiedrennikiem* (brak greckiego odpowiednika), który występuje w rosyjskiej cerkwi prawosławnej. Unici nie nosili *nabiedrenników*, a romboidalny kształt ma właśnie *epigonation*. Należy on do insygniów biskupich, ale otrzymują go też wyżsi prałaci katedralni – mitraci. Taką godność miał z pewnością proboszcz katedralny.

[6] Por. kat. 20, wg Natalii Jędruszczak i analogii krzyża z Pułtuska ten typ krzyża Pasyjki nie posiadał.

to jedwabne taśmy o innych splotach; pole między taśmami (o szerokości 4–5 cm) zapełniono utkanymi kwiatami większych lub mniejszych rozmiarów (por. kat. 31). Na odcinku odpowiadającym połowie długości kości udowych, bliżej wewnętrznego brzegu, wyhaftowano dwa równoramienne krzyżyki, których ramiona zakończone były okrągłymi tarczkami. Końce stuły zwisały wzajemnie równolegle do 10 cm poniżej kolan i spoczywały na jednym poziomie z dolną częścią sutanny. Niżej nie ujawniono resztek tkaniny.

Szczególną uwagę zwraca kawałek tkaniny, który leżał z prawej strony klatki piersiowej. Ma on kształt prostokątny o rozmiarach 18,5 × 21 cm. Tylną jego część podszyto jedwabną tkaniną, przednią licową – ozdobiono haftem wykonanym srebrnymi i jedwabnymi nićmi: ściegiem i gładzią (por. kat. 32). Centralne pole płata zajmuje krzyż. Jego ramiona mają kształt prostokątów z równo ściętymi krawędziami. Kontury ramion są haftowane srebrem z maleńkimi pętelkami na ich końcach; wewnętrzne pole ramion wypełniono jedwabnym haftem gładkim. Na krótkim, poziomym ramieniu, które wieńczy górny koniec pionowego ramienia, wyhaftowano srebrną nicią łacińskie litery „INRI"[7], a na skrzyżowaniu ramion jedwabiem – koronę cierniową. Krzyż stoi na dwustopniowym podwyższeniu z zaokrąglonymi krawędziami – symbolicznej Golgocie. Pole Golgoty wypełniono splotem warkoczowym z krawędziami haftowanymi jedwabiem. W centrum Golgoty znajduje się koło, którego kontury wykonano ze srebra, a pod nim – dwie skrzyżowane piszczele. Elementy te wskazują na motyw czaszki i kości Adama. Na lewo od krzyża widoczna jest trzcina z gąbką, na prawo – włócznia Longinusa i drabina. Dookoła krzyża umieszczono napisy, obecnie nieczytelne. Wszystkie przedstawienia otoczono wąską ramką wykonaną ze srebra. W ramce jedwabnym ściegiem wyhaftowano literami łacińskimi napis. Pole ramki wypełniono motywami roślinnymi w kształcie esowato wygiętych łodyg, na których umieszczono pąki i rozkwitnięte kwiaty, wykonane z jedwabiu.

Opisany wyrób znaleziono po raz pierwszy podczas wykopalisk. Znaczne rozmiary przedmiotu i treść haftu, związana z kultem Męki Pańskiej (Pasji), pozwalają identyfikować go z małym pokrowcem (palką – u katolików). Małymi pokrowcami nakrywano patenę (*dyskos*) i kielich mszalny (*potyr*) mieszczące Przenajświętszy Sakrament. Pokrowiec na patenę (*dyskos*) nazywano jeszcze *sudarem* i zgodnie z symboliką chrześcijańską identyfikowany jest z przepaską, którą owinięto głowę Chrystusa podczas złożenia do grobu. Od dawna na Rusi, w środowisku prawosławnego duchowieństwa, pod pojęciem sudar oprócz pateny (*dyskosu*) rozumiano właśnie pokrowiec (całun?) na głowę świętego w jego grobowcu, na wzór *sudaru*, który zakrywał oblicze Zbawiciela. Takim małym pokrowcem nakrywano twarze archijereja i księdza na znak tego, że byli oni powiernikami bożych tajemnic, a zwłaszcza Świętej Tajemnicy Ciała i Krwi Chrystusowej. Nakrywszy twarz zmarłego pokrowcem, już go nie zdejmowano podczas ceremonii pogrzebowej (Г. Шиманский)

W omawianej komorze grobowej krypty 1 pochowano jeszcze dwie osoby duchowne (grób nr 35 i 37). Ich wspólną cechą jest to, że wystąpiła czarna, sproszkowana substancja, w której zalegały szczątki. Resztki nitek po obu stronach tułowia

[7] Wg N. Jędruszczak widzimy litery ІНЦІ (por. kat. 32).

wskazują, że to ślady ubiorów zszytych po bokach. Uważam, że obie osoby pochowano w zakonnych sutannach (habitach). Jednego ze zmarłych (grób nr 35) przepasano pasem, po którym pozostały tylko ślady frędzli. Natomiast zmarłemu z grobu nr 37 towarzyszył krzyż napiersny na długim łańcuszku (por. kat. 17). Krzyż miał dłuższe pionowe (dł. 17 cm, szer. 2 cm) i krótsze poziome (dł. 12 cm, szer. 1,5 cm) ramiona z lekko rozszerzonymi i równo ściętymi końcami. Na „śródkrzyżu" – znajdowała się figurka ukrzyżowanego Jezusa wykonana z ołowiu, wydrążona z odwrotnej strony. Interesujące jest to, że pod równolegle ułożonymi stopami Jezusa na krzyżu znajdowała się krucha substancja czerwonego koloru (podobna do wosku), w kształcie cienkiej płytki, która widocznie miała imitować krew Zbawiciela.

Brak stuł w grobach nr 35 i 37 wskazuje na to, że pochowane osoby nie były księżmi. Jednak napiersny, drewniany krzyż przy jednym z nieboszczyków (grób nr 37) pozwala kojarzyć go z przynależnością do mnichów wyższej rangi. Napiersny krzyż zjawia się w stanie postrzyżyn jeszcze w XVII w. Jako nieodmienny atrybut zewnętrznego wyglądu jest właściwy dla pokutnika – stawrofora (krzyżowca – хрестоносця). Był to mnich, który po zakończeniu nowicjatu przechodził drugi stopień zakonnego cerkiewnego wyświęcenia przez regułę „Małej Schimy" (stopień ascezy). Asceci (pokutnicy), otrzymawszy przy obrzędzie wyświęcenia drewniany krzyż napiersny, mieli zawsze nosić go na wierzchu szkaplerza, który był przymocowany do sutanny (Ієромонах Онуфрій 2004).

Najstarszymi spośród zbadanych pochówków są groby w krypcie 5. Resztki zachowanej odzieży dają podstawy do stwierdzenia, że zmarli należeli do osób duchownych. Jeden z nich (grób nr 43) miał szaty księdza. Zbadano wierzchni ubiór z jedwabnej tkaniny, którego dolny skraj sięgał kolan. W jego kroju wyróżniono tylko długi rękaw, który pozwala identyfikować ubiór jako sutannę. Z wierzchu znajdowały się resztki stuły (por. kat. 47), z której ocalała oblamówka z wąskich tasiemek wykonanych z metalowych nitek. Odcinkami takiej taśmy wyszyto równoramienne krzyże na końcach stuły, sięgającej kolan. Pod szyją znajdował się równoramienny krzyżyk z aksamitu naszyty na stułę.

W obrębie klatki piersiowej u tegoż zmarłego zarejestrowano wyszukany, równoramienny krzyż – aplikację wykonaną z dwóch odcinków taśmy. W osnowie jednej taśmy widoczne są koncentryczne koła, które brzegami nakładają się na siebie; inny odcinek to dwustronna tasiemka, w której osnowie jest ciasny, siatkowaty splot, dwustronnie po brzegach wykończone ażurowymi trójliściami. Taśmę wykonano ze złotych nitek. Każdy z odcinków taśmy naszyto na takiej samej wielkości jedwabną podkładkę. Tworzy ona podstawę ramion krzyżyka i uformowana jest z dwóch pasków jedwabnej tkaniny, połączonych wewnętrznym szwem. Rozmieszczenie aplikacji pozwala interpretować je jako zdobienie pokrowca – sudaru, który pierwotnie przykrywał twarz nieboszczyka i zsunął się na piersi.

Przy zmarłym znaleziono oczko pierścienia z bursztynu (por. kat. 15). Ma ono kształt okrągły w rzucie poziomym i trapezoidalny w przekroju poprzecznym. Jego średnica w dolnej części wynosi 10,0 mm, w górnej – 9,3 mm, przy wysokości – 0,4 mm. Obecność tego przedmiotu w grobie pozwala identyfikować go z insygniami biskupimi.

Najlepiej zachowało się nakrycie głowy w postaci aksamitnej czapeczki – skufii, uszytej z czterech klinów (por. kat. 46). Tkanina nabrała bordowo-brązowego koloru. Wzdłuż zewnętrznego brzegu wyrób obszyto jedwabną taśmą, której dekorację

stanowiły dwa rzędy warkoczyków, rozdzielone grubszym sznurem; w obrębie czoła – aplikacja o wyglądzie ośmioramiennego krzyża, ułożonego z odcinków taśmy, wykonanej z jedwabnych i metalowych nitek. Skufia należała do powszedniego, a nie liturgicznego nakrycia głowy duchownych. Oprócz mnichów nosili je bowiem diakoni, księża i archijereje. Skufią przykrywano wystrzyżoną na głowie tonsurę otoczoną wianuszkiem włosów o szerokości 2–2,5 palca, który symbolizował cierniową koronę Chrystusa.

W końcu XVIII w. zarówno księża jak i diakoni przestali nosić skufię (Іеромонах Онуфрій 2004). Interesujące jest to, że na ulicach księża i archijereje chodzili także w kapeluszach. Przy tym kapelusz archijereja odróżniał się od kapelusza księdza tym, że na jego główce naszywano krzyż (Іеромонах Онуфрій 2004). Co prawda uważa się, że w ukraińskim środowisku prawosławnym krzyż na kapeluszach nosili i prości księża, jednak ten zwyczaj zanikł w końcu XVII – na początku XVIII w. (Облачение сваяшенника. [Режим доступу] // pravmir.ru).

Uwzględniając zaznaczone uwarunkowania uzasadnionym wydaje się obecność krzyża – aplikacji na skufii w grobie nr 43. Jednak samo nakrycie głowy nie może służyć jako podstawa dla precyzyjnego określenia cerkiewnej pozycji zmarłego.

Ogół odkrytych artefaktów skłania do postawienia pytania czy pochówek nr 43 należał do biskupa (?). Prywatny grobowiec, trumna obita wewnątrz jedwabiem, poduszka pod głową, pierścień i aksamitna skufia z krzyżem, skłaniać mogą do twierdzącego wniosku w przedmiotowej kwestii.

W krypcie 5 najpierw umieszczono trumnę z pochówkiem nr 44. Resztki pochodzących stąd szat przekazano do konserwacji, dlatego możemy mówić jedynie o domyślnej identyfikacji ubioru. Otóż nieboszczyka obleczono w jedwabny strój z długimi rękawami. W kroju ubioru, który sięgał kolan, wyróżniał się bardzo wąski kołnierzyk – stójka, zapinany na metalową pętlę i oczywiście haftka, która nie zachowała się. Na piersiach, aż do talii rozpoznano rozcięcie, zapinane na jedwabne guziki, nanizane na ażurowe pętle, ułożone z jedwabnego sznureczka. Guziki o cylindrycznym kształcie uplecione były z jedwabnej nici i oplecione dwoma skośnymi rzędami metalowych nitek. Na przedramionach dostrzeżono szerokie mankiety (czy rękawy?), na które naszyto jedwabną taninę zdobioną mereżką. Zapinka na piersiach oraz różnorodność guzików bliska jest sposobowi zapinania żupana. Jednak niewłaściwe dla świeckiego ubioru męskiego, rozszerzone w dolnej części rękawy ozdobione mereżką[8] (możliwe, że nie związane z ubraniem zapinanym na zapinkę), sygnalizują, że mamy do czynienia z szatami osoby duchownej. Przypuszczam, że dolna jedwabna garderoba zapinana na drobne guziki najprawdopodobniej jest sutanną biskupią. Pozostałości jedwabnego, wewnętrznego obicia i obecność poduszki, podobnie jak w trumnie pochówku nr 44, także przemawiają na korzyść wysokiego stanowiska tej osoby w hierarchii cerkiewnej. Niewykluczone, że kryptę 5 zbudowano jako osobny grobowiec dla pochówków chełmskich prałatów[9].

[8] Technika haftu ażurowego.

[9] Należy podkreślić, że wśród biskupów chełmskich tylko dwie osoby znajdowały się w stosunku pokrewieństwa i być może, dla nich mogła być zbudowana krypta familijna. Są to mieszczanie chełmscy Zacharia Iljaszewicz (zm. 1577 r.) i Dionizy Zbirujski (zm. 1604 r.). Informacje na ten temat przekazał mi Wasyl Słobodian za co składam serdeczne podziękowania.

Reasumując wyżej przedstawione wyniki badań wskazanych pochówków należy podkreślić główne rysy obrządku pogrzebowego, jakie były charakterystyczne dla osób duchownych. Przede wszystkim zwraca uwagę to, że księży składano do grobu w szatach liturgicznych. Ten ubiór pod względem kroju i nazwy miał odpowiedniki zarówno w środowisku duchowieństwa prawosławnego jak i katolickiego (Zielecka 2010: 267–286). Wskazuje to na płaszczyzny wzajemnego przenikania obrządku łacińskiego i grekokatolickiego (Gil 2014: 97–98), odnoszące się do XVII w., co zostało zaaprobowane i zatwierdzone dopiero w postanowieniach synodu w Zamościu (1720 r.). Księża otrzymali wówczas oficjalną zgodę na noszenie takich ubiorów jak kler katolicki i na golenie zarostu (Fryjkowski 2014:138). Opierając się na uzyskanych materiałach możemy mówić, że według łacińskiego wzoru szyto sutanny i stuły – te ostatnie, jak u katolików, ozdabiano tylko dwoma krzyżami na końcach. Charakterystycznym elementem pochówków księży był pokrowiec, którym nakrywano twarz zmarłego. Prawie wszystkim księżom kładziono pod głowy poduszki, które szczególnie w XVII w. były oznaką luksusu, przy czym ich obecność wyróżnia przeważnie pochówki magnaterii. Zwraca uwagę fakt, że wszystkie trumny nie miały zewnętrznego obicia, a te, które datowane są na XVIII w., wyścielono drewnianymi wiórami, co odpowiadało wymogom ascetyzmu zakonnego trybu życia. Jedynie obydwa pochówki w krypcie 5 wyścielono cienkim jedwabiem, co podkreśla różnicę między poszczególnymi przedstawicielami hierarchii cerkiewnej.

W rytuale pogrzebowym nie znalazł zastosowania zunifikowany kanon odnośnie orientacji złożenia ciała i układu rąk obowiązkowych dla wszystkich zmarłych. Pragmatyczność rozlokowania małych grobowców (krypta nr 5) w przestrzeni świątyni dyktowała orientację zmarłych, ale w tym wypadku respektowano układ osi zachód–wschód, a zmarłych pochowano tradycyjnie głowami na zachód. Inną sytuację obserwujemy w krypcie nr 4. Choć rozplanowano ją także na osi zachód-wschód, trumnę byłego rektora Seminarium Chełmskiego ustawiono głową na zachód, a dziekana chełmskiego – głową na wschód. Szczególnie znamienną jest orientacja zmarłych w krypcie nr 1, gdzie księdza (grób nr 36) pochowano głową na południe, a dwóch niższych rangą mnichów (groby nr 35 i 37) – głowami na północ. Tu warto jednak podkreślić, że południe i wschód miały identyczne znaczenie – wskazywały kierunek do Jerozolimy, skąd przyjdzie Zbawienie. Zwrócenie głową na północ czy zachód, to znaczy twarzą na wschód czy południe, miałoby służyć jako drogowskaz do wieczności. W tym kontekście księża występują jako osoby, którym dokładnie znany jest ten kierunek jako ostatecznie prowadzący do Świętych Tajemnic, przy czym układ ich ciał był swoistym drogowskazem na szlaku do wieczności. W pięciu przypadkach (z siedmiu) ręce zmarłych układano tradycyjnie – równolegle na brzuchu, co miało symbolizować mistyczne, ślubne więzy. Natomiast w pochówkach, gdzie zmarłym towarzyszył krzyż, jedną rękę opuszczano wzdłuż ciała. I tak w grobie nr 46, ksiądz miał zgiętą w łokciu prawą rękę, w której trzymał krzyż, a pokutnik – w grobie nr 37, zgiętą w łokciu lewą ręką przykrywał krzyż.

Podsumowując należy podkreślić, że zbadane pochówki osób duchownych ilustrują podporządkowanie kanonom chrześcijańskiej obrzędowości pogrzebowej, do której pewne zróżnicowanie wniosła hierarchia cerkiewna i zakonna, a także elementy obyczajowości ówczesnego społeczeństwa.

Резюме

Під час спільних польсько-українських досліджень у 2013–2014 рр. в межах базиліки розпланованo 9 розкопів. Відкрито 8 ґрунтових ранньосередньовічних поховань, датованих XIII ст. (№ 7–9, 18, 22, 26, 32 та 51), а також чотири об'єкта, які здогадно можна пов'язувати з поховальним обрядом: а) знищені аркосолії? – об'єкт 10X і 10Y, б) рештки поховання у вигляді кам'яної конструкції? – об'єкт 20AX, в) гробівець – цегляний саркофаг? – об'єкт 25. Досліджені поховання (особи чоловічої статі) – безінвентарні; небіжчиків поховано згідно з християнським обрядом – у випростаному положенні, головою на захід, руки укладено на животі. Результати антропологічного аналізу свідчать, що поховані чоловіки відзначалися масивною будовою (4 особи), були відносно високі і мали численні посттравматичні зміни (3 особи). Це може вказувати на зв'язок зазначених осіб з військовим середовищем.

Поховальний обряд у кафедральній церкві в Холмі в загальних рисах не відрізняється від того, що практикувався на теренах польсько-руського пограниччя та на Русі в цілому у цей період, проте мав й деякі відмінні ознаки. Репрезентують їх поховання 18 і 22, влаштовані при наріжниках західного муру, а також арка над похованнями 26 і 28. Особлива, не відображена у літературі, симетрична локалізація поховань 18, 22 – головами на південь біля західної стіни при протилежних наріжниках храму, схиляє до припущення, що це були поховання виняткових осіб, не виключено, що з оточення Данила Романовича.

Сучасний стан досліджень та дані аналізів, підкріплені датами C14, вказують на західну та південну частини кафедральної церкви та нартекс як на місце поховань 2 половини XIII ст. Винятковим місцем локалізації могил виступала південна сторона та місце під конструкцією цегляної арки муру нартексу.

На питання, що хвилює багатьох істориків та дослідників, в якому місці поховано Данила Романовича і членів його родини, на разі відповіді не має. Можемо лише припускати, що у південній частині нартексу кафедральної церкви. Не виключено, що об'єкт 25 – саркофаг із цегли містив останки одного із них.

Натомість у криптах № 1, 5 знаходилися поховання, датовані XVIII ст., а в крипті № 4 – кінця XVI–XVII ст.

Дослідженнями охоплено лише поховання духовних осіб. На підставі збережених решток вбрання небіжчиків ототожнено із представниками уніатського духовенства. Простежені особливості крою дозволили ідентифікувати складові частини костюму: фелон, єпитрахиль, підризник, сутана, а також накриття голови – скуфія. В результаті порівняльної характеристики посмертного одягу встановлено певну його диференціацію, пов'язану безпосередньо з духовною ієрархією небіжчиків. Здобуті матеріали відображають вбрання ректора духовної семінарії, рядового ченця, схимонаха-ставрофора, священників та архієреїв. Усі покійники із досліджених поховань були споряджені в одяг, що відповідав їхньому становищу та сану при житті. Священників та архієреїв ховали у богослужбових шатах.

Для посмертних шат зафіксовано певні риси та елементи, що мали відповідники у середовищі католицького духовенства, тим самим яскраво ілюстру-

ючи окремі площини взаємопроникнення у процесі зближення латинського та греко-католицького обряду. Натомість встановлено й суттєво відмінний ритуал у поховальному обряді уніатських свя енників та архієреїв. Він полягав у накритті обличчя покрівцем-сударем, який, як правило, містив гаптування чи аплікацію з мотивами Страстей Господніх. Частково збережені покрівці із поховань XVII і середини XVIII ст. на сьогодні – єдині і найдавніші знахідки цієї категорії літургічних предметів серед фунеральних артефактів на теренах Центральної та Східної Європи.

Summary

During the joint Polish – Ukrainian research in 2013 and 2014 inside the basilica there were documentated 8 inhumation graves from the early medieval times, dated back to the 13th century (No. 7–9, 18, 22, 26, 32 and 51) and four structures which may be probably connected with funeral rite: a) destroyed *arcosolia*? (10X and 10Y, b), a fragment of a grave made of stone (20AX), c) a tomb – sarcophagus of brick? (25). The examined burials (male), did not have grave goods. The deceased were buried in the upright position with heads west-oriented and with hands folded on stomach in the Christian rite. On the basis of anthropological analysis, it appears that buried men were stocky (four of them), relatively tall and had numerous post-traumatic changes (three of them). It may suggest their relation with a military milieu.

Fundamentally, a funeral rite in the cathedral Orthodox church in Chełm does not differ from known and described ones on the Polish – Rus border and in Rus at that time, however, it reveals some different features. These are graves 18 and 22 located in the corners of the church at the western wall and the arch over graves 26 and 28. A special, not known in literature symmetrical location of graves 18, 22 – with heads to the south next to the western wall in the opposite corners of the temple, makes us believe that those were graves of exceptional people, possibly from Daniel Romanovich's familiar circle.

The research carried out, supported by C14 dating indicate that the western and southern part of the cathedral Orthodox church as well as the narthex were the burial sites in the second half of the 13th century. A distinctive site of the location of graves was the southern side and the place under it with the construction of brick arch of the narthex wall.

There is still no answer to the question bothering a lot of historians and researchers concerning the place of burying Daniel Romanovich and members of his family. We may only speculate that it is the southern part of the narthex of the cathedral Orthodox church. Possibly, structure 25 – sarcophagus contains the remains of one of them.

Meanwhile, burials dated 18th century were in crypts number 1,5 and in the crypt 4 from the end of the 16th–17th centuries.

Only the burials of clergymen underwent the analysis. On the basis of preserved fragments of the clothing of the deceased, these were identified as the representatives of the Uniate clergy. The noticed features of the clothing style allowed to identify

the particular elements of clothes, such as: phelonion, stole, alba, cassock and skufia – a cap. As a result of comparative characteristic of posthumous clothing, some differences directly connected with clerical hierarchy of the deceased was found. The findings show the clothing of a rector of seminary, a monk, a penitent-crusader, priests and the high rank priests. All the deceased from the graves under investigation were dressed in vestments which reflect their status and post during their lifetime. Priests and the high rank priests were buried in liturgical vestments.

As for the posthumous vestments, some features and elements with counterparts in the Catholic clergy circle were registered. They illustrated separate interpenetrating planes in the process of closeness between Latin and Greek-Catholic rites. However, a different ritual in the funeral rite of the Uniate clergy and the high rank priests was proved. It relied on covering the face with a small shawl called 'palka' (palla), which usually had embroidery and an applique design with the Passion motif. Partly preserved 'palka' of funerals from the 17th and mid 18th centuries are now the only and the oldest findings of liturgical objects of this kind among funeral artifacts in Central and Eastern Europe.

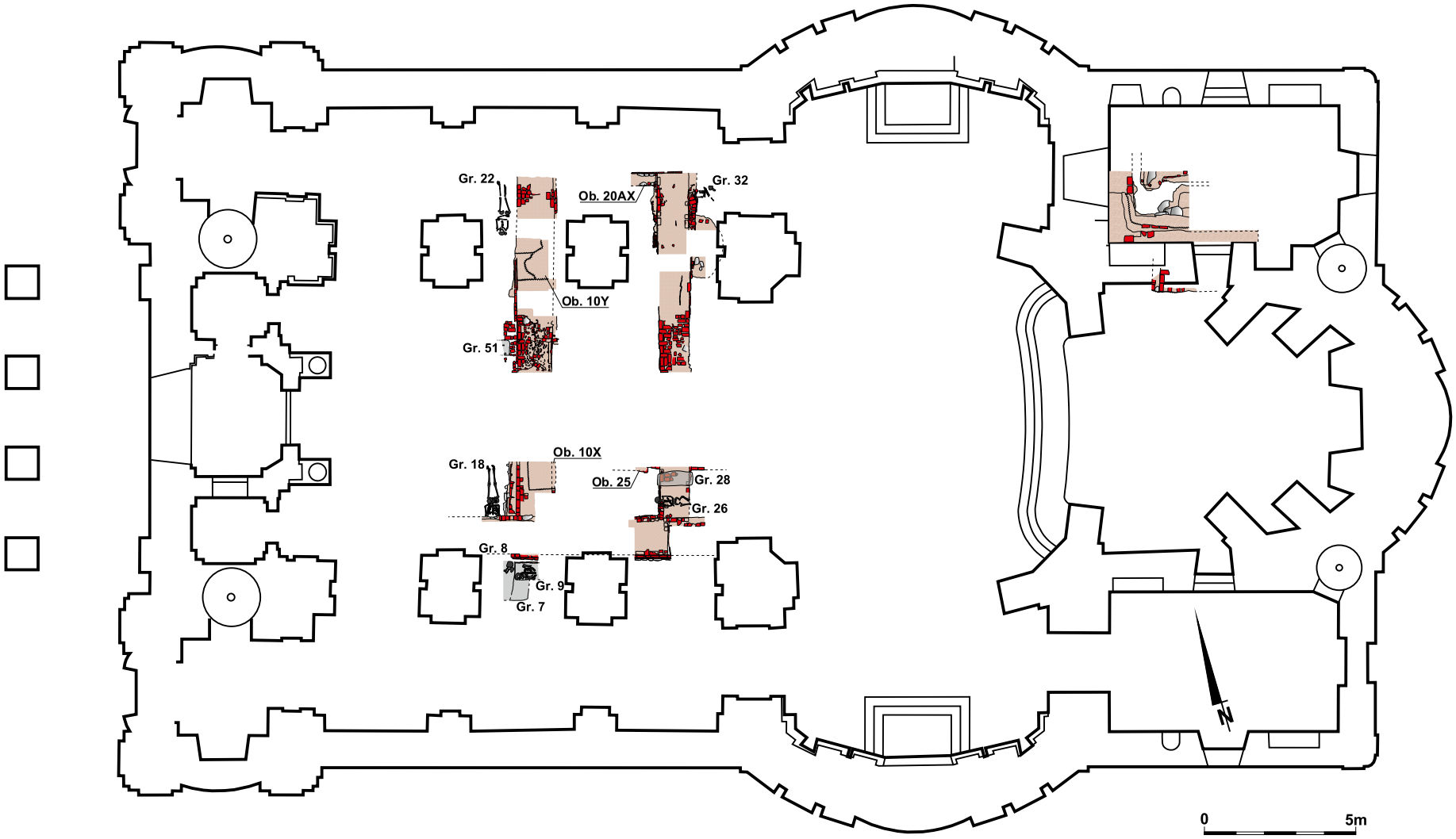

Ryc. 5.1. Rzut Bazyliki z lokalizacją grobów i obiektów związanych z obrządkiem pogrzebowym z XIII wieku na tle odkrytych reliktów cerkwi katedralnej. Opr. S. Gołub, przerys komp. R. Ratajczak

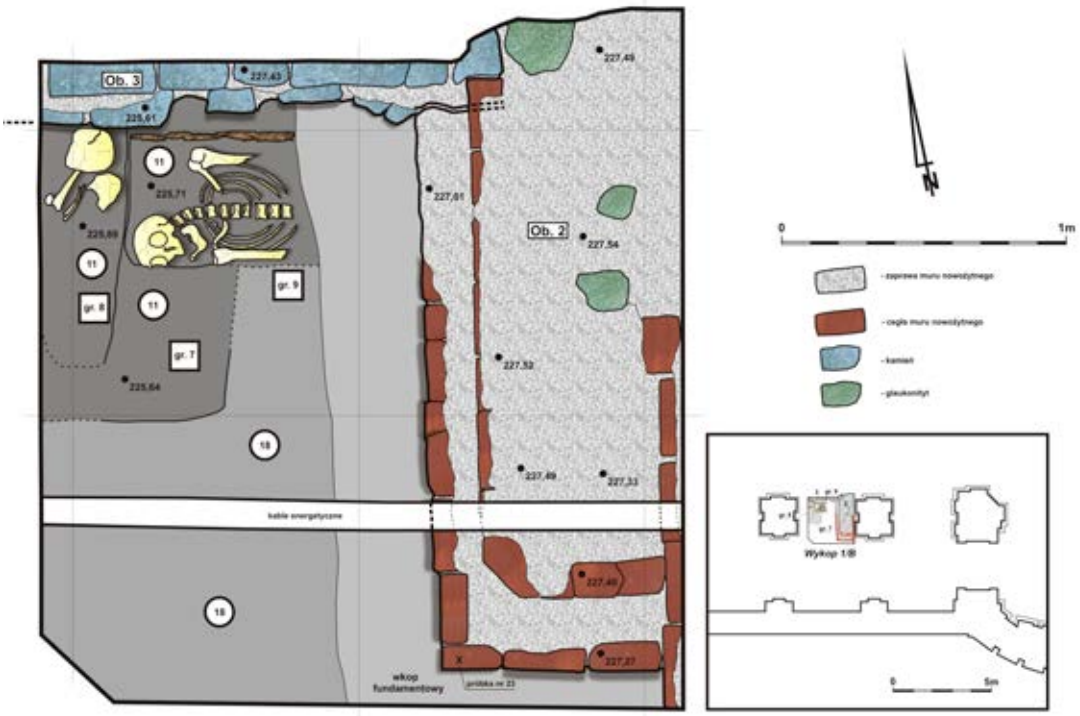

Ryc. 5.2. Plan wykopu 1/B z poziomem odkrycia grobów nr 7, 8, 9.
Rys. N. Jędruszczak, przerys komp. R. Ratajczak

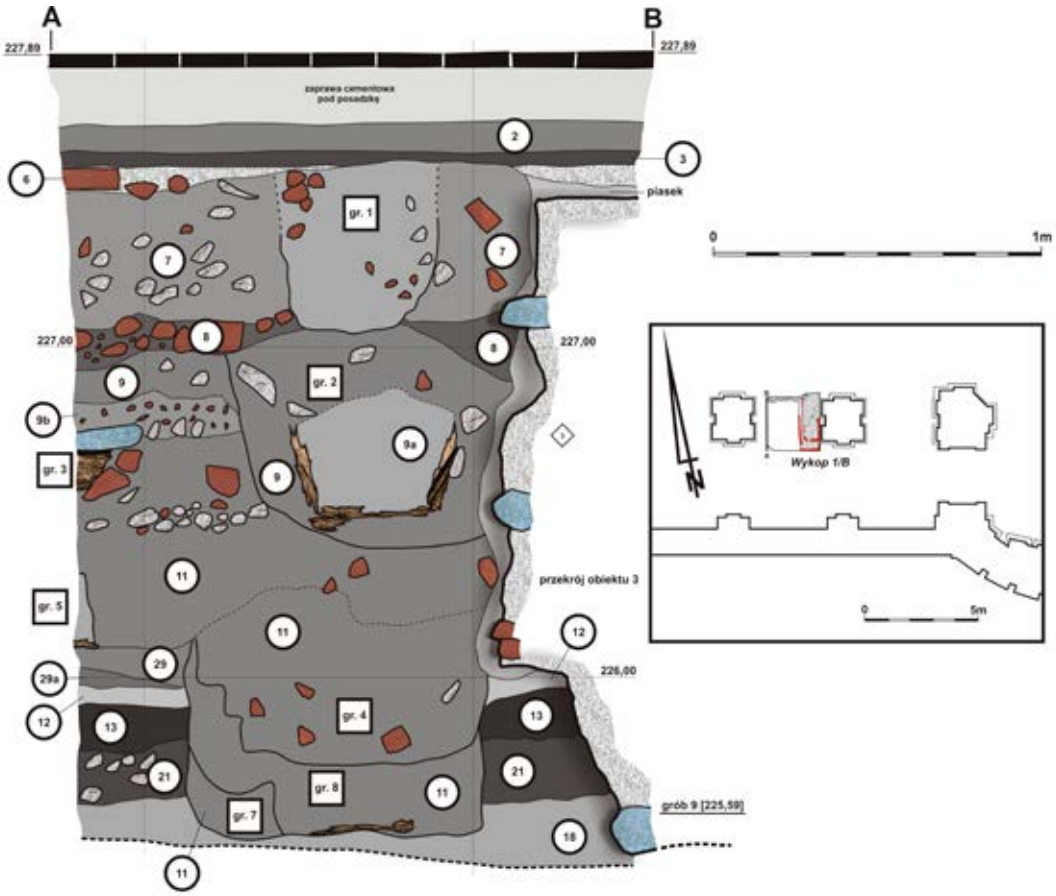

Ryc. 5.3. Profil zachodni wykopu 1/B z grobami nr 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9.
Rys. N. Jędruszczak, przerys komp. R. Ratajczak

Ryc. 5.4. Wykop 1/B. Widok grobów nr 8 i 9 po odczyszczeniu. Fot. S. Gołub

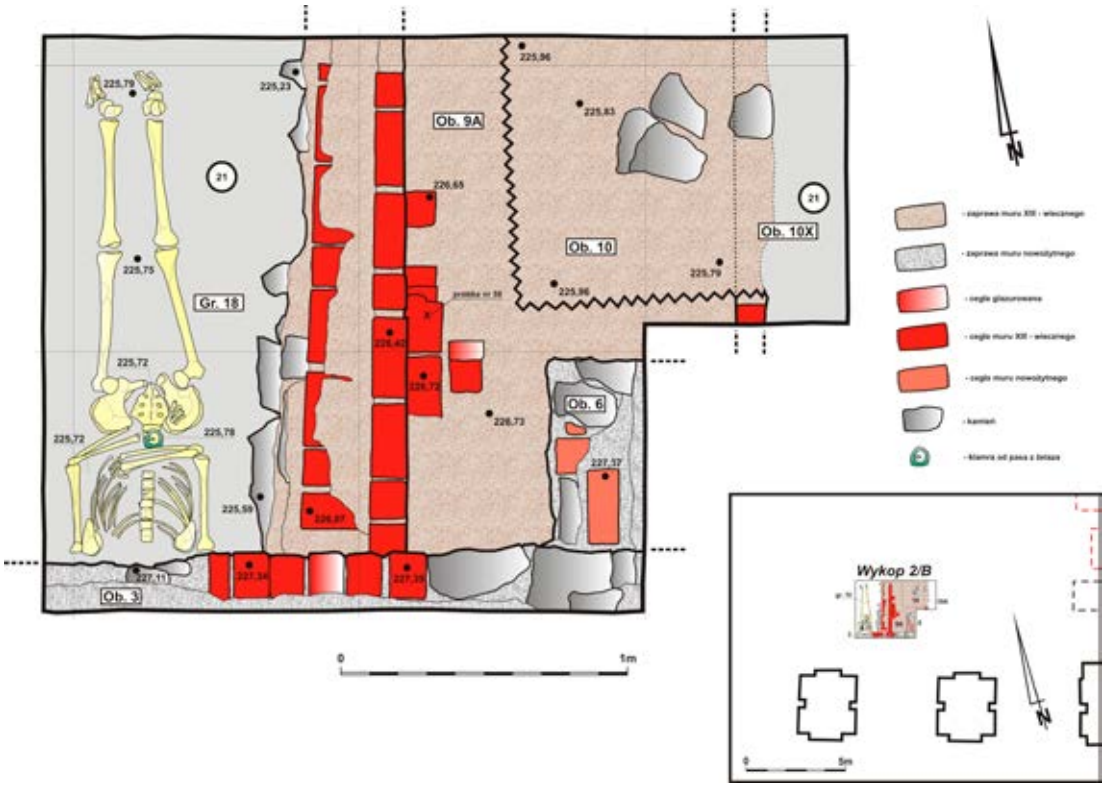

Ryc. 5.5. Plan wykopu 2/B z poziomem odkrycia grobu nr 18 oraz obiektami: 3, 6, 9A, 10, 10X. Rys. N. Jędruszczak, opr. S. Gołub, przerys komp. R. Ratajczak

Ryc. 5.6. Wykop 2/B. Grób nr 18 po odczyszczeniu. Fot. S. Gołub

Ryc. 5.7. Wykop 2/B. Grób nr 18 – widok układu rąk i źle zachowanej sprzączki z żelaza od pasa. Fot. S. Gołub

Ryc. 5.8. Wykop 4/B. Grób nr 22 po odczyszczeniu. Fot. S. Gołub

Ryc. 5.9. Wykop 5/B. Grób nr 26 w trakcie eksploracji. Fot. S. Gołub

Ryc. 5.10. Wykop 2/B. Obiekt 10X – zniszczone arkosolium (?). Fot. S. Gołub

Ryc. 5.11. Wykop 3/B. Obiekt 10Y – zniszczone arkosolium (?). Fot. S. Gołub

Ryc. 5.12. Wykop 9/B. Krypta 5. Obiekt 20AX – konstrukcja grobowa (?). Fot. S. Gołub

Ryc. 5.13. Wykop 5/B. Konstrukcja z cegieł po odczyszczeniu (obiekt 25) – sarkofag (?).
Fot. S. Gołub

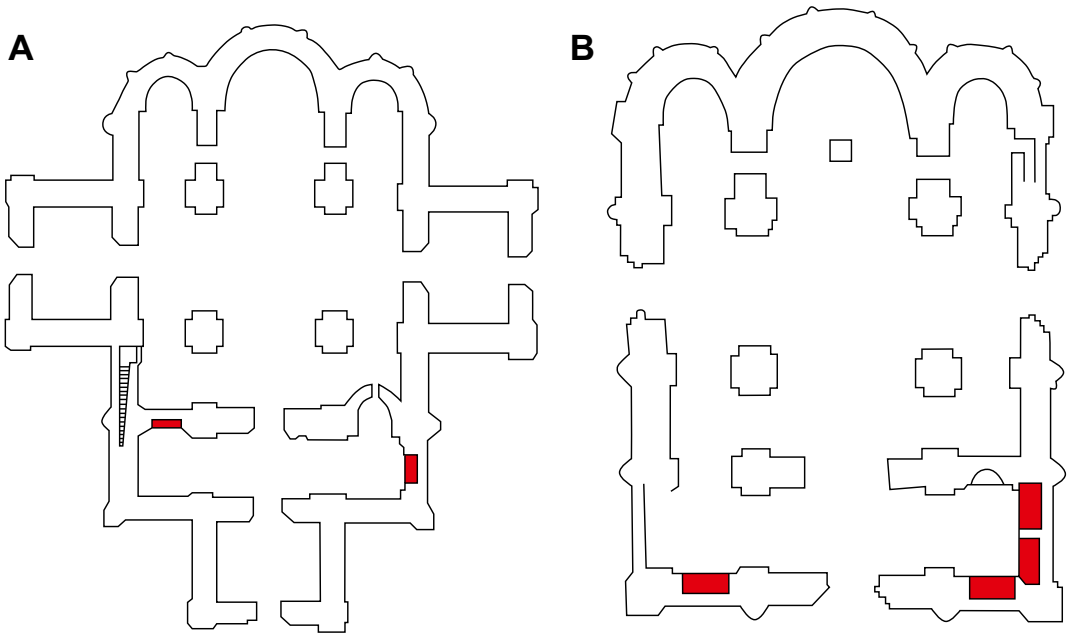

Ryc. 5.14. Grobowce – arkosolia w narteksach.
A. Plan Uspieńskiego soboru w Czernigowie – XII wiek.
B. Kiryłłowska cerkiew w Kijowie – XII wiek.
Za Панова (2004: 49, ryc. 11) przerys komp. R. Ratajczak

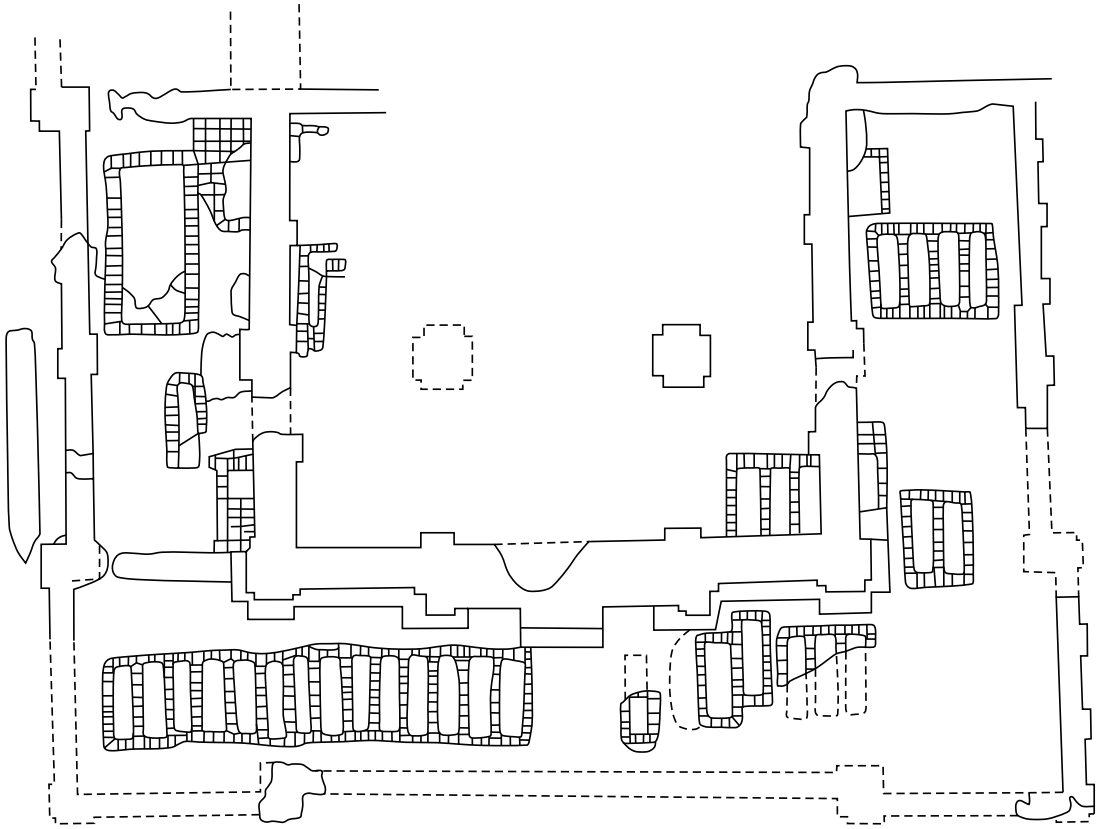

Ryc. 5.15. Grobowce z cegieł na planie Gieorgijewskiego soboru z XII wieku w Nowogrodzie. Za Панова (2004: 95, ryc. 35) przerys komp. R. Ratajczak

Ryc. 5.16. Wykop 8/BK. Częściowo zniszczony grób nr 35 z pochówkiem mnicha. Stan po odczyszczeniu. Fot. S. Gołub

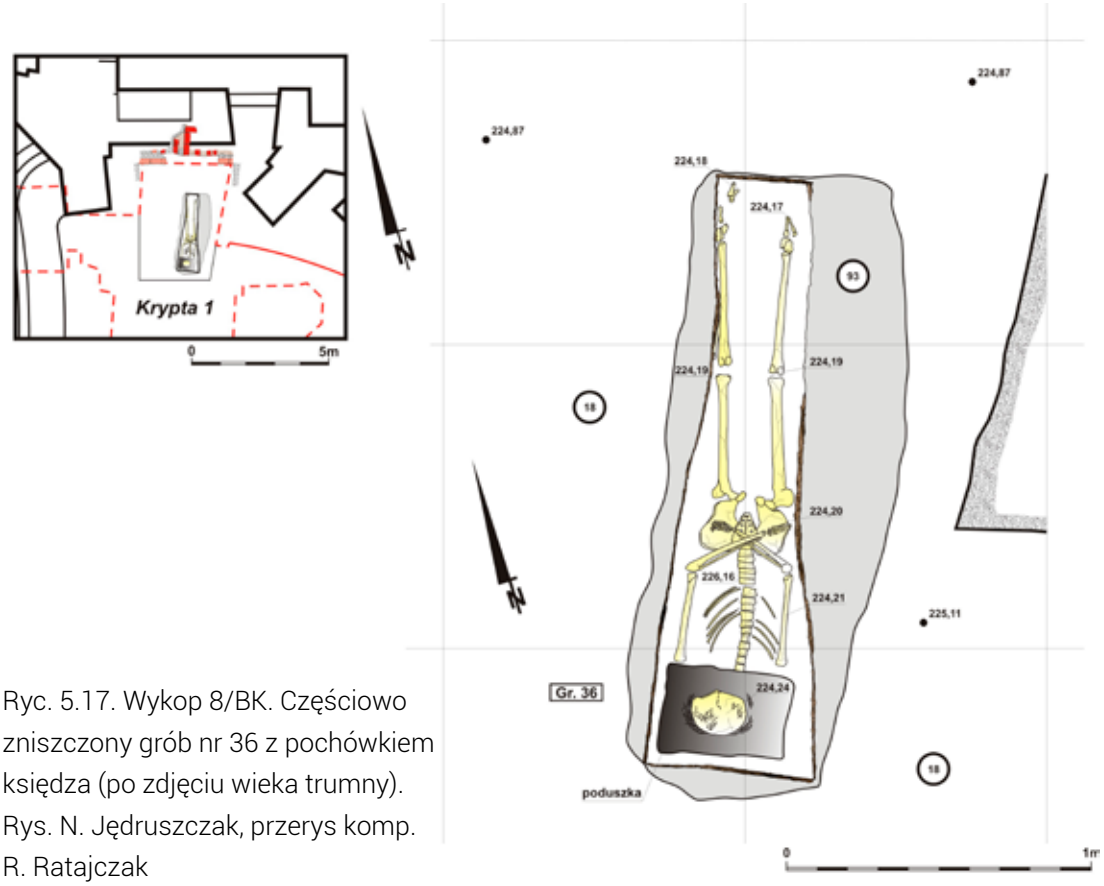

Ryc. 5.17. Wykop 8/BK. Częściowo zniszczony grób nr 36 z pochówkiem księdza (po zdjęciu wieka trumny). Rys. N. Jędruszczak, przerys komp. R. Ratajczak

Ryc. 5.18. Wykop 8/BK. Częściowo zniszczony grób nr 37 z pochówkiem pokutnika – *stawrofora*. Fot. S. Gołub

Ryc. 5.19. Krypta 4. Grób nr 46. Pochówek Piotra Ciszewskiego – proboszcza i dziekana chełmskiego. Fot. S. Gołub

Ryc. 5.20. Krypta 4. Grób nr 49. Pochówek Faustyna Kaube – rektora Chełmskiego Seminarium Duchownego. Fot. S. Gołub

Ryc. 5.21. Krypta 5. Grób nr 43. Pochówek biskupa. Fot. S. Gołub

Ryc. 5.22. Krypta 5. Grób nr 44. Pochówek biskupa (?) Fot. S. Gołub

Nr grobu	Wykop	Trumna	Układ szkieletu	Wyposa żenie	Płeć	Wiek (lat)	Wzrost (metoda T-G)	Budowa, urazy	Uwagi Strona cerkwi
7	1/B	Tak	Pojedyncza kość-	1 gwóźdź z Fe	?	-	-	-	Str. S (zewnątrz)
8	1/B	Tak ?	-	-	M	40-50	-	Budowa masywna. Liczne zmiany pourazowe: złamanie kości łokciowej i prawego obojczyka	Str. S (zewnątrz)
9	1/B	Tak	W-E	-	M	30-35	165,7 cm	Budowa masywna	Str. S (zewnątrz)
18	2/B	-	S-N Ręce złożone na brzuchu	Sprzączka do pasa Z Fe	M	40-50	188,2 cm	Budowa masywna. Zmiany ourazowe lewej kończyny	Str. W-S (zewnątrz) Brak czaszki
22	4/B	Tak	S-N Ręce złożone na brzuchu	-	M	25-35	171,1 cm	Budowa masywna	Str. W-N (zewnątrz)
26	5/B	Tak	W-E Ręce złożone na brzuchu	10 gwoździ trumiennych z Fe	M	20-25	171,4 cm	Liczne zmiany pourazowe: złamania żeber, uszkodzenie łopatki, kości krzyżowej, wyrostka kolczystego	Str.S (narteks)
28	5/B	?	W-E?	-	?	-	-	-	Str. S (narteks)
32	6/B	?	W-E Ręce złożone na brzuchu	-	M	40-45	-	-	Str.N (narteks) Brak czaszki
51	9/B	?	W-E?	?	?	-	-	?	Przy wejściu na zewnątrz

Tabl. 5.I. Groby ziemne z XIII wieku zbadane wewnątrz i na zewnątrz cerkwi katedralnej. Zestawienie z lokalizacją, charakterystyką i wynikami badań antropologicznych. Opr. S. Gołub

Rozdział 6

Charakterystyka ubiorów znalezionych w kryptach

Anna Drążkowska[1]

Podczas badań archeologicznych prowadzonych w kryptach (nr 1, 4, 5) bazyliki chełmskiej odnaleziono duży zespół tkanin. Po wstępnym oczyszczeniu okazało się, że większość z nich to elementy odzieży należącej do osób świeckich i duchownych. Prezentowaną w tej części monografii podstawę źródłową stanowią wybrane zabytki tekstylne odnalezione przy pochówkach w 2014 roku. Wszystkie tkaniny były bardzo zabrudzone resztkami organicznymi i piaskiem. Niekiedy zabrudzenia tworzyły zwartą, zlepioną skorupę mocno przylegającą do włókien lub pokrywały powierzchnię tkanin równomierną warstwą. Wszystkie tkaniny odbarwiły się, ponieważ barwniki, którymi je pofarbowano, uległy rozkładowi. Zabytki były podarte, miały liczne ubytki, a ich krawędzie były postrzępione. Na powierzchni znajdowały się plamy i ślady po działaniu mikroorganizmów. Znaleziska były tak kruche, że niektóre z nich rozpadały się podczas dotykania. Włókna były bardzo osłabione przez zaawansowane procesy gnilne. Część odnalezionych elementów odzieży zachowała się w niewielkich fragmentach.

6.1. Odzież osób świeckich

W zespole odzieży należącej do osób świeckich wyróżniono dwa męskie ubiory narodowe i jeden dziecięcy czepek. Jeden z męskich strojów (nr inw. CH/B/w-46/2014) – por. kat. 37, zachowany był w stosunkowo dobrym stanie. Analiza kostiumologiczna wykazała, że ma on pewne elementy kroju czechmana. Uszyty został z jedwabnego atłasu, który obecnie jest mocno przebarwiony. Ma kolor ugru, miejscami jest złocisty i oliwkowy. Czechman jest ubiorem dość tajemniczym i przez kostiumologów stosunkowo słabo rozpoznanym. Taka sytuacja wynikać może z dość małej liczby źródeł, które dostarczają informacji na jego temat. Problemy pojawiają się już w zakresie samego nazewnictwa, ponieważ nie jest ono ujednolicone. Zwróciłam uwagę na te zagadnienia już przed kilku laty pisząc książkę o odzieży grobowej w Rzeczypospolitej (Drążkowska 2008: 78). Zauważyłam wówczas, że badacze posługują się różnymi określeniami, a często ze względu na pewne podobieństwo tej odzieży do kontusza nie klasyfikują jej w odrębną kategorię, lecz nazywają mianem: strój o kroju kontusza (Gutkowska-Rychlewska 1968: 519; Grupa 2005: 150–162), żupan lub żupan – czechman (Orlińska-Mianowska 2003, poz. kat. II/62; Biedrońska-Słotowa 2005, poz. kat. 15). W źródłach pisanych występuje również określenie *letny* kontusz. Dlatego na tej podstawie niektórzy badacze widzą w czechmanie letnią odmianę kontusza (Turnau 1991: 49). O czechmanie wspomina także Jędrzej Kitowicz pisząc: „Kiedy zwierzchnia suknia miała zaszyte rękawy, zwała się czechmanem i taką będąc musia-

[1] Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii, *annadr9@wp.pl*

ła być podszyta takim suknem, jakiego był żupan. Kiedy zaś suknia zwierzchnia miała rękawy z wylotami, zwała się kontuszem" (Kitowicz 1985: 259). Dalej ksiądz Kitowicz opisuje „czechmany zapinane na drobne guziczki szmuklerskiej roboty, aż do samej szyi, sukienne z wąskim wykładanym kołnierzem aksamitnym: lecz te mało noszono, ponieważ czyniły porozumienie złe o żupanie" (Kitowicz 1985: 259).

Nieznany jest do końca moment pojawienia się tego rodzaju odzieży, ponieważ w inwentarzach pojawia się dość późno. Dla przykładu w spisie małopolskim odnotowano ją w 1740 roku: „czechman morowy zielony, kitajką karmazynową podszyty przymarzany" [2] (Turnau 1991: 50). Jednak za pierwowzór czechmana można uznać ubiór Stanisława Daniłowicza, pochodzący z 1. połowy XVII wieku (Gutkowska-Rychlewska 1968: 519; Możdżyńska-Nawotka 2002: 67; Biedrońska-Słotowa 2005: 145). Natomiast według badaczki Marii Gutkowskiej-Rychlewskiej czechman, będący odmianą kontusza, pojawił się dopiero w połowie XVIII wieku (Gutkowska-Rychlewska 1968: 658).

Znalezienie czechmana w bazylice pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Chełmie i przeprowadzenie prac konserwatorskich skłoniło mnie do ponownego zajęcia się tymi zagadnieniami.

Przytoczone informacje ze źródeł pisanych niestety nie wskazują jednoznacznie, jaką funkcję pełnił czechman będąc elementem polskiego stroju narodowego. Dopiero odzież odnaleziona podczas badań archeologicznych pozwoliła wyznaczyć pewne charakterystyczne cechy jego kroju. Poza tym umożliwiła określenie wyjątkowości tego stroju ze względu na jego wielofunkcyjność. Takiej wielofunkcyjności nie miał kontusz, do którego czechmany są porównywane, ponieważ był tylko okryciem wierzchnim. Czechman może się wydawać ubiorem bardziej uniwersalnym ze względu na jego zróżnicowane zastosowanie. W zależności od danych okoliczności i potrzeb ubiór ten mógł być raz noszony jako okrycie wierzchnie, na którym wiązano pas kontuszowy, lub mógł być noszony pod kontuszem i wówczas pełnił funkcję odzieży spodniej, taką jak żupan. Dlatego przed laty, we wspomnianej wyżej książce, zalecałam, aby mimo pewnych podobieństw do innych rodzajów ubiorów zaliczyć go do odrębnej kategorii i nazywać czechmanem, aby podkreślić jego wyjątkowość (Drążkowska 2008: 79).

Czechman jest długą szatą mającą pewne cechy kroju charakterystyczne dla żupana i kontusza. Zakładano go na koszulę. Przód ma dwudzielny, wzdłuż całej długości rozcięty. Pod szyją ma niewielki podkrój wykończony maleńką stójką. Rękawy ma szerokie, zwężające się w kierunku dłoni, na całej długości zeszyte. Tylną część ma skrojoną z tzw. słupem. Od żupana odróżnia go krój pleców i asymetryczne zapięcie, a od kontusza również sięgające wysoko pod szyję zapięcie oraz sposób przygotowania rękawów. Odnaleziony w bazylice w Chełmie ubiór zasadniczo odpowiada wymienionym wyżej cechom kroju typowym dla czechmana. Górna jego część jest obcisła i musiała przylegać do torsu. Uwagę zwracają stosunkowo wąskie ramiona, wąski obwód w klatce piersiowej i w pasie. Ubiór jest tak wąski, że nie można go nałożyć na współczesne manekiny, nawet damskie. Jego długość wynosi 130 cm. Sięgał za kolana, może do połowy łydki. Tylna część jest skrojona w typowy dla kontusza sposób

[2] Słowo *przymarzany* oznacza w tym przypadku czechman przymarszczany (Turnau 1991: 50).

ze słupem. Tkanina okrywająca plecy od pasa przewęża się i przechodzi aż do dolnej krawędzi szaty w formie wąskiego paska, do którego z każdej strony przyszyte są kloszowo skrojone boki. Co ciekawe, doszyte boki nie są jednakowe i nieco różnią się wielkością. Z obu stron znajdują się krótkie rozporki. Boki od wysokości pasa są poszerzone wszytymi dużymi klinami. Rękawy są długie, wąskie i zszyte. Zapinane były na haftki, które jednak nie zachowały się. Pod pachami mają niewielki podkrój i małe kliny. Pod szyją czechman był łagodnie, półokrągło podkrojony i wykończony niską stójką, z przodu lekko zaokrągloną. Detalem dekoracyjnym, którym ozdobiono omawianą odzież, jest wąska tasiemka (szer. ok. 7 mm), obecnie w kolorze ugru, ze śladami bordowego barwnika. Tasiemką wzmocniono krawędź z guzami i naszyto ją również w miejscu, gdzie znajdowały się haftki do zapinania rękawów. Zamaskowano nią także szwy po bokach, biegnące od pasa aż do wysokości pachy i dalej szwy zamykające rękawy oraz miejsce, gdzie przyszyto pętelki i stójkę. Górną krawędź stójki obszyto cienkim sznureczkiem. Uszyty był bardzo starannie, a kolejne elementy konstrukcyjne połączono gęstym ściegiem za igłą. Na tej podstawie można wnioskować, że został przygotowany do wielokrotnego użytku.

Na uwagę zasługuje konstrukcja zapięcia zamykająca dwudzielny przód. Zapięcie przy szacie z Chełma nie jest ani asymetryczne, ani kryte, a takie przeważnie jest przy dotychczas odnalezionych czechmanach (ryc. 6.1). Sposób rozmieszczenia guzów, przy odzieży stanowiącej podstawę rozważań, jest symetryczny i przypomina zapięcie stosowane przy żupanach. Konstrukcja zapięcia składa się z dwóch elementów: dziesięciu bardzo małych guzów i służących do ich przewlekania pętelek. Guzy rozmieszczono dość równomiernie wzdłuż prawej krawędzi, od podkroju pod szyją do wysokości stanu. Maleńkie, jedwabne guzy sprawiają wrażenie, jakby odzież zapinano na małe supełki i dopiero bliższa analiza wskazuje, że wykonano je bardzo starannie z dwóch wąskich, plecionych sznurków, które misternie i bardzo ciasno przepleciono. Pozostawione niesplecione końce tasiemek przyszyto od spodniej strony odzieży. W ten sposób przymocowano guzki do tkaniny. Pętelki wykonano z pociętego na krótkie odcinki wąskiego, plecionego, jedwabnego sznureczka. Przyszyto je od spodu i przez niewielką dziurkę w tkaninie przewleczono na prawą stronę. Ze względu na niewielką ilość źródeł trudno jest jednoznacznie ocenić zaobserwowane zapięcie. Biorąc pod uwagę dotychczas odnalezione czechmany, konstrukcja omawianego zapięcia wydaje się nietypowa dla tego rodzaju odzieży, ponieważ nie jest asymetryczna i nie ma pod szyją wszytej trójkątnej wstawki. Jednak sposób przygotowania i zamocowania pętelek i guzów, a także ich wielkość, są takie jak przy innych wydobytych czechmanach. Może odnaleziony w Chełmie egzemplarz jest przykładem formy przejściowej lub może jest tylko innym wariantem zapinania czechmanów. Można również przy tej okazji zadać pytanie, ile cech musi być zaobserwowanych na danej odzieży, aby można było nazywać ją czechmanem. Czy wystarczy, że ma ona plecy krojone z tzw. słupem i zszyte rękawy? Poza tym, czy kilkanaście odnalezionych do tej pory czechmanów jest wystarczającym punktem odniesienia i podstawą do wyciągania wniosków na temat typowych i wyjątkowych cech tej odzieży? Niestety, trudno jest jednak badaczom uniknąć tworzenia takich uogólnień, zwłaszcza gdy odzież pozyskiwana podczas badań archeologicznych jest tak rzadkim znaleziskiem. Gdy więc uda

się odnaleźć kilka ubiorów o zbliżonym kroju, to na tej podstawie tworzy się obowiązujący model. Zwłaszcza, że ani źródła pisane, ani ikonograficzne nie dostarczają nam szczegółowej wiedzy na temat ich wyglądu.

Odzież, określoną przez badaczy mianem czechmanów, odnaleziono między innymi w kryptach grobowych: w archikatedrze pw. św. Jana Ewangelisty i św. Jana Chrzciciela w Lublinie (Drążkowska 2008: 84; Drążkowska, Grupa 2012: 317), w kościele pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Dubnie (Drążkowska 2006: 241; 2008: 83; Drążkowska i in. 2015: 151), w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Toruniu (Grupa 2005, poz. kat. 14, 15, 16; Drążkowska 2008: 82–83) oraz w kościele pw. Imienia NMP w Szczuczynie (Nowak 2016). Ubiór, który ma pewne cechy czechmana, należący do Stanisława Daniłowicza wuja króla Jana III Sobieskiego, wydobyto w kościele pw. św. Wawrzyńca i św. Stanisława w Żółkwi.

Drugi ubiór męski (nr inw. CH/B/w-90/2014), znajdujący się w zespole odzieży należącej do osób świeckich jest zachowany w bardzo złym stanie, uniemożliwiającym jednoznaczną identyfikację. Odnaleziono go w grobie nr 44, krypty 5. Niewielkie fragmenty tkaniny przetrwały wzdłuż jedwabnego sznureczka, którym wykończono wszystkie krawędzie ubioru (ryc. 6.2). Tkanina jest tak cienka i delikatna, że sprawia wrażenie podszewki. Wierzchnia tkanina mogła ulec całkowitej destrukcji, jej włókna nie zachowały się nawet wzdłuż sznureczka. Uwagę zwraca jednak szew na okrętkę, którym ów sznureczek został przyszyty, ponieważ jest on za luźny i wygląda tak, jakby łączył ten detal pasmanteryjny z jeszcze jakąś, znacznie grubszą tkaniną. Ze sznureczka wykonano również pętelki do przeciągania guzów. Zachowało się tylko 10 pętelek i 12 guzów. Do górnej krawędzi, nad guzami, przyszyto mosiężne kółeczko, przez które przewlekano mosiężny bolec, który uległ zniszczeniu. Pod szyją odzież wykończono niską stójką uszytą z jedwabnego atłasu. Z powyższego opisu wynika, że oprócz stójki nie zachował się żaden element konstrukcyjny ubioru mogący pomóc w jego identyfikacji. Jedynym detalem nieco ułatwiającym rozpoznanie rodzaju odzieży jest jedwabny, pleciony sznureczek i służące do zapinania pętelki i guzy. Te elementy są charakterystyczne dla męskiego stroju narodowego, dlatego ich obecność przy odnalezionej odzieży od razu wskazuje, że mamy do czynienia nie z ubiorem uszytym według mody zachodniej, lecz ze strojem sarmackim. Według M. Gutkowskiej-Rychlewskiej (1968: 500) obszywanie krawędzi żupanów sznureczkami pojawia się po 1650 roku. Analiza źródeł wykazała jednak, że takie wykończenia pojawiły się wcześniej już w 1. połowie XVII wieku. Nie było ono wówczas jednak tak znane, ponieważ w ikonografii z tego okresu takie sznureczki pojawiają się dość rzadko. Dlatego należy przyjąć, że upowszechnienie się ich nastąpiło dopiero w 2. połowie XVII stulecia i były bardzo popularne przez cały wiek XVIII (Drążkowska 2008: 66). Dlaczego jednak ów delikatny detal tak bardzo się rozpowszechnił, że stał się elementem wyróżniającym odzież sarmacką? Powodem była jego wielofunkcyjność. Wydawać by się mogło, że jego podstawowym zadaniem było ozdabianie odzieży, zwłaszcza gdy był wyplatany ze złotej lub srebrnej nici. Obszyte nim krawędzie delikatnie połyskiwały mieniąc się w blasku światła. Jednak pozostałe funkcje, które pełnił sznureczek, były również istotne i jednoczesne. Cieniutki sznureczek wzmacniał tkaninę, zabezpieczając jej krawędzie przed rozdarciem. Podkreślał krój odzieży i usztywniał jej brzegi, co umożliwiało utrzymywanie ich prostej formy.

Przeważnie sznurkiem obszywano rozcięte krawędzie przedniej części odzieży, rozchylające się na boki poły, mankiety i rękawy, a także rozporki, otwory na kieszenie i stójkę lub kołnierz. Formowano z niego również elementy konstrukcyjne zapięć. O zastosowaniu sznurków pisał także Jędrzej Kitowicz: „Kontusze i żupany sukienne bramowali Polacy sznurkami jedwabnymi takiegoż koloru, jakiego był kontusz i żupan, albo też srebrnymi i złotymi" (Kitowicz 1985: 259).

Trudno jest, dysponując tak niewielką ilością zachowanych części, podejmować próby identyfikacji odnalezionej odzieży. Opierając się tylko na podstawie wielkości zachowanych guzów i pętelek, można by przypuszczać, że stanowią one część żupana.

Do tej pory w trakcie badań archeologicznych udało się odnaleźć kilkanaście egzemplarzy odzieży obszytych sznureczkiem. Między innymi wydobyto ją w archikatedrze pw. św. Jana Ewangelisty i św. Jana Chrzciciela w Lublinie (Drążkowska 2008: 53; Drążkowska, Grupa 2012: 317), w kościele Wniebowzięcia NMP w Toruniu (Grupa 2005: 161; Drążkowska 2008: 65), w kościele pw. św. Piotra i Pawła w Krakowie (Biedrońska-Słotowa 2005, poz. kat. 5), w kościele Narodzenia NMP w Lubiniu (Drążkowska 2008: 65) i w kościele pw. św. Mikołaja w Gniewie (Drążkowska i in. 2015: 141; Grupa i in. 2015: 97–98).

Kolejnym elementem ubioru odnalezionym w Chełmie i zaklasyfikowanym do zespołu odzieży przygotowanej dla osób świeckich jest XVIII-wieczny dziecięcy czepek (nr inw. CH/B/w-55/2014) – por. kat. 36. Odnaleziono go w krypcie nr 4. Uszyto go z wzorzystego jedwabiu o dużym wzorze roślinnym, obecnie w kolorze ugru (ryc. 6.3). Czepek skonstruowano z sześciu klinów, krawędzie czepka wykończono jedwabną lamówką. Nie zachowały się ślady po mocowaniu tasiemek utrzymujących czepek na głowie. Nakrycie głowy ozdobiono skręconym sznureczkiem z metalowych nici. Naszyto go w miejscach łączenia klinów. Cechy kroju, rodzaj użytych szwów i sposób wykończenia odzieży wskazuje, że czepek uszyto starannie do wielokrotnego użytku.

Nakrycia głowy są elementem dość często odnajdywanym przy dziecięcych pochówkach podczas badań archeologicznych prowadzonych w kryptach. Przeważnie zachowują się tylko czepki jedwabne, ponieważ najczęściej tkaniny lniane, bawełniane lub wełniane ulegają rozkładowi. Mogą przetrwać tylko na ciałach zmumifikowanych, które nie przeszły rozkładu gnilnego. Ich obecność na dziecięcych, spoczywających w kryptach szczątkach, nie dziwi, ponieważ czepki były istotnym elementem dziecięcej garderoby.

Zakładane od niemowlęctwa przez wszystkie etapy dzieciństwa, stały się charakterystycznym dla dzieci dodatkiem do ubiorów, tak ważnym, że nabyły znaczenia symbolicznego i określono je mianem jednego z atrybutów dzieciństwa wskazującym, że osoba w niego ubrana należy jeszcze do świata dzieci (Drążkowska 2007b: 68). W XVIII wieku chłopcy noszą je znacznie krócej niż w XVII stuleciu, bo przeważnie do ukończenia przez nich drugiego roku życia. U starszych chłopców nie są już obowiązkowym elementem ubioru i spotykane są rzadziej. Natomiast u dziewczynek w dalszym ciągu są ważnym detalem stylistycznie dopasowanym do reszty odzieży. Oprócz typowo praktycznej funkcji, polegającej na ochronie głowy przed zimnem, czepki wywierały wpływ na estetyczny obraz całego stroju. Zasadniczo kaprysom mody podlegały przeważnie detale, którymi je ozdabiano. Do tego celu wykorzysty-

wano najczęściej elementy pasmanteryjne: przymarszczone wąskie wstążeczki, z których formowano czasami przestrzenne falbanki, połyskujące koronki z metalowych nici lub wielobarwne, wzorzyste tasiemki. Do czepków przyczepiano również paski drapowanej gazy i upięte ze wstążek rozety. Tak bogato zdobione czepki nosiły podczas uroczystości tylko dzieci z rodzin zamożnych. Ich codzienna garderoba była jednak przeważnie znacznie skromniejsza. Dziecięce czepki konstruowane były w różny sposób. Bardzo często szyto je z kilku klinów, ponieważ ich wydłużona forma ułatwiała dopasowanie tkaniny do kształtu głowy. Dwa boczne kliny obejmujące tył głowy, miały kształt podkowy. Pozostałe przykrywały przednią część. Dzieci nosiły także czepki dwudzielne i trójdzielne. W chłodniejsze dni, zwłaszcza maleńkim dzieciom, zakładano dwa nakrycia głowy: czepek spodni i wierzchni. Wierzchnie czepki mogły być przygotowywane z grubszej, czasami nawet watowanej tkaniny (Buck 1965: 37).

Czepek odnaleziony w bazylice w Chełmie ma typowy krój, swoim wyglądem przypomina inne odnalezione podczas badań archeologicznych nakrycia głowy. Podobne jedwabne czepki znaleziono między innymi w kościele pw. NMP w Kostrzynie (Drążkowska 2007b: 210, 212), w kościele pw. św. Jana w Gdańsku (Drążkowska 2007a: 129–133; 2007b: 222), w kościele pw. św. Mikołaja w Gniewie (Drążkowska 2012: 248–250; Drążkowska i in. 2015: 144, 148–149; Grupa i in. 2015: 104) i w kościele pw. Imienia NMP w Szczuczynie (Grupa i in. 2014: 69).

Krój czepka z Chełma oraz staranny sposób jego wykończenia wskazuje, że został przygotowany do wielokrotnego użytku i przed złożeniem wraz z ciałem do grobu był noszony.

W swoich publikacjach wielokrotnie podejmowałam problem zakładania zmarłym różnych nakryć głowy (Drążkowska 2007: 129–134; 2007b: 210, 212; 2008: 169–198; 2012: 248–250), próbując odpowiedzieć na pytanie, jaka była tego przyczyna. Sformułować jednoznaczną odpowiedź nadal jest jednak trudno. Skoro zmarłych składano do grobu w odzieży, w której chodzili na co dzień lub w strojach stylizowanych na codzienne, to aby ubiór był kompletny, a stylizacja pełna, należało również założyć nakrycie głowy. Podobna sytuacja była, gdy zmarłym zakładano tylko koszule dzienne lub nocne, albo koszule jednorazowe przypominające wyglądem te, w których kładli się do łóżka na wieczorny spoczynek. W takich szatach zmarłe osoby stylizowano na osoby śpiące, a skoro kładąc się do snu ludzie okrywali głowy różnymi czapkami i czepcami, to należało w nie również wyposażyć zmarłych. I tak też się działo. Na przykładzie nakryć głowy znajdowanych przy pochówkach można zaobserwować, jak sfera symboliczna przenika sferę estetyczną, obie współwystępują i są jednakowo ważne. Z czasem sfera symboliczna staje się mniej uświadomiona. Wykonuje się pewne czynności i gesty zapominając o ich istocie i głębszym znaczeniu.

6.2. Odzież osób duchownych

Do tego zespołu zaliczono, podszewkę od sutanny, nakrycie głowy, stułę i fragmenty szat liturgicznych. Stułę, nakrycie głowy i podszewkę odnaleziono w grobie oznaczonym numerem 43.

Długa wąska szarfa swoim wyglądem przypomina stułę noszoną przez kapłanów obrządku łacińskiego, ponieważ z obu stron ma na końcach łopatkowate zakończenia (nr inw. CH/B/w-87/2014) – por. kat. 47. Znaleziono ją w krypcie 5, w grobie 43. Duchowni uniccy nosili zazwyczaj stułę zwaną epitrachelion, która była długą szarfą na końcach prosto zakończoną, a wokół szyi wyraźnie podkrojoną. Ten podkrój sprawiał, że spływając po obu stronach szyi krawędzie szarfy na całej długości stykały się z sobą i wyglądały jakby tworzyły jedną płaszczyznę. Używano również epitrachelion, który szyto z jednego, wąskiego paska materiału, w którym wykrawano tylko otwór na głowę.

Odnalezioną stułę (szarfę) uszyto z gładkiego jedwabiu. Jej długość wynosi 2,32 m. Obecnie tkanina jest bardzo odbarwiona i ma kolor ugru. Nie zachowała się prawdopodobnie płócienna podszewka. Stułę przygotowano z 9 fragmentów tkaniny o różnych kształtach. Kolejne elementy konstrukcyjne przyszyto ściegiem za igłą. Łopatkowate zakończenia obszyto wzdłuż krawędzi tasiemkami. Wykonano z nich również aplikacje w formie krzyża, które naszyto na środku zakończeń i w połowie długości stuły. Większość tasiemek uległa zniszczeniu. Przyszyte były jednak dość niestarannie i w taki sam sposób wykrojono łopatki, które nie mają symetrycznego kształtu.

Stuły, podobnie jak inne elementy szat liturgicznych, są stosunkowo rzadko odnajdywane podczas badań archeologicznych. Do tej pory największy opublikowany zespół stuł należący do biskupów wydobyto z krypt przemyskich (Drążkowska 2014: 213–218). Poza tym ten rodzaj szat odnaleziono również między innymi w kościele pw. św. Mikołaja w Gniewie, w kościele pw. Znalezienia Krzyża Świętego w Końskowoli, w kościele pw. Imienia NMP w Szczuczynie, w archikatedrze we Lwowie i archikatedrze pw. św. Jana Ewangelisty i św. Jana Chrzciciela w Lublinie.

W krypcie 4 odnaleziono również fragmenty kolejnej szaty liturgicznej (ryc. 6.4). Zachowała się ona jednak w niewielkich fragmentach, o nieregularnych kształtach i dlatego trudna jest jej identyfikacja (nr inw. CH/B/w-43/2014) – por. kat. 45. Przetrwały jej dolne części oraz tkanina wzdłuż prawej krawędzi szaty. Dolne brzegi wykończono delikatnym owalnym podkrojem. Zachowany fragment przygotowano z kilku kawałków tej samej tkaniny o różnej wielkości i o różnych kształtach. Szata uszyta została z jedwabnego rypsu, pierwotnie w kolorze fioletowo-amarantowym, a obecnie tkanina jest przebarwiona i zaplamiona. Szatę wzdłuż krawędzi ozdobiono metalową koroną klockową o motywie roślinnym. Nici, użyte do jej wykonania, pociemniały, ponieważ pokryły ją produkty korozji. Nie zachowała się podszewka, którą od spodu ją wykończono.

W krypcie 5, grobie 43 znaleziono zachowaną we fragmentach sutannę, a właściwie podszewkę od sutanny (nr inw. CH/B/w-88/2014). Wykonano ją z gładkiego, cienkiego jedwabiu o splocie 1/1. Obecnie tkanina jest mocno przebarwiona i ma kolor ciemnobrązowy. Zachowany fragment pozszywano z kilkunastu kawałków tkaniny o różnym kształcie. Wierzchnia warstwa nie zachowała się, prawdopodobnie była wełniana. Sutanna nie była szatą liturgiczną, lecz strojem codziennym i domowym. Na ziemiach polskich swym wyglądem przypominała nieco żupany (Drążkowska 2014: 167). Sutanny były długimi sukniami, wąsko skrojonymi w ramionach i torsie. Od pasa lekko się rozszerzały, znacznie mniej niż żupan. Tył mógł być dwu- lub jednodzielny, a przód był zawsze dwudzielny na całej długości rozcięty. Z góry do dołu na jednej roz-

ciętej krawędzi przyszywano guziki, na drugiej zaś znajdowały się starannie wydziergane małe dziurki służące do zapinania. Sutanny były pod szyją delikatnie półokrągło podkrojone i przeważnie wykańczano je wąską listewką lub maleńką stójką. Rękawy miały podkrój pod pachami i zaznaczoną główkę, niektóre mogły mieć wywijany mankiet.

Do tej pory stosunkowo niewiele udało się odnaleźć sutann podczas badań archeologicznych. Być może większość z nich mogła być przygotowywana z wełny, która leżąc w grobach na rozkładających się ciałach uległa destrukcji. Największy opracowany zespół znaleziono w archikatedrze w Przemyślu. Udokumentowano tam siedem sutann będących w różnym stanie zachowania. Należały one do biskupów: Andrzeja Pruskiego, Hieronima Wielogłowskiego, Walentego Wężyka, Józefa Tadeusza Kierskiego, Michała Witosławskiego, Stanisława Wykowskiego i Antoniego Gołaszewskiego. Sutanny prymasów Polski odnaleziono także w katedrze pw. Wniebowzięcia NMP w Łowiczu. Oprócz tego pojedyncze egzemplarze znaleziono między innymi w kościele pw. św. Mikołaja w Gniewie oraz w kościele pw. Znalezienia Krzyża Świętego i św. Andrzeja Apostoła w Końskowoli (Drążkowska 2014: 170).

Niestety, bardzo zły stan zachowania zabytku odnalezionego w Chełmie uniemożliwił jego szczegółową analizę i porównanie do odzieży odnalezionej na innych stanowiskach.

W krypcie 5, w grobie nr 43 wydobyto nakrycie głowy przypominające skufię. Uszyto ją z gładkiego, strzyżonego aksamitu (nr inw. CH/B/w-86/2014) – por. kat. 46. Obecnie tkanina ma kolor ciemnobrązowy. Nakrycie głowy skonstruowano z czterech części, dzięki którym otrzymało cylindryczny kształt. Jego obwód wynosi 57 cm, a wysokość 21 cm. Dolna krawędź jest profilowana i wykończono ją wąską tasiemką (1,5 cm). Z przodu na środku naszyto aplikację w formie krzyża (10/4,7cm). Wykonano ją z tasiemki z metalowej nici, która jest bardzo skorodowana. Jest to pierwsze tego rodzaju nakrycie głowy odnalezione podczas badań archeologicznych.

Резюме

Під час археологічних досліджень в Базиліці Різдва Пресвятої Діви Марії в Холмі в криптах № 1, 4, 5 виявлено колекцію тканин. Більшість із них – це елементи вбрання, що належало особам духовним та світським. У збірці одягу, що належав світським особам, виділено два строї кунтушеві та один дитячий чепець. Одне чоловіче вбрання збереглося у задовільному стані. Костюмологічний аналіз засвідчив, що він мав певні елементи чехмана – довгі шати, яким притаманні риси і жупана, і кунтуша. Інше чоловіче вбрання виявлено у фрагментах, проте на підставі величини збережених гудзів та повітряних петель можемо припускати, що вони репрезентують частину жупана. Черговий елемент костюму, який знайдено у Холмі і віднесено до колекції вбрання, приготованого для світських осіб, є дитячий чепець XVIII ст. Йому притаманний типовий крій, що своїм виглядом нагадує інші головні убори, виявлені під час археологічних розкопок. До збірки шат духовних осіб віднесено єпитрахиль, підшивку від сутани, скуфію та фрагменти інших літургічних шат. Усі зафіксовані елементи вбрання, що пошито із різних за якістю шовкових тканин, походять з XVII–XVIII століття.

Summary

During archaeological research carried out in the Basilica of the Birth of the Virgin Mary in Chełm a set of fabric was found in crypts 1, 4 and 5. Most of them constitute elements of clothing which belonged to the laymen and clergymen. Two men's national clothing and one baby's bonnet were distinguished from the clothing of the laymen. One of the men's clothing was preserved in quite good condition. A suit analysis revealed that it has some elements of so-called czechman – a kind of a long robe with typical features of so-called żupan (traditional dress of Polish noblemen) and kontusz (a robe worn by Polish nobles). The other men's clothing was found in small parts, but on the basis of the size of the preserved buttons and loops it may be claimed that they belonged to żupan.

Another element of the clothing found in Chełm and classified as a set of clothing prepared for the laymen is the baby's bonnet of the 18th century. It has a typical cut and looks like other headgears found during the archaeological research. The set of clothing for the clergymen included the stole, lining of the cassock, a skufia and fragments of liturgical vestments. All found elements of clothing were sewn of different kinds of silk fabric and came from the 17th and 18th centuries.

Ryc. 6.1.
Zapięcie od atłasowego czechmana:
a) widok od strony podszewki,
b) guzki przeciągnięte przez pętelki, XVIII wiek, bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie.
Fot. A. Drążkowska

Ryc.6.2.
a) żupan obszyty na krawędziach połyskującym złotym sznureczkiem, Daniel Schultz, *Portret Jana Kazimierza*, około 1650, Muzeum Narodowe w Sztokholmie, (repr. za: J. Malinowski (red.), 1993, ryc. 106),
b) guzy i pętelki od stroju narodowego, bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie.
Fot. A. Drążkowska

a

b

Ryc. 6.3.
a) dziecięcy czepek po konserwacji, XVIII wiek, bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Fot. G. Zabłocki.
b) zmarłe dziecko, leżące na śmiertelnym łożu ma na głowie czepek. Daniel Chodowiecki, ilustracja do *Fragmentów fizjonomicznych* Lavatera, 1774/75, (repr. za: D. N. Chodowiecki 1984, s. 76)

Ryc. 6.4.
Koronka klockowa z metalowej nici, którą ozdobiono fragmenty szaty liturgicznej:
widok ogólny,
widok mikroskopowy,
XVIII wiek, bazylika pw. Narodzenia NMP w Chełmie.
Fot. A. Drążkowska

Rozdział 7

Wyniki badań antropologicznych

Beata Borowska-Strugińska[1], Olha Minejko[2]

7.1. Wstęp

Badania pochówków w kryptach, z którymi mamy do czynienia w przypadku bazyliki chełmskiej, wymagają zastosowania nie tylko specyficznej metodyki rejestracji archeologicznej, ale i szczególnej analizy materiałów antropologicznych. Często jakość kompleksowych, antropologicznych badań pochówków w kryptach komplikuje się w związku z właściwościami stanu zachowania materiału kostnego, na który wpływają różnorodne procesy tafonomiczne i warunki środowiska zewnętrznego. Zazwyczaj stan zachowania kości w kryptach znacznie różni się od eksplorowanych, w grobach ziemnych. Ich powierzchnia ma ciemne, brązowo-czarne zabarwienie, możliwe jest wystąpienie śladów kalcynacji, zachowanie fragmentów włosów, skóry, paznokci lub następujące typowe procesy mumifikacji (Рубежанский 1978: 42, Grupa *et al.* 2014: 256). Dodatkowo, zamknięte środowisko z minimalnym dostępem powietrza i ciągłym procesem rozkładu tkanek miękkich może sprzyjać rozwojowi grzybów i mikroorganizmów, niebezpiecznych dla zdrowia człowieka, a szybki dostęp powietrza podczas otwierania takich zespołów może doprowadzić do błyskawicznego niszczenia materiału badawczego.

Jak wiadomo, w kryptach chowano przeważnie osoby świeckie wyższego stanu i przedstawicieli duchowieństwa. Bardzo często takie kompleksy stawały się swoistymi grobowcami rodzinnymi (Гупало 2005: 388). Ich badanie jest bardzo ważne z antropologicznego punktu widzenia, ponieważ pozwala sporządzić obraz mówiący nie tylko o składzie parafii danej świątyni, ale również przebadać przedstawicieli wyższych warstw społeczności, prześledzić ich związki rodzinne, wyodrębnić osobne cechy charakterystyczne dla warunków życia duchowieństwa, a w poszczególnych przypadkach na podstawie uzyskanych danych ustalić imiona pochowanych osób i określić nieznane dotychczas aspekty ich drogi życiowej. Co ważniejsze, ich konfrontacja ze źródłami archeologicznymi i historycznymi daje możliwość bardziej rzetelnej rekonstrukcji funkcjonowania społeczności w przeszłości.

Zrealizowane w latach 2013–2014 badania archeologiczne wykazały, że we wszystkich eksplorowanych wykopach w kościele odkryto ludzkie szczątki. W nawarstwieniach górnych były one czasami przemieszane, a układ anatomiczny zaburzony przez wkopy pod kolejne pochówki, część z nich można wiązać z początkiem parafii, a więc z XIII wiekiem. Przedmiotem niniejszych badań jest materiał antropologiczny z pochówków znajdujących się pod posadzką bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie, jak również z trzech krypt (nr 1, 4, 5). Pochówki z krypt różniły się pod względem składu osobowego, stanu zachowania oraz statusu społecznego zmarłych.

[1] Uniwersytet Łódzki, Wydział Biologii i Ochrony Środowiska, Katedra Antropologii, Łódź, *borosia@biol.lodz.pl*
[2] Інституту археології НАН України, Kijów, *lymika@ukr.net*

Zastosowany warsztat metodyczny obejmuje wiele dostępnych w antropologii pradziejowej sposobów analizy materiału szkieletowego. Podstawą ustalenia wieku osobników w chwili śmierci była kompleksowa analiza zmian zachodzących w ukształtowaniu poszczególnych cech morfologicznych kośćca. W przypadku osób dorosłych szczególną uwagę zwrócono na stopień obliteracji szwów czaszkowych, stan powierzchni żujących koron zębowych (Герасимов 1955; Ubelaker 1978; Lovejoy 1985) oraz nasilenie zmian inwolucyjnych kośćca. Dodatkowo analizie poddano zmiany w morfologii powierzchni spojenia łonowego opisane wg skali Brooksa i Sucheya (Brooks i Suchey 1990; Steckel *et al.* 2006). Analiza szczątków kostnych osobników niedorosłych obejmowała: kolejność wyżynania i ukształtowanie korzeni poszczególnych zębów mlecznych i stałych (Ubelaker 1978; White i Folkens 2005), stan skostnienia szkieletu oraz pomiary długości zachowanych kości kończyn i porównane z odpowiednimi tablicami wzorcowymi Stloukala i Hanákovej (za: Piontek 1996: 143). Oznaczeń płci dokonywano według oceny ogólnej masywności kośćca oraz cech dymorfizmu płciowego, wyrażających się odmiennym ukształtowaniem morfologicznym szkieletów męskich i żeńskich (przede wszystkim dotyczyło to kości czaszki oraz miednicy) (Strzałko i Henneberg 1975: 107–115; Malinowski i Wolański 1988: 204–211; Buikstra i Ubelaker 1994; Piontek 1996: 126–141). Pomiarów cech metrycznych szkieletów dokonano zgodnie z zasadami tzw. techniki martinowskiej (Martin i Saller 1957). Rekonstrukcji przyżyciowej wysokości ciała dokonano w oparciu o schematy wykorzystujące kompleksowe pomiary długości kości długich (wg Pearsona 1899 oraz wg Trotter i Gleser 1952, cyt. za: Piontek 1996: 173–188). Przy badaniu koron zębowych określano nie tylko występowanie ognisk próchnicy, ale również dokonano klasyfikacji typu próchnicy wg skali Moore i Corbett (Hillson 2002: 281).

Ostatnia część badań odnosi się do paleopatologii. Obserwacje tego rodzaju dotyczą zazwyczaj przypadków długotrwałych schorzeń, dających obraz w układzie kostnym oraz wad rozwojowych. Klasyfikując poszczególne choroby oparto się na podziale i schematach zaproponowanych przez Judytę Gładykowską-Rzeczycką (1976; 1989: 15–26), również były one opracowywane przy wykorzystaniu bazy paleopatologii uniwersytetu w Getyndze (Schultz 1988: 480–496), adaptowanych przez Wydział Bioarcheologii Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (ІА НАНУ) pod kierunkiem Aleksandry Kozak.

W toku badań szkieletu postkranialnego oznaczano także stopień rozwoju więzadeł wszystkich mięśni głębokich (wg 10 stopniowej skali) z zamiarem rekonstrukcji przyżyciowych obciążeń fizycznych.

7.2. Opis materiału osteologicznego

Pochówki wczesnośredniowieczne

Grób 7

Szczątki kostne należały do mężczyzny w wieku około 40–50 lat. Kości zachowane w stanie fragmentarycznym, odnotowano kości mózgoczaszki oraz szczęki i prawej strony żuchwy. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) nieoblite-

rowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) obliteracja odcinka S3, S4 oraz częściowa odcinka S2 (2^0), szew węgłowy (*s. lambdoidea*) obliterowany odcinek L1. Budowa dość masywna, rzeźba dość silna. Stan zachowania uzębienia szczęki to kły, zęby przedtrzonowe, lewy pierwszy ząb trzonowy, zaś w żuchwie po stronie prawej odnotowano dwa zęby trzonowe.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego był bardzo fragmentaryczny, odnotowano prawe, pierwsze żebro, ułamki 6 żeber dalszych, 3 kręgi lędźwiowe, fragment kręgu piersiowego, kości piszczelowe (uszkodzone końce bliższe), prawą kość strzałkową, prawą kość łódkowatą oraz 3 kości śródstopia prawego. Budowa masywna, rzeźba silna.

Zmiany patologiczne obejmują schorzenia aparatu żucia: próchnica korony zęba P^2 szczęki prawej (typ VI w skali Moore i Corbett) – *sutura metopica* (cecha niemetryczna), na trzonach kręgów lędźwiowych ślady po guzach Schmorla.

Grób 8

Szczątki kostne należały do mężczyzny w wieku około 40–50 lat. Z kości czaszki odnotowano fragmenty kości mózgoczaszki oraz: kości skroniowe, kość gnykową, kości szczękowe, fragment prawej strony żuchwy oraz drobne ułamki kostne. Stan zachowania uzębienia szczęki prawej to drugi ząb sieczny, zęby przedtrzonowe i trzonowe, w szczęce lewej odnotowano pierwszego siekacza, kła, zęby przedtrzonowe i trzonowe, zaś zachowana część żuchwy posiadała wszystkie zęby po prawej stronie.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: 5 kręgów szyjnych (brak pierwszego i szóstego), 7 kręgów piersiowych i 4 lędźwiowe, fragment kości krzyżowej, końce przymostkowe obojczyków, lewa łopatka, fragment rękojeści i trzonu mostka, 34 drobne fragmenty żeber, prawa i lewa kość promieniowa (uszkodzony koniec dalszy) oraz kości łokciowe, bloczek prawej kości ramiennej, kość kulszowa i łonowa oraz fragment prawej kości biodrowej, ułamek głowy prawej kości udowej oraz trzony obu kości wraz z nasadami dalszymi, 12 paliczków rąk, prawa kość główkowata, 6 paliczków stopy prawej. Budowa masywna, rzeźba silna.

Zmiany patologiczne: schorzenia aparatu żucia tj. ślad po ropniu przykorzeniowym M_1 prawego żuchwy. Ponadto zaobserwowano stan zapalny na powierzchni stawowej siódmego kręgu szyjnego oraz trzeciego i czwartego kręgu piersiowego po stronie prawej; zmiany degeneracyjne na końcach przymostkowych dwóch pierwszych żeber. U mężczyzny stwierdzono również urazy w postaci wygojonego złamania trzonu lewej kości łokciowej oraz złamania trzonu prawego obojczyka.

Grób 9

Szczątki kostne zachowane fragmentarycznie należały do mężczyzny w wieku *adultus/maturus* (ok. 30–35 lat). Wysokość ciała ok. 165,7 cm (wg Pearsona), ok. 169 cm (wg Trotter, Gleser).

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka kompletna (*Cranium*), bardzo dobrze zachowana. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) częściowa obliteracja odcinka S4 i S3, szew węgłowy (*s. lambdoidea*) nieobliterowany. Silna budowa, duże rozmiary,

kości sklepienia średniej grubości, przeciętnie urzeźbiona, brzegi nadoczodołowe słabo zaokrąglone. Uzębienie kompletne, stopień starcia koron zębowych niewielki (2–3^{0}). Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: fragmenty łopatek, prawy obojczyk i dwa ułamki lewego, fragmenty żeber, fragment rękojeści i trzonu mostka, kręgi szyjne, piersiowe i lędźwiowe oraz kości ramienne. Brak kości krzyżowej, miednicznych i kości kończyn dolnych. Budowa masywna, rzeźba dość silna. Analiza urzeźbienia kości ramiennych wykazała silniejszy rozwój mięśnia dwugłowego ramienia i naramiennego po stronie prawej niż po lewej.

Zmiany patologiczne: choroba Bechterewa: widoczne zmiany od pierwszego kręgu piersiowego aż do ostatniego, na trzech pierwszych kręgach piersiowych osteofitoza w postaci tzw. kapiącej świecy, od czwartego kręgu są one zlane ze sobą i połączone z żebrami. Zmiany widoczne również na głowach i guzkach żeber. Odnotowano również zmiany zapalne widoczne na końcach przymostkowych obojczyków i na mostku.

Grób 18

Szczątki kostne zachowane w dobrym stanie należały do mężczyzny w wieku *maturus* (ok. 35 –45 lat). Wysokość ciała: ok. 180 cm (wg Pearsona), 188,2 cm (wg Trotter, Gleser). Czaszki nie odnotowano. Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: rękojeść mostka, fragmenty obojczyków (końce przymostkowe), fragmenty łopatek i żeber, 8 kręgów piersiowych, 5 lędźwiowych oraz kość krzyżowa, kości ramienne, kości przedramienia, kości nadgarstków, kości miedniczne (uszkodzone łonowe), kości udowe (lewa uszkodzona), kości piszczelowe i strzałkowe oraz kości stóp (piętowe, skokowe, łódkowata, dwie kości sześcienne, klinowate większe i przyśrodkowe), kości śródstopia prawego i lewego oraz kości palców (palucha i 9 paliczków oraz 1 trzeszczka).

Urzeźbienie kości kończyn górnych wskazuje na silne umięśnienie prawej strony, na kościach przedramienia prawego odnotowano również silniej rozwinięte przyczepy mięśni wskazujące na dość intensywną i systematyczną pracę kończyny górnej co wiązało się też z jej przeciążeniem. Lokalizacja zmian odnotowanych na lewej kończynie dolnej wskazuje na kontuzję lewej nogi.

Zmiany patologiczne i anomalie to głównie zmiany na kostce lewej kości piszczelowej i strzałkowej (zapalenie torebki stawowej, zapalenie okostnej). Na ostatnim kręgu piersiowym oraz dwóch pierwszych kręgach lędźwiowych oraz na piątym lędźwiowym widoczne osteofity (głównie po stronie prawej); silnie rozbudowane przyczepy mięśniowe przy guzkach żeber, zmiany degeneracyjne na wewnętrznej powierzchni trzonów żeber (prawdopodobnie ślad po zapaleniu płuc).

Grób 22

Szczątki kostne zachowane w dobrym stanie należały do mężczyzny w wieku *adultus* (ok. 25–35 lat). Wysokość ciała ok. 166 cm (wg Pearsona) i ok. 171 cm (wg Trotter, Gleser).

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka kompletna (*Cranium*), ale zachowana we fragmentach. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy

(*s. coronalis*) nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) częściowa obliteracja odcinka S4 i S2, szew węgłowy (*s. lambdoidea*) nieobliterowany. Silna budowa, duże rozmiary, kości sklepienia średniej grubości, przeciętnie urzeźbione, brzegi nadoczodołowe słabo zaokrąglone.

Uzębienie kompletne, stopień starcia niewielki ($2–3^0$), wskazujący na wiek 25–30 lat. Na koronach zębów (po stronie wargowej i językowej) zachowane silne złogi kamienia nazębnego. Trzecie zęby trzonowe górne wyrżnięte ale wykształcone w stopniu średnim.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: fragmenty łopatek, obojczyki, mostek, 19 fragmentów żeber, 5 trzonów kręgów piersiowych oraz 3 lędźwiowych, fragmenty kości krzyżowej i kości miednicznych, trzony kości ramiennych (brak nasad górnych i dolnych), kości promieniowe i łokciowe, kości ręki prawej (3 kości nadgarstka: główkowata, haczykowata, łódeczkowata, 5 paliczków śródręcza, 3 paliczki palców), kości ręki lewej, kości udowe (lewa z uszkodzoną nasadą górną), kości piszczelowe oraz fragmenty trzonów kości strzałkowych, kości prawego stępu, 4 paliczki śródstopia prawego i 3 lewego. Budowa i rzeźba dość masywna. Silne przyczepy mięśniowe zwłaszcza widoczne na kościach kończyn dolnych. Na prawej kości ramiennej wyraźnie zaznaczone urzeźbienie związane z przyczepem mięśnia dwugłowego ramienia, kruczo-ramiennego oraz ramiennego.

Widoczne zmiany patologiczne to m.in. zapalenie przyzębia (paradontoza) – zmiany bardziej widoczne po prawej stronie, jak również hypoplazja szkliwa (zmiana pojawiła się w okresie wczesnego dzieciństwa około 4–6 roku życia). Ponadto zaobserwowano ślady po guzkach Schmorla na kręgach lędźwiowych (zmiany degeneracyjne, o podłożu przeciążeniowym) oraz prawostronną asymetrię obojczyków. Stwierdzono również otwór w trzonie mostka (prawdopodobnie o podłożu zaburzeń genetycznych).

Grób 26

Cechy morfologiczne wskazują, ze szkielet należał do mężczyzny w wieku *adultus* (ok. 20–25 lat). Wysokość ciała ok. 165,5 cm (wg Persona), 171,5 cm (wg Trotter, Gleser).

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka kompletna (*Cranium*), ale we fragmentach, uszkodzona część twarzoczaszki. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*) nieobliterowany, szew strzałkowy (*s. sagittalis*) częściowa obliteracja odcinka S3, szew węgłowy (*s. lambdoidea*) nieobliterowany. Silna budowa, kości sklepienia średniej grubości, przeciętnie urzeźbiona, brzegi nadoczodołowe słabo zaokrąglone, łuk jarzmowy silnie zaznaczony. Uzębienie prawie kompletne (brak jedynie w żuchwie M1 po stronie prawej i M2 po stronie lewej). Obecny na koronach zębów kamień nazębny. Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: fragmenty łopatek, obojczyki, fragmenty żeber, mostek, kręgi i kość krzyżowa (trzon pierwszego kręgu jeszcze nie całkowicie zrośnięty z drugim), kości miedniczne, kości ramienne, przedramion, kości rąk oraz kości udowe (uszkodzone nasady dalsze). Grzebienie międzykrętarzowe kości udowych silnie rozbudowane, silne urzeźbienie kości.

Zmiany patologiczne: utrata przyżyciowa 2 zębów trzonowych żuchwy (prawego pierwszego i lewego drugiego trzonowca) najprawdopodobniej w wyniku próchnicy; hypoplazja szkliwa widoczna na zębach siecznych (zmiany powstałe w wieku około 4–5 lat). Na podniebieniu występują zmiany charakterystyczne dla zapalenia jamy ustnej. Ponadto odnotowano *cribra orbitalia* w stropach oczodołów. Na kościach widoczne są ślady urazów i kontuzji w postaci bloku kostnego prawych żeber (piątego i szóstego), które powstały po ich złamaniu, dziewiąty kręg piersiowy z widoczną anomalią wyrostka kolczystego oraz zmiany widoczne również na kości krzyżowej i ślad po złamaniu na trzonie prawej kości ramiennej.

Grób 28

Zachowane fragmenty trzech kręgów i jednego żebra należące do osobnika dorosłego.

Grób 32

Szczątki kostne zachowane fragmentarycznie należące do osobnika płci męskiej zmarłego w wieku *maturus* (ok. 40–50 lat). W grobie nie odnotowano kości czaszki. Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: fragmenty kręgów szyjnych (od 3. do 5.), sześciu piersiowych i czterech kręgów lędźwiowych, ułamek podstawy kości krzyżowej, fragmenty obojczyków (uszkodzone końce dalsze), fragmenty panewek i wyrostków kruczych łopatek, fragment trzonu prawej kości ramiennej, kości przedramienia prawego i lewego (bez nasad), dwa fragmenty kości miednicznych, dwa ułamki trzonów kości udowych, fragment prawej kości piętowej i skokowej, pięć ułamków paliczków (trzy bliższe, dwa dalsze), drobne fragmenty kostne. Na prawej kości ramiennej silny rozwój mięśnia dwugłowego ramienia. Nie odnotowano na kościach zmian patologicznych.

Stan zachowania materiału osteologicznego, ustaloną płeć i przybliżony wiek osobników w chwili śmierci, jak również wyliczoną wysokość ciała zestawiono w tabl. 7.I.

Badania wykazały, że odkryte w sezonie badań 2013–2014 w bazylice chełmskiej osiem grobów należy do okresu wczesnego średniowiecza. Prawie wszystkie pochówki należą do mężczyzn (tylko w jednym przypadku stan zachowania materiału kostnego nie pozwalał na określenie płci i wieku osobnika), głównie w wieku *maturus.* Wiek dwóch mężczyzn określono jako młodszych i zakwalifikowano ich do kategorii wiekowej *adultus* (ok. 20–30 lat). U czterech osobników stan zachowania kości długich pozwolił na wyliczenie przyżyciowej wysokości ciała, zaś u sześciu odnotowano zmiany patologiczne.

Pochówki z okresu nowożytnego udokumentowane w kryptach

Krypta 1

Krypta zawierała trzy pochówki w trumnach oznaczone jako groby nr 35, 36 i 37. Szczątki kostne ułożone były w porządku anatomicznym. Wszystkie pochówki w tej krypcie należały do osób płci męskiej. Obecność charakterystycznego materiału i fragmentów odzieży przy zwłokach pozwoliła badaczom zaliczyć je do osób duchownych

(por. rozdz. 5.2). Stan zachowania kości okazał się niezadowalający. Część z nich została zniszczona pośmiertnie, a zachowane fragmenty były z wierzchu mocno kalcynowane i pociemniałe, z kolei na czaszkach dostrzeżono resztki włosów i przywarte fragmenty obszycia trumny. Z powodu fragmentarycznego stanu zachowania kości długich, tylko u jednego zmarłego (grób nr 37) możliwe było określenie przyżyciowego wzrostu, który wynosił, wg kryterium Pearsona ok. 176 cm, zaś wg Trotter, Gleser – ok. 182 cm.

Grób 35

Cechy morfologiczne wskazują, ze szkielet należał do mężczyzny w wieku około 35–45 lat.

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka w znacznym stopniu zniszczona (*Calva*). Odnotowano fragment kości czołowej, kości ciemieniowe i kość potyliczną oraz fragment trzonu żuchwy. Podstawowe szwy czaszkowe: szew wieńcowy (*s. coronalis*), szew strzałkowy (*s. sagittalis*), szew węgłowy (*s. lambdoidea*) oraz stopień starcia koron zębowych wskazują na wiek osobnika mieszczący się w kategorii *maturus.* W żuchwie odnotowano siekacze, kły, zęby przedtrzonowe i korzeń zęba pierwszego trzonowego po stronie lewej. Brak zachowany części dalszych trzonu oraz gałęzi żuchwy.

Stan zachowania szkieletu postkranialnego można uznać za fragmentaryczny. Odnotowano trzon lewej kości ramiennej, fragmenty kości łokciowych (z nasadami dalszymi), trzon lewej kości promieniowej oraz nasadę dalszą prawej kości promieniowej, kości nadgarstków, lewą kość łonową i fragment lewej biodrowej, rzepki, kości udowe (uszkodzone nasady bliższe), kości piszczelowe, trzy ułamki trzonów kości strzałkowych oraz kości stóp. Stan zachowania materiału nie pozwolił na dokonanie większości podstawowych pomiarów kości długich, z wyjątkiem kości piszczelowych.

Kresa chropawa widoczna na kościach udowych silnie zaznaczona, rozwinięta, z widocznymi bruzdami oddzielającymi. Rzeźba kości kończyn silna, na kościach paliczków śródstopia silnie zaznaczone przyczepy. Powierzchnia spojenia łonowego wskazuje na zaawansowany wiek osobnika. Pomimo złego stanu zachowania możliwa była obserwacja zmian patologicznych występujących m.in. pod postacią schorzeń aparatu żucia. Były to próchnica koron zębów głównie przedtrzonowych i trzonowego lewego (typ VI wg skali Moore i Corbett), paradontoza, kamień nazębny oraz hipoplazja szkliwa (w okresie wczesnego dzieciństwa ok. 3–4 lat). Nierównomierne starcie koron zębowych (szczególnie po prawej stronie) wskazywać również może na wadę zgryzu.

Specyficzne wskaźniki, nie bacząc na ich fragmentaryczność, pozwalają na zrekonstruowanie pewnych obciążeń działających na szkielet człowieka. Na kłykciach przyśrodkowych kości udowych artropatie uformowały się z powodu działania długotrwałych, stałych obciążeń statycznych na staw kolanowy, przy czym większe zmiany powstawały po lewej stronie. Grzebienie międzykrętarzowe kości udowych silnie rozbudowane, kości i przyczepy mięśniowe mocno urzeźbione Resorpcja w miejscu mocowania przedniego więzadła łonowego, a także zapalenie przyśrodkowej krawędzi

stawu krzyżowo-biodrowego mogły powstać z powodu nadmiernej wagi lub przenoszenia (dźwigania) ciężarów. Jednakże, ze względu na słabe zachowanie kości, etiologii tych cech nie udało się zróżnicować.

Grób 36

Szczątki kostne zachowane fragmentarycznie należące do osobnika płci męskiej, zmarłego w wieku *maturus* (ok. 40–50 lat).

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka zachowana fragmentarycznie, bardzo zniszczona, zachowana łuska kości czołowej, fragmenty kości ciemieniowych (z włosami, widoczny częściowo odcinek S2 szwu strzałkowego), drobne fragmenty kości twarzoczaszki (zniszczone). Brak szczęki i żuchwy.

Stan zachowania i budowa kości szkieletu postkranialnego: fragment trzonu prawej kości ramiennej, trzony kości promieniowych i łokciowych, fragmenty kości udowych (lewa z nasadą dalszą), lewa rzepka, prawa kość piszczelowa oraz trzon lewej kości piszczelowej, paliczki rąk i stóp. Na kościach przedramion odnotowano wyraźnie zaznaczone przyczepy mięśniowe. Również silniejszy rozwój mięśni stwierdzono na kościach podudzia i w obrębie prawego stawu kolanowego.

U mężczyzny stwierdzono urazy łąkotek stawów kolanowych, które wskazują na nadmierne zginanie i prostowanie kolana, możliwe, że przy pozostawaniu na klęczkach czy siedzeniu z odgiętymi nogami. Tak zwaną „wschodnią" fasetkę (squatting facet) w dystalnym stawie kości piszczelowej w omawianym zespole można traktować jako rezultat chodzenia pod górę, czy siadania w przykucnięciu (Capasso *et al.* 2006: 112). Możliwe, że z tymi obciążeniami związany jest uraz więzadła pobocznego na kłykciu prawej kości piszczelowej. Na bocznej powierzchni prawej kości piszczelowej zarejestrowano ślady zadawnionego krwiaka w postaci żłobkowanego zgrubienia powstałego na skutek przypadkowego uderzenia czy potknięcia.

Grób 37

Szczątki kostne zachowane fragmentarycznie należą do osobnika płci męskiej zmarłego w wieku *adultus* (ok. 20–25 lat). Wysokość ciała: 176,5 cm (wg Pearsona), ok. 182 cm (wg Trotter, Gleser).

Stan zachowania i opis morfologiczny czaszki: czaszka silnie skalcydowana, zachowana bardzo fragmentarycznie, silnie zniszczona, obecne fragmenty lewej kości ciemieniowej, fragment łuski kości potylicznej oraz ułamki szczęki lewej i nieliczne zęby żuchwy. Podstawowe szwy czaszkowe nieobliterowane. Uzębienie w szczęce lewej kompletne, zaś w szczęce prawej brak kła, pierwszego przedtrzonowca i trzeciego zęba trzonowego. W żuchwie po stronie lewej odnotowano zęby P_1, P_2, M_2, M_3 zaś po stronie prawej P_1, P_2, M_1, M_2, M_3. Szkielet postkranialny stanowił trzon kręgu szyjnego, kości ramienne, kości przedramion, kości rąk, trzony kości udowych, kości piszczelowe, fragmenty trzonów kości strzałkowych oraz kości stóp. Rzeźba kości oraz ich budowa wskazuje, że masa mięśniowa rozwinięta była w sposób umiarkowany. W przypadku kości kończyn górnych główne obciążenia przypadały na stawy nadgarstkowe, zaś na stopach również dobrze wykształcone są przyczepy mięśni, które przywodzą, zginają i prostują stopę.

Zaobserwowane zmiany patologiczne u osobnika to ślady liniowej hipoplazji szkliwa, która uformowała się na powierzchni zębów w wieku 3–5 lat i 9–10 lat, świadczą o długotrwałych stresujących epizodach w okresie dzieciństwa, powiązanymi najprawdopodobniej z chorobami infekcyjnymi czy niedożywieniem. U mężczyzny stwierdzono ślad po urazie na prawej kości promieniowej (prawdopodobnie w wyniku złamania kości w młodszym wieku) oraz ślad po kontuzji lewej stopy (zmiany widoczne na kościach stępu). Ogólnie zespół cech, podobnie jak i u pozostałych mężczyzn z opisywanej krypty, związany jest ze stałymi obciążeniami kończyn dolnych podczas chodzenia.

Krypta 4

W krypcie nr 4 odnotowano zarówno pochówki w trumnach, jak również szczątki kostne silnie przemieszane, które zalegały między fragmentami trumien. Pochówki nr 46 i 49 znajdowały się w trumnach w układzie anatomicznym.

Grób 46

Szczątki kostne osobnika dorosłego mężczyzny. Opis na trumnie:

Xądz Piotr Ciszewski Paroch i Dziekan Chełmski Lat 56 Umarł…. AD.

Szczątki kostne znalezione w trumnie należały do mężczyzny w wieku powyżej 50 lat (na podstawie spojenia łonowego). Wysokość ciała wynosiła ok. 166,2 cm (wg Pearsona), ok. 171 cm (wg Trotter, Gleser).

W trumnie nie odnotowano żadnych fragmentów kości czaszki, zaś szkielet postkranialny był prawie kompletny, odnotowano ostatni kręg szyjny, kręgi piersiowe, 5 kręgów lędźwiowych, obojczyki, prawą łopatkę, fragmenty żeber, kości ramienne, kości przedramion, kości rąk, kości miedniczne, udowe, piszczelowe i strzałkowe oraz kości stóp.

Zaobserwowane zmiany patologiczne u osobnika to otwór w rękojeści mostka, niekompletna sakralizacja piątego kręgu lędźwiowego, drobne osteofity na trzonach kręgów lędźwiowych (głownie dwóch pierwszych) oraz ślady po guzkach Schmorla. W połowie trzonu prawej kości piszczelowej zauważa się duże bliznowate przerosty, co może oznaczać zagojone złamanie czy uraz powstały w młodym wieku. Największe zmiany związane z rozwojem mięśni dotyczą mięśnia kruczo-ramiennego po stronie lewej. Mocniejszy rozwój mięśni trzygłowego ramienia, łokciowego, ramiennego oraz zginaczy nadgarstka świadczą o wykonywaniu częstych ruchów w stawie łokciowym. Oba obojczyki zdeformowane zostały z powodu nadmiernego rozwoju mięśnia piersiowego większego. U mężczyzny odnotowano również asymetrię długości kości ramiennych (prawa dłuższa o 1 cm) oraz asymetrię otworów wyrostów poprzecznych, jak i samych wyrostków. Najbardziej intensywne zmiany degeneracyjne zaobserwowano w lewych stawach kolanowym i biodrowym, trochę mniejsze w stawach promieniowo-nadgarstkowych i prawym łokciowym. Większość zmian, zarejestrowana u mężczyzny, mogła być związana z długotrwałym chodzeniem i podnoszeniem do góry ramion.

Grób 49

Cechy morfologiczne wskazują, że szkielet należał do mężczyzny, zmarłego w wieku około 50–55 lat, o wzroście ok. 162 cm (wg Pearsona), ok. 166 cm (wg Trotter, Gleser).

Czaszka zachowana w dość dobrym stanie, uszkodzona częściowo lewa strona, obecne zarówno kości mózgo- jak i twarzoczaszki. Podstawowe szwy czaszkowe obliterowane w znacznym stopniu. Uzębienie prawej szczęki: I^2, C, P^1, M^3 zaś w szczęce lewej obecne wszystkie zęby oprócz pierwszego siekacza. W żuchwie uszkodzona lewa część trzonu i gałąź. Dlatego odnotowano po tej stronie zęby od pierwszego siekacza do drugiego zęba przedtrzonowego, prawa część posiada: zęby sieczne, kieł, przedtrzonowe i trzeci ząb trzonowy. Szkielet postkranialny był prawie kompletny, odnotowano kręgi szyjne, kręgi piersiowe i lędźwiowe, fragment kości krzyżowej, obojczyki, łopatki, fragmenty żeber, kości ramienne (lewa częściowo zachowana), kości przedramion, kości rąk, kości miedniczne, udowe, piszczelowe i strzałkowe oraz kości stóp.

Zaobserwowane zmiany patologiczne u osobnika to schorzenia aparatu żucia (utrata przyżyciowa niektórych zębów szczęki oraz dwóch trzonowych prawych żuchwy, kamień nazębny). W diecie mężczyzny przeważało twarde, białkowe pożywienie (liczne pęknięcia, rozdrobnienia szkliwa). Widoczne są też wyznaczniki stresu w postaci liniowej hipoplazji szkliwa uformowanej w wieku 4–6 lat.

Zapalenie opłucnej w postaci drobnych integrowanych płytek na trzewnej powierzchni czwartego prawego żebra mogło powstać w rezultacie powikłania choroby dróg oddechowych lub zapalenia płuc.

W rozwoju rzeźby mięśniowej dostrzega się symetryczną hipertrofię. Osyfikacja chrząstki żebra (1,5 cm) na powierzchni mostka mogła powstać wskutek bezpośredniego urazu kaletki przy przenoszeniu ciężarów. Możliwe, że z tym przeciążeniem związana jest asymetria i rozrost wokół żebrowych wcięć mostka. Promieniowy odcisk w dystalnej przy nasadzie prawej kości ramiennej jest oznaką hiperfleksji w prawym łokciu. Symetryczne osyfikacje można dostrzec w miejscach mocowania mięśni, które odpowiadają za odwodzenie-przywodzenie i odwracanie-przywracanie ramienia. Największe zmiany degeneracyjne w postaci głównie osteofitów dostrzegalne są na trzonach kręgów piersiowych i lędźwiowych (ryc. 7.1) oraz na kręgach szyjnych od 3. do 7. Zaobserwowano również lumbalizację kręgu krzyżowego. Zgrubienia na dolnej powierzchni lewej kości piszczelowej, z przodu w połowie trzonu oraz częściowo po stronie zewnętrznej mogą świadczyć o zagojeniu krwiaka. Mogły się one też uformować w rezultacie zapalenia żył głębokich i okostnej, na co wskazują gęste, pionowe otarcia na powierzchni goleni, czy w rezultacie traumatycznego zapalenia tkanek miękkich. Stwierdzono również zmiany degeneracyjne obecne na powierzchni lewego stawu biodrowego i prawego stawu kolanowego.

Wśród cech patologicznych zarejestrowano występowanie etenzofitów charakterystyczne dla przeciążeń mięśniowych w przypadku ciężkiej pracy fizycznej w pozycji niefizjologicznej, np. na klęczkach lub w pozycji kucznej, a także na skutek dźwigania dużych ciężarów.

Inne kości udokumentowane w krypcie 4

Jak już wcześniej wspomniano, w krypcie nr 4 znajdowały się również przemieszane szczątki kostne, bez układu anatomicznego, które z wierzchu przykryte były deskami zmurszałych trumien oraz ziemią. Głównie były to czaszki i ich fragmenty, kości długie kończyn górnych i dolnych oraz liczne kości tj. kręgi, fragmenty żeber, obojczyki lub łopatki. Kości były wymieszane ze sobą, często uszkodzone i nie wykazywały żadnego porządku anatomicznego w swoim układzie. Z całą pewnością zbiór ten można uznać za wtórne miejsce pochówku zmarłych. W rezultacie przebadania materiałów antropologicznych z krypty nr 4, ustalono minimalną ilość osób wtórnie pochowanych w krypcie, która wynosiła 115 osobników (opierając się głównie na analizie kości czaszek oraz parzystych kości długich). Ustalono, że eksplorowana warstwa zawierała szczątki osób dorosłych obu płci oraz fragmenty szkieletów dzieci zmarłych w różnym wieku (zarówno *infans I* jak i *infans II).* Przy ocenie szczątków dziecięcych uwzględniono głównie liczbę parzystych kości długich. Analiza 94 czaszek osobników dorosłych wykazała, że 72 (76,6%) należały do mężczyzn a 22 czaszki (23,4%) do kobiet. Największą śmiertelność odnotowano w przedziale wiekowym 20–30 lat (28% osób), zaś najmniejszą w kategorii wiekowej 16–20 lat (2,7% osób) (tabl. 7.V). Średni wiek zgonu w ogólnej serii dorosłych wynosił 39 lat (u mężczyzn – 42,5 lat, zaś u kobiet 28 lat).

Badanie genetycznie determinowanych anomalii ma ważne znaczenie w takich grupach. W kryptach często chowano przedstawicieli jednej rodziny, pokrewieństwo między osobami można prześledzić na podstawie częstotliwości rozprzestrzenienia anomalii genetycznych. Oprócz tego niektórzy badacze wiążą pojawienie się takich cech ze stresem prenatalnym, który wpływa na formowanie organizmu dziecka w łonie matki i traktują je jako następstwo zewnętrznego ciśnienia stresu na populację (Barnes 1994). W trakcie naszych badań rejestrowano obecność kostek wstawnych, batrokefalii (nadmiernej wypukłości kości potylicznej), guzka gardłowego na części podstawnej kości potylicznej i metopizmu (dwudzielność kości czołowej). Wszystkimi wymienionymi cechami próbka z krypty nr 4 przewyższa wskaźniki znanych serii okresu wczesnonowożytnego (Козак 2014: 119), ponieważ częstotliwość anomalii prenatalnych w niej wynosiła 84,9 %, co jest charakterystyczne dla serii z bliskim pokrewieństwem genetycznym między pochówkami. Najniższą okazała się frekwencja kości wstawnych (13,8%). Metopizm spotykano jedynie u osób płci męskiej (22,6% mężczyzn), także u mężczyzn wystąpiła większa batrokefalia i nieregularność szwów czaszkowych (ryc. 7.2). Natomiast u wszystkich kobiet zarejestrowano obecność guzka gardłowego kości potylicznej czaszki (tabl. 7.II).

Podczas badania szczątków z krypty ujawniono na czaszkach obecność urazów. Zgodnie z oczekiwaniami większy ich procent odnotowano na czaszkach męskich (22,5% osobników). Część zagojonych urazów u mężczyzn można traktować jako następstwo udziału w konfliktach zbrojnych. Zwłaszcza u jednego mężczyzny w wieku 45–55 lat zarejestrowano aż 9 zagojonych urazów zadanych różnymi typami oręża (pałką, toporem, strzałą). Jeden z nich został odnotowany w postaci znacznego uszkodzenia wyrostka sutkowatego (ryc. 7.3).

Niektórzy badacze przypuszczają, że mężczyźni byli bardziej skłonni do odnoszenia urazów w czasie trwania swojego życia nie tylko przez nieodłączną, właściwą im agresywność i udział w konfliktach interpersonalnych, ale i w związku z wykonywaniem cięższej i bardziej urazowej pracy (szczególnie przy jeździe wierzchem, na polowaniu, przy pracach rolnych) (Djurič *et al.* 2006). Wiadomo również, że częstość występowania urazów zależy od socjalno-ekonomicznego statusu populacji (Козак 2010: 82) u przedstawicieli zamożnych grup mieszkańców są one rzadziej rejestrowane niż w klasach uboższych. W badanej grupie osobników dorosłych z krypty nr 4 odnotowano również obecność drobnych osteom na powierzchni czaszki (9,8% ogółu) zauważono jedynie u mężczyzn (tabl. 7.III). W badanej serii próbek zapalenia okostnej na czaszkach zarejestrowano u 54,3% osobników z przewagą u płci męskiej. Jeszcze jedną cechą, która zaznaczała się na powierzchni czaszki była „pomarańczowa skóra" na czole i policzkach, której pojawienie się większość badaczy wiąże z okresem zimy (Бужилова 1993: 111) i obecnością pasożytów włosów (Козак 2014: 126). „Pomarańczową skórkę" częściej rejestrowano również u mężczyzn, ogółem frekwencja tej cechy u pochówków z krypty nr 4 wynosiła 66,2%.

Ważnym etapem poznania podobnych serii jest analiza tzw. wyznaczników stresu do których należą hipoplazja szkliwa, *hyperostosis, cribra orbitalia*. Hypoplazja szkliwa związana jest z chorobami wieku dziecięcego oraz okresami niedożywienia, które trwały dostatecznie długo, by spowodować zanik formowania szkliwa zębów (Skinner and Goodman, 1992: 169). W danej serii tę zmianę zaobserwowano u 54,4% osobników, częściej u kobiet niż u mężczyzn.

Wśród przyczyn, które prowadzą do pojawienia się *cribra orbitalia*, jak i *hyperostosi*s na powierzchni sklepienia czaszki, najczęściej wymienia się różnorodne anemie, w tej liczbie i wynikające z deficytu żelaza (Roberts and Manchester 1995: 232). Ogółem tę zmianę udało się zarejestrować u 19,7% zbadanych osobników, z przewagą w grupie żeńskiej (25%). Czasem zmiany w oczodole na wzór *cribra orbitalia* mogą wynikać z różnorodnych infekcji lub zapaleń oka i woreczków łzowych (Козак 2010: 142).

Przy opracowaniu materiałów antropologicznych zwrócono również uwagę na zmiany powstałe w wyniku infekcji dróg oddechowych. Dość częstymi dla danej grupy populacji były zapalenia błon śluzowych nosa, ucha zewnętrznego i środkowego oraz zapalenia zatok. Zapalenie błony śluzowej nosa stwierdzono u 23,1% kobiet i 39% mężczyzn, co daje 35,2% ogólnej próbki (tabl. 7.III). W ogólnej serii zachorowalność na ostre zapalenie zatok czołowych wynosiła 17,9% (tabl. 7.III). Najczęstszą komplikacją infekcji górnych dróg oddechowych było zapalenie zatok szczękowych, które zaobserwowano u 52,4% osobników (częściej u kobiet niż mężczyzn).

Szczególnie wyraźnie różnice w statusie socjalnym zaznaczają się w diecie różnych kategorii populacji. Dlatego zwrócono szczególną uwagę na schorzenia związane z aparatem żucia m.in. próchnicę, kamień nazębny, parodontozę, patologiczne ścieranie, i przyżyciową utratę zębów oraz powikłania w postaci procesów zapalnych (ryc. 7.4).

Zachorowalność na próchnicę u osobników wynosiła średnio 65,7%, u mężczyzn wskaźnik ten okazał się wyższy (68,6%) niż u kobiet – 56,2% (tabl. 7.IV). Przeważnie ogniska próchnicy rejestrowane były na powierzchni okluzyjnej korony zęba, co często

wiązane jest ze znaczną obróbką termiczną żywności, u mężczyzn większe cząstki (możliwe, że mięsa) zatrzymywały się w dorsalno-mezjalnych przestrzeniach międzyzębowych (Vodanović *et al.* 2005). Kamień nazębny występował u 77,6% osobników, przy czym z podobną częstotliwością u mężczyzn i kobiet, głównie na powierzchniach policzkowych i językowych koron zębowych (ryc. 7.5). Również inne schorzenia aparatu żucia były częściej rejestrowane u osobników płci męskiej (tabl. 7.IV).

Proces ścierania twardych tkanek zęba jest rezultatem fizjologicznej funkcji zębów – żucia, i zależy od licznych czynników. Wśród nich należy dostrzec zawodowe i osobiste nawyki osób, używanie twardego, włóknistego pokarmu, co sprzyja intensywniejszemu ścieraniu szkliwa (Watson 2008: 92). Dla badanej próby charakterystyczny jest wysoki stopień starcia zębów – 3,9 pkt. (dla każdego osobnika uwzględniano maksymalny stopień starcia wszystkich zachowanych zębów wg Perizonius and Pot 1981). W męskiej grupie populacji starcie zębów było intensywniejsze (4,1 pkt.) niż w żeńskiej (3,2 pkt.). Fizyczne właściwości pokarmu wpływają nie tylko na ścieranie szkliwa, ale mogą powodować również powstawanie odprysków i mikrourazów szkliwa zębów (Козак 2007: 397). Takie zmiany pojawiają się przy rozgryzaniu twardego pokarmu, na przykład suchego chleba, orzechów czy kości (Бужилова 1993: 110–122). Wskaźniki urazów szkliwa zębów są wyższe w serii męskiej (u 80% osobników na 32% zębów), co jest związane ze spożywaniem dość twardego pokarmu.

Analiza czaszek osobników dorosłych z krypty nr 4 wykazała, że większość szczątków należała do osób wysokiego stanu socjalnego i duchownego. Obecność kości żeńskich i dziecięcych świadczy o tym, że prawdopodobnie pochodziły one ze zniszczonych rodzinnych grobowców.

Krypta 5

W krypcie znajdowały się dwa pochówki (grób nr 43 i 44) w bardzo złym stanie zachowania. Zewnętrzna powierzchnia fragmentarycznie prezentowanych kości niekiedy jest kalcynowana i pokryta fioletowymi plamkami. Obydwa pochówki zawierały szczątki kostne mężczyzn.

Grób 43

Grób zawierał szczątki kostne mężczyzny zmarłego w wieku około 40–50 lat. Z kości czaszki zachowane dwa fragmenty łuski kości potylicznej, fragmenty kości ciemieniowych i kości czołowej, kości szczękowe, żuchwa oraz kość gnykowa. W szczęce prawej obecne zęby od drugiego zęba siecznego do drugiego trzonowego, w szczęce lewej odnotowano zęby I^1, C, P^1, P^2, M^1, M^2, zaś w żuchwie obecne wszystkie zęby z wyjątkiem pierwszego zęba trzonowego strony lewej, stopień starcia koron zębowych można uznać za znaczny. Szkielet postkranialny zachowany jest fragmentarycznie. Odnotowano fragment trzonu kręgu szyjnego, trzon i rękojeść mostka, fragmenty trzonów kości promieniowych i łokciowych, niewielki ułamek kości łonowej, kości udowe (uszkodzone nasady bliższe), fragmenty kości piszczelowych, kości skokowe i piętowe. Budowa kości dość masywna, rzeźba silna. Nawarstwienia na powierzchni prawej zatoki czołowej są skutkiem zapalenia tych zatok. Pomimo słabego stopnia zachowa-

nia, na szkielecie mężczyzny udało się zaobserwować zmiany patologiczne, związane z niedożywieniem czy chorobami infekcyjnymi w wieku dziecięcym, a także przeżytymi procesami zapalnymi.

Ogólnie rzecz biorąc, rozwój systemu mięśniowego świadczy o tym, że główne obciążenia fizyczne, być może związane były z nadmiernym zginaniem kolan (długotrwałe klęczenie na kolanach, czy siadanie na odpoczynek z naciskiem na prawą nogę) i chodzeniem.

Grób 44

Znajdował się on pod grobem nr 43. Zachował się tylko fragment szczęki, bez zębów, z silnie kalcynowaną powierzchnią. Na powierzchni podniebienia wyróżniał się silnie zaznaczony wał podniebienny (*torus palatinus*). Szczątki prawdopodobnie należały do mężczyzny (co głównie można wnioskować po zachowanym ubiorze), ale przez zły stan zachowania, wiek oraz zmiany patologiczne są trudne do określenia.

7.3. Uwagi końcowe

W podsumowaniu rozważań dotyczących analizowanych szczątków kostnych z bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie należy podkreślić, że krypty grobowe nosiły ślady wcześniejszej, celowej ingerencji człowieka co spowodowało, że materiał kostny był przemieszany i niekompletny. Jednak szczegółowe analizy pozwoliły na dokonanie kilku ważnych spostrzeżeń. W wyniku przeprowadzonej ekspertyzy antropologicznej ustalono stan zachowania szczątków kostnych, jak również (w większości przypadków) określono płeć, wiek oraz przyżyciową wysokość ciała. Zarejestrowano także schorzenia i anomalie pozostawiające ślad w układzie kostnym. Ponadto dokonano opisu stopnia rozwoju więzadeł wszystkich mięśni głębokich z zamiarem rekonstrukcji przyżyciowych obciążeń fizycznych.

Analiza wczesnośredniowiecznych grobów wykazała, że pochowane w nich były osoby dorosłe, w tym 7 mężczyzn i 1 osobnik dorosły, którego płci i wieku nie można było ustalić z uwagi na fragmentaryczny stan zachowania materiału. Wiek pięciu mężczyzn zawierał się w kategorii wiekowej *maturus* (a więc pomiędzy 35 a 55 rokiem życia), zaś pozostali dwaj zmarli w młodszym wieku (ok. 20–30 lat). U czterech osobników stan zachowania kości długich pozwolił na wyliczenie przyżyciowej wysokości ciała, zaś u sześciu odnotowano zmiany patologiczne.

Na szczególną uwagę zasługuje osobnik z grobu nr 18, był to mężczyzna w wieku około 35–45 lat wyróżniający się okazałym wzrostem na tle innych osób (ok. 180 cm wg Pearsona, ok. 188,2 cm wg Trotter, Gleser). Urzeźbienie kości kończyn górnych oraz silniej rozwinięte przyczepy mięśni prawej strony ciała wskazują na dość intensywną i systematyczną pracę kończyny górnej co wiązało się też z jej przeciążeniem. U mężczyzny tego stwierdzono również wyleczoną kontuzję lewej nogi.

W badanych kryptach 1 i 5 znajdowały się wyłącznie szczątki osobników dorosłych, zaś w krypcie nr 4 oprócz dorosłych obojga płci, zmarłych w różnym wieku odnotowano również szczątki kostne dzieci. Zaznaczyć jednak należy, że wszystkie ułożone w trumnach w porządku anatomicznym szczątki kostne należały do mężczyzn,

głównie stanu duchownego (por. rozdz. 5.2). W badanej grupie osób pochowanych w kryptach, w zakresie zmian widocznych na szkielecie obserwowano schorzenia aparatu żucia, jak również ślady tzw. stresu funkcjonalnego w postaci zmian zwyrodnieniowo-degeneracyjnych stawów (dotyczy do głównie kończyn dolnych).

Analiza przemieszanych (bez układu anatomicznego) materiałów antropologicznych z krypty nr 4 wykazała, że należały one do minimum 115 osobników. Największy odsetek stanowią pochówki osób dorosłych, jest to 82% (N=94) całości zbadanej grupy. Zamarli w okresie dzieciństwa stanowią 18% (N=21) wszystkich analizowanych. Przeważają dzieci zmarłe w okresie wczesnego dzieciństwa. Wśród dorosłych 77% (N=72) to mężczyźni, zaś 23% (N=22) to pochówki kobiece. Największą śmiertelność odnotowano w przedziale wiekowym 20–30 lat (28% osób), zaś najmniejszą w kategorii wiekowej 16–20 lat (2,7% osób). W badanej serii zaznacza się niski wskaźnik odnotowywanych urazów w przeciwieństwie do schorzeń aparatu żucia. Wysoki poziom rozwoju kamienia nazębnego, parodontozy, próchnicy, wskazuje nie tylko na przewagę diet białkowych, ale i wysoki stopień rozwoju stresu pokarmowego, przy tym wszystkie wskaźniki są wyższe w próbie męskiej.

Powszechnie uważa się, że osoby pochodzące z różnych warstw społecznych powinny znacznie się różnić pod względem rozkładu zmian patologicznych, jednakże w badanej serii nie udało się wyselekcjonować istotnych różnic między przedstawicielami stanu duchownego i świeckiego. Kolejne sezony badań archeologicznych i antropologicznych pozwolą na poszerzenie naszej wiedzy na temat dawnych społeczności i wniosą istotny wkład w poznanie lokalnej historii Chełma.

Резюме

Останки, що походять з археологічних розкопок, надають суттєву інформацію про життя праісторичних та ранньоісторичних популяцій.

У 2013–2014 рр. в ході археологічних досліджень у базиліці Різдва Пресвятої Діви Марії в Холмі відкрито та обстежено антропологічний матеріал із поховань, що знаходилися під долівкою костелу, а також у трьох криптах (№ 1, 4, 5). Для опрацювання відібрано 8 ранньосередньовічних поховань (відкриті під долівкою в межах костелу), а також пізньосередньовічні поховання, які знаходилися у криптах. В крипті № 4, за винятком поховань у домовинах, згромаджено перемішані та розрізнені кістки більш ніж 100 осіб.

Антропологічні дослідження показали, що ранньосередньовічні останки належали особам чоловічої статі, які померли, в основному, у віці *maturus* (40–50 років) і відзначалися різним зростом; у них простежено постхворобові зміни, викликані перевантаженнями та віковими перетвореннями, захворюванням жувального апарату та запальними процесами. У трьох осіб відзначено на кістках сліди по пережитих та загоєних травмах.

В трьох криптах виокремлено сім поховань (№ 35, 36, 37, 43, 44, 46 і 49). Морфологічні риси свідчать, що останки належали чоловікам, які померли, переважно, у віці *maturus* і *senilis* (лише в одному випадку вік особи визначено на 20–25 років). Додатково у крипті № 4, як зазначалося вище, знаходилися перемішані

останки, без анатомічного порядку. Антропологічний аналіз показав, що вони могли походити від щонайменше 115 осіб (на підставі аналізу, в основному, черепів та парних довгих кісток), як чоловіків та жінок, так і дітей (*infans I* та *infans II*). В криптах поховано особи духовні та світські, у яких простежено, серед іншого, вікові зміни, захворювання жувального апарату чи сліди анемії. У подальшому детальний антропологічний аналіз останків, які виявлено у наступних сезонах археологічних досліджень в базиліці Пресвятої Діви Марії у Холмі, дозволить розширити наші знання шодо соціального становища чи впливу умов життя на розвиток та біологічний стан досліджуваної популяції.

Summary

During archaeological research in the Basilica of the Birth of the Virgin Mary in Chełm in the years 2013–2014, anthropological material excavated under the church flooring was discovered and examined as well as of these which were in three crypts (No. 1, 4, 5). Eight graves from the early medieval times were singled out for the following monograph and burials from later chronological period which were in the crypts. In crypt 4 apart burials in coffins, it was mixed and incomplete bones of over 100 people are documentated. Anthropological analyses showed that early medieval bones belonged to males of different height who died at the *maturus* age (40–50 years old). Pathological changes of overstrained and degenerative origin, chewing system diseases and inflammatory changes were also observed. Evidence of experienced and healed injuries were found in three cases. Seven graves (No. 35, 36, 37, 43, 44, 46 and 49) were singled out in three crypts. Morphological features indicate that bone remains belonged to males died mainly at the *maturus* and *senilis* age (only in one case the age was of 20–25 years old). Additionally, in crypt 4, as it was mentioned before, mixed bone remains without anatomical order were found. Anthropological analysis showed that they might have come from at least 115 individuals (relying mainly on the skull analysis and even long bones), both males, females and children (*infans I* and *infans II*). Clergymen and lay people who had, among others, degenerative diseases, chewing system diseases and marks of anaemia were buried in the crypts. In subsequent archaeological research conducted in the Basilica further detailed analysis of bone remains will allow us to widen our knowledge of social status or the influence of living conditions on the development and biological condition of the study population.

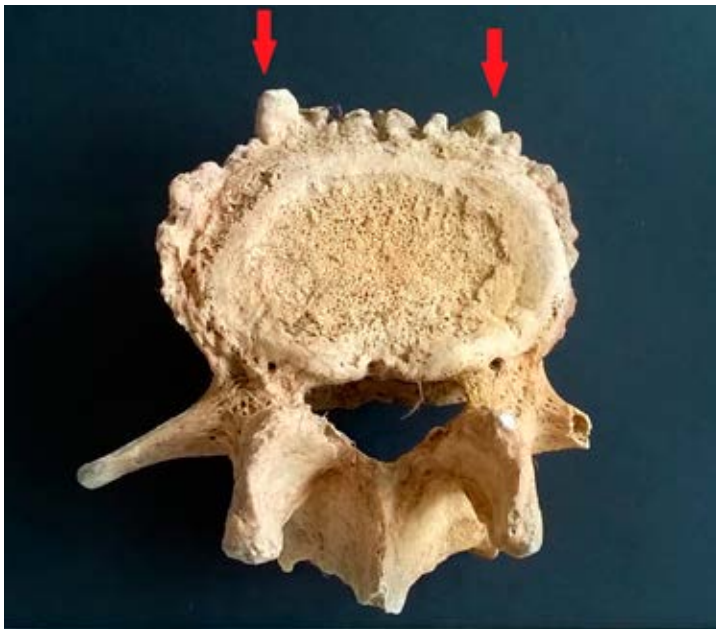

Ryc. 7.1. Osteofity widoczne na trzonie kręgu lędźwiowego (grób nr 49).
Fot. B. Borowska-Strugińska

Ryc. 7.2. Nieregularny szew węgłowy na czaszce mężczyzny 30–40. letniego (krypta nr 4).
Fot. O. Minejko

Ryc. 7.3. Zagojona rana lewego wyrostka sutkowatego u mężczyzny 45–55. letniego (krypta nr 4). Fot. O. Minejko

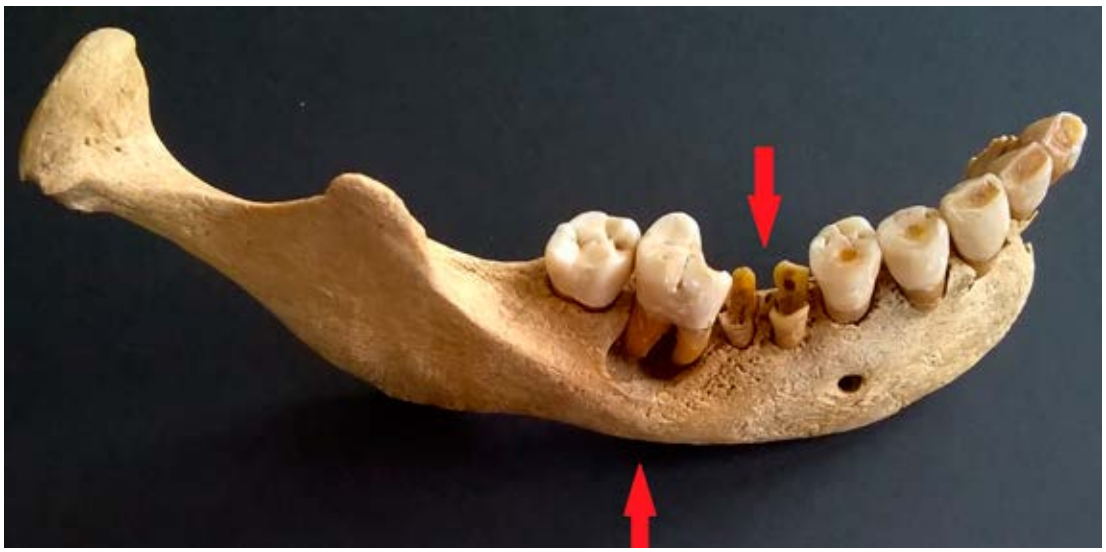

Ryc. 7.4. Schorzenia aparatu żucia (próchnica, ślad po ropniu przykorzeniowym) – krypta nr 4. Fot. B. Borowska-Strugińska

Ryc. 7.5. Kamień nazębny widoczny na koronach zębów szczęki lewej (krypta nr 4). Fot. B. Borowska-Strugińska.

Nr grobu	Płeć	Wiek	Wysokość ciała wg Pearsona / wg Trotter i Gleser	Stan zachowania czaszki	Stan zachowania szkieletu postkranialnego	Zmiany chorobowe
7	męska	maturus (ok.40–50 lat)	-	fragment.	fragment.	tak
8	męska	maturus (ok.40–50 lat)	-	fragment.	fragment.	tak
9	męska	maturus (ok.30–35 lat)	165,7 cm/169 cm	dobrze zachowana	fragment.	tak
18	męska	maturus (ok.35–45 lat)	180 cm/188,2 cm	brak	fragment.	tak
22	męska	adultus (ok.25–35 lat)	166 cm/171 cm	dobrze zachowana	fragment.	tak
26	męska	adultus (ok.20–25 lat)	165 cm/171,5 cm	dobrze zachowana	fragment.	tak
28	?	osobnik dorosły	-	brak	fragment.	-
32	męska	maturus (ok.40–50 lat)	-	brak	fragment.	brak

Tabl. 7.I. Określenia płci, prawdopodobnego wieku w chwili śmierci osobników, wysokości ciała oraz stanu zachowania wczesnośredniowiecznego materiału osteologicznego z badań w 2013–2014 w bazylice pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Opr. B. Borowska-Strugińska

Płeć	Mężczyźni		Kobiety		Ogółem	
Patologia	N	%	N	%	N	%
nieregularność szwów czaszkowych	45	67,2	9	42,9	54	61,4
Kości wstawne	10	15,1	2	9,5	12	13,8
Batrokefalia	45	72,6	6	46,1	51	68
Metopizm	14	22,6	0	0	14	17,1
Guzek gardłowy	35	77,8	12	100	47	82,5
Wszystkich cech	65	90,3	14	66,7	79	84,9

Tabl. 7.II. nomalie budowy czaszki u osobników dorosłych z krypty nr 4. Opr. O. Minejko

Płeć	Mężczyźni		Kobiety		Ogółem	
Patologia	N	%	N	%	N	%
Urazy	16	22,5	1	4,7	17	18,5
Osteomy – kostniaki	9	12,7	-	-	9	9,8
Dołki Pacchioni'ego – na powierzchni kości ciemieniowych	49	75,4	15	75	64	75,3
Dołki Pacchioni'ego – na powierzchni kości czołowych	22	36,7	7	35	29	36,3
Zapalenie pod czepcem ścięgnistym	38	63,3	6	28,6	53	54,3
„Pomarańczowa skóra"	47	79,7	6	28,6	53	66,2
Hiperostoza	-	-	1	5	1	1,3
Cribra orbitalia	10	17,9	5	25	15	19,7
Choroby infekcyjne						
Zapalenie w obrębie oka	6	10,9	2	11,1	8	11
Zapalenie błony śluzowej	16	39	3	23,1	19	35,2
Zapalenie zatok czołowych	4	18,2	1	16,7	5	17,9
Zapalenie zatok przynosowych	14	48,3	8	61,5	22	52,4
Zapalenie ucha	9	20	3	23,1	12	20,7

Tabl. 7.III. Patologiczne zmiany na czaszkach u mężczyzn i kobiet z krypty nr 4. Opr. O. Minejko

Płeć	Mężczyźni		Kobiety		Ogółem	
Patologia	N	%	N	%	N	%
Hypoplazja	26	68,8	11	31,3	37	54,4
Próchnica	35	68,6	9	56,2	44	65,7
Procesy około-wierzchoł-kowe	26	50	4	25	30	44,1
Przyżyciowa utrata zębów	20	38,5	3	18,8	23	33,8
Parodontoza	49	94,2	11	68,75	60	88,2
Kamień nazębny	40	78,4	12	75	52	77,6
Zapalenie jamy ustnej	21	52,5	5	38,5	26	49,1

Tabl. 7.IV. Schorzenia aparatu żucia w serii dorosłych z krypty nr 4. Opr. O. Minejko

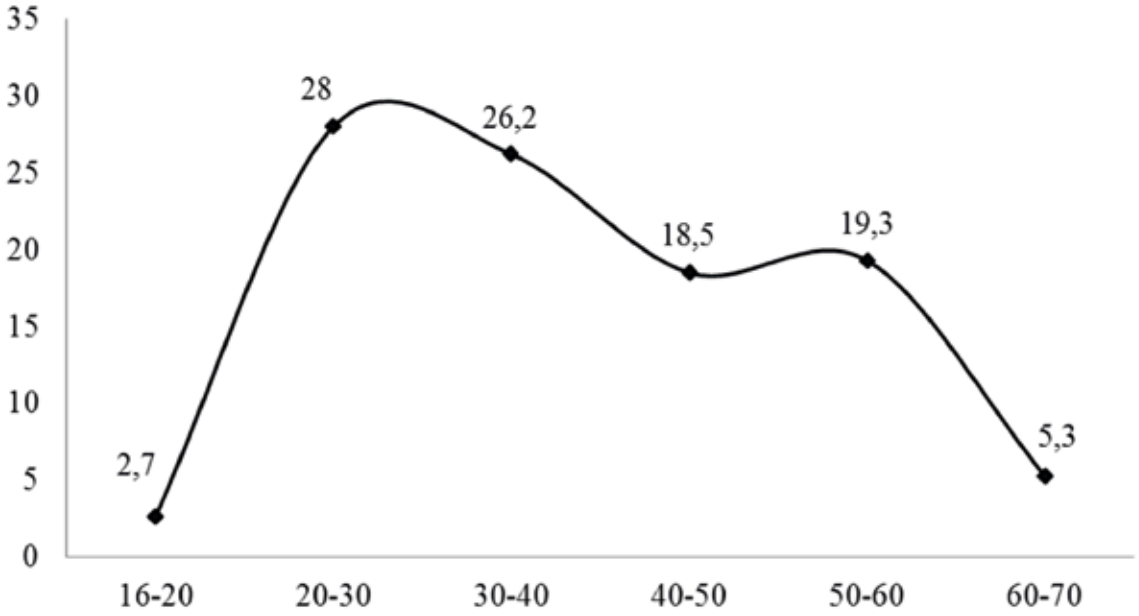

Tabl. 7.V. Wiekowy podział osobników w serii ogólnej (w procentach) z krypty nr 4.
Opr. O. Minejko

Rozdział 8

Wyniki badań surowców i materiałów budowlanych

Lucjan Gazda[1]

8.1. Wstęp

Badaniami objęto surowce kamienne, materiały ceramiczne i zaprawy budowlane użytkowane w konstrukcjach i obiektach odsłanianych w trakcie eksploracji archeologicznych lub uzyskiwanych z destruktów nawarstwień użytkowych w sezonach 2013–2014. Podjęto także badania fragmentu złocenia oraz kamieni ozdobnych. Celem badań było określenie rodzaju surowca lub zestawu surowcowego materiałów budowlanych oraz elementów sztuki zdobniczej i jubilerskiej. Wynikiem badań są ustalenia terminologii surowców, ich potencjalnych źródeł pochodzenia oraz możliwych do ustalenia reżimów technologicznych (wykaz próbek z miejscami lokalizacji w tab. 8.I, 8.II).

8.2. Surowce kamienne

Badaniom poddano próbki o nr 144, 147, 150 i 156. W opracowaniu nie dokonuje się opisu morfologii, wymiarów i funkcji obiektów, z których zostały pobrane, są one przedmiotem oddzielnych opracowań archeologiczno-architektonicznych. Natomiast dokonano opisu makroskopowego tych próbek oraz wykonano preparaty petrograficzne do badań w mikroskopie polaryzacyjnym. Rodzaj petrograficzny ustalano na podstawie obserwowanych struktur i tekstur oraz składu mineralnego, zgodnie z ogólnie przyjętą metodyką (Bolewski, Parachoniak 1974). Pozwoliło to na wzajemne porównywanie tych materiałów oraz poszukiwania ich odpowiedników w naturalnych wystąpieniach geologiczno-złożowych. Porównawczo wykonano badania piaskowca pobranego z Dziewiczej Góry koło Horodyszcza, który jeszcze w połowie XIX wieku dostarczał surowca do produkcji najlepszej jakości kamieni żarnowych i młyńskich, tzw. chełmskich (Kluk 1781). Uzupełniająco, w oparciu o literaturę i przesłanki topograficzne dokonano rejonizacji wystąpień piaskowców i miejsc ich eksploatacji w rejonie Chełma, które wyznaczają perspektywę badań nad źródłami surowcowymi i historią ich wykorzystania w budownictwie, architekturze i innych dziedzinach na przestrzeni dziejów.

8.2.1. Wyniki i analiza

Próbka nr 144 pobrana została z bloku piaskowca stanowiącego część portalu wejściowego do XIII-wiecznej cerkwi (wykop 9/B, obiekt 48) – por. ryc. 3.18 i 3.21. Makroskopowo jest to biała skała okruchowa kwarcowo-węglanowa, średnioziarni-

[1] Politechnika Lubelska, Lublin, *l.gazda@pollub.pl*

sta, mikroporowata, bez prawidłowości tekstualnych. Mikroskopowo (ryc. 8.1) skała ta charakteryzuje się strukturą biomorficzno-okruchową (bioklasty i klasty kalcytowe oraz ziarna kwarcu). Jest to skała kwarcowo-węglanowa. Ziarna kwarcu o wielkości do 0,1 mm stanowią ok. 20% objętości. Spoiwo margliste z udziałem wodorotlenków żelaza jest typu masy wypełniającej. Jest to biokalkarenit, skała charakterystyczna dla miocenu Roztocza. Eksploatowana była od nieodnotowanych w historii czasów, szczególnie intensywnie w rejonie tzw. bruśnieńskiego ośrodka kamieniarskiego (Gajerski 1969). Wykorzystywana była jeszcze w połowie XX wieku do produkcji kamienia budowlanego, detali architektonicznych (krzyże bruśnieńskie) i kamieni młyńskich.

Próbka nr 150 pobrana została z dużego bloku piaskowca odsłoniętego w dolnej części muru narteksu (wykop 9/B, obiekt 20AX, wewnątrz krypty nr 5) – por. ryc. 3.20 i 5.12. Makroskopowo na świeżym przełamie jest to szaro-biały, z odcieniem żółtawym piaskowiec średnioziarnisty, kwarcowy o spoiwie krzemionkowo-węglanowym z widocznymi strukturami biomorficznymi. Na powierzchniach spatynowanych jest szary. Udział spoiwa makroskopowo stanowi ok. 30 % objętości skały.

Mikroskopowo (ryc. 8.2) jest to piaskowiec kwarcowy (z udziałem lidytów i rogowców), średnio ziarnisty o spoiwie typu masy wypełniającej, krzemionkowo-węglanowym, lekko ilastym. W spoiwie widoczne są biomorficzne struktury otwornic, małżoraczków i pokruszonych małży, a także pojedyncze ziarna i agregaty glaukonitu. Lokalnie występują impregnacje wodorotlenków żelaza.

Piaskowiec ten reprezentuje jedną z odmian facjalnych mioceńskich piaskowców Roztocza. Podobnie jak surowiec reprezentowany przez próbę nr 144 wykorzystywany był wielowiekowo do produkcji kamienia budowlanego, detali architektonicznych i kamieni młyńskich.

Próbka nr 147 (ryc. 8.3) pobrana jest z płyty kamiennej wstawionej w zamurowaną ścianę wejścia do krypty nr 4 w podziemiach bazyliki. Płyta ta ma niejasną stratygrafię i być może była wtórnie wykorzystana.

Makroskopowo na świeżym przełamie jest to jasny, szaro-biały piaskowiec kwarcowy, bardzo drobnoziarnisty, słabo zdiagenezowany, miękki, ulegający łatwo rozcieraniu, lekko rozsypliwy. Powierzchniowa patyna ma zabarwienie brunatnawo-szare. Mikroskopowo (ryc. 8.4) piaskowiec jest bardzo drobnoziarnisty. Ziarna kwarcu są ostrokrawędziste o wielkości do 0,1 mm. Część ziaren igiełkowa, haczykowata, co może sugerować ich tufitowe pochodzenie. Spoiwo typu podstawowego i masy wypełniającej (ok. 30–40%) słabo anizotropowe i izotropowe (krzemionkowo-ilaste, kaolinitowo-opalowe).

Struktura, mineralogia i właściwości tego kamienia wskazują na pochodzenie z dolnojurajskich piaskowców północnego obrzeżenia Gór Świętokrzyskich (Szydłowiec, Kunów) (Kozłowski 1986). Szersze oddziaływanie tego materiału na budownictwo i architekturę Polski i krajów ościennych datowane jest od XVI wieku (Sylwestrzak, Kachnic 2010). Może to być jednak także piaskowiec mioceński z okolic Uhruska, gdzie jeszcze do niedawna był eksploatowany sposobami gospodarczymi. Uszczegółowienie tej tezy wymaga przeprowadzenia mikroskopowych badań porównawczych.

Próbkę nr 156 pobrano z datowanej na XVI wiek płyty (ryc. 8.5) z inskrypcjami (wykop 7/B – grób nr 34).

Makroskopowo na świeżym przełamie jest to jasnoszary piaskowiec drobnoziarnisty o małym udziale spoiwa krzemionkowego. Mikroskopowo (ryc. 8.6) ziarna kwarcu i kwarcytów, z małym udziałem lidytów i rogowców ośrednicy do 0,2 mm, słabo obtoczone. Spoiwo krzemionkowe, lekko ilaste, typu kontaktowego i regeneracyjnego.

Porównawczo wykonano badania próbki piaskowca pobranej z nieczynnego kamieniołomu na Dziewiczej Górze w Horodyszczu. Makroskopowo jest to jasnoszary piaskowiec średnioziarnisty o małym udziale spoiwa krzemionkowego. Mikroskopowo (ryc. 8.7) średnioziarnistą strukturę tworzą ziarna kwarcu i kwarcytów, z małym udziałem lidytów i rogowców o średnicy do 0,5 mm. Ziarna są obtoczone i słabo obtoczone. Spoiwo jest krzemionkowe, lekko ilaste, typu kontaktowego i regeneracyjnego.

Piaskowiec z próbki nr 156, a także nieobjęte tym opracowaniem piaskowce datowane na XVI–XVII w., a pochodzące z płyt nagrobnych znalezionych w ogrodzie na południe od Bazyliki NNMP, są mineralnie i strukturalnie bardzo podobne i odpowiadają petrograficznie piaskowcom z Góry Dziewiczej. Są to dobrej jakości, bloczne piaskowce, których walory techniczne pozwalały na uzyskiwanie najwyżej jakości kamieni młyńskich (Kluk 1781), produkowanych tu do końca XIX lub nawet do początku XX wieku. W świetle dokonanych ustaleń należałoby powrócić do badań bloków kamiennych użytych do budowy palatium księcia Daniela Romanowicza na Wysokiej Górce. Przy braku materiału porównawczego lokalizowano ich pochodzenie poza obszarem Chełmszczyzny. Użytkowanie tego piaskowca datują w sposób pewny płyty epitafijne, datowane na XVI i XVII wiek, odkryte w czasie badań archeologicznych. Wykonanie badań bloków kamiennych z palatium mogłoby przesunąć eksplorację Dziewiczej Góry na wiek XIII, równoczasowy z podjęciem eksploatacji glaukonitytów. Wydaje się to uzasadnione w kontekście pozostawania wystąpień surowców kamiennych użytkowanych w XIII-wiecznych budowlach Wysokiej Górki w promieniu kilku kilometrów.

8.2.2. Wnioski

Surowce kamienne użytkowane jako kamień konstrukcyjny i architektoniczny datowane są archeologicznie na XIII wiek, a użyte na płyty epitafijne z inskrypcjami na XVI–XVII wiek. Do badań wytypowano piaskowce inne od wcześniej opisywanych z rejonu Wysokiej Górki (Gazda 2012: 44–46). We wcześniej badanych materiałach kamiennych dominowały surowce o charakterystycznych cechach makroskopowych określających jednoznacznie paleogeńskie piaskowce glaukonitowe (glaukonityty) oraz mioceńskie piaskowce i piaskowce zlepieńcowate użytkowane w budowlach XIII/XIV-wiecznego Chełma, Stołpia czy Bieławina.

Obecność piaskowcowych kamieni ciosowych oraz detali architektonicznych w XIII-wiecznych poziomach użytkowych Wysokiej Górki wyznacza początek wysokojakościowej kamieniarki w budowlach Chełma i okolic, osiągając najwyższy kunszt w elementach wykonywanych z glaukonitytów. Można mówić o szkole mistrza Awdieja, przywoływanego w *Latopisie halicko-wołyńskim*. W odróżnieniu od obiektów palatium, w bazylice brak jest celowego wykorzystywania glaukonitytu, co może być efektem wyczerpania jego zasobów w okresie jej budowy lub utraty zaufania do jego właściwości użytkowych.

XIII-wieczna wiedza i doświadczenie kamieniarskie kontynuowane były na Ziemi Chełmskiej w oparciu o bloczny piaskowiec z Dziewiczej Góry w kamieniarce epitafijnej XVI–XVII wieku oraz w produkcji kamieni młyńskich do połowy XIX wieku. Dopiero po XVII wieku na większą skalę zaczęto użytkować tu piaskowce z innych regionów, głównie z Małopolski. Rodzaj wykorzystanych piaskowców pozwala wnioskować o maksymalnie wysokim wykorzystaniu lokalnych surowców i dużej wiedzy ówczesnych kamieniarzy o miejscach występowania i eksploatacji na Ziemi Chełmskiej od Uhra na północy, przez Chełm i okolice oraz dalej na południe, na Roztoczu w Ziemi Bełskiej.

8.3. Zaprawy murarskie

Badaniami objęto próbki pobrane w trakcie prospekcji archeologicznych i architektonicznych sezonu 2013 (próbki nr: 12, 51 – 55, 101, 106, 107, 109 i 116) i 2014 (próbki nr: 153, 155, 159 i 164). W ramach badań wykonano opis makroskopowy wszystkich próbek w zakresie ich barwy, struktury, tekstury, składu mineralnego, właściwości fizyko-mechanicznych (twardość, kruchość, rozcieralność). Dla wybranych (tworzących zwarte grudki) zapraw wykonano płytki cienkie, które poddano badaniom w mikroskopie polaryzacyjnym. Celem tych badań było uszczegółowienie struktury i składu mineralnego. Fragmenty (ok. 10 g) zapraw utarto do uziarnienia poniżej 0,1 mm i poddano analizie przy użyciu dyfrakcji rentgenowskiej. Celem badania było określenie obecności w składzie zapraw faz krystalicznych kruszywa i spoiw, ustalenie krystaliczności węglanów (spoiw) oraz wykorzystano tą metodę do półilościowej oceny zawartości kruszywa (głównie kwarcu, ale także skaleni) i spoiwa (kalcytu). Wyniki tej analizy posłużyły do wydzielenia odmian petrograficznych. Pozwoliło to na wzajemne porównywanie tych materiałów.

8.3.1. Opis, charakterystyka, wyniki i analiza

Opis pobranych próbek.

Próbka nr 12. Zaprawa pobrana powyżej ciosów kamiennych fundamentowych, a poniżej XIII-wiecznej cegły. Zaprawa wapienna bardzo twarda, o strukturze lekko zlepieńcowatej (pokruszone fragmenty białych tworzyw o wielkości do 10 mm). Barwa jasnożółto-szaro-biała. Tekstura zwarta.

Próbka nr 51 stanowiła silnie pokruszone fragmenty zaprawy wapiennej barwy białej. Struktura zlepieńcowata wynikająca z obecności fragmentów do 1 cm fragmentów skał kredowych). Zaprawa w próbce laboratoryjnej była silnie spękana, miękka i rozsypliwa w palcach.

Próbka nr 52 była fragmentem miękkiej zaprawy wapiennej o strukturze zlepieńcowatej (ostrokrawędziste fragmenty skał kredowych do 1 cm). Barwa biała. Zaprawa była silnie spękana i rozsypliwa.

Próbka nr 53. Fragment zaprawy wapiennej. Struktura zlepieńcowata. Zaprawa średnio twarda. Barwa żółto-biała z rdzawo-żółtymi plamami. Spękana i lokalnie rozwarstwiona.

Próbka nr 54. Okruchy miękkiej, rozsypliwej zaprawy wapiennej o strukturze zlepieńcowatej (fragmenty skał kredowych lub skarbonatyzowanego wapna o wielkości do kilku mm). Barwa żółto-biała.

Próbka nr 55. Fragment średnio twardej zaprawy wapiennej o strukturze zlepieńcowatej (fragmenty skał kredowych lub wapna o wielkości do kilku mm oraz przepalonego drewna). Barwa żółto-biało-szara. Zaprawa makroporowata.

Próbka nr 101. Fragment średnio twardej, lekko rozsypliwej zaprawy wapiennej o strukturze zlepieńcowatej (fragmenty skał kredowych lub wapna oraz kruszywa krystalicznego o wielkości do kilku mm). Barwa biało- jasnoszara. Zaprawa makroporowata.

Próbka nr 107 i 109. Zaprawa wapienna średnio twarda, łatwo rozcieralna w palcach, o strukturze lekko zlepieńcowatej. Barwa jasnożółto-biała.

Próbka 116. Zaprawa wapienna twarda, o strukturze lekko zlepieńcowatej. Barwa jasno żółto-szaro-biała. Tekstura zwarta, lekko spękana.

Próbka nr 153 makroskopowo jest jasnoszaro-biało-żółtawą zaprawą wapienną z lekko czerwonym zabarwieniem od okruchów i ziaren pokruszonej cegły. Bazą zaprawy jest piasek kwarcowy drobno- i średnioziarnisty. Piasek jest dobrze obtoczony, najprawdopodobniej mioceński. Uzupełnieniem stosu ziarnowego jest pył, ziarna i całe fragmenty pokruszonej czerwonej cegły ceramicznej. Łącznie szkielet ziarnowy stanowi 75 % objętości zaprawy. Spoiwo wapienne stanowi ok. 25% objętości zaprawy. Wapno jest niedokładnie homogenizowane, tworząc obok wiązań kontaktowych części ziarnistych także agregaty i enklawy. Tekstura jest silnie porowata. Zaprawa jest stosunkowo słaba i rozsypliwa. Białe enklawy i klasty wapna są słabo skarbonatyzowane.

Próbka nr 155 jest zaprawą strukturalnie i petrograficznie zbliżoną do próby nr 153 (1 część wapna i 3 części piasku kwarcowego oraz pokruszonej czerwonej cegły ceramicznej), różniąc się od niej większą zwartością i twardością. Jest mniej rozsypliwa. Wykonana jest w oparciu o taką samą recepturę co próba nr 153, lecz była dokładniej użyta i miała lepsze warunki powietrzno-wilgotnościowe w okresie wiązania i karbonatyzacji.

Próbka nr 159 jest zaprawą wapienną barwy jasnoszarej z białymi enklawami wapna. Szkielet ziarnowy zaprawy stanowi piasek kwarcowy drobno- i średnioziarnisty, mioceński w ilości ok. 75 %. Wapno jest dobrze zhomogenizowane, tworząc spoiwo typu kontaktowego i masy wypełniającej z udziałem klastów o wielkości max do 4 mm. Istotny w zaprawie jest udział węgla drzewnego, najprawdopodobniej pochodzącego z wypału wapna. Tekstura jest zwarta z nielicznymi makroporami. Zaprawa jest zwarta i mało rozsypliwa.

Próbka nr 164 składa się z dwóch fragmentów szarego mioceńskiego piaskowca zlepieńcowatego oraz zbliżonych kolorystycznie do nich fragmentów zaprawy wapiennej. Zaprawa składa się z ok. 75% piasku kwarcowego (mioceńskiego) drobno- i średnioziarnistego oraz 25% zaczynu wapiennego z dużym udziałem klastów wapiennych o wielkości do 6 mm. Tekstura jest silnie makroporowata. Zaprawa jest słabo skarbonatyzowana, rozsypliwa.

Charakterystyka i analiza zapraw wapiennych z badanych próbek.

Cztery zaprawy (próbki nr 51, 52, 54, 153) uznano za miękkie, większość (nr 53, 55, 101, 107, 109, 155, 159, 164) za średnio twarde i dwie (nr 12 i 116) za zdecydowa-

nie twarde. Wszystkie zaprawy charakteryzują się strukturą drobno- i średnioziarnistą, w większości lokalnie zlepieńcowatą. Struktura zlepieńcowata wynika z obecności w zaprawie klastów skarbonatyzowanego wapna lub fragmentów materiałów skalnych (kreda, margiel, glina) lub cegły (także tworzyw ceramiczno-podobnych białych). Tekstury są w różnym stopniu porowate i bezkierunkowe, podkreślane dodatkowo strefowymi zmianami barwy. Ich bardziej szczegółową typologię ustalono przy użyciu badań fazowych i mikroskopowych. Wyniki przedstawiono poniżej.

W obrazie dyfrakcyjnym zaprawy nr 12 dominują linie kwarcu (ok. 60% udziału) i kalcytu (ok. 40% udziału). W obrazie dyfrakcyjnym rejestrowany jest istotny udział skaleni (plagioklazy). Wysoki udział kalcytu może wynikać częściowo z obecności w zaprawie fragmentów białego tworzywa, które traktowane dotychczas było jako biało wypalająca się ceramika, a faktycznie (badania własne w trakcie opracowania) jest sztucznie uzyskiwanym z miejscowej kredy tworzywem o parametrach zbliżonych do litych wapieni, a nawet marmurów. Mineralnie jest to zaprawa wapienna bez dodatków. Kruszywo jest kwarcowe z niewielką ilością skaleni. Technologicznie jest to zaprawa normalna o proporcjach ok. 2 części piasku na 1 część wapna (z uwzględnieniem kalcytu zawartego w białym tworzywie, które faktycznie jest kruszywem).

W obrazie dyfrakcyjnym zaprawy nr 51 i 53 dominują linie kalcytu (ok. 60% udziału) i kwarcu (ok. 40%). Linia 4,48 nm wskazuje na obecność słabo krystalicznych form krzemionki (opal CT), najprawdopodobniej wynikający z makroskopowo stwierdzanych okruchów opoki. Mineralnie są to zaprawy wapienne bez dodatków. Kruszywo jest czysto kwarcowe, bez skaleni. Technologicznie jest to zaprawa tłusta o proporcjach ok. 0,8 części piasku na 1,2 części wapna.

W obrazie dyfrakcyjnym zaprawy nr 54 dominują linie kalcytu (ok. 65% udziału) przy mniejszym udziale kwarcu (ok. 35%). W obrazie dyfrakcyjnym rejestrowana jest obecność skaleni (plagioklazów i skaleni potasowych). Mineralnie jest to zaprawa wapienna bez dodatków. Kruszywo jest skaleniowo-kwarcowe. Technologicznie jest to zaprawa tłusta o proporcjach ok. 0,8 części piasku na 1,2 części wapna. W obrazie dyfrakcyjnym zaprawy nr 55 dominują linie kwarcu (ok. 70% udziału) przy podrzędnym udziale kalcytu (ok. 30% udziału). W obrazie dyfrakcyjnym rejestrowany jest śladowy udział skaleni. Mineralnie jest to zaprawa wapienna bez dodatków. Kruszywo jest kwarcowe z niewielką ilością skaleni. Technologicznie jest to zaprawa chuda o proporcjach ok. 3 części piasku na 1 część wapna. Bardzo zbliżony skład technologiczny ma zaprawa nr 101. Różni ją tylko większy udział skaleni, wynikający z innego rodzaju kruszywa (polimiktyczne piaski plejstoceńskie).

W obrazie dyfrakcyjnym zaprawy nr 107 dominują linie kwarcu (ok. 80% udziału) przy podrzędnym udziale kalcytu (ok. 20% udziału). W obrazie dyfrakcyjnym rejestrowany jest istotny udział skaleni (plagioklazy i skalenie potasowe). Bardzo zbliżony skład technologiczny i fazowy ma zaprawa nr 109 (75% kwarcu z obecnością skaleni i 25 kalcytu). Mineralnie jest to zaprawa wapienna bez dodatków. Kruszywo jest skaleniowo-kwarcowe (polimiktyczne piaski plejstoceńskie). Technologicznie jest to zaprawa chuda o proporcjach ok. 4 części piasku na 1 część wapna.

W obrazie dyfrakcyjnym zaprawy nr 116 dominują linie kwarcu i kalcytu wynikające z 50% udziału każdego z tych składników. Mineralnie jest to zaprawa wapienna bez dodatków. Kruszywo jest kwarcowe. Technologicznie jest to zaprawa tłusta o proporcjach około 1:1.

8.3.2. Wnioski

Wykonane badania rentgenowskie wykazały monotonność składu mineralnego analizowanych zapraw. We wszystkich dominuje kwarc (kruszywo) i kalcyt (spoiwo) przy podrzędnym udziale skaleni. Spoiwa są czysto węglanowe, kalcytowe. Nie stwierdzono obecności nieskarbonizowanych faz wapnia (wodorotlenek wapnia, portlandyt), a także gipsu. Kalcyt jest w pełni krystaliczny, o symetrycznej geometrii jego diagnostycznych linii dyfrakcyjnych. Obecność spoiwa wyłącznie w formie krystalicznego kalcytu pozwoliło na rentgenograficzne półilościowe oznaczenie jego zawartości. Zawartość kalcytu dała możliwość wyróżnienia dwóch modyfikacji (grup) zapraw wynikających z proporcji kruszywa i ciasta wapiennego:

I 20–30% kalcytu (średnio 3 części piasku i jedna wapna) – stosowane współcześnie proporcje,

II > 40% kalcytu (w przybliżeniu 1 część lub mniej piasku na jedną część wapna) – zaprawy tłuste i bardzo tłuste.

W grupie I mieszczą się zaprawy z próbek o nr: 55, 101, 107, 109, 153, 155, 159 i 164, dla których zawartość spoiwa wapiennego określono innymi metodami. W grupie II mieszczą się zaprawy z próbek o nr: 12, 51, 53, 54 i 116.

Kruszywo zapraw ma charakter kwarcowy lub skaleniowo-kwarcowy, przy czym czysto kwarcowe stwierdzono tylko w próbkach nr: 52, 116, 159 i 164. Zarówno piaski kwarcowe jak i polimiktyczne są lokalnego pochodzenia, z ich wychodni mioceńskich lub plejstoceńskich na Pagórach Chełmskich. W porównaniu do zapraw nieco wcześniejszych budowli w obrębie palatium wśród dokumentowanych w obrębie badanej cerkwi katedralnej, nie stwierdzono zapraw (lub wypraw, tynków), zielonych z glaukonitem oraz stwierdzono niewielkie domieszki pyłu ceglanego (zaprawy różowe), jedynie w kilku próbkach (nr 55, 101, 153 i 155). Interesująca jest zaprawa nr 12 z dodatkiem sztucznie uzyskiwanego w XIII wieku w Chełmie twardego tworzywa węglanowego (w opracowaniu). Zaprawy tej użyto na poziomie ciosowych kamieni fundamentowych cerkwi, bezpośrednio poniżej pierwszej warstwy muru ceglanego, tak jakby zakładając jej specjalne właściwości.

Obserwowany w płytkach cienkich skład mineralny i proporcje kruszywa do spoiwa potwierdzają ustalenia dokonane metodą dyfrakcyjną. Część zawartości spoiwa (kalcytu) ustalonego metodą rentgenowską może być wynikiem obecności w zaprawach (nr 52, 55) fragmentów (celowych lub przypadkowych) skał kredowych (kreda pisząca, margiel) lub fabrykowanej kredy piszącej do postaci twardego tworzywa wapiennego (nr 12). Część kruszywa (kwarc, skalenie), wynika z obecności w zaprawach pokruszonych cegieł (nr 55, 101, 153 i 155) lub grudek gliny (nr 101), dodawanych być może też celowo dla poprawy walorów technologicznych zapraw (glina) lub uzyskiwanych właściwości spoiw (pył ceglany jako pucolana). W dwóch próbach (nr 109, 116),

stwierdzono występowanie tekstur i obecność uwęglonej substancji organicznej, które mogą wskazywać na celowe dodatki plastyfikatorów organicznych (białek, kazeiny?).

8.4. Cegły

Wszystkie tworzywa ceramiczne mają bardzo zbliżony matrix składający się z pelitu (5–50 μm) skaleniowo-kwarcowego, kontaktowo i w formie masy wypełniającej wiązanego zamorfizowaną substancją żelazisto-ilastą. Na tym tle występują większe ziarna kwarcu i kwarcytów oraz wypalone klasty skał kredowych. Różnią się wysyceniem barwy, która zależy od formy występującego żelaza (tlenki – wodorotlenki) oraz udziału substancji organicznej (węgla, koksu) i ilości wypalonych klastów skał kredowych (plamiste, jaśniejsze wybarwienie). Tworzywa wykonywane były z podobnego rodzaju surowca (mułki aluwialne). Masa ceramiczna była modyfikowana celowo lub przypadkowo lokalnymi skałami kredowymi. Brak materiałów porównawczych nie pozwala na tym etapie ustalić jednoznacznie źródeł surowców ceramicznych.

8.4.1. Wyniki badań i analiza

Opisy badań makroskopowych próbek cegieł zestawiono w tabl. 8.II. Za wyjątkiem próbki nr 20, najsłabiej spieczonej i odmiennej orientacji porów (płaskie i wydłużone) pozostałe cegły mają zbliżoną strukturę i teksturę. Różnią się głównie wybarwieniem. Skład fazowy cegieł określano metodą dyfrakcyjną.

Wszystkie uzyskane dyfraktogramy preparatów proszkowych analizowanych cegieł mają zbliżony obraz do dyfraktogramu próbki nr 133. Pozbawione są niskokątowych linii minerałów ilastych ($0–15^0$) oraz mają podniesione tło w zakresie 15 do 35^0, co świadczy o dużej amorfizacji tworzywa ceramicznego (z obecnością faz szklistych włącznie). Obok faz amorficznych dominuje kwarc i skalenie potasowe, śladowo łyszczyki oraz krystaliczny tlenek żelaza – hematyt. Obecny jest także kalcyt. Wszystkie tworzywa wykazują podobny skład fazowy z dominującym kwarcem, z istotnym udziałem skaleni, kalcytu i małych ilości hematytu oraz łyszczyków. Wszystkie wykazują całkowitą amorfizację minerałów ilastych, przy czym próbka nr 20 zachowuje obecność skolapsowanych struktur warstwowych (linia 4,50).

W obrazie mikroskopowym (ryc. 8.8) tworzywo ceramiczne próbki nr 133 jest bardzo drobnoziarniste z pojedynczymi dużymi (frakcja piaszczysta do 0,2 mm) ziarnami kwarcu i kwarcytów. Podstawową masę tworzywa jest ostrokrawędzisty, izometryczny i wydłużony pelit (5-50 μm) skaleniowo-kwarcowy, kontaktowo i w formie masy wypełniającej wiązany zamorfizowaną substancją żelazisto-ilastą (ryc. 8.9). Substancja ilasto-żelazista wykazuje nierównomierne wybarwienie, przezroczystość i dwójłomność (efekt różnego utlenienia i hydratacji). Widoczne są słabo dwójłomne klasty wypalonych skał węglanowych.

Tworzywo ceramiczne próbki nr 131 (ryc. 8.10) jest bardzo drobnoziarniste z pojedynczymi dużymi (frakcja piaszczysta do 0,2 mm) ziarnami kwarcu i kwarcytów. Podstawową masę tworzywa jest ostrokrawędzisty pelit (5–50 μm) w większości izometryczny skaleniowo-kwarcowy, kontaktowo i w formie masy wypełniającej wiązany

zamorfizowaną substancją żelazisto-ilastą (ryc. 8.11). Kilkuprocentowy udział faz nieprzezroczystych (węgiel, tlenki żelaza). Widoczne duże (ponad 0,5 mm) słabo dwójłomne klasty wypalonych skał węglanowych z rozproszonym pelitem kwarcowym.

Tworzywo ceramiczne próbki nr 128 (ryc. 8.12 i 8.13) jest bardzo drobnoziarniste z pojedynczymi większymi (frakcja piaszczysta do 0,1 mm) ziarnami kwarcu i kwarcytów. Podstawową masę tworzywa jest ostrokrawędzisty pelit (5–50 μm) skaleniowo-kwarcowy, kontaktowo i w formie masy wypełniającej wiązany zamorfizowaną substancją żelazisto-ilastą, z dużą ilością przeświecających, lekko dwójłomnych tlenków i wodorotlenków żelaza.

Tworzywo ceramiczne próbki nr 20 (ryc. 8.14) jest bardzo drobnoziarniste z pojedynczymi większymi (frakcja piaszczysta do 0,1 mm) ziarnami kwarcu i kwarcytów. Podstawową masę tworzywa jest ostrokrawędzisty pelit (5–50 μm) skaleniowo-kwarcowy, kontaktowo i w formie masy wypełniającej wiązany zamorfizowaną substancją żelazisto-ilastą. Istotny udział drobnych (0,5–10 μm) faz nieprzezroczystych oraz większych enklaw (do 50 μm). W obrazie mikroskopu elektronowego tworzywo to wykazuje niski stopień spieczenia, dokumentowany dużą ilością słabo zamorfizowanych minerałów ilastych (ryc. 8.15).

8.4.2. Wnioski

Wszystkie badane tworzywa ceramiczne mają bardzo zbliżony matrix, składający się z pelitu (5-50 μm) skaleniowo-kwarcowego, kontaktowo i w formie masy wypełniającej wiązanego zamorfizowaną substancją żelazisto-ilastą. Na tym tle występują większe ziarna kwarcu i kwarcytów oraz wypalone klasy skał kredowych. Różnią się wysyceniem barwy, która zależy od formy występującego żelaza (tlenki – wodorotlenki) oraz udziału substancji organicznej (węgla, koksu) i ilości wypalonych klastów skał kredowych (plamiste, jaśniejsze wybarwienie). W obrazie mikroskopu skaningowego wszystkie próbki wykazują, za wyjątkiem próbki nr 20, podobny stopień amorfizacji i rekrystalizacji tworzywa żelazisto-glinokrzemianowego, co świadczy o podobnych warunkach wypału (atmosfera i gradient uzyskiwanych w piecu ceramicznym temperatur). Próbka nr 20 charakteryzuje się niższym w porównaniu do pozostałych stopniem spieczenia. We wszystkich tworzywach obserwuje się wtórne (infiltracyjne) mineralizacje kalcytowe. Wszystkie tworzywa wykonywane były z podobnego rodzaju surowca (plejstoceńskie mułki aluwialne?). Masa ceramiczna była modyfikowana celowo lub przypadkowo lokalnymi skałami kredowymi. Brak materiałów porównawczych surowców nie pozwala na tym etapie ustalić źródła surowców ceramicznych.

8.5. Materiały sztuki zdobniczej i jubilerskiej

Efektownymi artefaktami odkrytymi w trakcie badań archeologicznych są kamienie ozdobne oraz metale szlachetne w zastosowaniach jubilerskich i zdobniczych. Przedmiotem badań surowcowych były: oczko bursztynowe (nr inw. CH/B/w-89/2014) – por. kat. 15, zawieszka z szaro-czarnym oczkiem (nr inw. CH/B/w-65/2013) – por. kat. 5, sferyczny paciorek ze szkła (nr inw. CH/B/w-89/2014) – ryc. 8.19 oraz frag-

ment złocenia na tynku (nr inw. CH/B/w-97/2013). Badania wykonano metodami nieniszczącymi, z powierzchni zabytków, przy użyciu mikroskopu SEM/EDS i mikroskopu podczerwieni FTIR.

8.5.1. Wyniki badań i analiza

Makroskopowy opis oczka bursztynowego (nr inw. CH/B/w-89/2014) i jego kontekst archeologiczny wraz z analizą potencjalnych źródeł jego pochodzenia, sposobu wykonania oraz przypuszczalnych funkcji użytkowych przedstawiono w artykule omawiającym wszystkie dotychczasowe znaleziska bursztynu na Ziemi Chełmskiej (Gazda, Gołub 2016). Uzupełnieniem tych ustaleń są wykonane badania (ryc. 8.16), rozstrzygające jednoznacznie rodzaj surowca użytego do wykonania oczka. Wykonane widmo odbiciowe w podczerwieni jest charakterystyczne i diagnostyczne dla sukcynitu, bursztynu bałtyckiego (Kosmowska-Ceranowicz 2016).

Oczko bursztynowe z grobu nr 43 datowanego na XVI–XVII wiek, a zlokalizowanego w krypcie w obrębie cerkwi Bogurodzicy w Chełmie obok znalezionego wcześniej w nawarstwieniach XIII-wiecznego palatium danielowskiego fasetowanego paciorka bursztynowego (Gazda, Gołub 2016), dokumentują zainteresowanie bursztynem na Ziemi Chełmskiej na przestrzeni wieków w ramach oddziaływań południowo-wschodniego szlaku bursztynowego łączącego Bałtyk z Morzem Czarnym. Porównanie tych dwóch wyrobów bursztynowych, paciorka z XIII wieku o wysokim kunszcie wykonania i dość prymitywnego oczka z XVI–XVII wieku jest zapisem regresu rzemiosł w Chełmie po utracie jego stołeczności.

Także organicznym okazał się kamień w formie kaboszonu o kształcie łezki wypełniającej artefakt dość złożonego morfologicznie i materiałowo wyrobu jubilerskiego (nr inw. CH/B/w-65/2013). Badania wykonywano dla artefaktu przed konserwacją, nieniszczącymi metodami, bezpośrednio z powierzchni. Stąd wyniki mogą rejestrować częściowo składniki środowiska, z jakiego został on wyeksplorowany. Wyniki należy traktować jako wstępne.

Kamień zajmujący centralną część precjoza wykonany jest w formie kaboszonu – łezki i starannie zakuty technikami jubilerskimi. Powierzchnia jego jest spatynowana, ze znacznymi ubytkami poleru, przebiegającymi nieregularnie, zgodnie z uwarunkowaniami strukturalno-teksturalnymi materiału. Wykonane badania składu pierwiastkowego powierzchni kamienia – ryc. 8.17 (wysoka zawartość węgla), wskazują na jego organiczne pochodzenie. Potwierdza to także wykonane widmo odbiciowe FTIR w podczerwieni. Kamień jest pochodzenia organicznego i ma złożoną, hybrydową budowę, żywiczną. Na tym etapie badań (bez wyjęcia oczka z okucia), można jedynie stwierdzić, że nie jest to bursztyn. Może to być jakaś bitumiczna odmiana węgla lub całkowicie sztucznie wykony materiał, np. laka. Nie mniej ciekawa jest złożona, eklektyczna oprawa tego kamienia. Całość wykonana jest ze srebra z lokalnie zachowaną pozłotą i jest jubilerską składanką lutowanych elementów, wykonanych różnymi technikami. Tutaj dokonano tylko analizy materiałowej. Większa część zabytku wykonana jest ze srebra dobrej jakości, co makroskopowo można ocenić po braku patyny. Wykonane badania tego stopu z powierzchni wieńca i szypułki (ryc. 8.17),

a także z podstawy obiektu wskazują na wysoką czystość srebra, bez domieszek ołowiu, cynku i cyny, metali odpowiedzialnych za szybkie patynowanie wyrobów, za to z dodatkiem złota (może to być także pozostałość złocenia). Analizy powierzchni szypułki i wieńca rejestrowały zawartości złota w ilości 25–40%, co może, przy braku innych metali stopowych wskazywać na celowe działanie celem uzyskania jasnego stopu (białe złoto) wysokiej jakości albo uzyskanie surowca z naturalnego stopu srebra ze złotem – elektronu.

Daszek wykazujący najwyższą destrukcję (korozję) powierzchni wydaje się być elementem wtórnym, późniejszym. Użyty do niego stop (ryc. 8.18), z dużą domieszką ołowiu i cyny znacznie odbiega jakością od pozostałych elementów zabytku. Całość wyrobu po uzupełnieniu daszkiem była złocona, o czym świadczy śladowo zachowane złoto na jego powierzchni.

Interesującym znaleziskiem jest sferyczna forma – paciorek (nr inw. CH/B/w-89/2014), w kształcie perły ze szklistą, błyszczącą powierzchnią (ryc. 8.19). Brak otworu lub innego mocowania nie pozwala jednoznacznie określić jej przeznaczenia. Makroskopowo można określić, że jest ona efektem celowej technologii ceramicznej lub szklarskiej, ale mogła także powstać przypadkowo w wysokotemperaturowych technologiach jubilerskich (wytop, emalie) lub metalurgicznych.

Wykonane badania struktury i składu pierwiastkowego powierzchni (ryc. 8.20) potwierdzają mineralny charakter zabytku oraz jego termiczną syntezę. Skład pierwiastkowy, duża zawartość krzemu, przy braku sodu i innych topników, małym udziale glinu i potasu (charakterystyczny składnik szkieł wytwarzanych na bazie potażu) oraz istotnym udziale wapnia i manganu, wskazuje na nietypowy rodzaj szkła i raczej celowe eksperymentowanie celem uzyskania odpowiedniej morfologii i kolorystyki tej formy. Materiałem do wykonania paciorka był piasek kwarcowy, a wapń i mangan użyto jako domieszek (ewentualnie przetapiano naturalne poziomy cementacji węglanowo-manganowych w piaskach kwarcowych miocenu Pagórów Chełmskich). Ostateczne rozstrzygnięcie technologii i zestawu surowcowego będzie możliwe po ewentualnej prospekcji przekroju paciorka.

W nawarstwieniach destruktów budowlanych z XIII wieku znaleziono niewielki (5 × 3 mm) ułamek cienkowarstwowej wyprawy sztukatorskiej pokryty złotem (nr inw. CH/8/w-97/2013). Wykonano badania struktury oraz składu pierwiastkowego podłoża (ryc. 8.21) i strony złoconej (ryc. 8.22). Podłoże stanowi warstwa mineralna o charakterze wyprawy wapiennej z domieszką pyłu kwarcowego (zmielony piasek kwarcowy z Pagórów Chełmskich) lub krzemionkowego (ziemia krzemionkowa, np. z Lechówki pod Chełmem). Jest to wyprawa sztukatorska bezgipsowa. Może to być także złocenie na płytce sztucznego kamienia uzyskiwanego w XIII wieku w Chełmie z kredy i organicznej krzemionki (Gazda, Gołub, Bevz w przygotowaniu). Zbyt mała próbka nie pozwala na bardziej wnikliwe badania. Powierzchnia złocenia jest gładka i wyrównana. Mikroanaliza wykonana z powierzchni (ryc. 8.21) wykazała bardzo czyste złoto, bez metalicznych dodatków stopowych. Sposób wykonania badania (z powierzchni) pozwala wnosić, że jest to złoto dukatowe. Złoto nanoszone było w technologii płatkowej z zastosowaniem kleju organicznego (mikstionu), o czym mogą świadczyć stwierdzone węgiel, azot i fosfor.

8.5.2. Wnioski

Badaniom poddano zabytki uzyskane głównie z destruktów, co nie zawsze pozwala na ich ścisłe pozycjonowanie w historii budowy i użytkowania cerkwi katedralnej w Chełmie. Jedynie oczko bursztynowe można wiązać z konkretnym pochówkiem i datować w ramach dotychczasowych ustaleń na XVI–XVII wiek. Oczko to jest zapisem kontynuacji zainteresowania bursztynem w Ziemi Chełmskiej, ale równocześnie jest dowodem na obniżenie poziomu wytwórczości dóbr luksusowych w porównaniu do osiągnięć rzemiosła XIII w. Mały szklany paciorek, bez względu na swoją pozycję stratygraficzną, dokumentuje eksperymenty i innowacyjność mieszczan chełmskich zapoczątkowane w XIII wieku na Wysokiej Górce. Może mieć także wcześniejszą chronologię związaną z okresem wczesnego średniowiecza lub średniowiecza. Przykładem dojrzałego jubilerstwa jest zawieszka wykonana ze srebra i stopu srebra ze złotem, pierwotnie złocona. Zwraca uwagę także udokumentowana przeróbka lub naprawa. O ile w pierwotnym, bardzo dobrej jakości wykonaniu mogła być ona importem, to dokomponowanie eklektycznego daszka, ze srebra odmiennej (gorszej) jakości, było już najprawdopodobniej dziełem miejscowego rzemieślnika. Intrygujące jest także oczko tej zawieszki, bez wątpienia organicznego pochodzenie, ale czy z naturalnego materiału, czy też efektu alchemicznej syntezy pozostaje na razie nierozstrzygnięte. Ważny ze względu na datowanie na XIII wiek jest mały fragment złocenia na podkładzie mineralnym (krzemionkowo-wapiennym), który może potwierdzać hipotezę o bogatym zdobieniu wnętrza cerkwi katedralnej Daniela Romanowicza.

Резюме

Дослідженнями охоплено кам'яну сировину, керамічні матеріали та будівельні розчини, що використовувалися в конструкціях та об'єктах, відкритих під час археологічних розкопок. Здійснено також дослідження натуральних ювелірних каменів.

Кам'яну сировину, використану в якості конструктивного та архітектурного каменю, датовано археологічно XIII століттям, а написами, вирізьбленими на кам'яних плитах, XVI/XVII століттям. Наявність тесаного піщаника та архітектурних деталей в ужиткових шарах Високої Гірки у XIII ст. визначає початок застосування високоякісного каменеобробного виробництва у будівлях Холма та околиць. На відміну від об'єктів палацу, в базиліці відсутнє цільове використання глауконіту, що може бути наслідком вичерпання його покладів в період будівництва церкви або втрати довіри до його ужиткових властивостей. Знання і досвід XIII століття розвивалися в Холмській землі на основі піщаника із поблизу розташованої Дівочої Гори, який використовували для виготовлення плит епітафій аж до нової доби. Лише після XVII ст. тут розпочато широкомасштабне застосування піщаників із інших регіонів, переважно із Малопольщі.

Керамічну масу предметів, знайдених під час археологічних праць і виконаних із глини, видозмінено цілеспрямовано або випадково локальними

крейдяними породами. Відсутність порівняльного матеріалу не дозволяє на цьому етапі досліджень однозначно визначити джерела керамічної сировини.

Усі досліджені зразки розчину є розчином вапняним при співвідношенні вапна до заповнювача 1:3. Заповнювач - кварцовий або з домішкою подрібненої цегли. Пісок, використаний до формування розчину – це локальний пісок, поклади якого виступають в околицях Холма. Механічні властивості розчину свідчать про значну ретельність приготування і гомогенізації суміші.

Ефектними артефактами, які виявлено в ході археологічних досліджень, є ювелірні камені. Вони мають органічне походження (бурштин, агат?), а також штучне, що отримано в результаті керамічних процесів.

Summary

The research included stone raw materials, ceramic materials and building mortar used in the constructions and objects uncovered during the archaeological explorations. The research of organic ornamental stones was also undertaken.

Stone raw materials used as building and archaeological stone date back to the 13th century while inscriptions carved into stone plates to the 16th and 17th centuries. The presence of sandstone ashlars and architectural details on the 13th century functional levels of Wysoka Górka (the High Hill) starts high-quality stonework in the building structures in Chełm and its surroundings. Unlike the objects of a palace (*palatium*), there is lack of deliberate use of glauconite, which may be the result of depleting its reserves during building or loss of trust in its functional properties. The 13th century knowledge and experience were continued on the Chełm Land based on sandstone from the nearby Dziewicza Góra (the Virgin Hill) in the epitaph-like stone until modern times. Sandstone from other regions, mainly from Małopolska, started to be used on a larger scale after the 17th century.

Ceramic mass of clay objects found during the archaeological work was modified either deliberately or accidentally with the use of local chalk rocks. Lack of comparative materials does not allow at this stage to determine explicitly the sources of ceramic materials.

Each studied mortar is lime mortar with lime to aggregate ratio 1:3. Mortar aggregate is purely quartz or with crushed brick impurity. Sand used for making mortar is of local origin and can be found in the neighborhood of Chełm. Mechanical properties of mortar indicate great care of preparation and homogenisation of mixture.

Jewellery ornamental stones are spectacular artefacts discovered during the archaeological research. They are of organic origin (amber and jet?) as well as fake gemstones obtained in the ceramic processes.

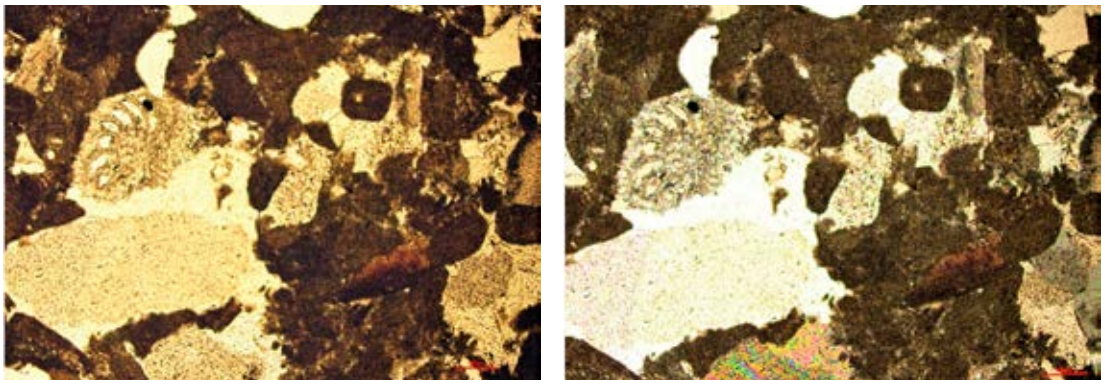

Ryc. 8.1. Obraz mikroskopowy (światło II i X) próbki nr 144. Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie

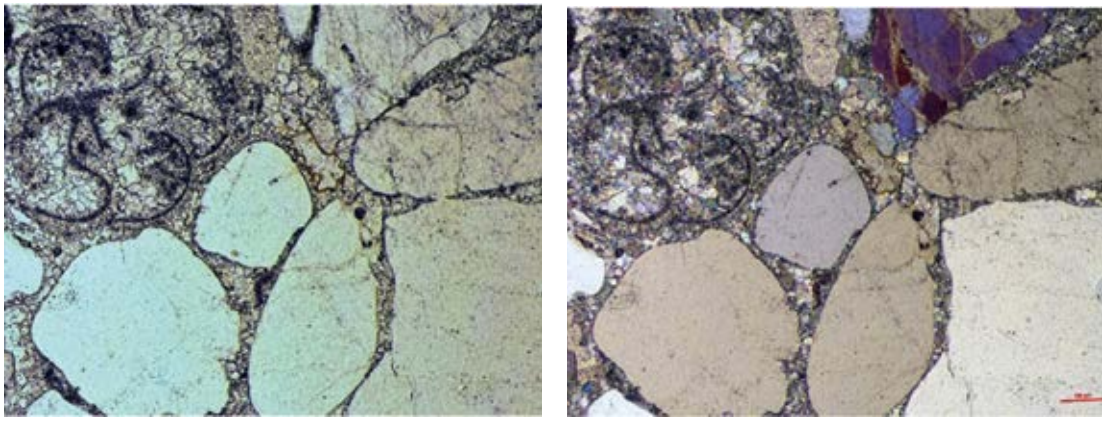

Ryc. 8.2. Obraz mikroskopowy (światło II i X) próbki nr 150. Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie

Ryc. 8.3. Płyta kamienna (próbka nr 147) wstawiona w ścianę zamurowanego wejścia do krypty nr 4 w podziemiach bazyliki. Fot. S. Gołub

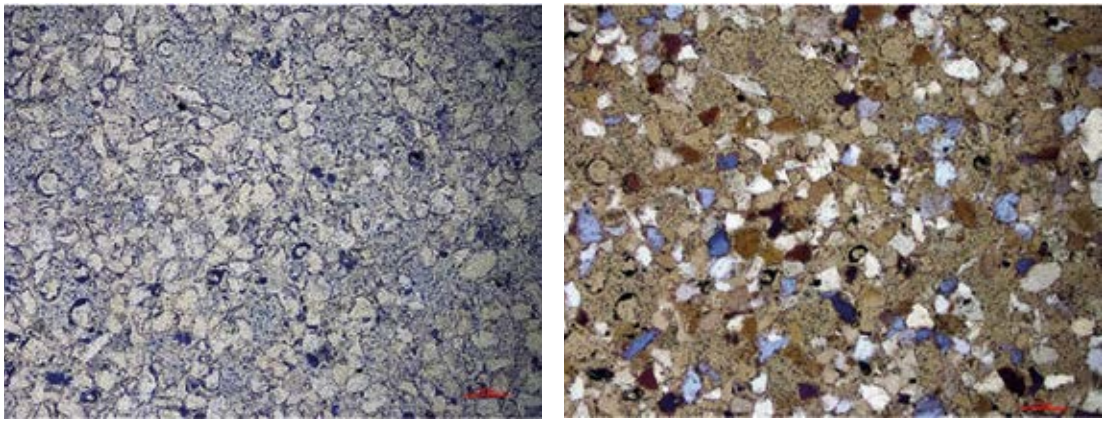

Ryc. 8.4. Obraz mikroskopowy (światło II i X) próbki nr 147. Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie

Ryc. 8.5. Wykop 7/B. Plan odkrytych obiektów z płytą z piaskowca z inskrypcjami (próbka nr 156). Fot. S. Gołub

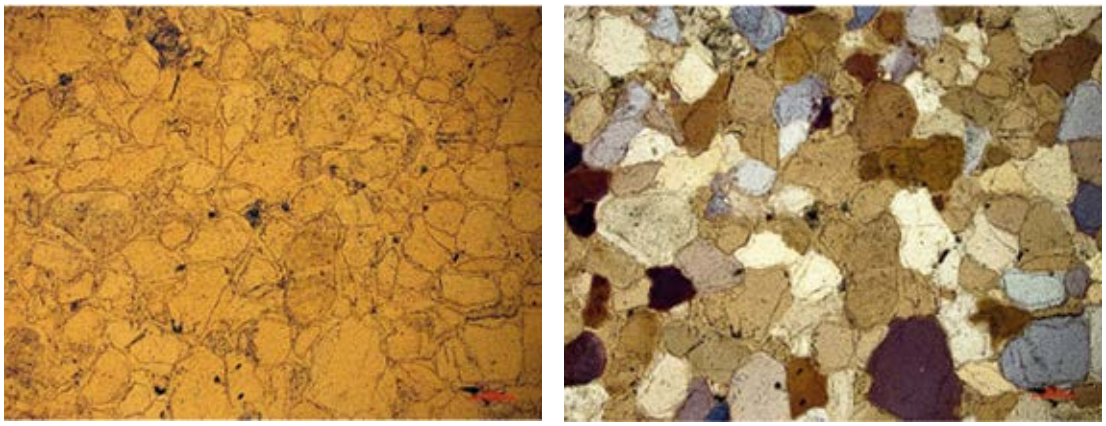

Ryc. 8.6. Obraz mikroskopowy (światło II i X) piaskowca z XVI-wiecznej płyty (próbka nr 156). Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie

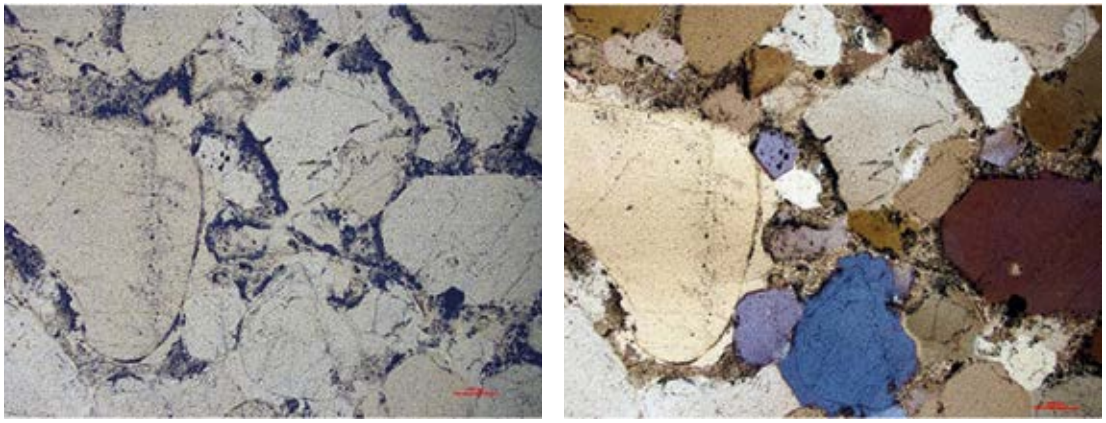

Ryc. 8.7. Obraz mikroskopowy (światło II i X) piaskowca z Dziewiczej Góry koło Chełma. Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie

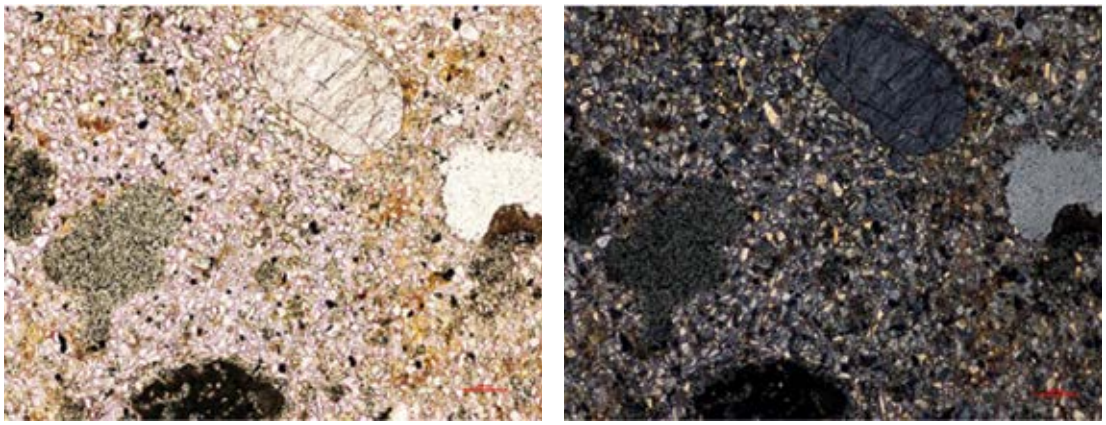

Ryc. 8.8. Obraz mikroskopowy (światło II i X) cegły (próbka nr 133). Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie

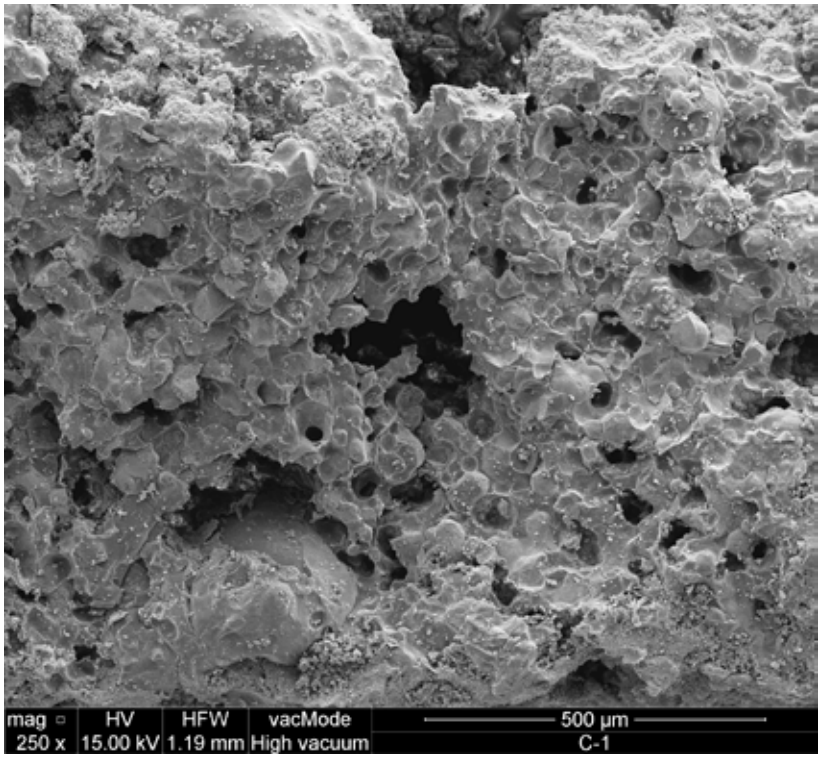

Ryc. 8.9. Porowata struktura przełamu tworzywa (próbka nr 133) w obrazie mikroskopu elektronowego (SEM). Drobne ziarna matrixu spajane zamorfizowaną masą ilastą oraz pojedyncze większe ziarno. Fot. Laboratorium WBiA Politechniki Lubelskiej

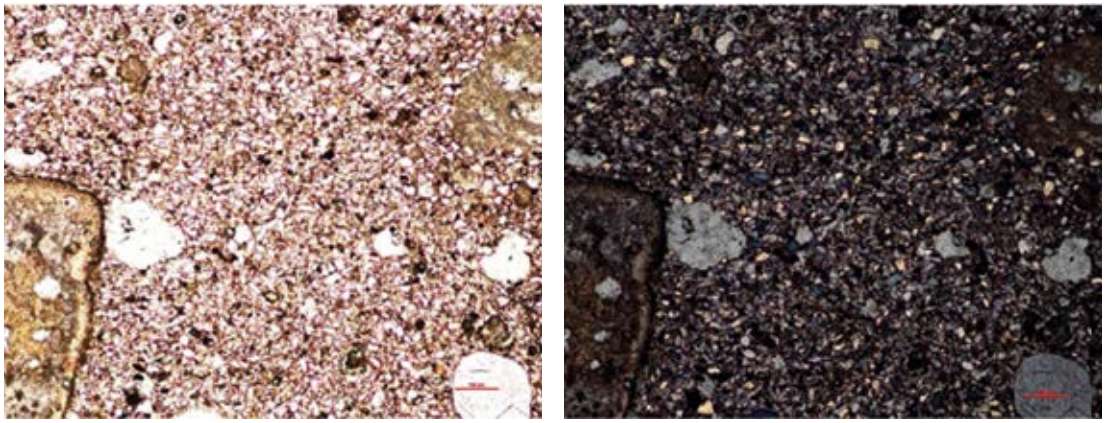

Ryc. 8.10. Obraz mikroskopowy (światło II i X) cegły (próbka nr 131). Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie

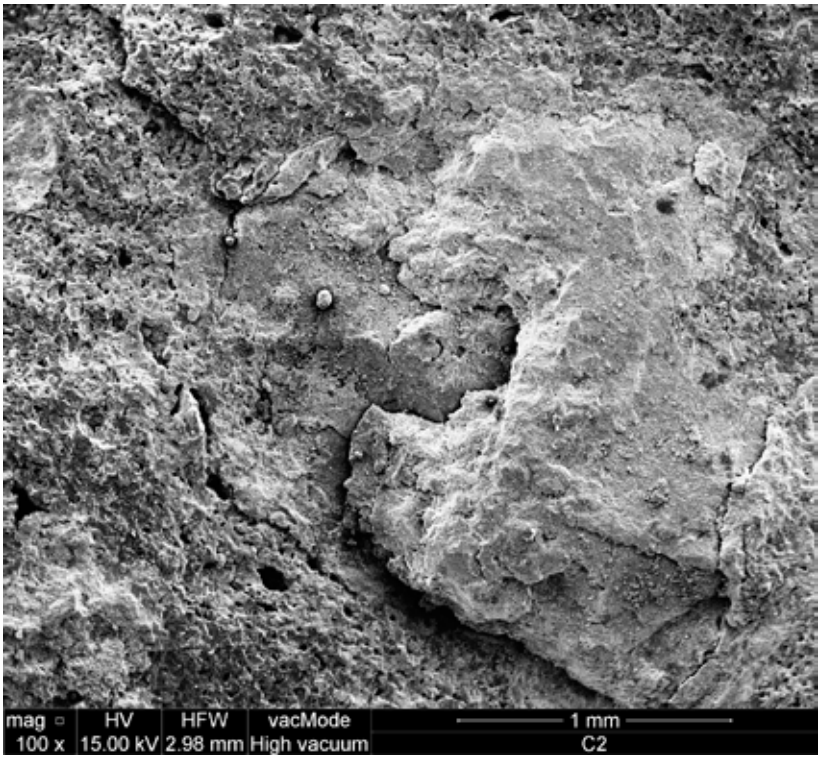

Ryc. 8.11. Mikroporowata struktura przełamu tworzywa (próbka nr 131) w obrazie SEM. Centralnie duży klast wypalonej skały węglanowej. Laboratorium WBiA Politechniki Lubelskiej

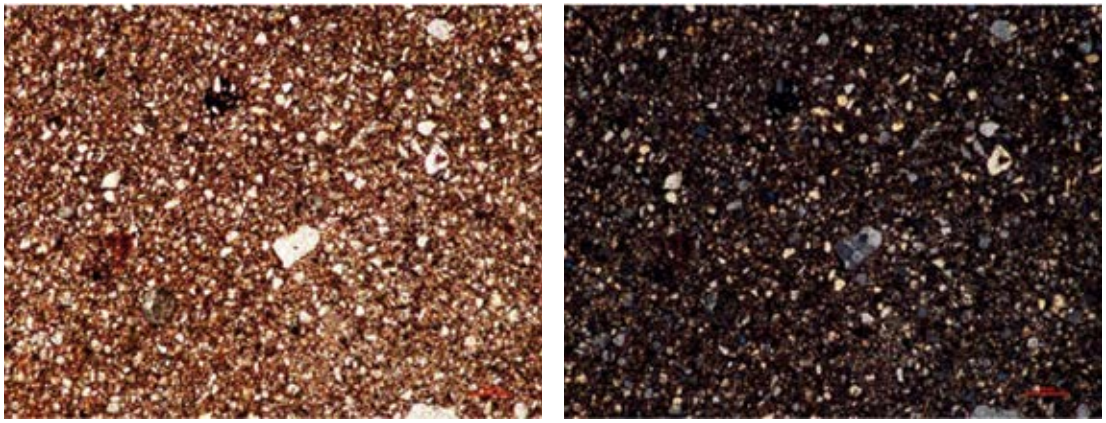

Ryc. 8.12. Obraz mikroskopowy (światło II i X) cegły (próbka nr 128). Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie

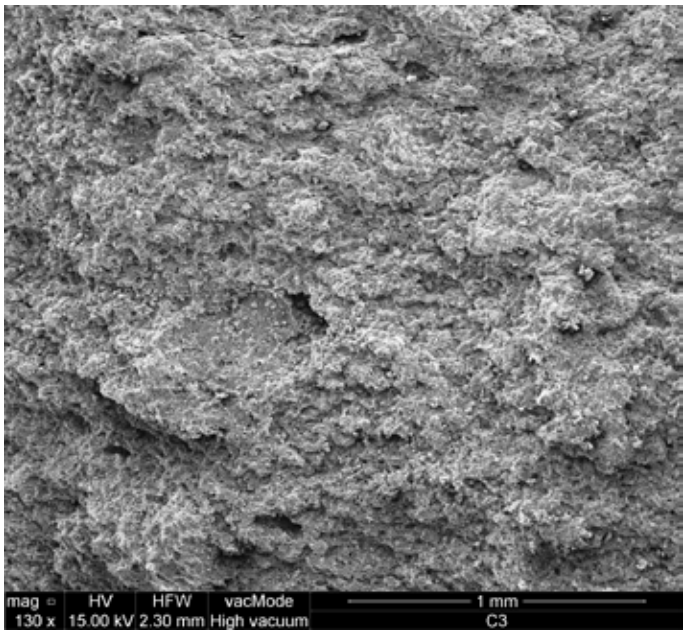

Ryc.8.13. Zwarta, lekko porowata struktura tworzywa (próbka nr 128) w obrazie SEM. Laboratorium WBiA Politechniki Lubelskiej

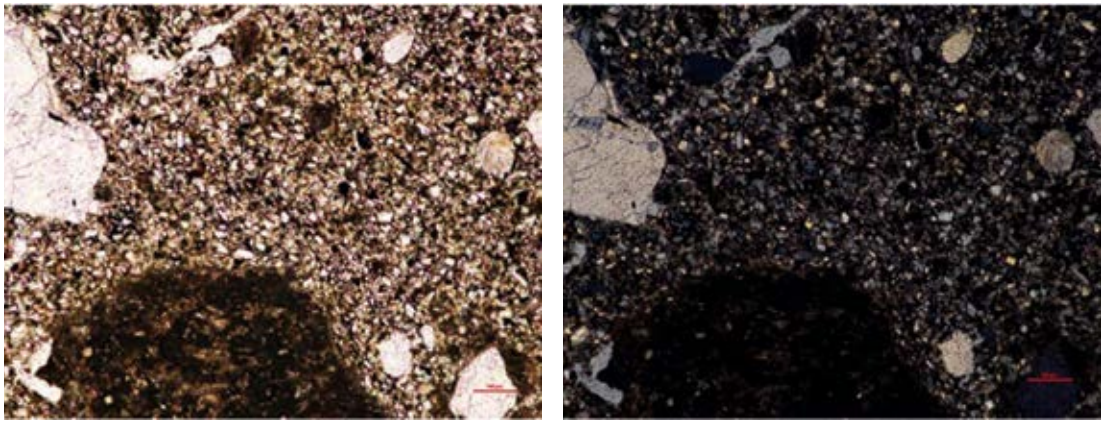

Ryc. 8.14. Obraz mikroskopowy (światło II i X) cegły (próbka nr 20).
Fot. Laboratorium PWSZ w Chełmie.

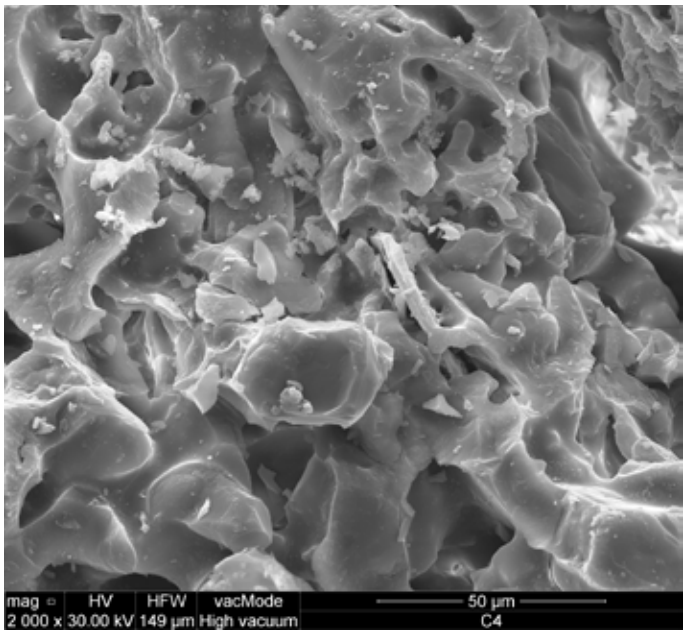

Ryc. 8.15. Relikty skolapsowanych, lecz słabo zamorfizowanych minerałów ilastych tworzywa (próbka nr 20) w obrazie SEM. Fot. Laboratorium WBiA Politechniki Lubelskiej

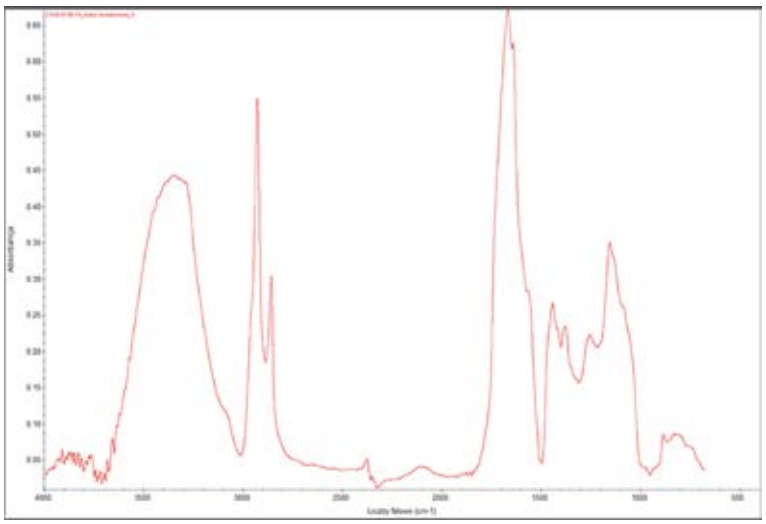

Ryc. 8.16. Profil widma odbiciowego z powierzchni oczka bursztynowego (mikroskop FTIR Nicolet iN10 MX). Fot. Laboratorium Centralne UMCS Lublinie

Element	Wt%	At%
C	44,65	56,65
O	34,54	32,90
Na	0,44	0,29
Mg	0,17	0,11
Al	2,23	1,26
Si	12,84	6,97
P	0,43	0,21
S	0,14	0,07
Cl	0,27	0,11
Ag	0,26	0,04
K	1,26	0,49
Ca	1,54	0,58
Ti	0,04	0,01
Mn	0,05	0,02
Fe	0,48	0,13
Cu	0,66	0,16
Total	100,00	100,00

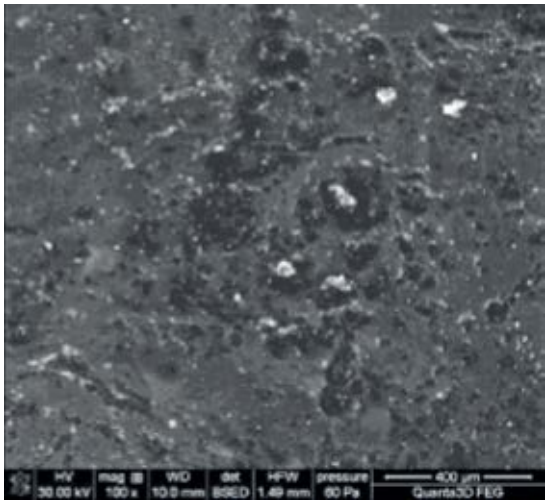

Ryc. 8.17. Mikrofotografia podstawy ozdoby – zawieszki wraz z wynikiem mikroanalizy chemicznej powierzchni (mikroskop SEM/EDS – tryb BSE). Fot. Laboratorium Centralne UMCS w Lublinie

Element	Wt %	At %
C	14.72	41.00
N	0.72	1.73
O	14.50	30.33
Na	0.56	0.81
Mg	1.15	1.59
Al	1.16	1.43
Si	1.55	1.85
P	1.32	1.43
Cl	0.47	0.44
Ca	1.41	1.18
Bi	0.27	0.04
Pb	1.80	0.29
Fe	0.41	0.25
Ni	0.18	0.10
Cu	0.44	0.23
Ag	51.39	15.94
Au	7.94	1.35
Total	100.00	100.00

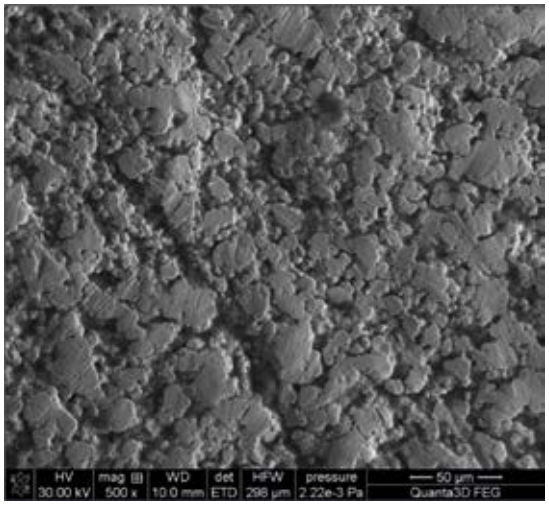

Ryc. 8.18. Mikrofotografia daszku ozdoby – zawieszki wraz z wynikiem mikroanalizy chemicznej powierzchni (mikroskop SEM/EDS – tryb BSE). Fot. Laboratorium Centralne UMCS w Lublinie

Ryc. 8.19. Paciorek (?) ze szkła znaleziony w wykopie 4/B w 2013 roku. Fot. G. Zabłocki

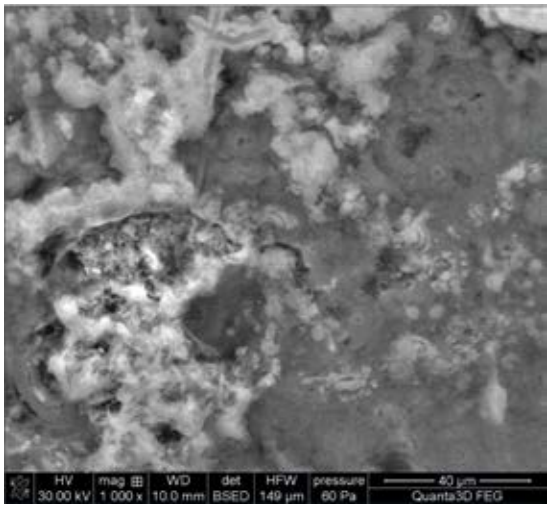

Element	Wt %	At %
C	6.39	10.76
O	46.90	59.31
Mg	0.21	0.17
Al	2.31	1.73
Si	30.37	21.88
P	0.35	0.23
S	0.10	0.06
K	0.68	0.35
Ca	6.00	3.03
Ti	0.25	0.10
Mn	5.41	1.99
Fe	0.98	0.36
Zn	0.04	0.01
Total	100.00	100.00

Ryc. 8.20. Mikrofotografia „szklanego" paciorka (?) (mikroskop SEM/EDS – tryb BSE). Fot. Laboratorium Centralne UMCS w Lublinie

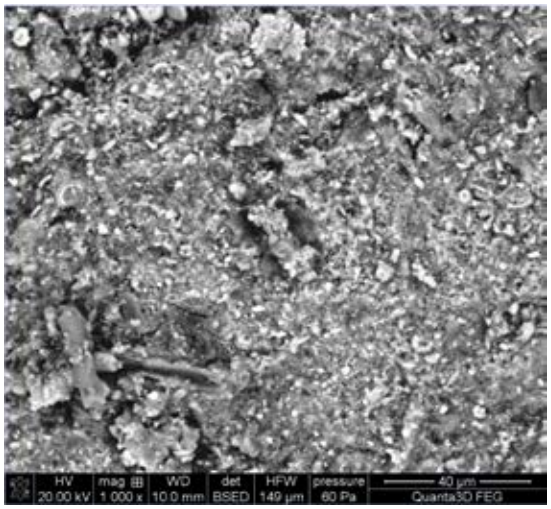

Element	Wt %	At %
C	8.29	13.60
O	51.62	63.58
Na	0.07	0.06
Mg	0.44	0.36
Al	3.74	2.73
Si	10.60	7.43
P	0.17	0.11
S	0.06	0.04
K	1.16	0.58
Ca	22.22	10.92
Ti	0.13	0.05
Fe	1.51	0.53
Total	100.00	100.00

Ryc. 8.21. Mikrofotografia podłoża złocenia (mikroskop SEM/EDS – tryb BSE). Fot. Laboratorium Centralne UMCS w Lublinie

Element	Wt %	At %
C	5.40	28.36
N	1.81	8.14
O	4.37	17.23
Al	2.18	5.10
Si	1.77	3.98
P	2.75	5.61
Ca	3.43	5.40
Fe	0.39	0.44
Ag	0.92	0.54
Au	75.75	24.25
Br	1.22	0.96
Total	100.00	100.00

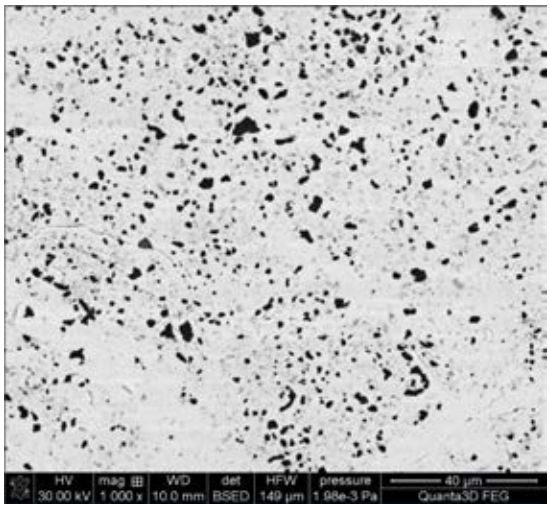

Ryc. 8.22. Mikrofotografia powierzchni złocenia (mikroskop SEM/EDS – tryb BSE).
Fot. Laboratorium Centralne UMCS w Lublinie.

Numer próbki	Wykop	Rodzaj próbki	Obiekt/krypta/grób/ warstwa	Uwagi
144	9/B	Kamień	Obiekt nr 48	Fragment portalu datowany na XIII w.
147		Kamień	Krypta nr 4	Wschodnie zamurowane wejście do krypty
150	9/B	Kamień	Obiekt nr 20AX	W krypcie nr 5
156	7/B	Kamień	Grób nr 34	Płyta wstawiona wtórnie w mur narteksu cerkwi
51	2/B	Zaprawa	Obiekt nr 9A	Głębokość 215 cm
52	2/B	Zaprawa	Obiekt nr 9A	Głębokość 195 cm
53	2/B	Zaprawa	Obiekt nr 9A	Głębokość 185 cm
54	2/B	Zaprawa	Obiekt nr 9A	Głębokość 145 cm
55	2/B	Zaprawa	Obiekt nr 9A	Głębokość 125 cm
101	7/B	Zaprawa	Obiekt nr 20A	Pod grobem 34
107	7/B	Zaprawa	Obiekt nr 27A	
109	7/B	Zaprawa	Obiekt nr 20A	
116	7/B	Zaprawa	Obiekt nr 20A	Pod grobem 34
153	9/B	Zaprawa		W pobliżu portalu.
155	9/B	Zaprawa		Przed murem zachodnim
159	10/B	Zaprawa	Obiekt nr 55	
164	10/B	Zaprawa	Obiekt nr 53	Kamień z zaprawą

Tabl. 8.I. Wykaz próbek kamieni i zapraw przekazanych do analiz z lokalizacją.
Opr. S. Gołub, E. Poźniak

Numer próbki	Wykop/obiekt/ krypta	Rodzaj próbki	Opis makroskopowy
26	Wykop 1/B Obiekt 3/1	Cegła czerwona	Spieczone tworzywo ceramiczne barwy jednolicie żółto-czerwonej, makroskopowo afanitowe. Makroporowate (pory płaskie i wydłużone do 3–4 mm długości), makroskopowo pory zamknięte.
128	Wykop 8/BK Krypta 1 Obiekt 37	Cegła czerwona	Spieczone tworzywo ceramiczne barwy różowo-czerwonej, afanitowe z białymi i żółto-białymi nieregularnymi, spieczonymi klastami (do 2 mm) oraz czerwonymi (do 10 mm). Tekstura mikroporowata.
131	Wykop 8/BK Krypta 1 Obiekt 37	Cegła zendra	Silnie spieczone tworzywo ceramiczne barwy brązowej, afanitowe z białymi i żółto-białymi nieregularnymi, spieczonymi klastami (do 3 mm) oraz czerwonymi (do 10 mm). Lekko makroporowate (pory sferyczne do 2 mm średnicy), makroskopowo pory zamknięte.
133	Wykop 8/BK Krypta 1 Obiekt 37	Cegła szkliwiona	Silnie spieczone tworzywo ceramiczne barwy żółto-brunatnej, afanitowe z białymi i żółto-białymi nieregularnymi, spieczonymi klastami (do 10 mm). Makroporowate (pory sferyczne do 3 mm średnicy), makroskopowo pory zamknięte. Na powierzchni przeciętej wyraźne nieregularne formy o barwie wiśniowo brunatnej o strukturze afanitowej, silniej hematytowe.

Tabl. 8.II. Zbiorcze zestawienie badań makroskopowych cegieł. Opr. L. Gazda

Rozdział 9

Odkrycia w bazylice katedralnej w Chełmie w latach 2013–2014 r.: próba podsumowania wyników badań

Andrzej Buko, Mykoła Bewz

Badania w bazylice chełmskiej stanowią integralną część realizowanego od 2010 roku, kompleksowego programu badań zespołu rezydencjonalno-sakralnego na Górze Katedralnej w Chełmie (por. rozdz. 1). Nowy etap rozpoczęto po uruchomieniu projektu zatytułowanego „Poszukiwanie, identyfikacja i rozpoznanie naukowe najstarszej świątyni Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez króla Daniela Halickiego" i podpisaniu w 2013 roku umowy o wsparciu finansowym przez Ogólnoukraińską Dobroczynną Organizację „Fundusz Dobroczynny Petra Poroszenki". Projekt wspierany był finansowo i technicznie także przez: Instytut Archeologii i Etnologii Państwowej Akademii Nauk, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Politechnikę Lwowską, Samorząd Miasta Chełm oraz firmy i osoby prywatne[1]. Badania zaplanowane na pięć lat, miały na celu odszukanie reliktów archeologicznych latopisowej cerkwi katedralnej z XIII wieku i związanych z nią pochówków. Realizację wspólnych badań polsko-ukraińskich zainicjowano w 2013 roku.

Ze względu na charakter badanego obiektu (jest to funkcjonująca świątynia), zastosowano w tym przypadku nieco odmienne, w stosunku do standardowych, metody i techniki badawcze. Istotne miejsce zajmowały wśród nich badania nieinwazyjne (georadar, odwierty i kamera inspekcyjna) oraz punktowe prace wykopaliskowe. Prowadzono je zarówno z poziomu powierzchni posadzki, jak i w kryptach świątyni.

Relikty latopisowej XIII-wiecznej cerkwi odsłonięto w początkowej fazie prac, po wykonaniu badań nieinwazyjnych przy użyciu georadaru i serii odwiertów we wnętrzu dzisiejszej bazyliki pw. Narodzenia NMP[2].

Ważnym elementem badań były kwerendy źródeł pisanych dotyczących interesującego nas obiektu. W tym przypadku podstawowym źródłem pozostaje *Kronika halicko-wołyńska*. W przekazie tym, opisującym szczegółowo okoliczności powstania zespołu rezydencjonalnego na Górze Katedralnej w Chełmie oraz pośrednio – kwestie dotyczące czasu wzniesienia cerkwi katedralnej i jej opisu, interesujące nas dane są zdecydowanie mniej liczne. Z kwerend archiwalnych przeprowadzonych przez Dariusza Dąbrowskiego, Leontija Wojtowycza i Wasyla Słobodiana (por. rozdz. 2), wyłania się dość szeroki przedział czasowy – od jesieni 1242 do schyłku 1256 r. – najbardziej prawdopodobny dla powstania przedmiotowej inwestycji. Autorzy badań zwracają uwagę na istotne szczegóły zapisów kronikarskich: mało informacji na temat

[1] Szczególne słowa podziękowania należą się Iwanowi Ilczyszynowi ze Lwowa, który przez dwa sezony badawcze, wykonywał własnym sprzętem prace geofizyczne oraz Stanisławowi Gołubowi za organizację i dofinansowanie badań sezonu 2014.

[2] Pierwsze pozostałości murów z XIII wieku odkrył Stanisław Gołub (Usługi Archeologiczne, Chełm), w zaplanowanym przez niego wykopie 1/B. Prace wykonano na zlecenie Parafii rzymskokatolickiej Narodzenia NMP w Chełmie.

struktury architektonicznej cerkwi katedralnej oraz stwierdzenie, że termin „kamienny" w *Kronice* dotyczy niekoniecznie kamiennych, obiektów murowanych Chełma. Ta ostatnia obserwacja jest o tyle istotna, że jak wykazały badania, w przypadku najstarszej cerkwi Bogurodzicy, pod pojęciem „kamienny" kryje się obiekt wykonany z cegły romańskiej. Późniejsze przekazy historiograficzne nie wnoszą istotnych nowych elementów w przedmiotowych kwestiach, choć, jak się podkreśla (por. rozdz. 2), mogą być pomocne w identyfikacji niektórych szczegółów architektonicznych, w tym przekształceń architektonicznych i remontów cerkwi katedralnej w okresie wczesnonowożytnym.

Istotnym wynikiem kwerend jest ustalenie, że aż do XVI wieku używano dla określenia świątyni ogólnego, maryjnego patrocinium. Dopiero od tego czasu stykamy się z wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny – przetrwałym do dzisiaj.

Kolejnym elementem kwerend źródłowych są kwestie związane z pochówkami zidentyfikowanymi pod obecną katedrą. Z *Kroniki halicko-wołyńskiej* wynika, że sobór chełmski stał się miejscem pochówku co najmniej kilku przedstawicieli dynastii Romanowiczów, w tym króla Daniela Romanowicza zmarłego w 1264 r. Jednakże ze względu na wielość modeli stosowanych w obrządku pogrzebowym na średniowiecznej Rusi, trudno na podstawie analizy źródeł pisanych wskazać najbardziej prawdopodobne miejsce pochówków dynastycznych. Lokowano je bowiem w całej przestrzeni świątyni, choć jak sugerują autorzy kwerend, preferowaną była jej część zachodnia.

Istotnym elementem badań było pozyskanie danych źródłowych na temat cech fizycznych członków dynastii Romanowiczów. Jednakże wnoszą one niewiele w przedmiotowych kwestiach. Wskazano natomiast na możliwość identyfikacji w soborze pochówków lokalnych eparchów.

Skromne zasoby źródeł pisanych stały się przedmiotem konfrontacji z wynikami badań archeologicznych, które zrealizowano w latach 2013–2014 we wnętrzu bazyliki i kryptach. Były to zarówno klasyczne prace wykopaliskowe, pomiary georadarowe oraz opisy odkrywanych struktur architektonicznych. Eksploracja trzech krypt (nr 1, 4, 5), oprócz zbadania cech obrządku pogrzebowego, umożliwiła pozyskanie danych na temat ich konstrukcji, użytych rodzajów tynków czy posadzek.

Najważniejszym celem badań była najstarsza świątynia, wzniesiona w tym miejscu około połowy XIII w. przez króla Daniela Romanowicza. Jej ceglane relikty w postaci fundamentów i fragmentów naziemnych ścian zidentyfikowano w kilku miejscach pod posadzką obecnej bazyliki (por. rozdz. 3). Ujawnione w trakcie prac wykopaliskowych pozostałości murów upoważniają do stwierdzenia, że mamy, w tym przypadku do czynienia z budowlą wzniesioną z romańskiej cegły-palcówki, w technice wendyjskiej wiązania muru. Odkrycie to ma fundamentalne znaczenie dla poznania budownictwa sakralnego tego okresu na terytorium Księstwa halicko-wołyńskiego, ponieważ zdecydowanie różni się ono od technik stosowanych w tym okresie w innych miastach Rusi. Z badań, które prowadzili Mykoła Bewz, Wołodymyr Bewz, Jurij Łukomśkyj i Wasyl Petryk wynika, że jest to pierwsza na tym terytorium budowla katedralna obrządku wschodniego, wybudowana w nowej jakościowo technologii (por. rozdz. 3).

Drugi ważny wynik polega na tym, że otrzymane dzięki badaniom archeologicznym informacje zamykają dyskusję o czasie powstania świątyni w Chełmie. W opubli-

kowanej w XVII wieku pracy chełmskiego biskupa Jakuba Suszy jest wzmianka o budowie świątyni w 1001 roku. Taka data, według tego autora napisana była na sklepieniu nad nawą główną koło prawego filara (Susza 1684: 32–33). Autor podaje, że za tak starym datowaniem katedry chełmskiej przemawiały wzmianki w zagubionych dokumentach ze świątyni w Lubomlu (Susza 1684: 32). Identyfikacja i badanie odsłoniętych reliktów fundamentów i ścian w sposób niezaprzeczalny świadczą o braku możliwości wykorzystania podobnych materiałów i technik budownictwa w XI wieku. Cerkiew katedralna w Chełmie jednoznacznie pochodzi z XIII w. i należy do romańskiej tradycji budowlanej.

Trzeba także podkreślić technologiczne osobliwości odkrytej budowli XIII- wiecznej. Analiza reliktów fundamentów i ścian pozwoliła stwierdzić, że budowę obiektu wykonała wysoko wykwalifikowana ekipa, posiadająca bardzo duże doświadczenie w dziedzinie budownictwa sakralnego, a szczególnie w budownictwie ceglanym. Użyte do budowy murów cegły wyróżniają się wysoką jakością przygotowania masy glinianej, formowania i wypału.

Zidentyfikowane mury świątyni z XIII w. mieszczą się we wnętrzu obecnej bazyliki i zalegają na głębokości pomiędzy 0,5 – 2,7 m od poziomu obecnej posadzki. Chociaż zbadano zaledwie małe fragmenty obiektu, wyniki przeprowadzonych badań pozwalają narysować schematyczny plan cerkwi. W rzucie poziomym rysuje się plan krzyżowo-kopułowy cerkwi z prostokątną absydą. Szczegółowe inwentaryzacje zidentyfikowanych substancji architektonicznych z XIII w., a także ich dokładne pomiary, umożliwiają wykonanie wstępnej rekonstrukcji graficznej jednolitego planu, rysunków elewacji i przekrojów. W przyszłości możliwe będzie wykonanie modelu świątyni i odtworzenie jej form w różnych okresach historycznych.

Godną uwagi cechą jest to, że katedra miała w planie prostokątny obrys absydy. Była to więc trójnawowa świątynia z kopułą i z prostokątnym prezbiterium. Grubość ścian, sposób układania cegieł, wysokiej jakości zaprawy wskazują, że centralna część budowli mogła być wysoka. W środkowej części zachodniej ściany mieściło się główne wejście do świątyni, mające formę trójwymiarowego portalu, ozdobionego obramowaniem. W dolnej partii od zewnątrz był on wykonany z cegieł, a od strony wnętrza miał obramowanie składające się z bloków białego wapienia. Niektóre cegły pokryte były zielonym lub szaro-zielonym szkliwem[3]. Największą ilość szkliwionych cegieł spotykamy w odsadzkach. Natomiast posadzka najstarszej świątyni, wykonana z zielonych i żółtych szkliwionych płytek ceramicznych, nie zachowała się in situ w żadnym badanym fragmencie. Fundamenty cerkwi posadowiono na naturalnym łagodnym stoku, w miejscu zarejestrowanego osadnictwa, gdzie zidentyfikowano ślady pożaru (por. rozdz. 4).

Interesująca okazała się konfrontacja pozyskanych przez nas danych z zapisami źródeł pisanych. Wyniki tego porównania są bardzo ważne i warto je zaprezentować w formie wniosków. Te ostatnie zawierają zaczerpnięte z kronik dane na temat architektury soboru lub jego wystroju (por. rozdz. 2) i ich potwierdzenie lub zaprzeczanie, zgodne z wynikami badań archeologicznych (por. rozdz. 3).

[3] Przypomina to technologie zastosowane w budowie dominikańskiego kościoła pw. św. Jakuba w Sandomierzu datowanego na 2. ćw. XIII w. (por. Buko 1998: 112; w cytowanej pracy literatura).

Ogółem, w *Kronice halicko-wołyńskiej* znajdujemy kilkanaście bezpośrednich lub pośrednich odniesień do architektury katedry Bogurodzicy lub szczegółów jej wystroju. Wyniki porównania najważniejszych opisów podajemy niżej w formie uwag i wniosków dotyczących zbieżności lub rozbieżności danych archeologicznych z opisami z *Kroniki*. Dane te są ważnym elementem i mogą służyć przy planowaniu kolejnych etapów prac badawczych.

1. Zastanawiająca jest wielkośc świątyni. W *Kronice* nazywana jest „przewielką"[4]. W rzeczywistości cerkiew orientowana na osi wschód-zachód, miała szerokość 14 m i długość nieco ponad 22 m. A zatem nie imponowała wielkością, jeżeli punktem odniesienia, będą w tym przypadku budowle XIII-wiecznego Halicza[5], Kijowa czy sąsiedniego Włodzimierza. Kronikarskie określenie „wielka cerkiew" należy rozumieć nie w sposób literalny. W rzeczywistości okazuje się, że katedra była średnich rozmiarów w planie, ale prawdopodobnie wydawała się majestatyczną i wielką dzięki wysokiej formie i proporcjonalnej strukturze korpusu (bryły);

2. Większość wzmianek w *Kronice* o badanej świątyni ma charakter bardzo ogólny i odnosi się do cech wnętrza świątyni, a nie jej formy zewnętrznej. Sam fakt tak małej uwagi przykładanej do bryły cerkwi (wyjątkiem jest wzmianka, że była wielką) może być kolejnym argumentem na potwierdzenie skromnego jej zewnętrznego wystroju, w porównaniu z bogatszą wewnętrzną dekoracja i wyposażeniem. Zdanie z *Kroniki* o świątyni, że była „pod względem wielkości i piękna nie mniejszą niż wcześniejsze" (*Літопис руський* 1989: 420. tł. wg D. Dąbrowskiego 2013), sugeruje, że budowla wydawała się większą niż była w rzeczywistości, ponieważ była wysoka oraz proporcjonalnie skomponowana architektonicznie. Argument o znacznej wysokości świątyni znajduje potwierdzenie w odmiennej od ścian i doskonalszej konstrukcji podkopułowych filarów. Fundamenty filarów od podstawy murowano na zaprawie, a ich szerokość jest większa od ścian zewnętrznych.

3. Kronika informuje, że sanktuarium było odbudowane przez króla Daniela po zniszczeniach spowodowanych pożarem. To zdanie potwierdzają wyniki badań archeologicznych, ale z ciekawym kontekstem: skonstatowano bowiem zakładanie fundamentów cerkwi, które przecinają warstwę pożarową. Oznacza to, że cała świątynia została zbudowana na nowo (nie była remontowana), poczynając od założenia nowych fundamentów (zapewne przywrócono dawne detale, odtworzono wewnętrzne wykończenie i dachy). Odbudowa miała zatem przełomowy charakter. Jedyne miejsce ze starszym fragmentem muru występuje w południowej ścianie w krypcie nr 4 (mur kamienny odkryty sondażem w ścianie południowej). Prawdopodobnie jest to jedyny fragment ściany najstarszej cerkwi, o której mowa w dokumentach z 1253 roku. Miejsce to nie zostało jeszcze wystarczająco zbadane. Należy poszerzyć tutaj zakres prac w następnych etapach badań.

[4] „Zbudował cerkiew przewielką, w grodzie Chełmie, w imię Przeświętej Zawsze Dziewicy Maryi pod względem wielkości i piękna nie mniejszą niż wcześniejsze" (*Ипатьевская летопись* 2001, kol. 845 – tłumaczenie Dariusza Dąbrowskiego).

[5] Główna świątynia Halicza – kamienny sobór Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy w Kryłosie-Haliczu miała wymiary 32,4 × 37,5 m, zatem była zdecydowanie większa (Pasternak 1998; Lukomskyi 2002: 578–607; Lukomskyi Y., Bevz M., Bevz V., Petryk V. 2001: 30–35)

4. *Kronika* zawiera informacje o umieszczeniu we wnętrzu świątyni czaszy (misy chrzcielnej), przywiezionej przez Daniela z ziemi węgierskiej[6]. Rzeźbiona z czerwonego marmuru, z głowami smoków (okrągła?) misa, była umieszczona przed wrotami carskimi (ikonostasu). Instalacja misy w tym miejscu wydaje się nieco dziwna. Tak mogło się stać z powodu braku miejsca w innych częściach świątyni. Ale takie rozwiązanie pośrednio potwierdza, że wnętrze katedry nie było bardzo duże. Tym samym ustawienie misy na osi nawy przed ikonostasem wydaje się logiczne, a być może jest jedynym możliwym miejscem dla ustawienia tak cennego wyposażenia.

5. Poprzednia uwaga oznacza również, że w cerkwi katedralnej był ikonostas. Uzyskany na podstawie badań archeologicznych plan i wielkość świątyni wskazują, że ikonostas można było zbudować na dwa sposoby: pierwszy – na szerokość prezbiterium (byłby to skromny ikonostas o niewielkiej szerokości nie przekraczającej 5 m), drugi – kiedy ikonostas ma skrzydła i wysuwa się w nawy boczne. Ta druga wersja, bardzo rzadko spotykana w epoce romańskiej, wydaje się mało prawdopodobna. Jednak należałoby w kolejnych etapach badań sprawdzić obecność fundamentów pod ikonostas w prześwicie prezbiterium i przy wschodnich ścianach zamykających osie naw bocznych.

6. W *Kronice* znajdujemy ważny zapis o utworzeniu w soborze na polecenie Daniela przestrzeni dla spełnienia funkcji chrzcielnicy – „Stworzył w niej chrzcielnicę, by chrzcić wodę na święte Objawienie"[7] (*Літопис руський* 1989: 420).

Nie jest jasne, jak wiąże się ta informacja ze wzmianką o misie chrzcielnej z węgierskiego marmuru. Czy ta ostatnia nie służyła dla sprawowania takiej funkcji? Wydaje się, że przestrzeń przed ikonostasem nie najlepiej nadawała się do tego celu. Wydzielenie innego miejsca w katedrze na chrzcielnicę było możliwe, ale chyba w nawie bocznej. Ale jeżeli świątynia miała 4 filary (por. rozdz. 3), a nie 6, to chrzcielnica mogła być umieszczona wyjątkowo w skrzydłach nawy głównej lub w skrzydłach narteksu. Chrzcielnica jest miejscem świętym w świątyni, najświętszym po ołtarzu i tabernakulum (http://ps-po.pl/2011/10/10/symbole-liturgiczne-chrzcielnica/[dostęp 10.09.2016]), i jeżeli mieści się we wnętrzu, to stanowi istotny element w kościele czy cerkwi. Logiczne byłoby więc założenie, że chrzcielnica zajmowała jakieś skrzydło nawy. Jeżeli mieściła się w narteksie, byłaby to bardzo mała przestrzeń – około 2 × 3 m. W każdym razie należy szukać archeologicznych śladów jej obecności (np. w postaci fundamentu pod chrzcielnicę).

7. Wymienione w kronice „drewniane, złocone wewnątrz i na zewnątrz kiworiy"[8] (odpowiednikiem jest tabernakulum), tradycyjnie w XIII w. umieszczane były w części prezbiterialnej świątyni, na ołtarzu. Nasze badania wykazały, że prezbiterium nie było wielkich rozmiarów (około 5 × 6 m), a biorąc pod uwagę, że tutaj należało wydzielić miejsce dla biskupiego syntronu, to ołtarz i kiworiy byłyby skromnymi pod względem wielkości – maksymalnie 1,5–2 × 1,5–2 m. Należy zwrócić uwagę, że ołtarz i kiworiy jako elementy święte, zawsze starano się zachować w stałym, nietknię-

[6] „Przyniesie czaszę z ziemi węgierskiej, z marmuru purpurowego/porfiru wyrzeźbioną mądrością cudną i smocze głowy były wokół niej i postawił ją przed drzwiami cerkiewnymi, zwanymi carskimi" (*Літопис руський* 1989: 420 – tłumaczenie wg. D. Dąbrowskiego, por. rozdz. 2).

[7] święta Objawienia Pańskiego

[8] „Stworzył w niej błogosławiony biskup Iwan, z drewna pięknego, toczony i pozłacany, w środku, i na zewnątrz zadziwieniu podobny" (cyborium), (*Літопис руський* 1989: 420 – tłumaczenie wg D. Dąbrowskiego, por. rozdz. 2).

tym miejscu, nawet przy przekształceniach świątyni. Mamy wiele przykładów rozbudowy kościołów czy cerkwi, które wykonano przy zachowaniu prezbiterium i ołtarza w starym miejscu i w starych formach, rozbierając nawy i poszerzając, czy dobudowując świątynię na zachód. W naszych badaniach mamy potwierdzenie takiego sposobu postępowania. Odkryta archeologicznie północna ściana prezbiterium cerkwi Daniela Romanowicza częściowo zalega pod fundamentem nowej ściany prezbiterium fontanowskiego. Dwie ściany – stara i nowa nałożone zostały w czasie budowy nowej świątyni w latach 1835–1856. Nakryta nową ścianą została część wschodniej ściany prezbiterium. Mamy tutaj więc pouczający przykład włączenia starego prezbiterium w nieco większą przestrzeń nowego, chociaż w innych miejscach Paolo Fontana starannie obchodził starsze fundamenty, budując nowy korpus świątyni niezależnie od starych struktur architektonicznych. Biorąc pod uwagę tak ważny fakt musimy w przyszłych badaniach archeologicznych rzetelnie sprawdzić (może metodami nieinwazyjnymi i odkrywkami architektonicznymi?), czy nie zachowały się pozostałości po starym prezbiterium w ścianach krypt. Możemy też skonstatować ustalony badaniami fakt, że nowy ołtarz świątyni fontanowskiej nie znajduje się w miejscu starszego i nie został postawiony na starszych fundamentach.

W *Kronice* nie podano żadnej charakterystyki konstrukcyjnej świątyni (por. rozdz. 2). Cerkiew katedralna w rzeczywistości okazała się ceglaną budowlą posadowioną na kamiennych fundamentach.

W trakcie realizowanych badań hipotetycznie zdefiniowano pięć głównych faz funkcjonowania i przebudowy świątyni.

Pierwsza dotyczy czasu od powstania do końca pierwszego okresu jej istnienia (1256 r.–XV w). W okresie tym świątynia była nieprzerwanie wykorzystywana do celów sakralnych oraz jako miejsce chowania zmarłych.

W fazie drugiej (od początku – do połowy XVI wieku za biskupa Filareta Tarnowskiego (Obłaźnickiego) świątynia została w znacznym stopniu zmniejszona, rozebrano jej zachodnią część, zbudowano nową ścianę zachodnią w miejscu pierwszych filarów i przebudowano wnętrze.

W trzeciej fazie w1573 roku zbudowano nowy drewniany narteks z dzwonnicą.

W czwartej fazie za biskupa Metodego Terleckiego rozebrano drewniany narteks i świątynię poszerzono znacznie w kierunku zachodnim.

Natomiast faza piąta wiąże się z całkowitą przebudową korpusu świątyni, jego przykryciem pojedynczym sklepieniem z dodaniem przypór do ścian południowej i północnej. Niezależnie od wyników analiz substancji architektonicznej najstarszej świątyni i jej cech szczególnych, istotnych danych na temat jej najstarszych dziejów dostarczają prace archeologiczne. W przypadku badań wielofazowych budowli sakralnych cechują je odmienności, w stosunku do badań klasycznych stanowisk osadniczych. Tutaj, upływ czasu wyznacza nie tyle widoczna w poziomach wykopu i jego profilach sekwencja warstw, pozostających w stosunku do siebie w określonych relacjach (tzw. stratygrafia pionowa). W przypadku złożonych struktur architektonicznych, takich jak świątynia chełmska, epizody jej dziejów wyznaczają kolejne fazy budowy i przebudowy bryły oraz jej użytkowania najbliższego otoczenie, którym pozostawał przykościelny cmentarz, a także pochówki we wnętrzu świątyni pod posadzką.

W „podziemiach" bazyliki chełmskiej wydzielono pięć grup danych stratygraficznych. Pierwszą z nich tworzą warstwy budowlane oraz destrukty spowodowane pracami remontowymi wewnątrz istniejącej budowli. W tym przypadku plan murów magistralnych pozostawał niezmienny, modyfikacjom podlegały natomiast części składowe świątyni, takie jak kaplice, obecność lub brak narteksu oraz inne elementy strukturalne. Mogły być one przebudowywane, ale i wznoszone na nowo. W przypadku katedry, a później bazyliki chełmskiej, udokumentowano też warstwy niwelacyjne i stabilizacyjne należące do posadzek wykonywanych z płytek kamiennych, ceramicznych czy drewnianych desek.

Grupę drugą danych definiują zmiany strukturalne związane z przebudową świątyni, którą najpierw zmniejszono w XV w., a później sukcesywnie powiększano, przyczyniając się w ten sposób do zmiany jej pierwotnego planu. Następowało to najczęściej po nagłych wydarzeniach takich jak pożar (ma to zastosowanie w przypadku świątyni chełmskiej), czy też w wyniku katastrof budowlanych, powstałych z przyczyn niezależnych, takich jak np. osunięcie terenu. W takim przypadku obserwujemy nowy przebieg murów magistralnych budowli. Niszczą one stare mury bądź na nich zalegają (pozostałości muru w krypcie nr 1) – co obserwowaliśmy także w przypadku badań na Wysokiej Górce w Chełmie[9].

Trzecią grupę danych stanowią zasypiska i wypełnienia jam grobowych oraz trumny z pochówkami szkieletowymi, zlokalizowane wokół i wewnątrz katedry.

Czwartą grupę danych stanowiły dwie najniższe warstwy związane z najstarszą cerkwią katedralną z XIII wieku. Jedna z nich (szaroczarna rędzina) poprzedzała okres wznoszenia murów, natomiast druga (rędzina z węglami drzewnymi) – pozostająca w relacji z obiektami architektonicznymi, zdaje się wyznaczać czas pożaru (starszej?) świątyni.

Wreszcie ostatnią – piątą grupę danych, wyznacza poziom posadowienia świątyni. Badania wykazały, że jej fundamenty oraz groby z okresu wczesnego średniowiecza wkopano w calcowy ił oraz warstwę kredy, przecinając warstwę powstałą po pożarze.

Badania Stanisława Gołuba wykazały, że pod obecną bazyliką liczyć się należy z obecnością starszych, poprzedzających wzniesienie pierwszej cerkwi katedralnej, struktur osadniczych. W tym kontekście zwraca się uwagę na pozostałości 4 obiektów ziemnych, datowanych na wiek XIII. Składały się na nie niewielkie jamy o charakterze osadniczym i budowlanym z zawartością ceramiki, kości zwierzęcych oraz fragmentów płytek posadzkowych szkliwionych (por. rozdz. 4). Zdaniem autora badań, przynajmniej dwa obiekty ziemne mogły wiązać się z osadnictwem poprzedzającym budowę cerkwi katedralnej. Większa ilość zabytków tej grupy kojarzona jest z budową i przebudowami samego obiektu sakralnego. Z tym kontekstem wiążą się najpewniej pozostałości pokonsumpcyjne, na które składają się kości zwierzęce. W związku z tym warto odnotować wyniki analiz archeozoologicznych zrealizowanych przez Alicję Lasotę-Moskalewską i Kamila Niemczaka (por. aneks III). Badane

[9] W opisywanym przypadku zaobserwowano usytuowanie kamiennej wieży centralnej na murze obwodowym starszej budowli należącej do rezydencji książęcej (por. Buko *et al.* 2014).

szczątki pochodzą przypuszczalnie z piwniczki, której ramy archeologiczne odnoszą się do czasów XVI– XVIII w., eksplorowanej w północno-zachodnim narożniku północnej zakrystii bazyliki. Badany zbiór 250 kości dotyczył materiału mającego charakter pokonsumpcyjny. Z przeprowadzonych badań wynika, że są to pozostałości po kilku posiłkach. Zdaniem autorów trudno przesądzać, czy konsumenci byli zakonnikami czy budowniczymi naprawiającymi bazylikę. Nie ulega natomiast wątpliwości, że jedzono głównie mięso zwierząt hodowlanych (97%). Podstawowym pokarmem była wołowina, a w mniejszej ilości wieprzowina i baranina.

Istotnym efektem badań archeologicznych jest udokumentowanie niemal 3 tysięcy zabytków ruchomych, wśród których blisko połowę stanowiła ceramika naczyniowa. Prawie 20% tych ostatnich określono jako należące do okresu wczesnego średniowiecza. Ważną grupę, z punktu widzenia celów badania, stanowią płytki posadzkowe, w tym 28 datowanych na XIII wiek. Podobnie jak w innych publikacjach dotyczących Chełma i okolic z XIII w., są one wykonane z białej gliny i pokryte szkliwem bezbarwnym, zielonym oraz żółtym i jego odcieniami. Zdaniem S. Gołuba, brak na nich śladów zaprawy wapiennej świadczyć może, że różnobarwną posadzkę w świątyni kładziono na sucho. Teza ta zdaje się znajdować potwierdzenie na przykładzie zrealizowanych wcześniej badań wieży w Stołpiu, gdzie podobne znaleziska stanowiły elementy wielobarwnych rozet – tak charakterystycznych dla bizantyjskiej architektury sakralnej[10]. Powstaje pytanie, czy również w przypadku cerkwi Daniela Romanowicza w Chełmie nie mamy do czynienia z podobnym typem wystroju posadzki świątyni?

O bogatym wystroju omawianej cerkwi świadczą inne znaleziska udokumentowane w trakcie prac archeologicznych. Składają się na nie fragmenty tynku z barwną polichromią, okruchy ze śladami złota, czy fragmenty szkła witrażowego (?). Znaleziono też należące do wystroju świątyni fragmenty detali architektonicznych z cegieł, kamienia i kredy.

Istotnym elementem prac archeologicznych były badania grobów zlokalizowanych pod posadzką świątyni. W trakcie badań w latach 2013–2014 udokumentowano 8 pochowków szkieletowych datowanych na XIII wiek. Należały one do osobników płci męskiej i wszystkie nie miały wyposażenia. Z badań antropologicznych (por. rozdz. 7) wynika, że pochowani tu zostali mężczyźni, którzy odznaczali się masywną budową ciała, byli stosunkowo wysocy, a na ich kościach stwierdzono zmiany pourazowe – co sugerować może ich związek z zajęciami wojennymi.

W świetle przeprowadzonych badań stwierdzić należy, że obrządek pogrzebowy opisywany na przykładzie pochówków katedralnych, w zasadniczych cechach nie odbiega tu od znanych i opisywanych na pograniczu polsko–ruskim i na Rusi w tym okresie. Jednak S. Gołub zwraca uwagę na pewne jego cechy specyficzne. Zdaniem tego autora, symetryczna lokalizacja grobów nr 18 i 22 – głowami na południe, przy ścianie zachodniej, w przeciwległych narożnikach świątyni, nasuwa przypuszczenia, że mogły to być groby osób należących do elity, być może z otoczenia Daniela Romanowicza (por. rozdz. 5.1).

[10] Por. Buko 2009: 128, ryc. 105. Odpowiednich przykładów dostarczają też przetrwałe do dzisiaj posadzki w bazylikach XII-wiecznych św. Marka (San Marco) w Wenecji czy Najświętszej Marii Panny i św. Donata (Santi Maria e Donato) na wyspie Murano (Laguna Wenecka). Podobne wielobarwne płytki składające się na układ rozet znaleziono w XII-wiecznej tzw. dolnej cerkwi w Grodnie, a także odnotowano w trakcie prac inwentaryzacyjnych z końca XIX w. w katedrze we Włodzimierzu Wołyńskim.

Z dotychczasowych badań wynika, że zgodnie z danymi ze źródeł pisanych (por. rozdz. 2), wybieraną strefą lokalizacji pochówków najstarszych, tj. fazy XIII-wiecznej, pozostawała zachodnia i południowa część cerkwi katedralnej oraz narteks. Niestety, dotychczasowe badania nie przynoszą odpowiedzi na pytanie o miejsce pochówku Daniela Romanowicza i członków jego rodziny. Na obecnym etapie badań można co najwyżej przypuszczać, że mogły się one znajdować w południowej części narteksu cerkwi katedralnej. W tym kontekście uwagę zwraca nie rozpoznany dotąd sarkofag (ob. 25) wybudowany z cegieł (por. rozdz. 5.1).

W badanych trzech kryptach znajdowały się pochówki, datowane na okres XVI–XVII w. oraz wiek XVIII. Szczegółowej analizie poddano zalegające w nich pochówki osób duchownych. Badania Wiry Hupało wykazały, że na podstawie zachowanych fragmentów ubiorów określić można zmarłych jako przedstawicieli duchowieństwa unickiego. Dostrzeżone cechy kroju szat pozwalają na określenie składowych części ubioru. Odnotowano, że zmarłych pochowano w szatach odpowiadających ich pozycji i stanowiskom, jakie pełnili za życia. Uzyskane materiały stanowią cenną podstawę do rekonstrukcji ubiorów duchownych różnej rangi – od rektora seminarium do zwykłego mnicha (por. rozdz. 5.2). Zdaniem W. Hupało niektóre elementy wyposażenia wskazują na wzajemne przenikanie się obrządków łacińskiego i greckokatolickiego. Z kolei inne dane wskazują na odmienne rytuały obrzędowości pogrzebowej unickich księży i archirejów, których twarze nakrywano niewielką chustą – palką (por. rozdz. 5). Odnotujmy w tym miejscu, że znaleziska chełmskie datowane na XVII i połowę XVIII w. są dotąd jedynymi i najstarszymi znaleziskami tej kategorii przedmiotów liturgicznych wśród artefaktów funeralnych na terenach Europy Centralnej i Wschodniej.

Wątek ubioru zmarłych świeckich datowanych na XVII–XVIII w., znajduje kontynuacje w badaniach Anny Drążkowskiej (por. rozdz. 6). Podobnie jak w przypadkach omawianych uprzednio (por. rozdz. 5.2), odpowiednich materiałów dostarczyły pochówki zlokalizowane w badanych kryptach. W przypadku odzieży należącej do osób świeckich wyróżniono dwa męskie ubiory narodowe i jeden dziecięcy czepek. Jeden ze strojów określono jako czechman czyli strój łączący cechy żupana i kontusza. Drugi ubiór męski, zdaniem A. Drążkowskiej, stanowi część żupana. Analizowane elementy stroju uszyte zostały z tkanin jedwabnych.

Godne uwagi są dane antropologiczne odnoszące się do cech fizycznych zmarłych. O ile w przypadku XIII-wiecznych pochówków ziemnych zidentyfikowano szczątki należące do osobników płci męskiej, zmarłych w wieku 40–50 lat, o tyle w kryptach zawierających pochówki z okresu nowożytnego, występowały również przemieszane kości wielu osobników (por. rozdz. 7). Wśród kości pozyskanych z krypty nr 4 zidentyfikowano ponad 115 osobników. Szczątki należały do mężczyzn, kobiet oraz dzieci. Badania Beaty Borowskiej-Strugińskiej i Olhi Minejko wykazały, że na wielu kościach występują ślady zmian chorobowych o podłożu przeciążeniowo-degeneracyjnym, schorzenia aparatu żucia oraz inne zmiany zapalne. U trzech osobników odnotowano na kościach ślady po przeżytych i zagojonych urazach.

W rozdziale 8 zamieszczamy wstępne wyniki badań nad surowcami i materiałami budowlanymi wykorzystywanymi przy wznoszeniu najstarszej świątyni. Analizami objęto surowce kamienne, materiały ceramiczne i zaprawy budowlane pozyskane w trakcie

eksploracji archeologicznych pod posadzką bazyliki katedralnej. Zdaniem Lucjana Gazdy materiały te, głównie piaskowce, wykorzystywane do wykonywania zarówno budowli jak i detali architektonicznych w XIII-wiecznych poziomach użytkowych Wysokiej Górki wyznaczają datowany na połowę wieku XIII początek nowej jakościowo kamieniarki w budowlach monumentalnych Chełma i okolic. Zarówno ich rodzaje jak i jakość pozwalają wnioskować o wysokim stopniu wykorzystania lokalnych surowców i dużej wiedzy ówczesnych budowniczych o surowcach kamiennych w Ziemi Chełmskiej. Ustalono, że XIII-wieczne doświadczenia w tym względzie kontynuowane były na Ziemi Chełmskiej aż po okres nowożytny. Dopiero po XVII wieku na większą skalę zaczęto użytkować piaskowce sprowadzane z innych regionów. Wysokiej jakości są też masy ceramiczne wykorzystywane do produkcji cegieł z jakich budowano XIII-wieczną cerkiew katedralną. Ale, jak podkreśla ten autor, brak materiałów porównawczych nie pozwala na tym etapie badań określić miejsc pozyskiwania surowców ceramicznych. Wreszcie, właściwości mechaniczne zapraw wskazują, zdaniem L. Gazdy, na dużą staranność przygotowania i homogenizacji mieszanki, czy sposób układania i wykańczania spoin.

Badania przeprowadzone w latach 2013–2014 w bazylice chełmskiej są kontynuowane, tym samym nie stanowią zamkniętej karty. Wyniki już pozyskane ujawniają wiele fundamentalnych, nieznanych dotąd epizodów dziejów chełmskiej świątyni. Największym osiągnięciem jest niewątpliwie rozpoznanie planu, materiałów i technik budowlanych cerkwi katedralnej z czasów Daniela Romanowicza oraz udokumentowanie jej archeologicznych kontekstów. Również badania cmentarza katedralnego wnoszą nowe jakościowo elementy wiedzy na temat licznie chowanych pod katedrą – zarówno osób duchownych, jak i świeckich. Wszystko to, w połączeniu z kilkoma tysiącami znalezisk pozyskanych w trakcie badań – to jakościowo nowy, bogaty potencjał źródłowy do badań dziejów Góry Katedralnej w Chełmie.

Резюме

Дослідження в холмській базиліці - це інтегральна частина розпочатої в 2010 році комплексної програми дослідження сакральних споруд та резиденції на Кафедральній Горі в Холмі. Найважливішим завданням досліджень залишався найдавніший храм, споруджений на тому місці королем Данилом Романовичем біля середини XIII ст. Його цегляні релікти, у вигляді фундаментів та фрагментів наземних стін, ототожнено в кількох місцях під долівкою кафедрального собору. На цій території це перша кафедральна споруда східного обряду, побудована на засадах якісно нової технології.

В ході проведених досліджень виділено дві основні фази функціонування храму. Перша відноситься до часу від виникнення до кінця першого періоду його існування (1256– XV ст.). У фазі II (XVI– початок XVII ст.) споруду значно перебудовано, а в 1573 році споруджено новий дерев'яний нартекс із дзвіницею.

Суттєвим результатом археологічних досліджень є виявлення майже 3 тисяч знахідок, серед яких майже половину складає керамічний матеріал. Заледве 20% останніх визначено як такі, що належать до періоду раннього середньовіччя.

Вагомою складовою археологічних праць, здійснених під долівкою існуючої базиліки, є поховання. Під час досліджень виявлено та зафіксовано 8 ґрунтових поховань, датованих XIII ст. Тут поховано чоловіків, які вирізнялися масивною будовою тіла, були достатньо високі, а на їхніх кістках простежено посттравматичні зміни. Поховальний обряд, описаний на прикладі кафедральних поховань, в основних рисах не відбігає від поховань, відомих та відзначених для цього періоду на польсько-руському пограниччі та Русі. Однак звернено також увагу на окремі його специфічні риси.

Проведені дослідження не дали відповіді на запитання про місце поховання короля Данила Романовича та членів його родини. Але у цьому контексті заслуговує на увагу ще не ідентифікований саркофаг, побудований із цегли.

У досліджених криптах виокремлено померлих, яких ототожнено із представниками уніатського духовенства. Холмські знахідки, датовані XVII та серединою XVIII ст., - нечисленні та одні із найдавніших знахідок цієї категорії літургічних предметів серед фунеральних артефактів на території Центральної та Східної Європи.

Дослідження, здійснені в 2013–2014 рр. в холмській базиліці, продовжуються, в силу чого вони ще не є перегорнутою сторінкою. Здобуті результати демонструють багато фундаментальних, не відомих досі епізодів історії холмської святині. Найбільше досягнення – це безперечно відкриття першої кафедральної церкви з часів Данила Романовича та встановлення її археологічного контексту. Водночас дослідження кафедрального некрополя вносять нові елементи знання шодо численних захоронень під кафедрою – як осіб духовних, так і світських. Усе це в поєднанні з кількома тисячами знахідок, виявлених під час розкопок – якісно новий, багатий джерельний потенціал для вивчення історії Кафедральної Гори в Холмі.

Summary

The research conducted in Chełm basilica constitutes integral part of an extensive programme realised since 2010 of researching the residential – sacral complex on Góra Katedralna (the Cathedral Hill) in Chełm. In line with the program created in 2012 Polish-Ukrainian team of research for the aim to discover and research the oldest sanctuary erected in this place in the mid 13th century by King Daniel Romanovich. Its relics of foundations as well as fragments of ground walls were identified under the new basilica church flooring in several places. It is the first cathedral structure of the Eastern rite built here in the new high – quality technology.

Two main church phases were defined while conducting the research. The first one concerns the time of building – till the end of medieval times (from 1256 to the 15th century). At the second postmediaval phase (from the 16th to the beginning of the 17th century) the ortodox church was significantly rebuilt and in 1573 a new wooden narthex with a belfry was built.

An essential effect of archaeological research are almost 3 thousand of small finds, among which almost half was pottery. Nearly 20% of the latter was defined as these of the early medieval times.

An important element of basilica's excavations are graves. During the fieldwork 8 inhumation graves dated back to the 13th century were found and documented. The individuals buried there were stocky, relatively tall and had numerous post-traumatic changes on their bones. A funeral rite described on the example of the cathedral burials does not differ fundamentally from known and described ones on the Polish – Rus border and in Rus at that time. However, some specific features are to be paid attention to.

The research carried out in basilica do not answer the question about the burial place of King Daniel Romanovich and members of his family. However, in this context attention goes to the still unidentified sarcophagus built from brick.

The deceased from the surveyed crypts were identified as the representatives of the Uniate clergy. The findings from Chełm dating back to the 17th and mid 18th centuries have been so far rare cases and one of the oldest findings of liturgical objects of this kind among funeral artifacts in Central and Eastern Europe.

The research conducted in Chełm basilica is continued and the same it does not constitute a closed stage. Already acquired results have revealed a lot of fundamental, so far unknown episodes of history of the Chełm basilica church. The greatest achievement is undoubtedly recognising the first Orthodox church of Daniel Romanovich's times and documenting its archeological contexts. Also, the research of the cathedral cemetery provides new elements of knowledge of the deceased buried in large under the cathedral – both the clergymen and the laymen. All this, together with thousands of findings acquired during excavations, constitutes a new, rich source materials to study the history of Góra Katedralna (the Cathedral Hill) in Chełm.

Katalog zabytków po konserwacji

Natalia Jędruszczak[1]

Wstęp do katalogu

Podczas badań archeologicznych prowadzonych w latach 2013–2014 pozyskano 2910 sztuk zabytków. Są to m.in. fragmenty ceramiki naczyniowej, szkło, elementy budowlane, np. fragmenty tynku z farbą i malaturą, ozdoby i przedmioty użytkowe (guziki, podkówki do butów, bursztynowe oczko), sakralia (pasyjki, krzyże, medalion), tkaniny (części stroju, szkaplerze, relikwiarze), funeralia (elementy trumien, gwoździe i ćwieki trumienne), monety oraz zabytki nieokreślone. Ciekawostką są niewielkie pozostałości muszli i skorupy żółwia.

W sezonie 2013 wydobyto 1487 zabytków. Ze środków Narodowego Instytutu Dziedzictwa i dofinansowania z Ogólnoukraińskiej Dobroczynnej Organizacji „Fundusz Dobroczynny Petra Poroszenki" poddano konserwacji 53 obiekty. W roku 2014 wydobyto 1423 zabytki. Dzięki dofinansowaniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego zakonserwowano 113[2] eksponatów.

Zabytki wybrane do katalogu podzielono i przedstawiono według ich funkcji użytkowej. Każdy przedmiot zaprezentowano w postaci zdjęcia i metryczki zawierającej informacje: miejsce znalezienia, numer inwentarzowy, datowanie, materiał, wymiary oraz opis indywidualny[3].

Źródłem dla opisywanych w katalogu tkanin są dokumentacje prac konserwatorskich i restauratorskich Anny Drążkowskiej (por. Drążkowska 2013, 2015).

Dokumentację fotograficzną wykonał Grzegorz Zabłocki.

Najstarszymi zabytkami, datowanymi na XIII wiek są wykonane z żelaza: klamra od pasa (kat. 1), grot strzały (kat. 85), dłutko (kat. 92) oraz klamra do spinania drewnianych belek (kat. 93). Klamra od pasa była jedynym zachowanym wyposażeniem zmarłego, którego złożono w grobie, oznaczonym przez prowadzących badania nr 18. Zabytki opisał Stanisław Gołub w rozdziale 4.

Z badanych krypt i grobów wydobyto kilkadziesiąt fragmentów tekstylnych. Po konsultacji ze specjalistami, do konserwacji oraz rekonstrukcji wybrano 17 najbardziej unikatowych i najlepiej zachowanych. Stroje osób duchownych i świeckich opisuje A. Drążkowska w rozdziale 6.

Szkaplerze wydobyte z chełmskich krypt reprezentują niewielki, ale spójny zbiór zabytków, które pozyskano podczas oczyszczania warstw w krypcie 1 (kat. 34) i porządkowania zdeponowanych w krypcie 4 szczątków (kat. 38, 39, 40, 41). Przedmioty te datuje się na XVIII w.

---

[1] Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie, *biblioteka@mzch.pl*

[2] Konserwację i rekonstrukcję tkanin wykonała Anna Drążkowska, pracownik Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Konserwację metali przeprowadził Stanisław Gołub Usługi Archeologiczne Chełm, drewna – Mariusz Bubicz konserwator zabytków.

[3] Opisy niektórych zabytków przedstawionych w katalogu, mogą różnić się od opisów zaprezentowanych przez Wirę Hupało w rozdziale 5. Katalog zawiera opis zabytków po konserwacji. W. Hupało opisuje stan przed konserwacją.

Głównym elementem dekoracyjnym na wszystkich poddanych konserwacji szkaplerzach i palce jest krzyż, wykonany techniką aplikacji i haftem nićmi jedwabnymi lub metalowymi (por. Drążkowska 2013, 2015). Skróty napisów rozmieszczono na krzyżu wg przyjętego kanonu (ryc. 1).

Najwyższa belka krzyża (*titulus*) to miejsce umieszczenia liter ІНЦІ (*Иисус Назарянин, Царъ Иудеи*) – *Jezus Nazarejski, Król Judei* (Sawicki 2014: 11). W przypadku szkaplerza (kat. 39) poniżej *titulusa,* zapisano litery ΙΣ ΧΣ (Ιησους Χριστος) – *Jezus Chrystus*. Na innym szkaplerzu (kat. 40) w tym samym miejscu zachowała się litera Р z monogramu МР ΘΥ (Μητηρ Θεου) – *Matka Boga*. Poniżej belki poziomej (*patibulum*) pojawia się napis o greckiej proweniencji НИ КА[4] – *Zwycięża/ Zwycięstwo*, symbol zwycięstwa Chrystusa nad grzechem i śmiercią. Litery przedziela pionowa belka krzyża (*stipes*). Po obydwu stronach krzyża, widnieją atrybuty Męki Pańskiej: włócznia i trzcina, z podpisami po zewnętrznej stronie: К(копье) – *kopia/włócznia*, Т(трость) – *trzcina/laska*. W dole ukośnik (*suppedaneum*), symbol odrzucenia Chrystusa przez Żydów poza nawias społeczności i Synagogi. W symbolice prawosławnej prawy koniec belki skierowany ku dołowi symbolizuje zejście Chrystusa do Otchłani, zaś lewy wiązany jest z Wniebowstąpieniem Zbawiciela. Inna, bardziej rozpowszechniona interpretacja, określa pochyloną belkę jako „wagę sprawiedliwości" oraz symbol przeznaczenia dwóch ukrzyżowanych z Chrystusem łotrów: zbawienie dla dobrego i potępienie dla złego.

Po obu stronach krzyża odnajdujemy monogramy składające się z liter М(место) Л(лобное) Р(рай) Б(божий) / Р(рай) Б(бысть) – *Miejsce Kaźni Raj Boży/ Rajem było* oraz Г (Гора) Г(Голгофа) – *Góra Golgota*. Jest to odniesienie do tradycji apokryficznej określającej Golgotę jako centrum wszechświata i miejsce, w którym znajdował się mityczny raj (por. Sawicki 2014: 16). W przypadku szkaplerza kat. 40 brakuje niektórych liter monogramu, ale znaczenie nie pozostawia wątpliwości.

Opisane szkaplerze należały do wiernych kościoła unickiego pochowanych w kryptach. Dekoracja przedstawia motywy akceptowane i przynależne do Kościoła prawosławnego, ale forma szkaplerza do niego nie należała. W XVIII wieku szkaplerz świecki, tzw. mały, był jednym z symboli przeprowadzanych przez zakonników zakonu bazylianów misji ludowych (por. Wereda 2000). Po upadku powstania styczniowego jedną z formy represji wobec unitów był zakaz noszenia szkaplerzy: „Kozaki po wsiach stoją, co napadną, to wezmą. Zaczynają do cerkwitów gnać, szkaplerz święty już kilku osobom oberwali i na psach zawiesili" (Wołodko 2006: 250), „23 czerwca 1869 r. wydano okólnik do duchowieństwa i odezwę do biskupa Lubelskiego, aby zabronił księżom Rzymsko–Katolickim wpisywać unitów do bractwa Różańca i Szkaplerza Św., które w unickich kościołach już zostały zniesione" (*Kościół Unicki na Chełmszczyźnie* 1907: 18).

Zabytkiem przypominającym formą szkaplerz jest palka (kat. 32) – materiał służący do przykrywania kielicha podczas mszy świętej (Kulbacki 2010: 1160). W tym przypadku została wykorzystana po śmierci księdza i położona na jego twarzy (krypta 1, grób 36).

[4] Pisownia oryginalna (kat. 40).

Wśród przedmiotów metalowych na szczególną uwagę zasługują sakralia i monety.

Nieodzownym elementem wyposażenia grobów są przedmioty symbolizujące wiarę zmarłego. Oprócz szkaplerzy i relikwiarzy znaleziono wykonane z różnych metali pasyjki i medalik, drewniane krzyżyki oraz paciorek (koralik) zrobiony z łupiny orzecha laskowego (kat. 27). Odkryto i poddano konserwacji sześćdziesiąt takich przedmiotów, spośród których w katalogu zaprezentowano piętnaście.

Na uwagę zasługuje drewniany krzyż z metalowymi okuciami i przybitym wizerunkiem Chrystusa oraz symbolem Golgoty (kat. 18). Ten masywny krucyfiks zaopatrzony jest w skórzany, krótki pasek, przeciągnięty przez metalowy uchwyt. Pasek mógł być przyczepiony do sznura opasującego zakonnika[5]. Pięknym zabytkiem jest krzyż wykonany z jednego kawałka drewna (kat. 24), dwustronny, z reliefem wypukłym przedstawiającym na awersie Matkę Bożą, na rewersie Chrystusa Ukrzyżowanego.

Unikalnym zabytkiem jest medalion wykonany ze stopu metali (kat. 26), malowany techniką olejną, ujęty w ozdobną ramkę. Wizerunek na awersie jest dobrze czytelny i przedstawia Matkę Bożą Częstochowską. Na rewersie, widoczny w zarysie, święty Antoni Padewski z Dzieciątkiem Jezus. Podobne medaliony odnajdujemy w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie (por. http://www.kultura.malopolska.pl/results/-/results/1#results, http://www.kultura.malopolska.pl/results/-/results/7#results [30.05.2016][6].

Podczas badań wydobyto 64 monety. Najliczniej reprezentowany jest miedziany szeląg litewski i koronny Jana Kazimierza, zwany *boratynką.* Znaleziono ich łącznie 50 sztuk. W katalogu przedstawiono ich wybór, kierując się datą emisji i stanem zachowania (kat. 69–81). Pozostałe wydobyte monety to denary jagiellońskie (kat. 58, 59), srebrny grosz i denary litewskie Zygmunta II Augusta (kat. 60–62), półtorak i szeląg Zygmunta III Wazy (kat. 63, 64) oraz szelągi Gustawa II Adolfa (kat. 65–67). Rzadkimi monetami znajdowanymi w rejonie Chełma są srebrne talary niderlandzkie z XVII wieku, które wydobyto z krypty 4 (trumna nr 2), (kat. 83, 84).Większość monet to znaleziska pochodzące z warstw wewnątrz świątyni, w tym warstw stanowiących wypełniska krypt. Jedynie talary niderlandzkie można nazwać celowym depozytem, wyposażeniem zmarłego (krypta 4, trumna 2).

W krypcie nr 4 zdeponowano kilkaset szczątków kostnych, należących do ponad 115 (?) osób. Prawdopodobnie porządkując kościelne podziemia przeniesiono je w jedno miejsce – do krypty, w której pochowano pierwotnie Faustyna Kaube/Kauba[7] – mnicha Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego, pierwszego regensa zakonnego Seminarium (Kania 1993: 93). Grób Faustyna Kaube (grób 49)[8] zidentyfikowano na podstawie imiennej deski trumny, na której zapisano: *Faustyn Kaube S.B.W. Ex. Rektor Seminarium Chełmskiego Umarł 23 oktob(ria) R. 1791 … Lat 83*. Niestety, ze względu na bardzo zły stan deski oraz napisu, nie udało się przeprowadzić zada-

[5] Habity, w niektórych zakonach przepasane są sznurem, za który przekładany jest różaniec. Nie możemy wykluczyć, że znaleziony krucyfiks na skórzanym pasku nie był elementem stroju zakonnego.
[6] Nr identyfikacyjny: MT-A-M/757; MNK ND-12035; MNK I-538.
[7] W Chełmskim Konsystorzu Greckokatolickim nazwisko odnajdujemy w formie Kaube (http:// szukajwarchiwach.pl/35/95/0/5/124 [02.01.2015]; Kania podaje nazwisko Kauba (Kania 1993: 93).
[8] Wydaje się, że krypta nr 4 powstała specjalnie dla Faustyna Kaube. Był to pochówek nienaruszony, stratygraficznie położony w najniższej, najstarszej warstwie wyróżnionej w krypcie.

walającej konserwacji i rekonstrukcji napisu. Z grobu 49 wydobyto element zapięcia wykonany z drewna (kat. 9) oraz dwa mosiężne guziki (kat. 10, 11).

Pochówkiem dostawionym w krypcie nr 4 była trumna Księdza Piotra Ciszewskiego, który w latach 1803–1809 był dziekanem dekanatu chełmskiego greckokatolickiej diecezji chełmskiej i parochem parafii Chełm. Pochówek oznaczono jako grób 46. Oprócz deski imiennej z czytelną inskrypcją: *Xiądz Piotr Ciszewski Paroch i Dziekan Chełmski Żył lat 56 Umarł* […] (kat. 55) wydobyto z grobu krzyż relikwiarzowy (kat. 20), małe materiałowe relikwiarze (kat. 42, 43), metalowe guziki (kat. 7, 8) oraz kilkanaście drewnianych podkładek do guzików.

Krzyż relikwiarzowy (kat. 20) w kształcie krzyża łacińskiego złożony jest z dwóch elementów uzupełnianych inkrustacją innym gatunkiem drewna i kością zwierzęcą (ryc. 2). Po obu jego stronach, znajdują się dekoracje w formie owalnych zagłębień. Pośrodku wykonano rytowane wgłębienie uzupełnione innym drewnem. Podobny krzyż odkryto w krypcie rodziny Wesslów w kościele pw. św. Józefa w Pułtusku (ryc. 3) (Kołyszko 2007: 95–96, ryc. 21).

Wyposażenie grobów 46 i 49 to jedyne, które można przypisać konkretnym osobom. Pozostałe przedmioty zostały wydobyte z przemieszanych szczątków kilkudziesięciu osób, które zdeponowano w krypcie.

W krypcie 5 złożono szczątki dwóch osób. Jedną z nich była osoba duchowna (grób 43). Zachowały się fragmenty stroju liturgicznego jak skufia (kat. 46), stuła (kat. 43) oraz bursztynowe oczko z pierścienia (kat. 15).

Jak już wspomniano wyżej, w katalogu zamieszczono zabytki poddane konserwacji. Niektóre z nich to przedmioty unikatowe, nie mające dotąd analogii. Z tych względów udostępniany zbiór zabytków zasługuje na szczególną uwagę.

Резюме

Під час археологічних досліджень 2013-2014 рр., здійснених у Базиліці Різдва Пресвятої Діви Марії у Холмі, здобуто 2910 знахідок, втім фрагменти кераміки, вироби зі скла, будівельні елементи (наприклад: тиньк з фарбою і розписами), прикраси та побутові предмети (ґудзики, підківки до чобіт, бурштинова вставка), сакралії (розп'яття, натільні хрестики, медальйон), тканини (фрагменти одягу, парамани, релікварії), поховальний інвентар (елементи домовин, цвяхи), монети та предмети невизначеного призначення.

В каталозі представлено вибірку із 94 відреставрованих знахідок. Предмети згруповано і представлено згідно з їхнім функціональним призначенням. Кожний артефакт показано у вигляді світлини та метрички, в якій подано основні дані: місце знаходження, інвентарний номер, датування, матеріал та опис. Серед загалу виділяються особливі предмети, такі, як датований XVIII ст. медальйон, виконаний зі сплаву металів, розписаний в олійній техніці, з зображенням Матері Божої Ченстоховської і св. Антонія Падуанського, а також дерев'яний наперсний хрест, аналогії якому виявлено у крипті родини Весселів в костелі св. Йосипа в Пултуску. Важливим і винятковим є комплекс знахідок (вбрання, сакралії), пов'язаний із поховальним обрядом. У крипті знайдено чехман –

чоловіче вбрання, за кроєм подібне до кунтуша, яке носили як верхній одяг поверх жупана. Заслуговують на увагу парамани і релікварії із тканин. Основою декоративної композиції параманів виступає мотив хреста з символами Страстей Господніх, а релікваріїв – рослинні елементи. Середовище крипт не сприяє зберіганню дерев'яних елементів. Тому особливу увагу привертає торець труни із декоративним розписом у вигляді черепа над перехрещеними кістками та читабельний натрунний напис: Ксьондз Пйотр Сішевський парох і декан холмський Жив 56 років Помер […].

Каталог репрезентує комплексну збірку предметів, які засвідчують розвиток і зміни не лише самої споруди. Усі знахідки належали і були в ужиткуванні у парафіян та будівників церкви і костелу впродовж тривалого періоду – від XIII до XX століття.

Summary

From the archeological research conducted in years 2013–2014 in the Basilica of the Birth of the Virgin Mary in Chełm, 2910 small finds were obtained, among others, fragments of pottery, glass, building materials such as plaster fragments with paint and polychromy, ornaments and utilitarian objects (buttons, crescent-shaped shoe metal tips, amber gem), sacred art objects (little crosses, crosses, medallion), fabrics (parts of clothing, scapulars, reliquaries), funeral articles (elements of coffins, nails, coffin studs), coins and unknown items.

A selection of 94 small finds which underwent conservation is presented in the catalogue. All of them are divided according to their function. Each item is presented in the form of a photo and a written note with some basic informations, such as the context of finding, inventory number, date, material, size and description.

There are some unique objects, such as the 18th century medallion made of alloy of metals painted in oil, presenting the Holy Mary of Częstochowa and St. Antoni Padewski with the Christ Child – whose analogy was discovered in the Wessel family crypt in the Church of St. Józef, in Pułtusk. An exceptional one is a set of items (clothes, sacred art articles) connected with funeral rite.

All finds included to the catalogue belonged to the faithful and the builders of the Orthodox and Catholic churches, for a long time – from the 13th to the 20th centuries.

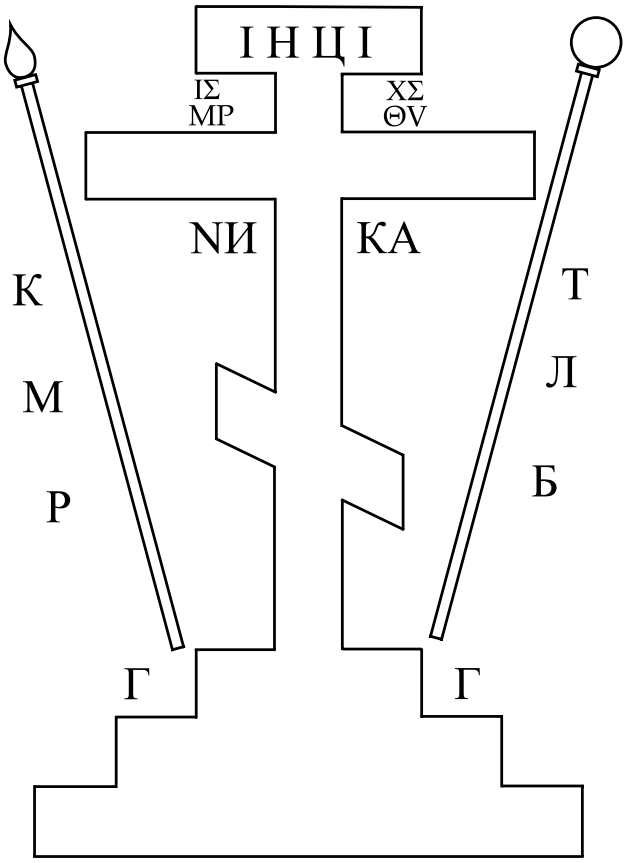

Ryc. 1. Krzyż z atrybutami Męki Pańskiej i skrótami napisów (rys. I. Pradun na podstawie zachowanych szkaplerzy)

ІНЦІ (Иисус Назарянин, Царъ Иудеи) – Jezus Nazarejski, Król Judei
ІΣ ΧΣ (Ιησους Χριστος) – Jezus Chrystus
МР ΘУ (Μητηρ Θεου) – Matka Boga
НИ КА – Zwycięża
К(опье) Т(рость) – kopia/włócznia; trzcina z gąbką/laska
М(есто) Л(обное) – Miejsce Kaźni
Р(ай) Б(ожий) – Raj Boży/ Р(ай) Б(ысть) – Rajem było
Г(ора) Г(олгофа) – Góra Golgota

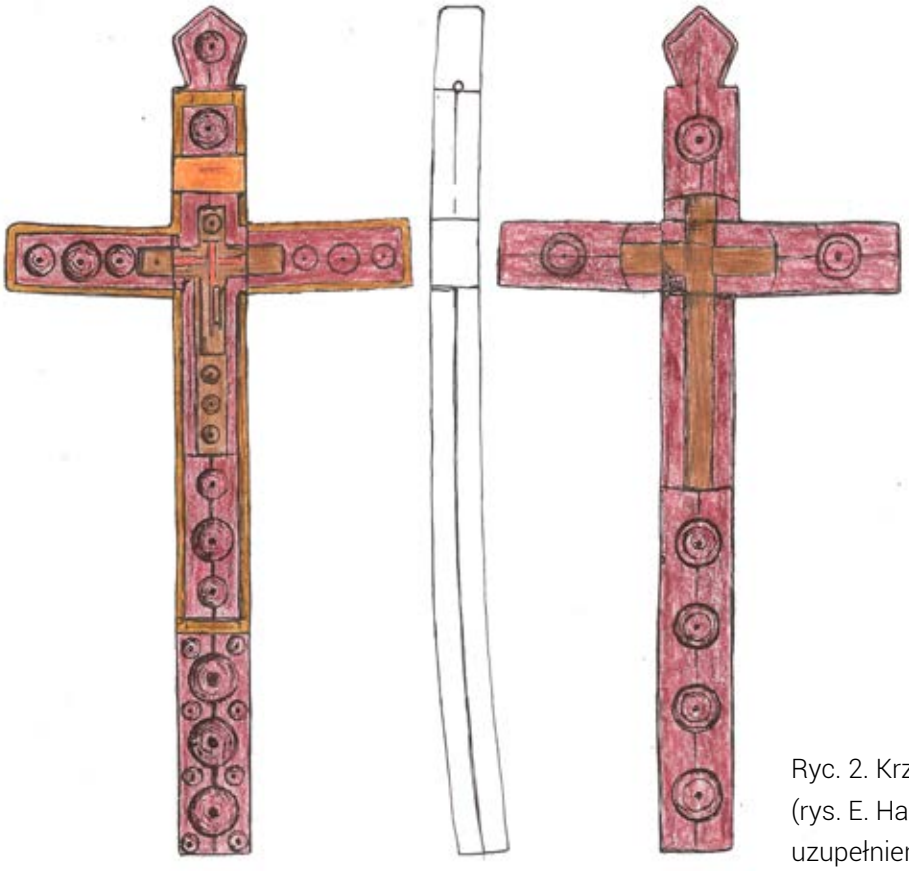

Ryc. 2. Krzyż relikwiarzowy (rys. E. Hander; rekonstrukcja uzupełnień N. Jędruszczak)

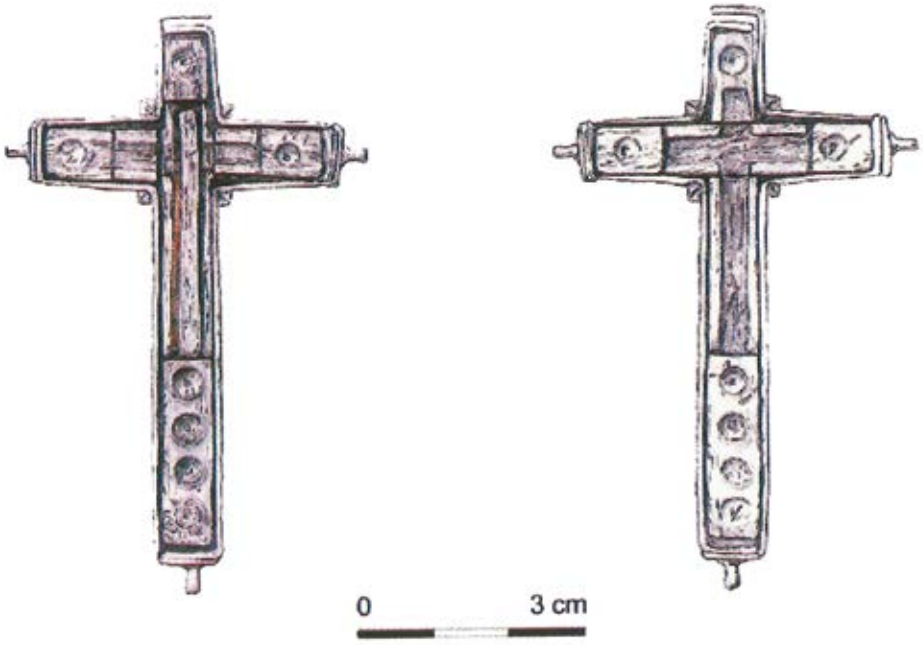

Ryc. 3. Krzyż – relikwiarz (repr. za: Kołyszko 2007: 95–96, ryc. 21)

1. KLAMRA DO PASA

Lokalizacja: wykop 2/B, grób 18
Nr inwentarzowy: CH/B/w-33/2013
Datowanie: XIII w.
Materiał: żelazo
Wymiary: 53 × 43 mm
Opis: fragment sprzączki o półokrągłym kształcie, wykuty z żelaza. Pierwotnie ruchomy kolec, pod wpływem silnej korozji, na stale przywarł do ramy.

2. OZDOBA (?)

Lokalizacja: wykop 6/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-101/2013
Datowanie: XIII w.
Materiał: żelazo
Wymiary: 24 × 15 mm
Opis: ozdoba/element dekoracyjny. Rekonstrukcja z powodu silnej korozji jest niemożliwa.

3. PODKÓWKA DO BUTA

Lokalizacja: wykop 4/B
Nr inwentarzowy: CH/B/83/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: wysokość podstawy 5 mm, wysokość z zachowanym kolcem środkowym 14 mm
Opis: podkówka wykonana z kawałka ciętej, klepanej i giętej taśmy żelaznej o łukowatym kształcie. Przekrój podstawy prostokątny. Podkówka zdeformowana, brak kolców bocznych, zachowany kolec środkowy. Wielkość sugeruje obuwie damskie lub dziecięce.

4. PODKÓWKA DO BUTA

Lokalizacja: wykop 5/B
Nr inwentarzowy: CH/B/96/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: wysokość podstawy 10 mm, wysokość z częścią zachowanego środkowego kolca 16 mm
Opis: podkówka wykonana z kawałka ciętej, klepanej i giętej taśmy żelaznej o łukowatym kształcie. Podstawa w przekroju prostokątna. Zachowane dwa kolce: boczny i środkowy.

5. ZAWIESZKA

Lokalizacja: wykop 4/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-65/2013
Datowanie: XVII/XVIII w.
Materiał: kamień organiczny, stop srebra
Wymiary: wysokość z szypułką 23 mm, szerokość 13 mm
Opis: kamień organiczny o kształcie łezki osadzony w oprawie ze stopu srebra (por. rozdz. 8). Av.: zewnętrznie oprawa – wieniec, składa się z perełkowego motywu, zamkniętego od góry daszkiem, na którym umieszczono uchwyt do zawieszania (nie zachował się). Daszek złożony z dwóch skrzydełek stykających się pod kątem prostym. Całość wykończona u dołu dwuelementową szypułką.
Rv.: podstawa w kształcie łezki stanowi podkład dla kompozycji awersu. Zdobienie w postaci stylizowanych motywów roślinnych.

6. RĘKOJEŚĆ

Lokalizacja: wykop 10/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-37/2014
Datowanie: XVII/XVIII w.
Materiał: żelazo, kość zwierzęca
Wymiary: długość 72 mm, szerokość 10–15 mm, grubość 3–7 mm
Opis: okładzina, wykonana z kości zwierzęcej, o prostokątnym przekroju, łączona za pomocą trzech nitów. W środku zachowana sztabka rękojeści. U nasady głowni wyraźny ślad po metalowej (?) nakładce (por. Kasprzak 2013: 310–311). Okładzina zdobiona ornamentem malowanym w kształcie stylizowanej litery S.

7. GUZIK

Lokalizacja: krypta 4, grób 46
Nr inwentarzowy: CH/B/w-61/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: miedź, mosiądz
Wymiary: średnica 29 mm, 28 mm
Opis: dwuelementowy guzik – forma nitu. Pomiędzy krążkami zachował się fragment tkaniny.

8. GUZIK

Lokalizacja: krypta 4, grób 46
Nr inwentarzowy: CH/B/w-62/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: miedź
Wymiary: średnica 20 mm, 18 mm
Opis: analogicznie jak w przypadku CH/B/w-61/2014, guzik składa się z dwóch części. Pomiędzy nimi zachowany fragment tkaniny. Guzik zewnętrzny ma dekorację w postaci dwóch, przecinających się pod kątem prostym linii. Wewnętrzny – bardzo cienki z dekoracją w formie dookolnie ułożonych listków i napisu (obecnie nieczytelny).

9. ELEMENT ZAPIĘCIA

Lokalizacja: krypta 4, grób 49
Nr inwentarzowy: CH/B/w-68/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: drewno
Wymiary: średnica stopki bez dekoracji 9 mm, średnica stopki z dekoracją 8 mm, wysokość 7 mm, długość/wysokość trzpienia 3,5 mm
Opis: element zapięcia wykonany z twardego drewna. Złożony z dwóch stopek (krążków) i łączącego je trzpienia (nóżki). Zewnętrzny – ozdobiony ornamentem oczkowym i podstawa bez dekoracji[1].

10. GUZIK

Lokalizacja: krypta 4, grób 49
Nr inwentarzowy: CH/B/w-69/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: mosiądz
Wymiary: średnica 16 mm, wysokość z uchwytem 7 mm
Opis: cywilny guzik jednowarstwowy, ozdobny, wykonany techniką odlewu. Na płaskim awersie delikatna dekoracja w formie koncentrycznych kół[2]. Uszko wykonane z płaskownika. Przewleczono przez nie skórzany paseczek – mocowanie (zachowane fragmentarycznie). Brak sygnatury[3].

[1] Element zapięcia przypomina kształtem spinkę mankietową. Spinkę przekładano przez dwie dziurki znajdujące się na zewnętrznych brzegach kołnierzyka koszuli. Moda na noszenie spinek rozpowszechniła się w Polsce za panowania Jana III Sobieskiego, Augusta II Mocnego i Augusta III Sasa. Używano ich do stroju sarmackiego. „Koszula polska miała rękawy szerokie […] kołnierz wąski, tasiemką związany pod szyją albo szpinką srebrną, złotą lub rubinkową zapięty, którego nic spod sukni widać nie było" (Kitowicz 1985: 254).

[2] Grawerowany rysunek mógł być wykonany ręcznie lub przy pomocy maszyny – tokarki/szlifierki rotacyjnej. W przypadku wykonania maszynowego guzik mógł być mocowany do nieruchomego uchwytu, a poruszało się narzędzie grawerujące lub odwrotnie: poruszał się specjalnie umocowany guzik, a ostrze pozostawało nieruchome (http://www.buttonarium.eu/kolekcja/guzik/3305; [15.05.2016]).

[3] Guziki datowane na XVII–XVIII wiek rzadko były sygnowane, zdecydowana większość guzików wykonanych techniką odlewu nie miała oznaczeń wytwórcy (http://www.buttonarium.eu/kolekcja/guzik/6752; [15.05.2016]).

11. GUZIK

Lokalizacja: krypta 4, grób 49
Nr inwentarzowy: CH/B/w-70/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: mosiądz
Wymiary: średnica 17 mm
Opis: guzik dwuwarstwowy z uszkiem wykonanym z drutu. Po stronie awersu całkowicie gładki, środkiem płaski, na rewersie dookolny rant i pozostałość wypuklenia.

12. ELEMENT ZAPIĘCIA

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-75/2014
Datowanie: XVIII w.?
Materiał: miedź
Wymiary: szerokość taśmy 2 mm, wymiary podkładki 13 × 8 mm
Opis: zwinięta taśma z jednej strony zakończona wywinięciem przypominającym haczyk. Drugi koniec – ułamany. Prostokątna blaszka o zaokrąglonych rogach, umieszczona na taśmie, może być formą zapięcia, guzika. Pośrodku blaszki znajduje się 4 mm otwór, przez który wychodzi jeden „wąs" zaczepu, drugi nie zachował się. „Wąs" jest zachowanym zakończeniem „obejmy" okalającej/zamykającej podwójnie zwiniętą taśmę. Blaszka mogła być podstawą do np. dekoracyjnego kamienia.

13. HAFTKA

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-80/2014
Datowanie: XVII/XVIII w.
Materiał: miedź
Wymiary: 14 mm
Opis: haftka ubraniowa wykonana z miedzianego drutu, owalnego w przekroju.

14. METALOWE ELEMENTY ZAPIĘCIA

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-81/2014
Datowanie: XVII/XVIII w.
Materiał: miedź
Wymiary: średnica 12 mm
Opis: metalowe elementy zapięcia wykonany techniką repusowania.

15. OCZKO (PIERŚCIENIA ?)

Lokalizacja: krypta 5, grób 43
Nr inwentarzowy: CH/B/w-89/2014
Datowanie: XVI/XVII w.
Materiał: bursztyn bałtycki
Wymiary: średnica podstawy 10 mm, górnej części 9,3 mm; wysokość 9,4 mm
Opis: oczko pierścienia lub kamień z oprawy przedmiotu liturgicznego. Obróbka materiału z tzw. wolnej ręki. Płaszczyzna podstawy, obwiednia stożka i górna soczewka oczka są bardzo nieregularne i niedoszlifowane (Gazda, Gołub 2016: 186–187; por. rozdz. 8).

16. PASYJKA[4]

Lokalizacja: wykop 5/B, grób 23
Nr inwentarzowy: CH/B/w-90/2013
Datowanie: XVII/XVIII w.
Materiał: ołów
Wymiary: zachowany fragment (bez stóp) 6,0 cm, rozpiętość ramion 3,8 cm
Opis: postać ukrzyżowanego Chrystusa wykonana techniką odlewu, mocno skorodowana, widoczny jedynie zarys. Głowa przechylona w prawą stronę i odchylona do tyłu. Oczy zwrócone ku górze, również broda podniesiona do góry. Czytelny zarys nosa, ust i włosów opadających na ramiona. Brak obu dłoni. Przepaska (*perizonium*) zawiązana na prawym biodrze. Nogi zgięte w kolanach nie stykają się. Prawe kolano bardziej wysunięte do przodu. Stopy, w osobnym fragmencie, o nieczytelnym układzie. Kształt pasyjki wpisany w literę Y. Mogła być przybita do niezachowanego drewnianego krzyża, tworząc krucyfiks.

[4] Określenia „pasyjka" użyto dla przedstawienia ukrzyżowanego Chrystusa, który pierwotnie przymocowany był do drewnianego krzyża lub wieka trumny. Warunki panujące w kryptach powodują szybszy rozkład drewna, dlatego krzyże wykonane z tego materiału zachowują się stosunkowo rzadko.

17. PASYJKA

Lokalizacja: wykop 8/BK, krypta 1, grób 37
Nr inwentarzowy: CH/B/w-135/2014
Datowanie: XVIII w.?
Materiał: żelazo
Wymiary: wysokość postaci 8,0 cm, rozpiętość ramion 6,8 cm
Opis: pasyjka wykonana techniką odlewu. Postać ukrzyżowanego Chrystusa przedstawiona schematycznie. Głowa zwrócona w lewo i lekko pochylona do przodu. Widoczny zarys włosów i brody. Ręce nienaturalnie wykręcone do góry. Brak prawej ręki, od łokcia. Na wysokości lewej dłoni widoczny ślad po przybiciu do krzyża (krzyż, prawdopodobnie drewniany, nie zachował się). Na prawym biodrze przewiązane *perizonium*, którego tkanina opada na lewe biodro i przód. Nogi ugięte w kolanach nie stykają się. Stopy, prawa na lewej, przybite jednym gwoździem. Widoczny ślad po mocującym gwoździu. Kształt pasyjki wpisany w literę Y.

18. KRUCYFIKS

Lokalizacja: krypta 4, pomiędzy grobami 46/47
Nr inwentarzowy: CH/B/w-64/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: drewno, metal
Wymiary:
Krzyż: belka pionowa (*stipes*)[5]: wysokość 15 cm, z uszkiem 15,4 cm, szerokość 1,3 cm, grubość 0,9 cm; belka pozioma (*patibulum*): 9,2 cm, szerokość 1,3 cm, grubość 0,9 cm
Pasyjka: wysokość 7,3 cm, rozpiętość ramion 6,5 cm
Opis: krzyż drewniany o konstrukcji krzyża łacińskiego. Ramię pionowe stanowi jeden element, ramię poziome składa się z dwóch części, łączonych z ramieniem pionowym na tzw. zamek (połączenie zakładkowe pod kątem 90°). Zakończenia ramion okuto dekoracyjnymi metalowymi nasadkami (brak jednej nasadki na prawym ramieniu). Okucie górnego pionowego ramienia zaopatrzone jest w uszko leżące w płaszczyźnie krzyżyka, przez które

[5] *Stipes*, jako określenie pionowej belki w konstrukcji krzyża łacińskiego autorka używa za Kołyszko (Kołyszko 2013: 24).

przełożono metalowe ogniwo. Przez ogniwo przewleczony jest skórzany pasek, który mógł być przypinany do paska lub sznura opasującego zakonnika.
Na płaszczyźnie krzyża przymocowano, trzema małymi gwoździkami, wizerunek Chrystusa, wykonany w metalu. Głowa zwieńczona koroną cierniową (przypominającą diadem) delikatnie opada na prawe ramię. Dłonie lekko zaciśnięte. *Perizonium* przewiązane na lewym biodrze. Nogi zgięte w kolanach nie stykają się. Stopy ułożone prawa na lewą, przybite do krzyża. Prostokątny, prawdopodobnie metalowy, *titulus* nie zachował się, widoczne jest wgłębne rytowanie, w którym był umieszczony i ślad po mocującym go gwoździu. Pod stopami, wykonany z metalu, wizerunek czaszki i skrzyżowanych piszczeli, również umieszczony w rytowanym wgłębieniu.

19. PASYJKA

Lokalizacja: krypta 4, grób 47
Nr inwentarzowy: CH/B/w-67/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: żelazo
Wielkość: wysokość postaci z aureolą 8,5 cm, rozpiętość ramion 6,0 cm
Opis: pasyjka wykonana techniką odlewu. Głowa Chrystusa otoczona promienistą aureolą, skierowana w prawą stronę oparta o ramię. Widoczny zarys oczu, nosa i ust. Dłonie zaciśnięte w pięści. *Perizonium* zawiązane na prawym biodrze luźno opada na lewe. Nogi ugięte w kolanach, nie stykają się. Pozostały gwoździe w dłoniach i stopach, które przybijały Chrystusa do niezachowanego drewnianego krzyża.(układ stóp nieczytelny). Kształt pasyjki wpisany w literę Y.

20. KRZYŻ RELIKWIARZOWY

Lokalizacja: krypta 4, grób 46
Nr inwentarzowy: CH/B/w-72/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: drewno, kość zwierzęca
Wymiary: belka pionowa (*stipes*): wysokość z uchwytem 17,4 cm, wysokość bez uchwytu 15,7 cm, szerokość 1,4 cm, grubość 1,0 cm; belka pozioma (*patibulum*): długość 4,8 cm, po rekonstrukcji 8,4 cm, szerokość 1,4 cm, grubość 1,0 cm
Opis: krzyż relikwiarzowy w kształcie krzyża łacińskiego, złożony z dwóch elementów: pionowego i poziomego ozdobionych inkrustacją, intarsją i reliefem dwustronnym. *Stipes* zakończony uchwytem przypominającym kształtem zamek płetwowy. W płaszczyźnie poziomej uchwytu przewiercono otwór do zawieszania (średnica otworu 3 mm). Całość obustronnie zdobiona reliefem wklęsłym w kształcie okręgów. Każde owalne zagłębienie ma wyraźnie zaznaczony środek, biegnący wzdłuż wyznaczonej linii.
Av.: na przecięciu belek krzyża znajduje się rytowany wgłębnie krzyż łaciński (rekonstrukcja: 52 × 30 mm), z zachowaną w linii pionowej intarsją. W tym miejscu, w pionie, widoczne są cztery owalne zagłębienia o średnicy 3 mm. Intarsjowane wstawki mają długość 21 mm i 7 mm i szerokość 4 mm. Na belce poziomej widoczny jest otwór, który wyznaczał środek okręgu wyrysowanego i wyrytego na niezachowanej w tym miejscu wstawce. Na przecięciu krzyża, pod warstwą intarsji mogły być umieszczone drzazgi drzewne (relikwie), po których zostało delikatne wgłębienie.
Na pozostałej powierzchni *stipes* wyrysowano i wyryto 15 okręgów ułożonych w trzech grupach. Ponad belką symbolizującą *titulus,* wykonaną z kości, wyryto jeden okrąg o średnicy 9 mm. Poniżej zachowanej intarsji grupa trzech okręgów o średnicy 7 mm (zewnętrzne) i 8 mm (wewnętrzny). Najniżej ułożona grupa składa się z trzech okręgów o średnicy 11 mm, które otacza osiem małych o średnicy 4 mm.
Na zachowanym prawym ramieniu *patibulum* widoczne trzy okręgi o średnicy 7 mm (zewnętrzne) i 8 mm (wewnętrzny).

Poza najniżej ułożonym okręgami krzyż obwiedziono fazką szerokości 1,5 mm – 3 mm. Fazka stanowiła zamknięcie krzyża i była uzupełniona drewnem innego koloru (zachowane w górnej części krzyża).

Rv.: analogicznie jak na awersie na przecięciu belek umieszczono rytowany krzyż (60 × 32 mm), którego intarsja zachowała się na lewej belce (13 × 6 mm). Brak dekoracji w postaci owalnych wgłębień.
W linii pionowej powyżej i poniżej niezachowanej intarsji rozmieszczono cztery owalne zagłębienia, składające się z podwójnych okręgów (każde o średnicy 6 i 10 mm). W linii poziomej, jeden podwójny okrąg o wymiarach jw.

UWAGI
Podobny krzyżyk znaleziono w krypcie rodziny Wesslów w kościele pw. św. Józefa w Pułtusku (Kołyszko 2007: 95–96, ryc. 21; 2013: 29–30, ryc. 2).

21. KRZYŻ RELIEFOWY

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-83/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: twarde, zwięzłe drewno liściaste, miedź
Wymiary: wysokość 8,6 cm, szerokość 3,6 cm, grubość krzyża 0,9 cm, z płaskorzeźbami 1,7 cm
Opis: krzyż wykonany z jednego kawałka drewna, dla wzmocnienia przybito metalowe gwoździki w narożnikach krzyża (łączenia belki pionowej z poziomą). Dwustronny, z reliefem wypukłym. Krzyż otacza perełkowa bordiura. W górnej części *stipes*, w płaszczyźnie poziomej przewiercono otwór do zawieszania. Brak lewej części belki poziomej.
Av.: ukazana w całej postaci Matka Boża otulona płaszczem, pod którym widoczna jest suknia przepasana pod biustem. Głowa lekko przechylona w lewą stronę, widoczny zarys oczu. Dłonie złożone razem trzymane na wysokości bioder. Za głową delikatnie zaznaczona aureola. Nad głową zarys liter MP ΘY (Μητηρ Θεου – Matka Boga).

Rv.: przedstawienie prezentuje schematyczny wizerunek Chrystusa Ukrzyżowanego. Szczegóły twarzy nieczytelne. Głowa osuwa się na prawe ramię. Przepaska zawiązana na prawym biodrze swobodnie opada na lewą stronę. Prawa noga, zgięta w kolanie tworzy plastyczną wypukłość. Ciężar ciała oparty jest na lewej stronie Cechy indywidualne całkowicie nieczytelne. Jezusa przybito symbolicznie miedzianymi gwoździkami (zachowane w stopach i dłoni). Nad głowa z metalowego drucika uformowano koronę cierniową.

22. MEDALIK

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-74/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: mosiądz
Wymiary: wysokość z uszkiem 3,7 cm, bez uszka 2,9 cm, szerokość 2,6 cm
Opis: odlany w mosiądzu, owalny, obwiedziony rantem, uszko sztywne w kształcie łezki, ułożone prostopadle do płaszczyzny przedstawień. Relief plastyczny, wypukły, dwustronny. Stan idealny. Import rzymski (?).
Av.: centralnie przedstawiono, klęczącą na podwyższeniu przed ołtarzem, postać zakonnika. Ubrany w habit przewiązany (*cingulum*), za który z lewej strony przewleczono różaniec. Na habit założono pelerynę (*mozettę*) z kapturem opadającym na plecy. Twarz gładka bez zarostu, głowa z wygoloną tonsurą, nad którą widnieje kolisty nimb. Ponad stołem ołtarzowym Dzieciątko Jezus z uniesioną prawą dłonią. Dzieciątko przepasane jedynie przepaską na biodrach. Nad głową promienista aureola.
W otoku napis przedzielony głową świętego: S. ANTONIO DE P
Rozwiązanie napisu: S(ANCTI) ANTONIO DE P(ADOVA) – Święty Antoni z Padwy

Rv.: centralnie przedstawiono stojącą postać zakonnika, trzymającą w rękach krucyfiks. Na habit przewiązany sznurem (*cingulum*), założono pelerynę (*mozettę*) z kapturem opadającym na plecy. Na twarzy widoczny zarost, głowa z wygoloną tonsurą, otoczona aureolą. Po obu stronach postaci, schematycznie przedstawione drzewa.
W otoku napis przedzielony głową świętego: S. FRANCE SCO ORA P N
Rozwiązanie napisu: S(ANCTE) FRANCESCO ORA P(RO) N(OBIS) – Święty Franciszku módl się za nami

23. MEDALION Z MATKĄ BOŻĄ CZĘSTOCHOWSKĄ I ŚWIĘTYM ANTONIM

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-73/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: stop miedzi, brązu i mosiądzu; technika: miniatura olejna na złotej folii (?)
Wymiary: obrazek 4,85 × 3,75 cm, z ramką 5,2 × 4,3 cm; wysokość z uchwytem 6,0 cm; grubość 0,2 cm
Opis: owalny medalion w ozdobnej bordiurze z dekoracyjnym uchwytem, złożonym z dwóch elementów przypominających stykające się koraliki. Jeden mocuje uchwyt do bordiury, w drugim wykonano otwór do zawieszania (prostopadłe do płaszczyzny przedstawienia)[6]. Pomimo korozji przedstawienia są czytelne.
Av.: Matka Boża Częstochowska w półpostaci z Dzieciątkiem Jezus, które trzyma na lewym ramieniu. Prawą dłoń kładzie na piersi. Maria ubrana w gładki płaszcz, obecnie koloru ciemnozielonego, z widoczną fragmentarycznie pomarańczową podszewką. Na twarzy Marii charakterystyczne cięcia na prawym policzku. Jezus ubrany w karminowa sukienkę, z prawą ręka podniesioną w geście błogosławieństwa, w lewej podtrzymuje Ewangelię. Matka Boża patrzy na wprost, Dzieciątko Jezus ma lekko głowę przechyloną w lewo i odchyloną do tyłu. Widoczny jest delikatny zarys korony (?) Marii

[6] Analogiczne mocowanie i bordiura na kaplerzach ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie (por. http://www.kultura.malopolska.pl/results/-/results/1#results [dostęp: 30.05.2016], http://www.kultura.malopolska.pl/results/-/results/7#results [dostęp: 30.05.2016].

z lewej strony, ozdobiony trzema, miedzianymi w kolorze, kropkami. Podobne dwa elementy można zauważyć pod warstwa korozji nad głowa Jezusa.
Rv.: stojąca postać zakonnika w brązowym habicie (zakon franciszkański), trzymająca na lewym ramieniu Dzieciątko Jezus. Zakonnik ma lekko pochyloną do przodu głowę i spogląda na Jezusa. Widoczny zarost na twarzy i proste włosy z wygoloną tonsurą. Habit przepasany jasnym sznurem (*cingulum*) o trzech węzłach symbolizujących złożone przez zakonnika śluby zakonne. Widoczna jest peleryna (*mozetta*) z kapturem opadającym na plecy. Jezus ubrany w czerwoną sukienkę spogląda na zakonnika. Nad głowa aureola zaznaczona pomarańczowym kolorem. Postać rozpoznana jako święty Antoni Padewski[7].

24. PASYJKA

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-82/2014
Datowanie: XVIII/XIX w.
Materiał: mosiądz
Wymiary: wysokość 5,6 cm, rozpiętość ramion 5,0 cm
Opis: pasyjka wykonana techniką odlewu. Bardzo plastycznie przedstawiona głowa Chrystusa: odchylona do tyłu i przekrzywiona w prawo. Widoczna korona cierniowa, lekko falowane włosy opadające na ramiona i zarost na twarzy. Dłonie zaciśnięte w pięści. Opaska biodrowa zawiązana i opadająca na lewe biodro. Kolana lekko zgięte nie stykają się. Lewa stopa przybita na prawej. Pozostały gwoździe przybijające pasyjkę do krzyża. Pasyjka wpisana w literę Y.

[7] Św. Antoni z Padwy występuje zwykle z atrybutami, jak książka i lilia, niekiedy z sercem płomiennym lub samym płomieniem na dłoni. Równie często występuje temat św. Antoniego z Dzieciątkiem Jezus (Kuźmiak, Sokołowski, *Encyklopedia katolicka*, t. 1: 660-663).

25. PASYJKA

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-76/2014
Datowanie: XVIII/XIX w.
Materiał: mosiądz
Wymiary: wysokość 7,2 cm, rozpiętość ramion 5,8 cm
Opis: pasyjka wykonana techniką odlewu. Głowa Chrystusa zwieńczona koroną cierniową, odchylona do tyłu i przechylona w prawą stronę. Włosy opadają luźno na ramiona. Widoczny zarys oczu, nosa, ust i brody. Dłonie otwarte z lekko zgiętymi palcami. Przedstawiono dokładną muskulaturę klatki piersiowej i brzucha. Opaska biodrowa udrapowana na prawym biodrze, zsuwa się na lewe. Nogi nie stykają się w kolanach, stopy prawa przybita na lewej. Pozostały gwoździe, które przybijały postać do krzyża. Pasyjka wpisana w kształt litery Y.

26. KORALIK/PACIOREK RÓŻAŃCA (?)

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-77/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: łupina orzech laskowego[8]
Wymiary: wysokość 1,4 cm, średnica 1,3 cm
Opis: koralik/paciorek różańca (?) wykonany z łupiny orzecha laskowego, wydrążony wewnątrz. Obie strony odcięte. Delikatne zdobienie dookoła otworów, przypominające odcisk sznureczka albo łańcuszka.

27. KRZYŻ

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-78/2014 (łączy się z 2 elementami nr inw. CH/B/w-79/2014)
Datowanie: XVIII/XIX w.
Materiał: drewno, miedź
Wymiary krzyża przy próbie rekonstrukcji: wysokość 16,0 cm, szerokość 9,5 cm
Opis: pięć fragmentów drewnianego krzyża z metalowymi okuciami na ramionach bocznych. Widoczne ułamane gwoździe mocujące pasyjkę.

[8] Źródła archeologiczne potwierdzają przykłady wykonywania różańców z nasion i drewna (por. Młyńska 2009: 46–61).

28. PASYJKA

Lokalizacja: depozyt w skarbonce zlokalizowanej w korytarzu krypt
Nr inwentarzowy: CH/B/DP/1/2014
Datowanie: XIX w.
Materiał: ołów
Wymiary: wysokość 7,2 cm, rozpiętość ramion (zachowana) 4,8 cm
Opis: pasyjka wykonana techniką odlewu pustego, poza głową w odlewie pełnym. Postać Chrystusa ułożona w literę S. Rozłożenie ciała i ramion wpisane w literę Y.
Głowa w cierniowej koronie przechylona w prawo, opada do przodu. Widoczny zarys nosa, oczu, ust i zarostu. Włosy pofalowane opadają na ramiona. W lekko zaciśniętej lewej dłoni zachowany lewa ślad/otworem po gwoździu. Brak prawej ręki do połowy ramienia. Wyraźny zarys klatki piersiowej z raną pod sercem. Przepaska na biodrach zawiązana na supeł poniżej pępka. Nogi zgięte w kolanach, złączone. Stopy ułożone na podpórce prawa na lewą, przybite gwoździem. Z tyłu sygnatura, inicjał AK – w lustrzanym odbiciu. Pasyjka mogła być elementem mocowanym do wieka trumny.

29. PASYJKA

Lokalizacja: depozyt w skarbonce zlokalizowanej w korytarzu krypt
Nr inwentarzowy: CH/B/DP/2/2014
Datowanie: XIX w.
Materiał: stop białych metali
Wymiary: wysokość 7,7 cm, rozpiętość ramion (zachowana) 4,5 cm
Opis: pasyjka wykonana techniką odlewu pustego. Układ ciała Chrystusa wpisany w literę S. Głowa w cierniowej koronie przechylona w prawą stronę. Włosy lekko falowane opadają na ramiona. Wyraźny zarys oczu, nosa, ust i zarostu na twarzy. Zachowana lewa ręka z otworem po gwoździu. Brak prawej ręki, ułamanej powyżej łokcia. Przepaska zawiązana z przodu, poniżej pępka. Prawa noga trzymana prosto, lewa zgiętym kolanem wysunięta do przodu. Stopy oparte na podpórce, prawa na lewej, przybite gwoździem. Kształt pasyjki wpisany w literę Y. Pasyjka mogła być elementem mocowanym do wieka trumny.

30. PASYJKA

Lokalizacja: depozyt w skarbonce zlokalizowanej w korytarzu krypt
Nr inwentarzowy: CH/B/DP/8/2014
Datowanie: XIX w.
Materiał: stop białych metali
Wielkość: wysokość 11,9 cm, rozpiętość ramion (zachowana) 8,2 cm
Opis: pasyjka wykonana techniką odlewu pustego. Głowa Chrystusa w cierniowej koronie odchylona do tyłu w prawą stronę. Falowane włosy opadają na ramiona. Zarys oczu, nosa, zarostu na twarzy. Brak lewej dłoni, zachowana prawa ze śladem gwoździa na otwartej dłoni. Na klatce piersiowej widoczna rana pod sercem z trzema kroplami krwi. Przepaska zawiązana z tyłu prawego biodra. Nogi ugięte w kolanach, stykają się. Stopy oparte na podpórce, ułożone prawa na lewej, przybite. Kształt pasyjki wpisany w literę Y. Pasyjka mogła być elementem mocowanym do wieka trumny.

31. STUŁA

Lokalizacja: wykop 8/BK, krypta 1, grób 36
Nr inwentarzowy: CH/B/w-131/2013
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: długość 221 cm, szerokość od 5 do 9,5 cm
Opis: stuła ma formę prostej szarfy, bez łopatkowego lub trapezowatego poszerzenia na końcach. Wykonana w bardzo niestaranny sposób. Nierównej szerokości krawędzie poszerzają się i przewężają. Brak podszewki. Krawędzie podłożono pod spód i podszyto. Stułę uszyto z jedwabnej wzorzystej tkaniny, o pasowym wzorze, pomiędzy który wprowadzono broszowanie o motywie drobnych kwiatków, wykonane metalową nicią w kolorze złota. Szata liturgiczna jednorazowego użytku, przygotowana specjalnie do grobu.

32. PALKA

Lokalizacja: wykop 8/BK, krypta 1, grób 36
Nr inwentarzowy: CH/B/w-132/2013
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: 18,5 × 21,0 cm
Opis: przykrycie kielicha mszalnego (*palla*) w kształcie prostokąta o nierównych krawędziach. Tylna część, stanowiąca podstawę konstrukcyjną, uszyta ręcznie z jedwabnego atłasu. Przednia część to aplikacje wykonane techniką łączoną: haft kładziony i atłasowy. W centralnej części wyhaftowano metalową nicią krzyż siedmioramienny. Na najwyższej belce umieszczono litery IHЦI. Na środkowej schematycznie ukazano koronę cierniową. Najniższa belka – ukośnik. Po obu stronach krzyża: włócznia i gąbka nasadzona na trzcinę (symbole Męki Pańskiej). Krzyż stoi na wzgórzu, na którym w centralnym miejscu wyhaftowano czaszkę i skrzyżowane piszczele. Wszystkie elementy zamknięto ramką, w którą wpisano, wykonane na szydełku (?) napisy. Z uwagi na niekompletność liter napis jest nieczytelny. Wzdłuż krawędzi znajdują się stylizowane kwiaty na wijących się łodygach.

33. APLIKACJA O MOTYWIE ROŚLINNYM

Lokalizacja: wykop 8/BK, krypta 1, grób 36
Nr inwentarzowy: CH/B/w-133/2013
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: 14,3 × 11,5 cm
Opis: duża haftowana aplikacja o motywie roślinnym, zachowana fragmentarycznie. Aplikację wykonano na podkładzie z tkaniny jedwabnej o splocie prostym i prostym rypsowym. Wysoki kielich kwiatu wykonano haftem kładzionym z wielobarwnych nici, obecnie koloru ugru oraz z nici metalowych. Krawędzie liści i łodygi zaznaczono metalową nicią techniką haftu kładzionego. Aplikacja prawdopodobnie zdobiła odzież. Nie można jednak stwierdzić, czy była to odzież świecka czy szaty liturgiczne.

34. SZKAPLERZ

Lokalizacja: wykop 8/BK, krypta 1
Nr inwentarzowy: CH/B/w-129/2013
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: 17,5 × 18,0 cm
Opis: fragment jedwabnego szkaplerza z koronką i haftem. Kształt prostokątny o krzywych krawędziach. Tylna część szkaplerza, stanowiąca podstawę konstrukcyjną, uszyta została ręcznie z jedwabnego atłasu w kolorze bordowym. Przednią część stanowi dekoracja wykonana techniką łączoną, zachowana w niewielkich fragmentach. Znajdują się na niej haftowane aplikacje, wykonane haftem kładzionym i atłasowym, które zajmują centralną część. Aplikacje przedstawiają atrybuty Męki Pańskiej: wyhaftowany metalową nicią krzyż oraz twarz Chrystusa w koronie cierniowej. Krzyż ustawiono na wzgórzu oznaczonym symbolem czaszki i piszczeli. Po bokach umieszczono włócznię i trzcinę z gąbką. Zachowały się również pojedyncze elementy aplikacji, pierwotnie ułożonej wokół wizerunku centralnego.

35. CZEPEK (?)

Lokalizacja: wykop 8/BK, krypta 1
Nr inwentarzowy: CH/B/w-128/2013
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: 27 × 24 cm
Opis: jedwabna, wzorzysta tkanina, wielobarwna (kolor ugru, ślady zielonego i czerwonego barwnika) z rozbudowanym motywem roślinnym. Widoczne duże stylizowane kielichy kwiatowe i liście. Kształt zbliżony do kwadratu o lekko zaokrąglonych górnych narożnikach. Tkanina była wzdłuż krawędzi podłożona pod spód i zaprasowana. Rekonstrukcja prawdopodobnego nakrycia głowy jest niemożliwa.

36. CZEPEK DZIECIĘCY

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-55/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: obwód wokół twarzy 49 cm
Opis: czepek uszyty z wzorzystego jedwabiu o roślinnym motywie, obecnie w kolorze ugru. Skonstruowany z sześciu klinów. Krawędzie

czepka wykończono jedwabną lamówką. W miejscu łączenia klinów naszyto skręcony z metalowych nici sznureczek. Brak śladów po przyszyciu tasiemek utrzymujących czepek na głowie (por. rozdz. 6).

37. CZECHMAN

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-46/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: długość przodu 130 cm, obwód na wysokości stanu 84 cm, obwód w pasie ok. 76 cm, długość rękawa 65 cm, obwód stójki 36 cm, długość tyłu 131 cm
Opis: czechman uszyty z atłasu, obecnie mocno przebarwiony, miejscami w kolorze ugru, złocistym i oliwkowym. Przód dwudzielny, wzdłuż całej długości rozcięty. Górna część obcisła, zapinana na 10 maleńkich guzów pasmanteryjnych, które przewlekano przez pętelki. Z obu stron krótkie rozporki. Boki od wysokości pasa są poszerzone wszytymi klinami. Tył szyty z tzw. słupem: pośrodku, od linii stanu, przechodzi aż do dolnego brzegu, w długi, dość wąski, prostokątny pasek, do którego z każdej strony przyszyte są kloszowo skrojone, asymetryczne boki. Rękawy wąskie, zszyte, mają podkrój pod pachami i niewielkie kliny. Zapinane na haftki, które się nie zachowały. Pod szyją czechman był łagodnie, półokrągło podkrojony i wykończony niską stójką. Ubranie było wielokrotnego użytku (por. rozdz. 6).

38. SZKAPLERZ

Lokalizacja: krypta 4
Ne inwentarzowy: CH/B/w-42/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: 5,2 × 6,2 cm
Opis: zachowana spodnia część szkaplerza o prostokątnym kształcie. Wykonana z jedwabnego rypsu, obecnie w kolorze brązowym. Krawędzie podłożono i przeszyto szwem na okrętkę. Fragment był tłem – ramą, w którą wmontowana była dekoracja w formie drobnego motywu roślinnego, wykonana z jedwabnych nici, która zachowała się tylko w dolnych narożnikach ramki.

39. SZKAPLERZ

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-45/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: zachowana szerokość 12,5 cm, zachowana wysokość 15,5 cm
Opis: zachowała się wierzchnia, prostokątna część szkaplerza z jedwabnego aksamitu strzyżonego. Rozbudowana dekoracja wykonana została kilkoma technikami. W centralnym miejscu naszyto techniką aplikacji krzyż siedmioramienny. Na najwyższej belce, wykonanej z atłasu, wyhaftowano brązową nicą litery ІНЦІ. Belkę środkową i dolną przygotowano również z kawałków jedwabnego atłasu, który pokryto haftem: ozdobnym, gęstym przeszyciem biegnących po skosie i krzyżujących się nici. Krzyż ustawiony na schematycznie przedstawionej, uformowanej z małych, ułożonych schodkowo kwadratów – Golgocie. Wykonano je techniką aplikacji z jedwabnego atłasu w kolorze ugru. Na każdym z sześciu kwadratów wyhaftowano gwiazdki. U podnóża krzyża aplikacja z jedwabnego rypsu ze schematycznie ukazaną czaszką z piszczelami. Oczodoły, nos i zęby czaszki wykonano brązową nicią. Po obu stronach krzyża wyhaftowano jedwabną nicią, obecnie w kolorze ugru, włócznię i trzcinę z gąbkę. Pomiędzy powyżej opisane elementy wpleciono wyhaftowane litery (por. Sawicki 2014: 15–16). Rozwiązanie napisu:
ІНЦІ (Иисус Назарянин, Царъ Иудеи) – *Jezus Nazarejski, Król Judei*

ІΣ ΧΣ (ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ) – *Jezus Chrystus*
N(Н)**И КА** – *Zwycięża*
К(опие) **Т**(рость) –*kopia/włócznia; trzcina z gąbką/laska* – narzędzia Męki Pańskiej
М(есто) **Л**(обное) – *Miejsce Kaźni*
Р(ай) **Б**(ожий) –*Raj Boży/* **Р**(ай) **Б**(ысть) – *Rajem było* – w tym kontekście należy to czytać jako: Miejsce Kaźni (straceń, pohańbienia) stało się Rajem Bożym
Г(ора) **Г**(олгофа) – *Góra Golgota*

40. SZKAPLERZ

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-47/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: zachowana szerokość 12,5 cm, zachowana wysokość 15,0 cm
Opis: bogato zdobiony szkaplerz. Spód z gładkiego jedwabiu, obecnie w kolorze ugru, zachował się w całości. Wierzchnia, prostokątna część z czarnego sukna z dekoracją, zachowała się we fragmentach. Aplikacja o tematyce Męki Pańskiej wykonana kilkoma technikami. W centralnym miejscu umieszczono siedmioramienny krzyż z trzema belkami. Górna z wyhaftowanymi brązową, jedwabną nicią literami INЦI. Środkowa zamocowana pod kątem prostym z wyhaftowaną schematycznie koroną cierniową. Krzyż opracowany techniką aplikacji z wzorzystej tkaniny, ustawiony jest na Golgocie, wykonanej aplikacją z gładkiego jedwabiu, obecnie w kolorze ugru. Zdobieniem Golgoty jest haftowana jedwabną nicią schematycznie ukazana czaszka z piszczelami. Po obu stronach czaszki naszyto rózgi trzciny i sznur. Na niektórych kwiatach zachował się czerwony barwnik. Z obu stron krzyża umieszczono aplikację z metalowego sznureczka i nici, symbolizujących włócznię i trzcinę z gąbkę. Pomiędzy symbole Męki Pańskiej whaftowano małe gwiazdki i litery. Zachowały się tylko niektóre. Całość zamknięto w obejmującej krawędzie ramce. Rozwiązanie napisu (por. Sawicki 2014: 44):

INЦI (*Иисус Назарянин, Царъ Иудеи*) – *Jezus Nazarejski, Król Judei*
(М)**Р** (ΘΥ) (ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ) – *Matka Boga*

N(H)**И К**(A) – *Zwycięża*
(K)(опье) **Т**(рость) – *kopia/włócznia; trzcina z gąbką/laska* – narzędzia Męki Pańskiej
М(есто) **Л**(обное) – *Miejsce Kaźni*
Р(ай) **Б**(ожий) – *Raj Boży/* **Р**(ай) **Б**(ысть) *Rajem było* – w tym kontekście należy to czytać jako: Miejsce Kaźni (straceń, pohańbienia) stało się Rajem Bożym
Г(ора) **Г**(олгофа) – *Góra Golgota*

41. SZKAPLERZ

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-52/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: wysokość aplikacji 13,1 cm
Opis: zachowała się tylko aplikacja szkaplerza z atrybutami Męki Pańskiej, wykonana kilkoma technikami. Na środku znajduje się duży krzyż siedmioramienny. Każda z poprzecznych belek wykonana w inny sposób. Górna belka z gładkiej, haftowanej tkaniny, obecnie w kolorze ugru. Fragmentarycznie zachowany, wyhaftowany napis INЦI (patrz: kat. 39, 40). Belka środkowa i pionowa, stanowiąca podstawę konstrukcji krzyża, przygotowana z tej samej tasiemki przeplatanej metalowa nicią w kolorze złotym. Belkę dolną przygotowano z tasiemki o innym wzorze. Na belce środkowej schematycznie wyhaftowano koronę cierniową. Krzyż ustawiony jest na wzgórzu, opracowanym techniką aplikacji z gładkiego jedwabiu, obecnie w kolorze ugru. U podnóża krzyża wyhaftowano, jedwabną nicią, czaszkę z piszczelami, a po obu jej stronach kwitnące rośliny. Na niektórych kwiatach zachował się czerwony barwnik. Po obu stronach krzyża umieszczono aplikacje wykonaną z metalowego sznureczka i z nici, symbolizujących włócznię oraz trzcinę z gąbką nasączoną octem. Wszystkie elementy aplikacji naszyto na okrętkę.

42. RELIKWIARZ[9]

Lokalizacja: krypta 4, grób 46
Nr inwentarzowy: CH/B/w-59/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: 5 × 5cm
Opis: maleńki, zaszyty woreczek o kwadratowym kształcie z lekko uniesionymi narożnikami. Wykonany z wzorzystej tkaniny – na prążkowanym tle wielobarwne motywy roślinne, obecnie w kolorze ugru. Brzegi połączone jedwabną lamówką koloru zielonego.

43. MAŁY RELIKWIARZ

Lokalizacja: krypta 4, grób 46
Nr inwentarzowy: CH/B/w-60/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: 5,7 × 4,6 cm
Opis: relikwiarz w formie prostokątnego, małego woreczka. Uszyty z jedwabnej wzorzystej tkaniny, obecnie w kolorze ugru.

44. MAŁY RELIKWIARZ

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-66/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: 1) 4 × 5 cm; 2) 4,3 × 5 cm; 3) 4 × 3,5 cm
Opis: relikwiarz składa się trzech woreczków, o prostokątnym kształcie, uszytych z różnych tkanin:
1) ryps w kolorze ugru,
2) brązowy jedwab w drobny wzór geometryczny, na krawędzi woreczka przyszyto pętelkę z jedwabnej nici do zawieszania,
3) gładki jedwab w kolorze ugru.

[9] Wg Wiry Hupało jest to fragment zdobiący tak zwany *nabiedrzec,* wg Piotra Kondraciuka jest to *epignation* (por. rozdz. 5). Określenia „relikwiarz" użyto za Anną Drążkowską (Drążkowska 2015).

45. FRAGMENT SZATY LITURGICZNEJ

Lokalizacja: krypta 4
Nr inwentarzowy: CH/B/w-43/2014
Datowanie: XVIII w.
Wymiary: długość przedniej i tylnej części ok. 170 cm
Opis: uszyty z jedwabnego rypsu w kolorze fioletowo – amarantowym, obecnie mocno przebarwiony. Szata liturgiczna zachowana w niewielkich fragmentach, o nieregularnych kształtach: dolna część przodu i tyłu oraz fragment tkaniny wzdłuż prawej krawędzi szaty. Krawędzie dolne z obu stron wykończono owalnym podkrojem. Zachowany fragment uszyto z kliku kawałków tej samej tkaniny o różnej wielkości i o różnych kształtach. Strój wzdłuż krawędzi ozdobiony był koronką klockową o motywie roślinnym (?).

46. SKUFIA

Lokalizacja: krypta 5, grób 43
Nr inwentarzowy: CH/B/w-86/2014
Datowanie: XVII w.
Wymiary: obwód 57 cm, wysokość 21 cm
Opis: skufia uszyta z gładkiego, jedwabnego aksamitu, obecnie w kolorze ciemnobrązowym. Nakrycie głowy skonstruowane z czterech klinów. Dolna krawędź profilowana, wykończona tasiemką (1,5 cm). Z przodu, na środku naszyto aplikację w formie krzyża (10 × 4,7 cm), którą wykonano z tasiemki z metalowej nici. Nakrycie głowy osoby duchownej kościoła unickiego.

47. STUŁA

Lokalizacja: krypta 5, grób 43
Nr inwentarzowy: CH/B/w-87/2014
Datowanie: XVII w.
Wymiary: długość 232 cm
Opis: stuła uszyta z gładkiego jedwabiu. Forma prostej szarfy z łopatkowatym zakończeniem z obu stron. Stułę przygotowano z 9 fragmentów tkaniny o różnych kształtach. Łopatkowe zakończenie obszyto wzdłuż krawędzi tasiemkami. Aplikacje w formie krzyża, naszyte na środku zakończeń i w połowie stuły, wykonano również z tasiemki. Stuła była wielokrotnie używana.

48. GWÓŹDŹ TRUMIENNY

Lokalizacja: wykop 1/B, grób 4
Nr inwentarzowy: CH/B/25/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 83 mm, szerokość 4 mm, grubość 3 mm; szerokość główki 12 mm
Opis: żelazny, kuty gwóźdź trumienny z kawałkiem drewna, w przekroju poprzecznym czworokątny, ostro zakończony. Główka prostokątna, szersza od trzpienia.

49. GWÓŹDŹ TRUMIENNY

Lokalizacja: wykop 1/B, grób 9
Nr inwentarzowy: CH/B/32/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wielkość: długość 90 mm
Opis: kuty, żelazny gwóźdź o czworobocznym przekroju z główką szerszą od trzpienia. Ostro zakończony. Silnie skorodowany.

50. ĆWIEK TRUMIENNY

Lokalizacja: wykop 2/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-29/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 96 mm
Opis: ćwiek kuty, żelazny. Trzpień długi, w przekroju czworoboczny, ostro zakończony. Główka płaska, prostokątna szersza od trzpienia.

51. ĆWIEKI I GWOŹDZIE TRUMIENNE

Lokalizacja: wykop 2/B
Nr inwentarzowy: CH/B/54/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Opis:
1) Gwóźdź trumienny o długości 36 mm, w przekroju czworoboczny, ostro zakończony. Drugi koniec, bez główki, zagięty pod kątem prostym.
2) Mały gwóźdź trumienny o długości 30 mm, w przekroju czworoboczny, ostro zakończony. Główka płaska, szersza od trzpienia.
3) Ćwiek trumienny, lekko zagięty, o długości 42 mm, w przekroju czworoboczny. Ostry koniec ułamany. Główka płaska, prostokątna (18 × 12 mm).
4) Ćwiek trumienny o długości 54 mm, w przekroju prostokątny, półokrągło zakończony. Główka płaska, prostokątna (23 × 16 mm).

52. GWÓŹDŹ TRUMIENNY Z KAWAŁKIEM DREWNA

Lokalizacja: wykop 3/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-46/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 87 mm
Opis: kuty gwóźdź trumienny z kawałkiem drewna, w przekroju trzpień czworoboczny. Zakończony półokrągło. Główka skorodowana, szersza od trzpienia.

53. GWÓŹDŹ TRUMIENNY

Lokalizacja: wykop 5/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-70/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 125 mm, szerokość 7 mm, grubość 4 mm
Opis: długi, kuty gwóźdź żelazny o ostrym zakończeniu. W przekroju trzpień prostokątny. Główka płaska, szersza od trzpienia.

54. ĆWIEK TRUMIENNY

Lokalizacja: wykop 9/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-3/2014
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 51 mm, główka 23 × 25 mm
Opis: kuty ćwiek żelazny o owalnej, wypukłej główce i ostrym zakończeniu. Przekrój trzpienia czworoboczny. Ostry koniec zagięty.

55. SZCZYT TRUMNY/DESKA IMIENNA

Lokalizacja: krypta 4, grób 46
Nr inwentarzowy: CH/B/w-65/2014
Datowanie: XIX w.
Materiał: drewno iglaste (sosna?), biała farba temperowa
Wymiary: szerokość 41/60 cm, wysokość 29 cm, grubość 2 cm
Opis: bok krótki przy głowie w kształcie trapezu (dolna krawędź krótsza). Inskrypcja i zamykająca ją prosta ramka, wykonana białą farbą temperową. Od wewnątrz brak dekoracji. W przekroju widoczny zachowany drewniany kołek i ślady po nich. Kołki łączyły skrzynię trumny. Napis:
Xądz Piotr Ciszewski
Paroch i Dziekan
Chełmski Lat 56
Umarł…. AD…

56. SZCZYT TRUMNY

Lokalizacja: krypta 4, grób 46
Nr inwentarzowy: CH/B/w-84/2014
Datowanie: XIX w.
Materiał: drewno iglaste (sosna?), biała farba temperowa
Wymiary: 24/34 cm, wysokość 26 cm, grubość 2 cm
Opis: bok krótki przy nogach w kształcie trapezu (dolna krawędź krótsza). Zdobienie namalowane białą farbą, zamknięte w ramce – plastycznie przedstawiona czaszka, lekko skierowana w prawo i dwie skrzyżowane ze sobą piszczele. Od wewnątrz brak dekoracji. W przekroju widoczny drewniany kołek i ślady po nich. Kołki łączyły skrzynię trumny.

57. SZCZYT TRUMNY

Lokalizacja: krypta 4, trumna 2
Nr inwentarzowy: CH/B/w-53/2014
Datowanie: XVIII w.
Materiał: drewno iglaste (sosna?), czarna farba temperowa
Wymiary: szerokość 22/34 cm, wysokość 28 cm, grubość 3 cm
Opis: bok krótki przy nogach w kształcie trapezu (dolna krawędź krótsza). Z zewnętrznej strony schematycznie narysowana, czarną farbą, czaszka, skierowana w lewą stronę. Pod nią dwie skrzyżowane piszczele. Rysunek obejmuje całą powierzchnię boku. Od wewnątrz brak dekoracji. W przekroju widoczne drewniane kołki, łączące skrzynię trumny.

58. DANAR JAGIELLOŃSKI (?)

Lokalizacja: wykop 3/B, grób 13
Nr inwentarzowy: CH/B/m-23/2013
Rok: 1434–1444
Średnica: 11 mm
Waga: 0,4 g
Metal: srebro
Av.: korona z czasów Władysława II Jagiełły.
Rv.: orzeł polski – jagielloński w koronie.
Mennica: Kraków

59. DENAR KORONNY ALEKSANDRA JAGIELLOŃCZYKA

Lokalizacja: wykop 9/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-5/2014
Rok: 1492–1501
Średnica: 11 mm
Waga: 0,3 g
Metal: srebro + miedź (srebro bilonowe)
Av.: w perełkowym otoku korona, pod koroną litera O.
Rv.: w perełkowym otoku orzeł jagielloński w koronie.

60. GROSZ LITEWSKI ZYGMUNTA II AUGUSTA

Lokalizacja: wykop 5/B, grób 23
Nr inwentarzowy: CH/B/m-28/2013
Rok: 1555
Średnica: 24 mm
Waga: 2,2 g
Metal: srebro
Av.: popiersie Zygmunta II Augusta. W otoku napis przedzielony krzyżykiem korony: SIGIS AVG REX POL MAG DVX LIT[10] (w miejsce danych tu kropek, na monecie są małe trójczłonowe przerywniki).
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec na koniu z tarczą i mieczem. Pod nią rok 1555, a niżej herb Kolumny przedzielający napis otokowy: MONETA MAGNI – DVCAT9 LITVA (w miejsce danych tu kropek, na monecie są małe trójczłonowe przerywniki)[11].

[10] SIGISMUNDUS AUGUSTUS REX POLONIAE MAGNUS DUX LITHUANIAE – Zygmunt August król Polski, Wielki Książę Litwy
[11] Kolumny – herb Jagiellonów, Zygmunta I Starego i Zygmunta II Augusta (por. Kurpiewski 1994: 173).

61. DENAR LITEWSKI ZYGMUNTA II AUGUSTA

Lokalizacja: wykop 3/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-25/2013
Rok: 1555
Średnica: 12 mm
Waga: 0,2 g
Metal: srebro
Av.: orzeł polski.
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec na koniu z tarczą i mieczem. Pod herbem rok 1555.

62. DENAR LITEWSKI ZYGMUNTA II AUGUSTA

Lokalizacja: wykop 9/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-8/2014
Rok: 1556
Średnica: 12 mm
Waga: 0,2 g
Metal: srebro
Av.: orzeł polski.
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec na koniu z tarczą i mieczem. Pod herbem rok 1556.

63. PÓŁTORAK KORONNY ZYGMUNTA III WAZY

Lokalizacja: wykop 3/B, grób 13
Nr inwentarzowy: CH/B/m-24/2013
Rok: 1623
Średnica: 19 mm
Waga: 0,9 g
Metal: srebro
Av.: pod koroną tarcza z herbami Polski, Litwy i Wazów. W otoku napis podzielony u góry koroną, u dołu tarczą z liczbą 3: SIGIS 3 D G - REX P M D L[12]
Rv.: jabłko królewskie z liczbą Z4 pośrodku i rokiem 2 – 4 po bokach. W otoku napis przedzielony u góry krzyżem, a u dołu tarczą z herbem Sas: MONE NO – REG POLO (na początku i końcu napisu otokowego gwiazdki), (por. Kamiński, Kurpiewski 1990: 95).
Mennica: Bydgoszcz

[12] SIGISMUNDUS TERTIUS DEI GRATIA REX POLONIAE MAGNUS DUX LITHUANIAE – Zygmunt III z łaski Bożej król Polski, Wielki Książę Litwy

64. SZELĄG LITEWSKI ZYGMUNTA III WAZY

Lokalizacja: wykop 7/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-50/2013
Rok: 1624
Średnica: 16 mm
Waga: 0,4 g
Metal: srebro + miedź
Av.: pod koroną monogram królewski S, z tarczą herbową Wazów pośrodku. W otoku napis przedzielony u góry koroną: […] III D[…] […] X PO M D L […]
Rv.: pod koroną tarcze z herbami Polski i Litwy. W otoku napis: […]OLIDVS […]
Mennica: Wilno

65. SZELĄG ELBLĄSKI GUSTAWA II ADOLFA

Lokalizacja: wykop 3/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-18/2013
Rok: 1631/1634 ?
Średnica: 16 mm
Waga: 0,4 g
Metal: srebro + miedź
Av.: pod koroną monogram królewski: litera A wpisana w literę G. Herb Wazów – Snopek nieczytelny. W otoku napis: G[…] […]DO […]
Rv.: herb Elbląga w ozdobnym kartuszu. W otoku napis: SOLIDVS CIVI ELBI[…] […].
Data nieczytelna.
Mennica: Elbląg

66. SZELĄG GUSTAWA II ADOLFA

Lokalizacja: wykop 7/B, pomiędzy grobem 34 a obiektem 20 A
Nr inwentarzowy: CH/B/m-48/2013
Rok: XVII w.
Średnica: 17 mm
Waga: 0,4 g
Metal: srebro + miedź
Av.: pod koroną monogram królewski: litera A wpisana w literę G. Herb Wazów – Snopek nieczytelny. W otoku napis: GVS AD[…] […]
Rv.: herb Elbląga w ozdobnym kartuszu.
W otoku napis: […]OLIDVU […] […]LBING […] .
Data nieczytelna.
Mennica: Elbląg

67. SZELĄG GUSTWA II ADOLFA

Lokalizacja: wykop 3/B, obiekt 11, grób 13
Nr inwentarzowy: CH/B/m-21/2013
Rok: 1634
Średnica: 17 mm
Waga: 0,3 g
Metal: srebro + miedź
Av.: nieczytelny.
Rv.: herb Elbląga w ozdobnym kartuszu. W otoku napis: SOL[…] […] ELBING 34
Mennica: Elbląg

68. SZELĄG KRYSTYNY

Lokalizacja: wykop 1/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-4/2013
Rok: 1658
Średnica: 0,91 mm
Waga: 0,4 g
Metal: miedź
Av.: pod koroną litera C z herbem Wazów – Snopkiem w środku. W otoku napis:
CHRIS[…] […]
Rv.: gryf inflandzki w ozdobnym kartuszu. W otoku napis: SOLID[…] […] 58[13]

69. SZELĄG KORONNY JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 2/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-15/2013
Rok: 1660
Średnica: 16 mm
Waga: 1,3 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. Pod przedstawieniem inicjały T L B[14]. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS REX [15]
Rv.: orzeł polski z herbem Wazów w tarczy – Snopkiem. Nad głową orła symbol kwiatka. W otoku napis: *SOLID REGNI POLON 1660

[13] Fałszerstwo z epoki. Krystyna Wazówna była królową Szwecji w latach 1632–1654.
[14] TLB – Tytus Liwiusz Boratini dzierżawca mennic koronnych w Bydgoszczy (1667–1668, 1677–1682), Krakowie (1658–1661, 1667–1668, 1680–1682?), Ujazdowie (1659–1665). Zarządca mennicy litewskiej w Wilnie (1660–1666), Brześciu Litewskim (1665–1666).
[15] IOANNES CASIMIRUS REX – Jan Kazimierz król

70. SZELĄG KORONNY JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 9/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-7/2014
Rok: 1660
Średnica: 16 mm
Waga: 1,3 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. Pod przedstawieniem inicjały T.L.B. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS REX
Rv.: orzeł polski w koronie, na piersi, w tarczy, herb Wazów – Snopek. U góry, nad koroną, kropka. Napis w otoku przedzielony herbem Ślepowron[16]: SOLID REGNI – POL[…]N 1660

71. SZELĄG LITEWSKI JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 3/B, obiekt 5
Nr inwentarzowy: CH/B/m-20/2013
Rok: 1661
Średnica: 15 mm
Waga: 1,1 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS R[…]
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec z tarczą i mieczem, nad nim mitra wielkoksiążęca. Poniżej herb Ślepowron. Napis w otoku: SOL[…] […] DVC LIT 1661

72. SZELĄG KORONNY JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 2/B, obiekt 10
Nr inwentarzowy: CH/B/m-10/2013
Rok: 1661
Średnica: 16 mm
Waga: 1,2 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS REX

[16] Ślepowron – herb Jana Kazimierza Krasińskiego, podskarbiego wielkiego koronnego w latach 1659–1668, w polu błękitnym podkowa zwieńczona krzyżem kawalerskim, na nim czarny kruk w prawo z pierścieniem w dziobie (http://www.muzeum.chelm.pl/zbiory2/archeologia/karta.php?id=2408 [30.04.2016]).

Rv.: orzeł polski w koronie, na piersi, w tarczy, herb Wazów – Snopek. U góry, nad koroną, rozetka. Napis w otoku przedzielony herbem(?): SOLID REG – NI POL 1661

73. SZELĄG KORONNY JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 7/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-42/2013
Rok: 1663
Średnica: 16 mm
Waga: 0,6 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. W otoku napis przedzielony głową: […]AN – […] […]
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec z tarczą i mieczem, nad nim mitra wielkoksiążęca. W otoku napis przedzielony herbem Ślepowron: […] REG – POLO 1663

74. SZELĄG LITEWSKI JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 6/B, grób 29
Nr inwentarzowy: CH/B/m-33/2013
Rok: 1663
Średnica: 16 mm
Waga: 0,8 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. Pod przedstawieniem inicjały GFH[17]. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS REX.
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec z tarczą i mieczem, nad nim mitra wielkoksiążęca. Pod koniem Snopek – herb rodu Wazów. Napis w otoku przedzielony herbem Wieniawa[18]: SOL MAG D – VC LIT 1663.
Mennica: Oliwa

[17] GFH – Andrzej Jerzy von Horn (Georg von Horn). Zarządca mennicy w Oliwie, Kownie i Malborku. W inicjałach „F" interpretowane jest jako „von" (http://blognumizmatyczny.pl/2015/11/03/szelag-litewski-jan-kazimierz-oliwa-1663 [29.04.2016]).
[18] Wieniawa – herb wileńskiego biskupa Jerzego Białozora, administratora skarbu litewskiego w latach 1662–1663; żubrza lub bawola głowa z kołem złotym w nozdrzach (*Herby rycerstwa polskiego na zamku w Kórniku: Wieniawa*, t. 67).

75. SZELĄG KORONNY JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 6/B, grób 39
Nr inwentarzowy: CH/B/m-31/2013
Rok: 1664
Średnica: 15 mm
Waga: 1,1 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS REX
Rv.: orzeł polski w koronie z herbem Wazów – Snopkiem w tarczy na piersi. W otoku napis przedzielony herbem Ślepowron: SOLID REG – POLO 1664

76. SZELĄG KORONNY JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 6/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-35/2013
Rok: 1664
Średnica: 15 mm
Waga: 1,0 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. Pod przedstawieniem inicjały T.L.B. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS REX
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec z tarczą i mieczem, nad nim mitra wielkoksiążęca. Pod koniem, monogram pisany ligaturą HKPL[19]. W otoku napis: […]LI[…] […] […]T 1664

77. SZELĄG LITEWSKI JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 7/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-52/2013
Rok: 1665
Średnica: 15 mm
Waga: 1,0 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. Pod przedstawieniem inicjały T.L.B. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS […]
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec z tarczą i mieczem, nad nim mitra wielkoksiążęca. Pod ko-

[19] HKPL – Hieronim Kryszpin Kirszenstein (Hieronim Kirszenstein Podskarbi Litewski). Podskarbi wielki koronny w latach 1663–1676 (Boniecki 1908: 389).

niem, monogram pisany ligaturą HKPL, z prawej strony widoczna gwiazdka. W otoku napis: SOL[…] […] […] 1665

78. SZELĄG LITEWSKI JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 2/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-16/2013
Rok: 1665
Średnica: 16 mm
Waga: 1,4 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. W otoku napis przedzielony głową: […]OAN – CAS […]
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec z tarczą i mieczem, nad nim mitra wielkoksiążęca. Pod koniem – głowa jelenia. Po prawej stronie głowy jelenia[20] kropka. W otoku napis:
[…] DVC LIT 1665
Mennica: Kowno

79. SZELĄG KORONNY JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 7/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-51/2013
Rok: 166?
Średnica: 16 mm
Waga: 0,9 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. Pod przedstawieniem inicjały T.L.B. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS REX
Rv.: orzeł polski w koronie, na piersi, w tarczy, herb Wazów – Snopek. Napis w otoku przedzielony herbem Ślepowron (?): SOLID REG – POLO 166[?]

80. SZELĄG LITEWSKI JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 7/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-45/2013
Rok: 1666
Średnica: 15 mm

[20] Głowa jelenia – fragment herbu Kryszpin, należący do podskarbiego litewskiego Hieronima Kryszpina Kirszensteina, podskarbiego wielkiego koronnego w latach 1663–1676 (por. Boniecki 1906: 389).

Waga: 1,3 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. W otoku napis przedzielony głową: IOAN – CAS […]
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec z tarczą i mieczem, nad nim mitra wielkoksiążęca. Pod koniem prawdopodobnie głowa jelenia. W otoku napis: SOLI[…] […] LIT 1666
Mennica: Kowno

81. SZELĄG LITEWSKI JANA KAZIMIERZA

Lokalizacja: wykop 6/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-30/2013
Rok: 1666
Średnica: 15 mm
Waga: 1,1 g
Metal: miedź
Av.: popiersie króla Jana Kazimierza w wieńcu laurowym, ukazane w prawym profilu. Pod przedstawieniem inicjały T.L.B. W otoku napis przedzielony głową:. IOAN – […] […]X
Rv.: herb Litwy – Pogoń, jeździec z tarczą i mieczem, nad głową mitra wielkoksiążęca. Pod koniem, pomiędzy dwoma kropkami, monogram pisany ligaturą HKPL. W otoku napis: […] DVC LIT 1666
Mennica: Wilno, Brześć.

82. KOPIEJKA „ŁEZKA" [21]

Lokalizacja: wykop 3/B
Nr inwentarzowy: CH/B/m-19/2013
Rok: XVII w.
Średnica: 14 × 10 mm
Waga: 0,6 g
Metal: miedź
Av.: jeździec na koniu z kopią. Widoczny tylko częściowo.
Rv.: napis zapisany cyrylicą – nieczytelny.

[21] Kopiejki w kształcie łezki były bite od 1534 roku do reformy Piotra I Wielkiego w 1713 roku, kiedy wprowadzone zostały kopiejki o okrągłym kształcie. W latach kryzysu 1656–1666 bita w miedzi (por. Mikołajczyk 1994: 157)

83. TALAR, NIDERLANDY[22] - UTRECHT

Lokalizacja: krypta 4, trumna 2
Nr inwentarzowy: CH/B/m-11/2014
Rok: 1694
Średnica: 44 mm
Waga: 26,2 g
Metal: srebro
Av.: rycerz skierowany w prawo, trzyma miecz. U stóp stoi tarcza. Przedstawienie rozdziela datę 16 – 94. W otoku napis przedzielony tarczą: MO NO˙ARG PROCON […] BELG TRA[…]
Rv.: koronowany herb, lew trzymający snopek i miecz. W otoku: CONCO[…] RES PAR[…] Æ˙CRESCUNT

84. TALAR, NIDERLANDY[23] – GELDRIA

Lokalizacja: krypta 4, trumna 2
Nr inwentarzowy: CH/B/m-10/2014
Rok: 1699
Średnica: 42 mm
Waga: 27,0 g
Metal: srebro
Av.: rycerz skierowany w prawo z mieczem w dłoni. W lewej ręce trzyma wstęgę. Przy kolanach koronowana tarcza herbowa. Napis w otoku: MO˙ARG ORD˙CONFŒ – BELG˙D˙GELREC˙Z
Rv.: lew w tarczy, trzymający snopek i miecz, rozdziela datę 16 – 99. Nad herbem korona. Napis w otoku: CONCOR[…]˙RES˙PARVÆ˙CRESCVNT

85. GROT STRZAŁY

Lokalizacja: wykop 1/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-1/2013
Datowanie: XIII w.
Materiał: żelazo
Wymiary: wysokość liścia z fragmentem trzpienia 5,3 cm, szerokość 1,3 cm

[22] Rijksdaalder, srebrna moneta północno-niderlandzka (Republiki Zjednoczonej Prowincji) o wartości talara, z dużym powodzeniem pełniąca w XVII – XVIII w. funkcje międzynarodowego pieniądza, m.in. w Polsce. Bita do 1816 roku (http://wcn.pl/shop/details/25976?page=28 [20.04.2016]).
[23] Rijksdaalder, srebrna moneta północno-niderlandzka (Republiki Zjednoczonej Prowincji) o wartości talara, z dużym powodzeniem pełniąca w XVII –XVIII w. funkcje międzynarodowego pieniądza, m.in. w Polsce. Bita do 1816 roku (http://sklep.wcn.pl/shop/details/25973?page=122&sc=grade-&sm=a [20.04.2016]).

Opis: płaska forma liścia, w kształcie smukłego trójkąta równoramiennego, przechodząca w trzpień o czworobocznym przekroju. Trzpień zachowany w czterech fragmentach. Całość silnie skorodowana.

86. GWÓŹDŹ

Lokalizacja: wykop 2/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-30/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 7,9 cm, szerokość 0,45 cm, grubość 0,3 cm
Opis: kuty, żelazny gwóźdź o płaskim trzpieniu, w przekroju poprzecznym prostokątny. Główka płaska zachowana fragmentarycznie, szersza od trzpienia.

87. FRAGMENT OKŁADZINY LUB ELEMENT DEKORACYJNY (?)

Lokalizacja: wykop 3/B
Nr inwentarzowy: CH/B/63/2013
Datowanie: ?
Materiał: miedź, złocienie i srebrzenie
Wymiary: 1,7 × 0,9 cm
Opis: fragment miedzianej blaszki o trapezowatym kształcie. Widoczne ślady repusowania. Zewnętrznie blaszkę złocono i srebrzono. Pośrodku widoczny otwór po nitowaniu. Fragment okładziny lub element dekoracyjny (?).

88. HAK

Lokalizacja: wykop 3/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-39/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 8,4 cm, wysokość zagięcia 2,6 cm
Opis: kuty, żelazny hak (?) o długim trzpieniu. W przekroju poprzecznym czworoboczny. Jeden koniec zakończony ostro, drugi, zagięty zakończony płasko.

89. GWÓŹDŹ

Lokalizacja: wykop 4/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-53/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 6,8 cm, grubość 0,6 cm; szerokość zachowanej główki 1,7 cm
Opis: fragment dużego, kutego, żelaznego gwoździa. Nie zachowała się część o ostrym zakończeniu. Trzpień płaski, w przekroju poprzecznym prostokątny. Główkę płaską, prostokątną tworzy fragment przekutej z trzpienia zawiniętej blachy.

90. NIEOKREŚLONY ZABYTEK

Lokalizacja: wykop 5/B
Nr inwentarzowy: CH/B/84/2013
Datowanie: ?
Materiał: metal
Wymiary: długość 2,6 cm, średnica tarczki 0,8 cm
Opis: dwa kawałki metalowej taśmy zawinięte na metalowym trzpieniu, obustronne spojenia widoczne na całej długości przedmiotu. Na długości tarczka z wyraźnie zaznaczonym środkiem. Oba końce ułamane.

91. HAK (?)

Lokalizacja: wykop 10/B
Nr inwentarzowy: CH/B/90/2013
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość/wysokość 5,5 cm, szerokość przy zagięciu 3,0 cm; szerokość płaskiego zakończenia 1,8 cm
Opis: hak (?) wykuty z żelaznej taśmy, w przekrój poprzecznym czworoboczny. Szersza strona płaska, zakończona kształtem przypominającym płetwę. Trzpień zwęża się i ostro kończy z drugiej, zagiętej strony.

92. DŁUTKO

Lokalizacja: wykop 6/B
Nr inwentarzowy: CH/B/w-107/2013
Datowanie: XIII w.
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 13,6 cm, szerokość 1,2 cm, grubość 0,4 cm
Opis: nieduże dłuto wykute z żelaznej taśmy. Zakończone półowalnie, przekrój poprzeczny prostokątny. Główka szersza od trzpienia w przekroju czworokątna (2,1 cm).

93. ŻELAZNA KLAMRA

Lokalizacja: wykop 6/B, obiekt 34
Nr inwentarzowy: CH/B/w-114/2013
Datowanie: XIII w.
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 11 cm, szerokość 1,5 cm, wysokość kolców 6 cm
Opis: żelazna klamra taśmowata w kształcie kanciastej podkowy. Jeden koniec zachowany częściowo, drugi ostro zakończony.

94. GWOŹDZIE

Lokalizacja: wykop 10/B
Nr inwentarzowy: CH/B/24/2014
Datowanie: ?
Materiał: żelazo
Wymiary: długość 7,5 cm, szerokość 0,5 cm, grubość 0,3 cm; długość 4,9 cm, szerokość 0,2 cm
Opis: gwóźdź żelazny o długim, płaskim trzpieniu. W przekroju poprzecznym prostokątny. Główka płaska, prostokątna, szersza od trzpienia (10 mm). Mniejszy gwóźdź żelazny o prostokątnym przekroju trzpienia. Główka zachowana fragmentarycznie.

Aneks I

Wyniki datowań termoluminescencyjnych (TL)

Stanisław Fedorowicz[1]

Do datowania przekazano trzynaście próbek z badań wykopaliskowych z 2013 i 2014 roku prowadzonych w bazylice pw. Narodzenia NMP w Chełmie (tab. I.1). Badania dziewięciu z nich (próbki nr: 21, 26, 58, 91, 100, 102, 103, 104, 162) zlecił Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, pozostałych czterech (nr: 157, 158, 160, 161) Muzeum Ziemi Chełmskiej im. W. Ambroziewicza w Chełmie. Prace przygotowawcze i datowania wykonano w laboratorium Uniwersytety Gdańskiego.

Otrzymane próbki zostały wysuszone i rozkruszone do wielkości poniżej 100 µm. Następnie zostały wsypane do naczynek typu Marinelli i umieszczone w domku osłonnym trójkanałowego scyntylacyjnego spektrometru gamma typu MAZAR'95 (produkcja Polon ZOT Warszawa). Wykonane zostały pomiary stężeń izotopów U, Th, K. MAZAR wykonał 30 pomiarów po 2000 sekund dla każdej próbki. Stężenia radionuklidów ^{226}Ra, ^{228}Th, ^{40}K zostały przeliczone na dawki promieniowania: alfa (d_α), beta (d_β) i gamma (d_γ) z zastosowaniem przeliczników wg Adamiec i Aitken (1998). Dawka promieniowania kosmicznego (dc) dla miejsca poboru próbki obliczono zgodnie z sugestią Prescotta i Hutton (1994). Wyniosła ona 0.15 Gy/ka dla próbki z powierzchni terenu i malała wraz z głębokością. Dawka roczna (d_r) jest sumą dawek promieniowania alfa, beta, gamma i kosmicznego.

Z części wewnętrznej cegieł i posadzki wyodrębniono mały kawałek próbki o wadze około 10 g. W pomieszczeniu zaciemnionym dokonano rozkruszenia i na sicie odseparowano frakcję wielkości 56–80 µm, która została potraktowana najpierw 10% HCl w czasie 24 godzin, następnie 2% NaOH. Po każdej zmianie odczynnika i na końcu preparatyki ziarna były przemywane wodą destylowaną. Tak spreparowane ziarna wysuszono i podzielono na dwie porcje. Pierwsza porcja ziaren posłużyła do pomiaru termoluminescencji naturalnej (TLN). Pozostała część została wybielona za pomocą światła ultrafioletowego (NTL+UV), przez około 12 godzin, do momentu aż ziarna osiągnęły tak zwaną termoluminescencję resztkową. W tym celu użyto lampy Osram Ultra-Vitalux 300 W.

Wyznaczenie dawki równoważnej ($d_{e)}$ dokonano dzięki rejestracji krzywych jarzenia i wyznaczeniu maksymalnej wysokości piku tej krzywej. Rejestracje krzywych jarzenia TL przeprowadzono z użyciem czytnika analizatora, modelu RA'94 (produkcja Mikrolab Kraków) z filtrem BG-28 (360–510 nm). Zastosowano metodę odtworzeniową wielu porcji (Wintle i Prószyńska 1983; Fedorowicz 2006). W tym celu wybielony materiał został podzielony na pięć części. Jedna z nich została wykorzystywana do określenia resztkowej termoluminescencji, a pozostałe porcje zostały napromieniowane dawkami bomby kobaltowej Co-60 w warszawskiej SGGW. Te cztery dawki miały stopniowo zregenerować wielkość zgromadzonej pierwotnie energii w badanych ziar-

[1] Uniwersytet Gdański, Gdańsk, *geosf@ug.edu.pl*

nach. Napromieniowano dawkami: 10, 20, 30, 50 Gy. Rejestracje krzywych poprzedzało wcześniejsze wygrzewanie ziaren w temperaturze 230°C w czasie 60 s (Van den Haute *et al.* 2003). Data TL jest ilorazem wyznaczonej dawki równoważnej (d_e) i obliczonej dawki rocznej (d_r). Została ona podana zarówno w latach AD, jak i BP (tabl. I.2).

Wyniki datowań zawierające dawki roczne, koncentracje mierzonych radionuklidów przedstawiono z tablicy I.2. Dwie próbki (nr 91 i 102), nie uzyskały dat, ponieważ nie były czułe na żadne dawki promieniowania gamma oraz na oddziaływanie lampy ultrafioletowej (UV) i wygrzewanie w temperaturze 400°C.

Numer próbki	Wykop	Rodzaj próbki	Obiekt/krypta/ /warstwa (js.)	Uwagi
21	1/B	Cegła palcówka	Obiekt 3/2	Mur południowy cerkwi
26	1/B	Cegła palcówka	Obiekt 3/1	Mur południowy cerkwi
58	2/B	Cegła palcówka	Obiekt 9A	Mur zachodni cerkwi
91	6/B	Cegła palcówka szkliwiona	Obiekt 20A	Mur narteksu
100	7/B	Cegła palcówka	Obiekt 20A	Mur narteksu
102	5/B	Płytka posadzkowa szkliwiona	Js. 80	
103	4/B	Płytka posadzkowa	Obiekt 5	
104	7/B	Cegła palcówka	Obiekt 20A	Mur narteksu
157	8/BK	Cegła palcówka	Obiekt 37	Absyda (?) cerkwi
158	9/B	Cegła palcówka	Krypta 5	Z wejścia krypty (luźno ułożone cegły)
160	10/B	Cegła palcówka	Obiekt 55	Mur dostawiony do cerkwi
161	10/B	Płytka posadzkowa (?)	Js. 102	
162	10/B	Płytka posadzkowa (?)	Js. 102	

Tabl. I.1. Wykaz próbek cegieł i płytek podłogowych (z lokalizacją), z badań cerkwi katedralnej w Chełmie przekazanych do datowania. Opracowali S. Gołub, E. Poźniak

Numer próbki	Nr lab. UG	^{226}Ra [Bq/kg]	^{232}Th [Bq/kg]	^{40}K [Bq/kg]	Dawka roczna d_r [Gy/ka]	Data TL [AD]	Data TL [BP]
21	6871	19,1±2,5	24,3±2,3	336±32	1,95±0,17	1257±35	693±35
26	6872	37,3±3,9	30,8±3,1	441±40	2,69±0,26	1282±34	668±34
58	6873	25,5±2,6	31,8±3,0	446±42	2,50±0,25	1270±34	680±34
91	6874	33,8±3,2	29,0±2,7	467±44	2,66±0,24	Brak daty	Brak daty
100	6875	30,3±2,9	33,7±3,0	453±40	2,65±0,26	1304±32	646±32
102	6876	48,3±4,7	61,6±5,6	177±15	2,72±0,26	Brak daty	Brak daty
103	6877	20,8±2,0	29,3±2,8	443±38	2,40±0,23	1300±33	650±33
104	6878	24,3±2,1	33,1±3,0	443±40	2,50±0,24	1265±34	685±34
157	7056	31.1±1.9	13.9±1.0	301±22	2.19±0.19	1255±35	695±35
158	7057	24.0±1.3	18.5±1.1	357±29	2.31±0.22	1240±35	710±35
160	7058	33.6±1.8	17.2±1.2	353±30	2.47±0.25	1275±33	675±33
161	7059	33.2±1.6	15.1±1.0	302±27	2.25±0.20	1310±30	640±30
162	7060	29.5±1.5	26.4±1.1	383±36	2.69±0,25	1410±50	540±50

Tabl. I.2. Wyniki datowania TL próbek cegieł i płytek podłogowych z badań cerkwi katedralnej w Chełmie. Opracował S. Fedorowicz

Aneks II

Wyniki datowań ^{14}C

Tomasz Goslar[1]

Raport z wykonania datowań ^{14}C w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym.
Zleceniodawca:
Muzeum Ziemi Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie
ul. Lubelska 55
22–100 Chełm

Numer pracy: 10319/15

NAZWA PRÓBKI	NR LAB.	WIEK ^{14}C	UWAGI
1. Chełm, wykop 3/B, w-wa 70	Poz-76191	880 ± 30 BP	
2. Chełm, wykop 5/B, w-wa 80	Poz-76192	570 ± 30 BP	
3. Chełm, wykop 5/B, grób 26	Poz-75880	740 ± 30 BP	1,4%N 4,6%C, 3.5%coll,
4. Chełm, wykop 2/B, grób 18	Poz-75881	795 ± 30 BP	2,1%N 7,3%C, 2.5%coll,

Wyniki kalibracji dat ^{14}C – Zlecenie 10319/15

Podane są przedziały wieku kalendarzowego, w których rzeczywisty wiek próbek zawiera się z prawdopodobieństwem ok. 68% i ok. 95%. Do kalibracji wykorzystano program OxCal.

INFORM: OxCal v4.2.4 Bronk Ramsey (2013); r: 5
IntCal13 atmospheric curve (Reimer et al 2013)

Poz-76191
Chełm, wykop 3/B, w-wa 70
R_Date(880,30)
68.2% probability
1055AD (14.4%) 1077AD
1154AD (53.8%) 1212AD
95.4% probability
1042AD (27.0%) 1105AD
1117AD (68.4%) 1222AD

[1] Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe, Poznań, *c.fourteen@radiocarbon.pl*

Poz-76192
Chełm, wykop 5/B, w-wa 80
R_Date(570,30)
68.2% probability
1320AD (40.9%) 1350AD
1391AD (27.3%) 1411AD
95.4% probability
1304AD (57.8%) 1365AD
1384AD (37.6%) 1423AD

Poz-75880
Chełm, wykop 5/B, grób 26
R_Date(740,30)
68.2% probability
1258AD (68.2%) 1285AD
95.4% probability
1224AD (95.4%) 1291AD

Poz-75881
Chełm, wykop 2/B, grób 18
R_Date(795,30)
68.2% probability
1221AD (68.2%) 1263AD
95.4% probability
1189AD (95.4%) 1277A

Aneks III

Analiza archeozoologiczna materiału kostnego

Alicja Lasota-Moskalewska[1], Kamil Niemczak[2]

Badane szczątki zwierzęce zostały wydobyte w latach 2013–2014 w czasie prac wykopaliskowych w bazylice w Chełmie. Z warstw datowanych od XIII do pocz. XX wieku pozyskano łącznie 325 kości: wykop 1/B – 3, wykop 2/B – 2, wykop 5/B – 24, wykop 6/B – 10, wykop 7/B – 2, wykop 9/B – 34, wykop 10/B – 250 kości. Wykop 10/B usytuowany w zakrystii północnej, od głębokości 120 do 230–240 cm zawierał warstwę użytkową (js. 102) z zabytkami. Jedynie ten zespół, ze względu na odpowiednio dużą liczbę kości, nadawał się do analizy archeozoologicznej.

Wyniki analizy materiału z wykopu 10/B

Spośród 250 szczątków zwierzęcych udało się zidentyfikować 221, co stanowi 88,4% całego materiału. Odsetek ten wskazuje na dość dobry stan zachowania materiału kostnego. Kości identyfikowane były przy pomocy aktualnej literatury archeozoologicznej (Lasota-Moskalewska 2008; tamże dalsza literatura) oraz kolekcji dydaktycznej, będącej na wyposażeniu Pracowni Archeozoologicznej Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Wśród szczątków były kości: ssaków – 89%, ptaków – 8% i ryb – 3% (tabl. III.1). Szczątki ryb, w liczbie 6 zlokalizowane były w dwóch zespołach (CH/B/24/2014, CH/B/25/2014). Kości ptaków, w liczbie 17 występowały w wielu różnych zespołach. Zostały oddane do ekspertyzy ornitologa, prof. Teresy Tomek z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN. Szczątki ssaków były najliczniejsze (198 sztuk) i stanowiły 89% wszystkich określonych. Wśród nich było tylko 5 sztuk, czyli 3% kości ssaków dzikich (tabl. III.2). Reprezentowane były przez jelenia, sarnę i kunę (tabl. III.4). Szczątki ssaków udomowionych w liczbie 193 (97%) pochodziły w większości od bydła (62%), następnie od świni (20%), kozy i owcy (17%) oraz konia (1%), (tabl. III.3). Kości bydła reprezentowały prawie cały szkielet chociaż łącznie udziały poszczególnych elementów ciała odbiegały od charakterystycznych dla szkieletu wzorcowego (tabl. III.5). W materiale było zbyt mało szczątków tułowia, a zbyt dużo z bliższych części kończyn, zarówno piersiowej jak i miednicznej. Zwraca uwagę całkowity brak członów palcowych, chociaż w szkielecie wzorcowym powinno ich być 14%. Człony palcowe u bydła są dość duże i twarde, wydaje się więc, że nie mogły się zgubić lub ulec pokruszeniu. Ich brak jest efektem szczególnej dystrybucji mięsa przez konsumentów. Rozkłady anatomiczne dla świni oraz owcy i kozy łącznie zostały zrobione z liczb empirycznych, gdyż tych szczątków było zbyt mało, aby obliczyć odsetki. Wśród szczątków świni w szkielecie brakuje kości części dalszych kończyny piersiowej oraz członów palco-

[1] Emerytowany profesor Uniwersytetu Warszawskiego, *alicja.moskalewska@gmail.com*
[2] Centrum Nauki Kopernik Warszawa, *cel.koronet@gmail.com*

wych (tabl. III.5). Podobną sytuację obserwujemy w szkieletach małych przeżuwaczy gdzie brak jest części dalszych zarówno kończyny miednicznej jak i piersiowej oraz członów palcowych (tab. III.5). Mimo niewielkiej liczby kości tych zwierząt można zaryzykować twierdzenie, że tak jak w przypadku bydła, braki te nie były przypadkowe.

Zbadano udziały kości pochodzących od osobników młodocianych, takich, u których nie zakończyło się jeszcze dojrzewanie morfologiczne. Kości te zostały wyodrębnione na podstawie niezrośnięcia się nasad z trzonami kości długich (Kolda 1936) oraz stanu uzębienia (Grant 1982). Wśród kości bydła znaleziono 3,36% takich szczątków, wśród kozy i owcy – 12,12%, a wśród kości świni – 28,20% (tabl. III.7). Udziały te charakterystyczne dla bydła i świni, są podobne występującym w większości materiałów archeozoologicznych, pochodzących ze stanowisk o gospodarce rolniczej. W przypadku owcy i kozy uzyskany odsetek jest wyższy niż w gospodarce rolniczej, powinien bowiem wynosić 5–8%. Świadczy to o zbyt częstym zabijaniu młodocianych owiec i kóz, i traktowaniu ich jako źródła mięsa.

Oceniono także ślady występujące na kościach. Najczęściej były to pozostawione przez człowieka-konsumenta, takie jak rąbanie i filetowanie. W przypadku bydła ślady te liczone łącznie występowały na 23,5% szczątków. Jest to duży odsetek, zważywszy, że powierzchnia kości jest często zniszczona, a ślady zatarte. W przypadku owcy i świni ślady antropogeniczne występowały bardzo rzadko. Oprócz związanych z przygotowywaniem mięsa do konsumpcji, znaleziono ślady gryzienia kości przez zwierzęta drapieżne. Świadczą one o zaleganiu kości na powierzchni ziemi, po wyrzuceniu ich przez konsumentów. Dlatego miały do nich dostęp psy.

Ocena morfologii bydła jest bardzo skromna, ze względu na niewielką liczbę uzyskanych wymiarów (tabl. III.8). Na podstawie pomiarów kości promieniowej, dwóch piszczelowych, śródstopia, skokowej i możdżenia uzyskano orientacyjny zakres wielkości bydła. Na skali stupunktowej (Lasota-Moskalewska 1982–84) wymiary układają się między 8 a 50 punktów. Zauważalną przewagę mają wymiary średnie (34, 35, 40, 40, 43, 43, 50), a tylko dwa zaliczono do małych (8 i 27). Jedyna zachowana w całości kość śródstopia, na podstawie wskaźnika szerokości trzonu i wskaźnika szerokości końca dalszego, została określona jako pochodząca od samicy. Jej wysokość w kłębie nie była duża – wynosiła około 112 cm.

Omówienie wyników

Badane szczątki pochodzą z zasypiska piwniczki (?), na którą natrafiono w narożniku północnej zakrystii bazyliki (Gołub 2015: 421). Wzięto pod uwagę kości zwierzęce z warstwy użytkowej (js. 102), wstępnie datowanej na XVII wiek, związanej przypuszczalnie z klasztorem bazylianów (Gołub 2015: 422). Poza nimi wystąpiło dużo ceramiki naczyniowej i fragmentów kafli.

Kości mają wyraźny charakter pokonsumpcyjny, nie mogą zatem pochodzić od mięsa będącego niewykorzystanym zapasem. Ta uwaga jest potrzebna, aby ocenić pochodzenie znaleziska. Z analizy wynika, że są to resztki śmietniskowe pozostawione po kilku posiłkach. Dlaczego znalazły się w „piwniczce" w zakrystii – nie umiemy wyjaśnić, nie wiemy też, czy konsumenci byli zakonnikami czy budowniczymi prowadzą-

cymi prace remontowe w bazylice. Na podstawie przeprowadzonej analizy możemy tylko powiedzieć, co jedli nieznani konsumenci. Było to mięso ssaków udomowionych, bardzo mało ptaków i bardzo mało ryb. Także ssaki dzikie nie były częstym dostarczycielem pokarmu. Aż 97% szczątków, a w związku z tym i mięsa, pochodziło od ssaków hodowlanych. Najważniejsze było mięso wołowe. Bydło wiązać można bardziej z ludnością rolniczą niż z pasterską czy łowiecką. We wczesnym średniowieczu w Chełmie podstawą konsumpcji były małe przeżuwacze, co wiązało się z napływem z Rusi ludności koczowniczo-pasterskiej (Dąbrowska 1999; Lasota-Moskalewska 1997; Stacewicz 2005). Znaczny wpływ na taki model miała bliskość lasostepów na Rusi. Do XVI–XVII wieku musiał się zmienić model konsumpcji i ta zmiana obejmowała albo koczowników, albo miała szerszy zasięg. Na przykład mogły zaniknąć tradycje koczownicze. Joanna Piątkowska-Małecka (2015) badała szczątki zwierzęce z okolic XVIII-wiecznej cerkwi pod wezwaniem świętego Jana Teologa w Chełmie i uzyskała wynik podobny do naszego. Autorka pisze, że jest to efekt ogólnego w tym okresie w całej Polsce zainteresowania mięsem wołowym. Na poparcie tej tezy przytacza dane z trzech stanowisk z XVIII i XIX wieku. Jednakże stanowiska te leżą w innych częściach Polski, tylko Tykocin – miasto, leży w tej samej strefie. Nie jest on jednak charakterystyczny dla tego regionu, gdyż związany był z osadnictwem żydowskim, co w oczywisty sposób tłumaczy zainteresowanie mięsem bydła. Na terenie otaczającym Chełm nie ma badań z tego okresu, poza wspomnianą pracą J. Piątkowskiej-Małeckiej, czyli nie jesteśmy pewni jak interpretować zjawisko dużego zainteresowania wołowiną, czy jako modę ogólną, czy jako symptom wyjątkowości konsumentów związanych z „piwniczką". Szczątki znalezione w tej „piwniczce" wskazują, że mięso nie pochodziło z hodowli przydomowej, raczej było nabywane od innych hodowców, w składzie anatomicznym brakuje bowiem członów palcowych i zaburzona jest proporcja między bliższymi i dalszymi częściami kończyn. Tych ostatnich jest bardzo mało, kupowano więc tuszę z głową i z kończynami obciętymi na poziomie nadgarstków i stępów. Łopatki i szynki były rąbane na mniejsze kawałki i dlatego jest ich znacznie więcej niż w szkielecie wzorcowym. Taka dysproporcja jest charakterystyczna dla konsumpcji oszczędnej.

Od innych zwierząt gospodarskich (od świni, owcy oraz kozy) pochodziło znacznie mniej szczątków. Świnia hodowana była krótko, czyli raczej hodowcy interesowali się mięsem, a mniej słoniną. Małe przeżuwacze traktowane były jako źródło mięsa, co jest cechą hodowli koczowniczej. Można zaryzykować twierdzenie, że na konsumpcji owcy zaważyła dawna tradycja nomadyczna, w której brak co prawda zainteresowania wełną i tkactwem, ale zwierzęta hoduje się na mięso i mleko. Podobnie jak bydlęce, także mięso świń oraz kóz i owiec trafiało tu w postaci już podzielonych fragmentów tuszy o czym świadczy brak członów palcowych i części dalszych kończyn.

Na koniec należy wspomnieć o morfologii bydła. Było ono bardzo małe, małe i średnie z przewagą średniego. Podobne obserwacje poczyniła J. Piątkowska-Małecka w swoim artykule (2015).

Podsumowując, można powiedzieć, że konsumenci mięsa z „piwniczki", kimkolwiek by nie byli, żywili się głównie mięsem zwierząt hodowlanych. Podstawowym pokarmem mięsnym była wołowina, a w mniejszej ilości wieprzowina i baranina. Chętnie była jadana także jagnięcina, natomiast w przypadku bydła jadano mięso zwykle oso-

-bników dorosłych. Ubój zwierząt nie odbywał się na miejscu, lecz sprowadzane były najprawdopodobniej już podzielone fragmenty tuszy. Taki model konsumpcji pasuje zarówno do mnichów bazylianów, jak i do robotników, trudno więc na jego podstawie przesądzać z kim mamy do czynienia.

Dla kości zwierzęcych z pozostałych wykopów sporządzono katalog, z określeniami gatunkowymi, anatomicznymi, wiekiem, pomiarami oraz rejestracją śladów (tabl. III.9).

Gromady		
Gromada	l. k.	%
Ssaki	198	89%
Ptaki	17	8%
Ryby	6	3%

Tabl. III.1. Podział kości ze względu na przynależność do gromady.
Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Ssaki udomowione i dzikie		
Ssaki	l. k.	%
Udomowione	193	97%
Dzikie	5	3%

Tabl. III.2. Podział kości ssaków na udomowione i dzikie. Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Ssaki udomowione		
Ssak	l. k.	%
Bydło	119	62%
Koza/owca	33	17%
Świnia	39	20%
Koń	2	1%

Tabl. III.3. Podział kości ze względu na gatunek wśród ssaków udomowionych.
Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Ssaki dzikie	
Ssak	l. k.
Jeleń	3
Kuna	1
Sarna	1

Tabl. III.4. Podział kości ze względu na gatunek wśród ssaków dzikich.
Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Rozkład anatomiczny					
Część	Bydło		Wzorcowy - bydło	Świnia	Koza/owca
	l. k.	%	%	l. k.	l. k.
Głowa	37	31,10%	20%	14	17
Tułów	35	29,40%	43%	17	10
k.p.c.b.	14	11,80%	5%	3	4
k.p.c.d.	4	3,40%	8%	0	0
k.m.c.b.	21	17,60%	3%	4	2
k.m.c.d.	8	6,70%	7%	1	0
czł.palc.	0	0	14%	0	0

Tabl. III.5. Podział kości ze względu na przynależność anatomiczną.
Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Ślady na kościach			
Gatunek	Rąbanie	Filetowanie	Gryzienie przez drapieżniki
Bydło	20	8	7
Owca	1	0	0
Świnia	1	1	1

Tabl. III.6. Ślady działalności człowieka i drapieżników widoczne na kościach.
Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Wiek				
Gatunek	Osobniki młode	%	Osobniki dojrzałe i nierozpoznane wiekowo	%
Bydło	4	3,36%	115	96,64%
Koza/owca	4	12,12%	29	87,88%
Świnia	11	28,20%	28	71,80%

Tabl. III.7. Wiek zwierząt w chwili śmierci. Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Pomiary i morfologia				
Gatunek	Anatomia	Pomiar (cm)	Skala 100-pkt	Wysokość (cm)
Bydło	możdżeń	Obwód - 16,5	40	–
Bydło	piszczelowa	Bd - 5,7	34	–
Bydło	piszczelowa	Bd - 5,33	27	–
Bydło	promieniowa	Bp - 7,3	8	–
Bydło	skokowa	GLI - 6,3	43	–
Bydło	śródstopie	GL-21, Bp-4,5, Bd-5,2, Sd-2,3	40, 50, 43, 35	112

Tabl. III.8. Pomiary zebrane z kości i morfologia zwierząt. Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Spis skrótów użytych w tabelach
Bp – szerokość nasady bliższej
Bd – szerokość nasady dalszej
GL – długość największa kości
GLI – długość największa części bocznej kości skokowej
Sd – szerokość trzonu
l. k. – liczba kości
k.p.c.b. – kończyna piersiowa, część bliższa (łopatka, k. ramienna, k. promieniowa, k. łokciowa)
k.p.c.d. – kończyna piersiowa, część dalsza (k. nadgarstka, śródręcze)
k.m.c.b. – kończyna miedniczna, część bliższa (miednica, k. udowa, rzepka, k. piszczelowa)
k.m.c.d. – kończyna miedniczna, część dalsza (k. piętowa, k. skokowa, k. stępu, śródstopie)
czł. palc. – człony palcowe

Numer inw.	Wykop	Gatunek	Anatomia	Wiek	Pomiary (cm)	Ślady
CH/B/13/2013	1/B	bydło	śródręcze			przepalona
CH/B/25/2013	1/B	dzik	kieł górny			
CH/B/29/2013	1/B	ryba				
CH/B/34/2013	2/B	bydło	żuchwa			
CH/B/34/2013	2/B	bydło	łopatka			
CH/B/95/2013	5/B	koza	możdżeń			
CH/B/100/2013	5/B	bydło	śródręcze			
CH/B/100/2013	5/B	bydło	miednica, talerz			przepalona
CH/B/101/2013	5/B	sarna	promieniowa			
CH/B/101/2013	5/B	bydło	promieniowa			gryziona
CH/B/101/2013	5/B	koza/owca	czaszka			
CH/B/101/2013	5/B	świnia	żebro			
CH/B/101/2013	5/B	nieokreślona				
CH/B/108/2013	5/B	bydło	piszczelowa			

CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	ryba				
CH/B/110/2013	5/B	bydło	łopatka			
CH/B/110/2013	5/B	koza/owca	żebro			ślady noża
CH/B/110/2013	5/B	nieokreślona				
CH/B/110/2014	5/B	nieokreślona				
CH/B/113/2013	5/B	koza/owca	żebro	b. młody		
CH/B/121/2013	6/B	bydło	czaszka			przepalone od str. zewnętrznej
CH/B/121/2013	6/B	nieokreślona				
CH/B/121/2013	6/B	nieokreślona				
CH/B/125/2013	6/B	bydło	udowa			
CH/B/128/2013	6/B	nieokreślona				
CH/B/128/2013	6/B	nieokreślona				
CH/B/128/2013	6/B	nieokreślona				
CH/B/128/2013	6/B	ptak	żebro			
CH/ B/W-100/2013	6/B	nieokreślona				płytka z ornamentem w postaci kółek
CH/ B/W-102/2013	6/B	ryba	łuska			
CH/B/131/2013	7/B	świnia	człon palcowy I			gryziona
CH/B/138/2013	7/B	nieokreślona				
CH/B/3/2014	9/B	ptak	obojczyk			
CH/B/4/2014	9/B	bydło	żebro			
CH/B/4/2014	9/B	koza/owca	żebro			
CH/B/4/2014	9/B	nieokreślona				
CH/B/7/2014	9/B	koza/owca	piszczelowa			
CH/B/7/2014	9/B	nieokreślona				
CH/B/11/2014	9/B	bydło	żebro			
CH/B/12/2014	9/B	świnia	promieniowa		Bp-2,7	
CH/B/12/2014	9/B	ptak				
CH/B/13/2014	9/B	bydło	żebro			rąbane w poprzek
CH/B/13/2014	9/B	bydło	żebro			

CH/B/13/2014	9/B	bydło	żebro			
CH/B/13/2014	9/B	bydło	żebro			
CH/B/13/2014	9/B	bydło	człon palcowy II		Bp-2,9, Bd-2,2, GL-3,9	
CH/B/13/2014	9/B	koza/owca	piszczelowa			
CH/B/13/2014	9/B	koza/owca	kręg atlas			
CH/B/13/2014	9/B	koza/owca	człon palcowy II			
CH/B/13/2014	9/B	koza/owca	ząb			
CH/B/13/2014	9/B	koza/owca	ząb			
CH/B/13/2014	9/B	koza/owca	żebro			przepalone
CH/B/13/2014	9/B	koza/owca	żebro			przepalone
CH/B/13/2014	9/B	mikrossak				
CH/B/14/2014	9/B	bydło	kręg			
CH/B/14/2014	9/B	bydło	kręg			
CH/B/14/2014	9/B	koza/owca	żebro			
CH/B/14/2014	9/B	koza/owca	żebro			
CH/B/14/2014	9/B	koza/owca	żebro			
CH/B/14/2014	9/B	koza/owca	żebro			
CH/B/14/2014	9/B	nieokreślona				
CH/B/14/2014	9/B	nieokreślona				
CH/B/14/2014	9/B	nieokreślona				
CH/B/16/2014	9/B	bydło	ząb M			
CH/B/17/2014	9/B	bydło	ząb			
CH/B/17/2014	9/B	nieokreślona				

Tabll. III.9. Katalog kości z wykopów: 1/B, 2/B, 5/B, 6/B, 7/B, 9/B. Opr. A. Lasota-Moskalewska, K. Niemczak

Aneks IV

Wyniki analizy składu chemicznego szkieł

Marta Kamińska[1], Małgorzata Walczak[2]

Do badań przekazano trzy próbki ze zbiorów muzeum w Chełmie:
nr 1 (nr inw. CH/B/120/2013, wykop 6/B, js. 40),
nr 2 (nr inw. CH/B/w-98/2013, wykop 6/B, js. 80),
nr 3 (nr inw. CH/B/w-22/2014, wykop 10/B, js.101)[3].

Badania składu chemicznego wykonano za pomocą przystawki EDX (IXRF Systems) do mikroskopu elektronowego SEM (JEOL 5500 LV)[4]. Podczas analizy napięcie przyspieszające wynosiło 20 kV, a odległość powierzchnia–ognisko wynosiła 20 mm. Czas akwizycji widma wynosił 20 s lub 50 s.

	Próbka nr 1	Próbka nr 2 (szkło zielone)	Próbka nr 3
MgO	1,94	1,66	1,94
Al_2O_3	0,9	0,97	0,87
SiO_2	58,87	43,7	56,03
P_2O_5	1,46	1,13	1,6
K_2O	8,74	15,51	8,42
CaO	10,5	10,87	14,67
MnO	0,5	0,5	0,69
Fe_2O_3	0,37	–	0,39
CuO	–	1,44	–
PbO	–	12,35	–

Tab. IV.1. Średni skład pierwiastkowy próbek szkieł w procentach. Opr. M. Kamińska, M. Walczak.

Omówienie wyników

Badania wykazały, że szkła 1 i 3 charakteryzuje podobny skład pierwiastkowy (tab.IV.1). Są to szkła wapniowo-potasowe (tzw. szkło „leśne"), gdzie źródłem alkaliów były popioły drewna bukowego. Magnez, mangan, glin, fosfor i żelazo występują w mniejszych ilościach, obecne jako zanieczyszczenia z surowców pierwotnych – za-

[1] Akademia Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie, Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki, *mkamińska@asp.krakow.pl*
[2] Akademia Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie, Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki, *mwalczak@asp.krakow.pl*
[3] Próbki i informacje lokalizacyjne przekazał Stanisław Gołub.
[4] Zgłady wykonał Dominik Wierzbicki, Akademia Górniczo Hutnicza w Krakowie.

pewne kory. Skład jest charakterystyczny dla szkieł średniowiecznych, aczkolwiek dokładne określenie czasu powstania nie jest możliwe. Stosunkowo wysoka zawartość SiO_2 i CaO może wskazywać na XIV lub XV wiek.

Szkło nr 2 odróżnia od pozostałych wysoka zawartość ołowiu oraz miedzi (tabl. IV.1). Miedź odpowiedzialna jest za zielono-błękitne zabarwienie szkła. Szkło ołowiowe, z niższą zawartością związków alkalicznych jest charakterystyczne dla północno-zachodniej Europy (XII i XIII w.), (Velde 2013).

Badaną próbkę charakteryzuje warstwowa struktura. Można przypuszczać, że szkło wykonano z mieszaniny dwóch rodzajów masy szklanej: bezbarwnej i zabarwionej na zielono. Niejednorodne fizyko-chemicznie szkło rozwarstwia się i kruszy.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA I ARCHIWALIA

AP w Lublinie
Archiwum Państwowe w Lublinie AP w Lublinie, zesp. 9.0: Księgi grodzkie chełmskie, sygn. 61.

ЦДІАУЛ
Центральний Державний Історичний Архів України у Львові, fond 201: Греко-католицька митрополична консисторія, op. 4б, spr. 413.

[Galicko-Wołynskaja] *Галицько-Волинський літопис*
2002 *Галицько-Волинський літопис. Досдідження. Текст. Коментар.* Під ред.

Ioannis Dlugossii Annales
1973 *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. V–VI, Warszawa.

[Ipatiewskaja] *Ипатьевская летопись*
2001 *Ипатьевская летопись*, [w:] ПСРЛ, t. 2, Москва.

[Lawrentjewskaja] *Лаврентьевская летопись*
2001 *Лаврентьевская летопись*, [w:] ПСРЛ. t. 1, Москва.

[Letopisnyj] *Летописный сборник*
2000 *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской Летописью* [w:] ПСРЛ, t. 9, Москва.

[Litopys ruśkyj] *Літопис руський*
1989 *Літопис руський за Іпатським списком*, за ред. Л. Махновця, Київ.

Ryłło M.
1780 *Koronacja Cudownego Obrazu Nayswietszey Maryi Panny w Chełmskiej Katedrze obrządku greckiego od samego początku wiary chrześcijańskiej w krajach naszych nabożnie chowanego [...] odprawiona roku 1765*, Berdyczów.

[Sławar] *Словарь древнерусского языка*
1991, 2000, 2008 *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, t. VI, Москва.

[Sławar] *Словарь русского языка*
1980 *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, cz. 7, Москва.

Susza J.
1646 *Phoenx redivivus albo Obraz starożytny Chełmski Panny Matki przenayswietszey, sławą Cudow swoich ożyły*, Zamość.
1653 *Phoenix iterato redivivus albo Obraz starozytny chełmski Matki Bozey przez cudowne oney przyniem dzieła powtore ożyły*, Lwów.
1684 *Phoenix tertiato redivivus* [...], Zamość. (http://ps-po.pl/2011/10/10/symbole-liturgiczne-chrzcielnica/ [dostęp 10.09.2016])

LITERATURA

[AIWAK] АИВАК, t. XIX, 1892
1892, t. 19 *Акты издаваемые Виленскою археографическою коммиссіею, t. 19: Акты, относяшіеся къ истоіи бывшей Холмской епархіи*, Вильна.
1896, t. 23 *Акты издаваемые Виленскою коммиссіею для разбора древних актов, t. 23: Акты Холмскаго гродскаго суда, Вильна*.
1900, t. 27 *Акты издаваемые Виленскою коммиссіею для разбора древних актов, t. 27: Акты Холмскаго гродскаго суда*, Вильна.

Adamiec, G., Aitken, M.J.
1998 *Dose rate conversion factors: update*, [w:] *Ancient TL*, t. 16, nr 2, s. 37–50.

[Ajnałow] Айналов Д.
1918 *Судьба киевского художественного наследия* „Записки Отделения русской и славянской археологи Русского археологического общества", t. 12, Петроград, s. 23–29.

[Aleksandrowycz] Александрович В.
2001 *Chol'mska ikona Bogoroditjeli*. L'viv.
2003 *Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze, [w:] Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, grekokatolickiego*, t. 1, K. Mart (red.), Chełm, s. 52–59.
2007 *Мистецтво Холма доби Данила Романовича*, „Княжа доба: історія і культура", t. 1, s. 136–153.
2009 *Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприняття та інтерпретації джерела*, „Український археографічний щорічник. Нова серія", vyp. 13–14, t. 16–17, s. 38–72.

2011 *Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Столп'е) поблизу Холма*, „Княжа доба: історія і культура", t. 4, s. 289–295.
[Aleksandrowycz, Wojtowycz] Александрович В., Войтович Л.
2013 *Король Данило Романович*, Біла Церква.
[Androszczuk] Андрощук Ф., Чельстрем А.
2007 *Се же бысть вторы Иевъ: болезнь князя Владимира Васильковича и ее библейские параллели*, „Ruthenica", t. 6, s. 243–258.
Andrzejewska E.
2008 *Szaty liturgiczne z kolegiaty pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP w Kaliszu na tle polskiej paramentyki XVII–XVIII w.* (mps rozprawy doktorskiej w Archiwum Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego).
[Antypow] Антипов И. В.
2000 *Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников*, В.А. Булкин (red.), Санкт-Петербург.
[Archipowa] Архіпова Є. І.
1996 *Архітектурно-пластинчатий декор та саркофаги Десятинної церкви, [w:] Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*, Київ, s. 61–67.
2001 *О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы)*, „Российская археология", 2001, nr 1, s. 37–44.

[Bandriwśkyj, Łukomśkyj, Sułyk] Бандрівський М., Лукомський Ю., Сулик Р.,
1993 *З історії дослідження Успенського собору в Галичі (Відкриття поховання галицького князя Ярослава Осмомисла)*, „Записки НТШ", t. 225, s. 393–405.
[Baran] Баран О.
2005 *Датування заснування міста Холма в Галицько-Волинському літописі*, „Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)", t. 5, s. 428–448.
Barnes E.J.
1994 *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*, Niwot, Colorado.
[Bewz, Bewz, Łukomśkyj, Petryk] Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю., Петрик В.
2003 *Проблеми збереження, консервації та музеєфікації Успенського собору давнього Галича*, [w:] *Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції,* Галич, s. 101–113.
[Bewz, Bewz, Łukomśkyj] Бевз М., Бевз В., Лукомський Ю.В.
2015 *Археологічно-архітектурні дослідження залишків катедрального храму Пресвятої Богородиці XIII ст. у місті Холмі,* [w:] *Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції: Сучасна архітектурна освіта: Архітектура: образ, естетика, емоційний контекст*, Київ, s. 31–33
[Bewz, Buko, Gazda, Łukomśkyj, Gołub] Бевз М., Буко А., Газда Л., Лукомський Ю., Голуб С.
2015 *Матеріали і технології в архітектурній біографії міста (на прикладі міста Холм у Польщі),* [w:] *Збереження історичної забудови центра Одеси шляхом включення до основного списку Всесвітньої спадшини ЮНЕСКО, Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції 24–26 червня 2015*, s. 136–147.
[Bewz, Gazda] Бевз М., В., Газда Л.
2015 *Георадарні дослідження археологічно-архітектурних решток Холмської катедри Пресвятої Богородиці XIII ст.,* [w:] *Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції: Сучасна архітектурна освіта: Архітектура: образ, естетика, емоційний контекст*, Київ, s. 33–35.
[Bewz, Łukomśkyj] Бевз М., Лукомський Ю.
2014 *Віднайдення фундаментів та стін катедрального собору Пресвятої Богородиці XIII ст. у місті Холм,* [w:] *Наша спадщина*, nr 2, cz. 7, Львів, s. 24–27
Biedrońska-Słotowa B.
2005 *Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym*, Kraków.
Bojarski W.
1989 *Na tysiąclecie przyjęcia chrześcijaństwa przez braci Rusinów i polaków (polski rzut oka wstecz)*, [w:] *Dar Polski Białorusinom, Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu świętego*, K. Podlaski, A. Drawicz, J. Jarco (red.), Warszawa
Bolewski A., Parachoniak W.
1974 *Petrografia*, Warszawa.
Boniecki A.
1908 *Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 12, Warszawa, (reprint: Warszawa 1987).
Braun J.
1907 *Die Liturgische Gewandung im Occident und Orient; nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*, Berlin.
Brooks S., Suchey J. M.
1990 *Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, „Human Evolution", vol. 5, issue 3, s. 227–238.

Brykowski R., Smulikowska-Rowińska E.
1968 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*. T. VIII. *Województwo lubelskie*. Zeszyt 5. *Powiat chełmski*, s. 15–19.
Buck A.
1965 *Clothes and Child. A Handbook of Children's Dress in England 1500–1900*, New York.
[Budyłowycz] Будилович А.
1982 *Холмская Чудотворная Икона Божіей Матери,* [w:] *Холмско-Варшавскій Епархіальный Вестник*, nr 7, s. 123–126.
1885 *Чудотворная икона пресвятой Богородицы в г. Холме*, [w:] *Памятники Русской старины*, t. 7, Санкт-Петербург, s. 70–71.
Buikstra J. E., Ubelaker D. H.
1994 *Standards for Data Colllection from Human Skeletal Remains: Proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History,* „Arcansas Archological Survey Resarch Series", New York, s. 155–159.
Buko A.
2002 *Góra Katedralna w Chełmie jako przedmiot badań interdyscyplinarnych*, „Światowit", t. 4, fasc. B, s. 19–28.
2011 *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Warszawa 2011.
Buko A., Bevz M., Gołub S., Łukomskyj J.
2015 *Nowe rezultaty badań latopisowej cerkwi Bogurodzicy z czasów Daniela Romanowicza (XIII w.) i inne odkrycia z roku 2014,* [w:] *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2014. Streszczenia referatów XXXI konferencji*, A. Zakościelna (red.), Lublin, s. 51–52.
Buko A, Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk V., Rodzińska-Chorąży T.
2014 *A palatium or a residential complex? Recent research into the northern part of Góra Katedralna (Wysoka Górka) in Chełm*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. 66, Kraków – Warszawa, s. 122–124, 148–149, 395–448.
Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S.
2012 *Rezydencja książęca na „Wysokiej Górce" w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012*, „Rocznik Chełmski", t. 16, s. 293–304.
[Bużyłowa] Бужилова А. П.
1993 *Оценка палеопатологических характеристик у древнерусского городского и сельского населения (в сравнительном аспекте),* [w:] *Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы*, Москва, s. 110–122.

Capasso L., Kenedy K.A.R., Wilczak C.A.
2006 *Atlas of Occupational Markers on Human Remains*, Teramo.
Chodowiecki D. N.
1984 *Daniel Nicolaus Chodowiecki Danzig 1726–1801 Berlin. Das druckgraphische Werk. Die Sammlung Wilhelm Burggraf zu Dohna-Schlobitten: ein Bildbandmit 2340 Abbildungen in Ergänzung zum Werkverzeichnis von Wilhelm Engelmann*, Jens-Heiner Bauer (oprac.), Hanower.
[Czerepnin] Черепнин Л. В.
1941 *Летописец Даниила Галицкого*, „Исторические записки", t. 12, s. 228–253.
Czernicki K.
1936 *Chełm: przeszłość i pamiątki*, Chełm.

Dąbrowska A.
1999 *Zwierzęta jako źródło mięsa i surowca kościanego w Chełmie (stanowisko 19A)*, (mps pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii UW).
Dąbrowski D.
2002 *Rodowód Romanowiczów, książąt halicko – wołyńskich*, Poznań – Wrocław.
2008 *Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków.
2010 *Miejsca pochówków Mścisławowiczów w XII i XIII w.,* [w:] *In memoriam honoremque Kasimiri Jasiński*, Toruń, s. 79–94.
2011 *O zgonie Daniela Romanowicza i jego następstwach dla Rusi halicko-wołyńskiej,* [w:] *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщ ина, національна свідомість, державність*, t. 20, Львів, s. 289–296.
2012 *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków.
2013 *Góra Katedralna w Chełmie w świetle źródeł pisanych. Bydgoszcz*, (mps w Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie).
2014 *Źródła średniowieczne o katedrze chełmskiej i pochówkach ruskich książąt*, (mps w Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii w Warszawie).
2016 *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze*, Kraków.
Dąbrowski J.
1964 *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Dąbrówka A.
2005 *Średniowiecze*, Warszawa.
Dimnik M.
2008 *Dynastic Burials in Kiev before 1240*, „Ruthenica", t. 7, s. 71–104.
Djurić M.P., Roberts C.A., Rakočević Z.B., Djonić D.D., Lešic A.R.
2006 *Fractures in Late Medieval Skeletal Populations From Serbia*, „American Journal of Physical Anthropology", vol. 130, s. 167–178.
Drążkowska A.
2006 *Jedwabna odzież grobowa z XVII i XVIII wieku wydobyta w kościele p.w. Niepokalanego poczęcia Najświętszej Marii panny w Dubnie* (Ukraina). Lwów.
2007a *Dziecięcy jedwabny czepek XVIII wieku wydobyty w Gdańskim kościele św. Jana*, [w:] *Archeologia Gdańska*, H. Paner (red.), t. 3, Gdańsk, s. 129–134.
2007b *Odzież dziecięca w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Toruń.
2008 *Odzież grobowa w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Toruń.
2012 *Ozdoby i nakrycia głowy w na ziemiach polskich od IX do końca XVIII wieku*, Toruń.
2014 *Odzież i insygnia grobowe biskupów przemyskich obrządku łacińskiego*, Toruń.
Drążkowska A., Grupa M.
2012 *Odzież grobowa z krypt grobowych archikatedry w Lublinie. Analiza kostiumologiczna*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", nr 2, s. 315–324.
Drążkowska A., Niedźwiadek R., Matuzevičiute S., Grupa M.
2015 *Odzież grobowa z badań archeologicznych z wybranych stanowisk z Polski, Ukrainy i Litwy*, [w:] *Kultura funeralna elit Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kostiumologia*, A. Drążkowska (red.), Toruń, s. 129–165.
Dzieńkowski T.
2002 *Górka Chełmska we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin.
2010 *Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej*, Chełm, (mps pracy doktorskiej w Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii w Warszawie).
2012 *Das mittelalterliche Chełm im Lichte archaologischer Quellen (Średniowieczny ośrodek chełmski w świetle źródeł archeologicznych)*, „Analecta Archaeologica Ressoviensia", A. Rozwałka (red.), t. 7: *Archaeology in a town, a town in archaeology*, Rzeszów, s. 371–458.

[Fadeewa] Фадеева Е.
2015 *Литургические покровцы* [Режим доступу] //goldhobby.net/pocrovy.html
[Fedorak] Федорак Н.
2005 *Поетика Галицько-Волинського літопису*, Львів.
Fedorowicz S.
2006 *Metodyczne aspekty luminescencyjnego oznaczania wieku osadów neoplejstoceńskich Europy Środkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
Fostner D. OSB.
1990 *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa
Fryjkowski J.A.
2014 *Dzieje parafii unickiej pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Maziłach w świetle osiemnastowiecznych wizytacji kościelnych*, „Nowy Świat", nr 3, s. 137–154.

Gazda L.
2012 *Surowce, materiały i technologie XIII-wiecznego zespołu rezydencjalno-sakralnego na Górze Katedralnej*, [w:] *Badania Archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012,* XXVIII Konferencja Sprawozdawcza, 29–30 marca 2012 r., Lublin–Zamek, s. 44–46.
Gazda L., Gołub S.
2016 *Bursztyn na Ziemi Chełmskiej próba syntezy,* [w:] *Lubelski bursztyn. Znaleziska, geologia, złoża, perspektywy*, L. Gazda (red.), Kraków, s. 182–189.
Gazda L., Gołub S., Bevz M., Petryk V.
2015 *Glaukonityt – unikatowy materiał budowlany i architektoniczny XIII-wiecznych budowli ziemi chełmskiej*, [w:] *Integracja sztuki i techniki w architekturze i urbanistyce*, G. Rzepecki (red.), Bydgoszcz, s. 127–138.
Gil A.
1999 *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm.
2005 *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, Lublin.
2006 *Phoenix redivivus Jakuba Suszy jako źródło do dziejów Chełma i Ziemi Chełmskiej*, „Studia Archiwalne", t. II, s. 189–197.
2009a *Katalog monasterów prawosławnej eparchii chełmskiej do końca XVI wieku*, [w:] *idem, W kręgu dziejów i kultury Kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej*, Siedlce, s. 37–50.

2009b „*Phoenix redivivus" Jakuba Suszy o dziejach Chełma i Ziemi Chełmskiej*, [w:] *idem, W kręgu dziejów i kultury Kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej*, Siedlce, s. 27–36.
2012 *Materiały do dziejów unickiej diecezji chełmskiej w opisie księdza Pawła Szymańskiego z 1825 r.*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak (red.), Białystok.
2014 *Utracona szansa. Unici diecezji chełmskiej wobec rosyjskiego, polskiego i ukraińskiego ruchu narodowego (1815–1875)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny", t. 12, s. 97–98.

Gładykowska-Rzeczycka J.J.
1976 *Badania populacji ludzkich na materiałach współczesnych i historycznych,* Poznań.
1989 *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach Polski*, Gdańsk.

Gołub S.
2013 *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII w. Wstępne wyniki badań*, „Rocznik Chełmski", t. 17, s. 293–306.
2015 *Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII w. Wyniki badań w 2014 roku*, „Rocznik Chełmski", t. 19, s. 419–436.

Goss V.P.
2013 *Slovak and Croatian Art in the Thirteenth Century. Some Striking Analogies and Their Background. History of Art. Slovakia and Croatia*, „Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780)", vol. I, Bratislava–Zagreb, s. 158–166.

Grabar A.
1976 *Sculptures Byzantines du Moyen Age (XI-e –XIV-e siécle)*, Paris.

Grala H.
1985 ***C**hrzestne imię Szwarna Daniłowicza. Ze studiów nad dyplomatyką południoworuską XIII i XIV w.*, [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane Profesorowi Ludwikowi Bazylowowi w siedemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa, s. 197–220.

Grant A.
1982 ***T**he use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates,* [w:] *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*, B. Wilson, C. Grigson, S. Payne (red.), Oxford.

Grupa M.
2005 ***U**biór mieszczan i szlachty z XVI–XVIIII wieku z kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń.
2010 *Liturgical vestments from excavations in churches in Warsaw and Końskowola*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae", Fasc. 23, s. 91–96.

Grupa M. *et al.*
2014 *Tajemnice szczuczyńskich krypt*, t. 2, Grajewo–Toruń.
2015 *Tajemnice krypty w kaplicy św. Anny*, Gniew.

Grupa D., Majorek M., Krajewska M., Kozłowski T.
2014 *Archeologiczno-antropologiczny obraz pochówków z krypt kościoła p.w. Imienia NMP w Szczuczynie,* „Funeralia Lednickie", Spotkanie 16, *Królowie i biskupi, rycerze i chłopi – identyfikacja zmarłych*, Poznań, s. 255–266.

Gurba J., Kutyłowska I.
1970 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. 22, s. 231–241.

Gutkowska-Rychlewska M.
1968 *Historia ubiorów*, Wrocław.

Harasimiuk M.
1975 *Rozwój rzeźby Pagórów Chełmskich w trzeciorzędzie i czwartorzędzie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

[Hensiorśkyj] Генсьорський А. І.
1958 *Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори)*, Київ.
1974 *Грамоти XIV ст.*, упор. М.М. Пешак, Київ.

[Herasymow] Герасимов М. М.
1955 *Восстановление лица по черепу*, Москва.

Herbst S.
1972 *Słowo wstępne*, [w:] *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, B. Zimmer (red.), Warszawa–Kraków.

Hillson S.
2002 *Dental Antrhropology*, Cambridge.

[Huculak, Szewczenko] Гуцуляк Р.Б, Шевченко Н.О.
Хіміко-петрографічні дослідження будівельних матеріалів церкви Богородиці в м. Холм, Польщ а (І етап), Рукопис. Звіт з досліджень 2013–2014.

[Hruszewśkyj] Грушевський М.
2005 *Хронологія подій Галицько-Волинської літописі*, [w:] *Твори у 50 томах*, Львів, s. 327–387.

[Hudyma, Banach] Худима Ю., Банах І.
2008 *Здоровья володарів галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович,* [w:] *Доба короля Данила в науці, містестві, літературі*, Львів, s. 166–175.
Hupało W.
2010 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii*, [w:] *„In silvis, campis et… urbe". Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.), Rzeszów–Sanok, s. 233–245.
[Hupało] Гупало В.
2005 *До проблеми дослідження криптових поховань*, „Археологічні дослідження Львівського університету", Львів, t. 8, s. 388–399.

[Iieromonach] Ієромонах Онуфрій
2004 *Історія розвитку священного одягу*, Унів. [Режим доступу] studyty.org.ua.
[Isajewycz] Исаевич Я.Д.
1973 *Культура Галицко-Волынского княжества*, „Вопросы истории", nr 1, s. 92–107.
1999 *Galicko-Volin'ska derzhava*, L'viv.
[Isajewycz] Isaievich J., red.
2001 *Galitchina ta Volin' u dobu seredn'oviczia*, L'viv.

Jakimowicz R.
1937 *Tymczasowe sprawozdanie z wykopalisk w Dawid-gródku*, „Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiejętności", t. 42, nr 2, s. 272–278.
Janczykowski K.
1946 *Góra Chełmska, jej Królowa i lud*, Chełm
[Janin] Янин В. Л.
1988 *Некрополь Новгородского Софийского собора*, Москва.

Kamiński Cz., Kurpiewski J.
1990 *Katalog monet polskich 1587–1632 (Zygmunt III Waza)*, Warszawa.
Kania J.
1993 *Unickie Seminarium Diecezjalne w Chełmie w latach 1759–1833*, Lublin.
Kasprzak M.
2013 *Noże ze stanowiska w południowo-zachodniej części kwartału ulic: Długie Ogrody, Szafarnia, Angielska Grobla i Św. Barbary w Gdańsku,* [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 5, H. Paner (red.), Gdańsk, s. 309–335.
Kitowicz J.
1985 *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa.
Kluk J.K.
1781 *Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*, t. 1, Warszawa.
Kłoczowski J.
1958 *Zarys historii rozwoju przestrzennego Chełma*, „Roczniki Humanistyczne", t. 6, z. 5.
[Kłoss] Клосс Б.М.
1980 *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков*, Москва.
1989 *Летопись Никоновская*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси, т. 2 (вторая половина XIV–XVI в.)*, cz. 2: Л–Я, Ленинград, s. 49–50.
Kolda J.
1936 *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*, Brno.
Kołyszko M.
2007 *Aport w zaświaty. Dewocjonalia z nekropolii rodziny Wesslów w Pułtusku*, [w:] *Pułtuskie osobliwości. Materiały wydane w roku obchodów 750-lecia nadania praw miejskich,* A. Henrykowska, R. Lolo (red.), Warszawa, s. 65–111.
2013 *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII w., pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń.
Kosmowska-Ceranowicz B.
2015 *Atlas widm w podczerwieni żywic kopalnych, subfosylnych i niektórych imitacji bursztynu,* Warszawa.
[Kotlar] Котляр М.Ф.
1993 *Галицько-Волинський літопис XIII ст.*, Київ.
[Kowal, Mironiuk] Коваль І., Миронюк І.
2006 *Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України*, Івано-Франківськ.
[Kozak] Козак О.Д.
2007 *К вопросу о реконструктивных возможностях диагностики заболеваний у древнего населения Украины (на примере Киева и Переяслава),* „Вестник антропологи", t. 15, cz. II, Москва, s. 394–399.
2010 *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*, Київ.

2014 *Жителі сотенного містечка Стайки XVII–XVIII ст. (за матеріалами біоархеології)*, [w:] *Історична антропологія та біоархеологія України*, t. 1, Київ, s. 116–130.
Kozłowska-Olesiejuk M.
1987 *Greckokatolicka katedra pw. NMP w Chełmie Lubelskim i jej problematyka konserwatorska* (mps w Wojewódzkim Urzędzie Konserwatorskim w Lublinie, Delegatura Chełm)
Kozłowski S. (red.)
1986 *Surowce skalne Polski*, Warszawa.
[Krasickij, Fedorenko] Красицкий Д.Ф., Федоренко П.К.
1948 *Усыпальница Юрия Долгорукого*, Москва–Ленинград.
Krasny P.
1998 *Katedra unicka w Chełmie. O problemach badań nad architekturą sakralną kościoła greckokatolickiego w XVIII wieku,* [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 3, J.K. Ostrowski (red.), Kraków, s. 205–226.
[Krypiakewycz] Крип'якевич І.
1984 *Галицько-Волинське князівство*, Київ.
1999 *Halyc'ko-Volyns'ke knjazivstvo*, L'viv.
Kurpiewski J.
1994 *Katalog monet polskich 1506–1573. (Zygmunt I Stary – Zygmunt II August – bezkrólewie 1573)*, Warszawa.
Kuźmiak K., Sokołowski E.
1985 *Antoni z Padwy*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułkowski (red.), Lublin, s. 660–663.
Kwasiuk A., Romaniuk O.
2002 *Ikona Matki Boskiej Chełmskiej z XI–XII wieku. Przywrócone sacrum, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne", t. 1, s. 183–194.*

Lasota-Moskalewska A.
1982–1984 *The skeleton of a prehistoric cow, with characteristics of both Primigenious and Brachycerous cattle*, „Ossa", t. 9–11, s. 53–72.
1997 *Konsumpcja mięsa w Chełmie w okresie średniowiecza na podstawie materiałów ze stanowiska nr 99 z Chełma,* [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*, S. Gołub (red.), Chełm, s. 99–108.
2008 *Archeozoologia. Ssaki*, Warszawa.
[Lebedyncew] Лебединцев П.Г.
1878 *О святой Софии Киевской*, „Труды III Археологического съезда в Киеве 1874 г.", t. 1, Киев, s. 91–92.
Lewandowski J.
1999 *Chełm – miasto pogranicza*, [w:] *Chełm i okolice*, Lublin
[Lewyckyj] Левицкий О.И.
1892 *Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII века князем Мстиславом Изяславовичем*, Киев.
Liwoch R.
2011 *Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy,* [w:] *„In silvis, campis et… urbe". Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, S. Cygan, M. Glinianowicz, P. Kotowicz (red.), Rzeszów–Sanok, s. 89–100.
[Liwotow] Ливотовъ С.
1899 *Краткое сказаніе о Холмской Чудотворной Иконе Божіей Матери и бывшихъ отъ нея чудесахъ*, Холмъ.
Lovejoy C.O.
1985 *Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Pattern and Role In the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, „Journal of Physical Antropology", t. 68, s. 47–56.
[Łukomśkyj] Лукомський Ю.
2001 *Воскресенська церква XII–XIII століть в Крилосі*, „Записки НТШ", t. 421, Львів, s. 275–298.
2002 *Uspenskyi sobor Davnioho Halycha*, „Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka", NTSh, t. CCXLIV, L'viv, s. 578–607.
2004 *Результати, проблеми і перспективи архітектурно-археологічних досліджень на терені княжого Галича*, [w:] *Збереження та використання культурної спадщ ини України: проблеми та перспективи*, Галич, s. 121–127.
2007 *Загадкове жіноче поховання в Успенському соборі давнього Галича,* [w:] *Чернігів в середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*, Чернігів, s. 310–321.
2007 *Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила*, [w:] *Княжа доба: історія і культура…*, Львів, t. 1, s. 271, 283–285.
[Łukomśkyj, Bewz, Bewz, Petryk] Lukomskyi Y., Bevz M., Bevz V., Petryk V.
2001 *Uspenskyi sobor Davnioho Halycha: istoria vyvchennia, problemy zberezhennia ta konservatsii,* [w:] *Pamiatky Ukrainy: Istoria ta Kultura*, cz. 4, Kyiv, s. 30–35.

[Łukomśkyj, Tomenczuk, Mełnyczuk] Лукомський Ю., Томенчук Б., Мельничук О.
2006 *Некрополь Успенського кафедрального собору*, [w:] *Успенський собор в Галичі. Минуле, сучасне, майбутнє*, Галич, s. 45–50.

[Majorow] Майоров А.В.
2011a *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург.
2011b *О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого,* [w:] *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, t. 20, Львів, s. 453–478.
2016 *Eufrozyna Halicka, córka imperatora bizantyńskiego na Rusi halicko-wołyńskiej (ok. 1176–1180 – po 1253)*, Kraków.
[Makarenko] Макаренко М. О.
1930 *Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів*, „Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва", cz. 36.1, Київ, s. 27–96.
[Malewskaja] Малевская М.О.
1989 *Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV в.*, „Советская археология", t. 4, s. 214.
1997 *Георгиевская церков в Любомле и ее тесто в русском зодчестве второй оловины XIII в.,* [w:] *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы XIII в.*, Санкт-Петербург, s. 259–268.
Malinowski A., Wolański N.
1988 *Metody badań w biologii człowieka. Wybór metod antropologicznych*, Warszawa.
Malinowski J. red.
1993 *Gdzie Wschód spotyka Zachód. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej 1576–1763*, Warszawa.
Martin R., Saller K.
1957 *Lehrbuch der Antropologie*, Stuttgart.
Materiały
1962 *Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w.*, A. Poppe (opr.), Wrocław–Warszawa–Kraków.
Mazuryk J., Panyszko S., Ostapiuk O.
1998 *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska,* „Archeologia Polski Środkowowschodniej", t. 3, s. 175–182.
Mikołajczyk A.
1994 *Kopiejka*, [w:] *Leksykon numizmatyczny*, Warszawa – Łódź, s. 157.
Mironowicz A.
2003 *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok
Młyńska A.
2009 *Materiały archeologiczne pozyskane podczas badań prowadzonych w kościele p.w. św. Urszuli i Jedenastu tysięcy Dziewic w Strońsku nad Wartą*, „Sieradzki Rocznik Muzealny", t. 12, s. 46–61.
[Mohytycz] Могитич І., Могитич Р.
1990 *Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X–XIV ст.)*, [w:] *Археологія*, nr 4, Київ.
Możdżyńska-Nawotka M.
2002 *O modach i strojach,* Wrocław.

Natkański K.
2000 *Początki kultu na Górce Chełmskiej*, „Eastern Review", t. 4, s. 411–423.
[Nikitenko] Нікітенко Н.М.
1995 *Усипальня Ярослава Мудрого в Київській Софії: деякі аспекти проблеми*, [w:] *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції „Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність"*, cz. 2, Київ, s. 379–380.
1999 *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: историческая проблематика*, Киев, s. 233–240.
2001 *Чи мандрував саркофаг по собору?*, „Наукові записки університету Києво-Могилянська Академія", t. 19, *Історичні науки*, Київ, s. 67–73.
Nowak S.
2016 *Czechman, zapomniany element XVIII-wiecznego polskiego ubioru narodowego, w świetle źródeł historycznych i archeologicznych*, (mps pracy magisterskiej w Archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu).

[Olchowskyj] Ольховский Г.
1895 *Kholmskij kafedral'nyj Rozhdestvo-Bogorodickij sobor vo vremena unii (1598–1875)*, [nadbitka z:] Kh.V.E.V. za 1895 r.

Orlińska-Mianowska E.
2003 *Modny świat XVIII wieku. Katalog ubiorów od początków XVIII do początków XIX wieku ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa.

[Panowa] Панова Т.Д.
2004 *Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков*, Москва.
[Pasternak] Пастернак Я.
1937 *Галицька катедра в Крилосі. Тимчасове звідомлення з розкопів у 1936 і 1937 р.*, „Записки НТШ", t. 154, s. 1–21.
1944 *Старий Галич. Архітектурно-історичні досліди у 1850–1943 рр.*, Краків–Львів (reprint 1998).
[Paszuto] Пашуто В.Т.
1950 *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва.
Pełeński J.
1914 *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków.
Perizonius W.R.K., Pot T.J.
1981 *Diachronic dental research on human skeletal remains excavated in the Netherlands, I: Dorestad's Cemetery on „The Heul"*, „Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek", t. 31, s. 369–413.
Petrov N.
1885 *Kholmsko-Podljasskie pravoslavnye monastyri,* [w:] *Pamjatniki Russkoj stariny,* t. VII, Sankt Peterburg, s. 168–217.
[Petruszewycz] Петрушевич А.
1867 *Холмская епархия исвятители ея по 1866 год*, Львов.
[Petryk] Петрик В.М.
2014 *Архітектура княжих резиденцій Галицько-Волинської держави XII–XIV ст. Проблеми дослідження, збереження та реставрації об'єктів культурної спадщ ини. Збірник наукових праць кафедри реставрації і реконструкції архітектурних комплексів*, cz. 7, Львів, s. 183–189.
Piątkowska-Małecka J.
2015 *Z dziejów cerkwi prawosławnej p.w. Św. Jana Teologa w Chełmie – źródła archeozoologiczne,* „Rocznik Chełmski", t. 19, s. 437–448.
Piontek J.
1996 *Biologia populacji pradziejowych – zarys metodyczny*, Poznań.
[Płoszczanskyj] Плошанский В.М.
1899, 1901 *Прошлое Холмской Руси: по архивным документам XV–XVIII вв. и др. источникам. Духовенство. А. Холмская епархия православной и б. униатской церкви*, t. 1: *1428 –1530*, Вильна; t. 2: *1630–1730*, Вильна.
Porębski M.
1976 *Dzieje sztuki w zarysie*, t. 1: *Od paleolitu po wieki średnie*, Warszawa.
Prescott J.R., Hutton J.T.
1994 *Cosmic ray contributions to dose rates for luminescence and ESR dating: Large depths and long-term time variations*, „Radiation Measurements", t. 23, s. 497–500, doi: 10.1016/1350-4487(94)90086-8.
[Pucko] Пуцко В.
1986 *Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого*, „Byzantinobulgarica", t. 8, Sofia, s. 287–312.

Ruszkowska U.
1990 *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym rejonem osadniczym w Chełmie Bieławinie*, „Lubelskie Materiały Archeologiczne", t. 3, s. 55–89.
2000 *Czy na Górce Chełmskiej znajdowało się miejsce kultu pogańskiego?*, „Eastern Review", t. 4, s. 405–410.
2002 *Chełm-Bieławin. U źródeł miasta,* [w:] *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, s. 37–56.
[Rappoport] Раппопорт П. А.
1952 *Волынские башни*, „Материалы и исследования по археологии СССР", nr 31, s. 202–223.
1954 *Chołm*, „Sovetskaya Archeologija", t. 20, s. 313–323.
1967 *Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.*, Ленинград.
1982 *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*, „Археология СССР. Свод археологических источников", t. E: 1–47, Ленинград, s. 81–93, 103.
1986 *Зодчество Древней Руси*, Москва.
1989 *О времени появления брускового кирпича на Руси*, „Советская Археология", nr 4, s. 207–211.
1994 *Древнерусская архитектура*, Санкт-Петербург.

Roberts Ch.A., Manchester K.
1995 *The Archaeology of Disease*, New York.
Rodzińska-Chorąży T.
2009 *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku,* Kraków.
Rospond S.
1984 *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław, s. 50.
[Rożko] Рожко М.
2002 *Археологічно-архітектурні дослідження Лаврівського монастиря*, „Давні обителі України. Архітектура. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу", t. 23, s. 16–22.
[Rubeżanskyj] Рубежанский А.Ф.
1978 *Определение по костным останкам давности захоронения трупа*, Москва.

Sawicki P.
2014 *Rosyjska ikona metalowa w kolekcji Muzeum Ikon w Supraślu*, Białystok.
[Sedow] Седов В.В.
2003 *Погребения „святых князей" и архитектура княжеских усыпальниц Древней Руси,* [w:] *Восточнохристианские реликвии*, А.М. Лидов (red.), Москва, s. 447–481.
Schultz M.
1988 *Paläopathologische Diagnostik, Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart, Bd. 1 (1), s. 480–496.
Skibicka G. (red.)
2007 *Mitologie świata: Słowianie*, Warszawa, s. 45–47.
Skinner M., Goodman A.H.
1992 *Anthropological Uses of Developmental Defects of Enamel*, [w:] *Skeletal Biology of Past Peoples: Advances in Research Methods*, S.R. Saunders, M.A. Katzenberg (red.), New York, s. 153–174.
Skrabski J.
2007 *Paolo Fontana – nadworny architekt Sanguszków*, Tarnów.
Sielicki F.
1987 *Kroniki staroruskie*, Warszawa.
Slobodian V.
2014 *Widok Chełma z drugiej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 62, nr 2, s. 259–265.
Smorąg-Różycka M.
1996 *Ruś halicko-włodzimierska i Litwa w XIII wieku. Związki polityczne i artystyczne,* [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, t. 2, J.K. Ostrowski (red.), Kraków, s. 9–19.
2001 *L'architecture sacrale ortodoxede Galicie-Volhynie du XIII 2 siècle: une synthèse des formes traditionnelles byzantines et romanes?*, „Byzantina et Slavica Cracoviensia", t. 3: *Byzantium and East Central Europe*, Cracow, s. 181–200.
[Sreznewskyj] Срезневский И.И.
2003 *Материалы для Словаря Древнерусского языка*, t. 1, Москва.
Stacewicz M.
2005 *Analiza archeozoologiczna zwierzęcych szczątków kostnych z Chełma lubelskiego (ul. Czarnieckiego 8, stanowisko 144 oraz ul. Krzywa 37, stanowisko 160)*, (mps pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii UW)
Steckel R.H., Larsen C.S., Sciulli P.W., Walker P.L.
2006 *Data collection codebook for the Global History of Health Project* (http://www.global.sbs.ohio--state.edu/)
Stefański J.
1986 *Z dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej*, [w:] „Nasza Przeszłość" nr 66.
1996 *Historia kultu Matki Boskiej Chełmskiej (w zarysie)*, [w:] *Chełm i Chełmskie w dziejach,* R. Szczygieł (red.), Chełm, s. 277–292.
Strzałko J., Henneberg M.
1975 *Określenie płci na podstawie morfologii szkieletu*, „Przegląd Antropologiczny", t. 41, s. 105–126.
Sylwestrzak H., Kachnic J.
2010 *Kamienne tworzywo sztuki,* Toruń.
[Syrenow] Сиренов А.В.
2006 *Описи древних гробниц в рукописных сборниках XVII века,* [w:] *История в рукописях и рукописи в истории. Сборник научных трудов к 200-летию Отдела рукописей Российской национальной библиотеки*, Санкт-Петербург, s. 399–414.
Szajnocha K.
2001 *Jadwiga i Jagiełło 1374–1413. Opowiadanie historyczne*, t. 1–2, Gdańsk.
[Szymanskyj] Шиманский Г.
Древние обряды погребения умерших. [Режим доступу] // http://www.potral-slovo.ru

Świechowski Z.
2000 *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Warszawa.

[Terśkyj] Терський С.
2010 *Княже місто Володимир*, Львів.
The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles
1990 *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices*, t. 8, Harvard.
[Toćka] Тоцька І.Ф.
1993 *До вивчення некрополя Софії Київської,* [w:] *Київський Болховітіновський збірник,* Київ, s. 122–139.
[Toćka, Jerko] Тоцька І.Ф., Єрко О.Ф.
1976 *До історії північної галереї Софії Київської*, „Археологічні дослідження стародавнього Києва", Київ, s. 119–128.
[Tołoczko] Толочко А.П.
2003 *Руские летописи и летописцы X–XIII вв.*, Санкт-Петербург.
2005 *Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи,* „Palaeoslavica. International Journal for the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology", t. 13, cz. 1, s. 81–108.
[Trusow] Трусов О.А.
1988 *Памятники монументального зодчества Белоруссии XI-XVII вв.,* [w:] *Архитектурно-археологический анализ*. Минск.
Turnau I.
1991 *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej,* Warszawa.

Ubelaker D.H.
1978 *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*, New York.
[Ukrajiński] Українські грамоти
1928 *Українські грамоти*, В. Розов (red.), t. 1: *XIV в. і перша половиа XV в.*, Київ.
[Użankow] Ужанков А.Н.
2009 *Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII веков,* Москва.

Velde B.
2013 *Glass Compositions over Several Millenia in the Western World*, [w:] *Modern Methods for Analysing Archaeological and Historical Glass,* K. Janssens (red.), Chichester, s. 67–76.
Vodanovic M., Brkic H., Slaus M., Demo Z.
2005 *The frequency and distribution of caries in the mediaeval population of Bijelo Brdo in Croatia (10th–11th century)*, „Archives of Oral Biology", vol. 50 (7), s. 669–680.

Wachowski S.
1965 *Historia obrazu i kultu Matki Bożej Chełmskiej w XVII w.*, Lublin
Watson J.T.
2008 *Changes in Food Processing and Occlusal Dental Wear During the Early Agricultural Period in Northwest Mexico*, „American Journal of Physical Anthropology", vol. 135, s. 92–99.
White T.D., Folkerns P.A.
2005 *The Human Bone Manual*, New York.
Wintle A.G., Prószyńska H.
1983 *TL dating of loess in Germany and Poland*, PACT, nr 9, s. 547–554.
van den Haute P., Frechen M., Buylaert J.P., Vandenberghe D., de Corte F.
2003 *The Last Interglacial paleosol in the Belgian loess belt TL age record*, „Quaternary Science Reviews", vol. 22, s. 985–990.
Włodarski B.(red.)
1957 *Chronologia polska*, Warszawa.
[Wojtowycz] Войтович Л.
1996 *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, Львів.
2001 *Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства,* „Галичина і Волинь в добу середньовіччя", t. 3, Львів, s. 13–30.
2002 *Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень*, „Пам'ять століть", nr 5, Київ, s. 35–48.
2003 *Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації,* „Український історичний журнал", nr 4, s. 134–139.
2006 *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква.
2007 *Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського)*, „Княжа доба. Історія і культура", t. 1, Львів, s. 45–58.

2008 *Князі Острозькі: спроба відтворення генеалогії династії,* [w:] *Наукові записки Національного університету „Острозька академія"*, серія „Історичні науки", t. 13, Острог, s. 44–59.
2010 *Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki,* [w:] *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznice urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim,* J. Maciejewski, T. Nowakowski (red.), Bydgoszcz, s. 47–66.
2013 *Князі Роман Данилович і Василько Романович – протопласта князів Острозьких,* „Острозька давнина", t. 2, Острiг, s. 11–25.
2014a *Лев Данилович, князь галицько – волинський (бл. 1225–бл. 1301)*, Львів.
2014b *Таємниці столиці короля Данила Романовича,* [w:] *Наукові студії: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету,* t. 7, *Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації,* Львів–Винники, s. 378–408.
[Wojtowycz] Войтович Л. *et al.*
2010 *Medium aevum: Середні віки*, Львів.
[Wojtowycz, Celujko] Войтович Л., Целуйко О.
2008 *Правлячі династії Європи*, Біла Церква.
[Woronin, Karger] Воронин Н.Н., Каргер М.К.
1951 *Архитектура*, [w:] *История культуры Древней Руси. Домонгольский период,* t. 2: *Общ ественный строй и духовная культура*, Москва–Ленинград, s. 245–340.
[Wysoćkyj] Висоцький С.О.
1963 *Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії,* „Слов'яноруські старожитності", Київ, s. 145–156.

Zielecka W.
2010 Majątek ruchomy w testamentach duchownych obrządków wschodnich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku, [w:] Kościół unicki w Rzeczypospolitej, Białystok, s. 267–286.
Zimmer B. (red.)
1972 *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa–Kraków.
Zin W., Grabski F.
1967a *Fazy rozwoju przestrzennego miasta Chełma*, „Sprawozdania PAN" (lipiec–grudzień 1966), Kraków, s. 721–725.
1967b *Wyniki badań architektonicznych nad wczesnośredniowiecznym Chełmem*, „Sprawozdania PAN" (lipiec–grudzień 1966), Kraków, s. 725–729.

W przygotowaniu:
Gazda L., Gołub S., Bewz M.
Eksperyment alchemiczny (?) w obrębie zespołu rezydencjalno-sakralnego Daniela Romanowicza na Wysokiej Górce w Chełmie.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

http://www.buttonarium.eu/kolekcja/guzik/6752 [15.05.2016]
http://www.kultura.malopolska.pl/results/-/results/1#results [30.05.2016]
http://www.kultura.malopolska.pl/results/-/results/7#results [30.05.2016]
http://www.muzeum.chelm.pl/zbiory2/archeologia/karta.php?id=2408 [30.04.2016]
http://blognumizmatyczny.pl/2015/11/03/szelag-litewski-jan-kazimierz-oliwa-1663 [29.04.2016]
http://wcn.pl/shop/details/25976?page=28 [20.04.2016]
http://sklep.wcn.pl/shop/details/25973?page=122&sc=grade&sm=a [20.04.2016]

MUZEUM
ZIEMI CHEŁMSKIEJ
im. Wiktora Ambroziewicza

ISBN 978-83-89942-39-5